

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

На правах рукопису

НІКОЛАЄЦЬ КАТЕРИНА МИКОЛАЇВНА

УДК 930.1:94 (477) «1960-1990»

**СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ РОЗВИТОК УРСР
У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 60-Х – НА ПОЧАТКУ 90-Х РОКІВ
XX СТОЛІТТЯ: УКРАЇНСЬКА ІСТОРИОГРАФІЯ**

Спеціальність 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні
історичні дисципліни

Дисертація
на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Науковий консультант
Рафальський Олег Олексійович
доктор історичних наук, професор

КИЇВ – 2012

ПЛАН

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. Історіографія, джерела та методи дослідження.....	12
РОЗДІЛ 2. Вивчення керівної ролі КПРС в спрямуванні суспільно-політичного розвитку республіки.....	48
РОЗДІЛ 3. Вплив кадрової політики КПРС на розвиток суспільно-політичних процесів в республіці у працях науковців.....	125
РОЗДІЛ 4. Дослідження вченими діяльності суспільно-політичних рухів та громадських організацій.....	193
РОЗДІЛ 5. Історики про участь громадян УРСР в суспільно-політичному житті.....	261
ВИСНОВКИ.....	354
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	368

ВСТУП

Актуальність дослідження. Відновлення державного суверенітету і незалежності України поруч із демократизацією суспільного життя сприяло створенню нової історіографічної ситуації в пострадянській Україні, поступовому очищенню історичної науки від ідеологічних догм минулого та методологічній переорієнтації наукових пошуків. Однією з особливостей сучасної історіографічної ситуації є також існування у її просторі різної за спрямуванням навчальної та популярної історичної літератури, у тому числі й зарубіжної, зокрема російської, яка нерідко створюється відповідно до політичних замовлень, що призводить до поширення ненаукових підходів при створенні історичних досліджень.

Узагальнення історіографічного досвіду багато важить для усвідомлення, відродження та розвитку національної історіографічної традиції. Переосмислення традицій української науки має важливе значення для її самоствердження як повноцінного суб'єкта світового історіографічного процесу та подолання комплексу залежності від наукових історичних шкіл та розробок інших країн. З цією метою важливим залишається визначення зв'язку української історіографії зі світовою історичною наукою, який може бути визначено у тому числі й через постановку відповідних проблем наукових пошуків.

Спрямування політичного життя будь-якого суспільства нерозривно пов'язане із рівнем його демократизації. Певною мірою цей рівень залежить від правдивості висвітлення та оцінок подій минулого, яке у комплексі історичних досліджень забезпечує формування відповідних політичних настроїв сучасного населення. Тому відокремлення заідеологізованих штампів від реальних подій минулого та визначення внеску у вивчення історії свого краю окремими вченими, науковими осередками та організаціями має важливе значення для формування демократичного

суспільства, позбавленого негативних пережитків минулого, які у цьому контексті виділяються у моністичності суджень та оцінок політичної дійсності у радянській державі.

Плюралізм у сприйнятті та оцінках подій минулого у сучасній пострадянській та зарубіжній, у тому числі діаспорній, історіографії вимагає критичного розгляду оцінок радянської історії з огляду на появу відносно великої кількості наукових досліджень, які до останнього часу ще не були предметом спеціальної історіографічної студії. Будь-які історичні події оцінюються дослідниками суб'єктивно. На ці оцінки впливають реалії часу, насамперед: політична обстановка в країні, думки та судження визнаних спеціалістів у галузі дослідження певної проблеми, сума знань, накопичених про ту чи іншу історичну подію, а також, нерідко, і замовлення певних політичних кіл на написання історичних творів заздалегідь визначеного типу. Через певний час колишні оцінки історичних подій все одно підлягають перегляду, необхідність якого диктують нові реалії часу. Загалом історична наука відкидає виключно суб'єктивні оцінки надуманих фактів. Але все ж суб'єктивні оцінки об'єктивної реальності залишаються у скарбниці історіографії назавжди. Тому одним із її завдань і є відокремлення поглядів, які заслуговують на оцінку і подальшу переоцінку від тих суб'єктивних висновків чи суджень, які не мають під собою реального дослідження історичних подій, а базуються суто на ідеологічних установах певного часу, коли факти підганяються під завчасно підготовлені висновки.

Виключно критична оцінка значною кількістю пострадянських вчених періоду, який у науковій літературі отримав штамп «застійного», позбавляє можливості визначити позитивні сторони розвитку суспільно-політичної активності населення країни, спрямування якої визначалося високим рівнем стабільності, впевненістю у величі власної держави та певними надіями на покращення матеріального забезпечення у майбутньому. Принциповою помилкою багатьох представників суспільно-політичної думки України

початку 1990-х років було нігілістичне ставлення до історичних традицій народу в повоєнний період, переважно негативне ставлення до творчого доробку радянських істориків. Протягом десяти останніх років проходить процес поступового перегляду оцінок їх діяльності. Хитання від виключно позитивних до вкрай негативних оцінок діяльності представників радянської історичної науки поступово відходять у минуле. Загалом більшість сучасних українських дослідників визнають, що історики радянського періоду опрацювали велику кількість джерел та значний фактичний матеріал і, не дивлячись на вплив ідеологічних установок КПРС, що сковували дослідницьку ініціативу та призводили до шаблонності оцінок історичних подій, радянські науковці зробили певний внесок у розвиток вітчизняної історичної науки.

Негативні оцінки реформ М.С.Хрущова у період правління Л.І.Брежнєва, визначення періоду «брежнєвщини» у якості «застійного» у часи «перебудови» та зміна ставлення до всього радянського періоду після проголошення незалежності України створили у наукових працях низку протилежних оцінок одних і тих самих історичних подій, кожна з наступних «переоцінок» яких подавалася у якості єдино вірної. Сучасна історіографічна ситуація дозволяє тверезо оцінити реальний внесок істориків у нагромадження оцінок радянського минулого із визначенням серед них таких, що диктувалися виключно певним політичним замовленням. Крім того, варто зважувати на досягнення сучасної політичної науки у визначенні суб'єктів та об'єктів суспільно-політичних процесів як таких та на методіку оцінювання ступеня їх участі у політичному житті.

Критичне сприйняття наукового доробку представників радянської історіографії не повинно залишатися догмою пострадянських історичних та історіографічних студій. Частина вчених радянського періоду прагнули до виважених оцінок історичних подій. Суцільне критичне сприйняття радянської дійсності у черговий раз створює прецеденти «переписування»

вітчизняної історії. З іншого боку, переосмислення наукового доробку попередників у рамках історіографічного аналізу дозволяє уникати стереотипів у використанні методів досліджень минулого та робить можливим виокремлення перспективних напрямків наукових пошуків.

У переважній більшості випадків актуальність дослідження визначається рівнем зацікавленості суспільства у його результатах впродовж певного періоду. Але, як свідчить історичний досвід, проблеми у розвитку наукових знань певної галузі виникають тоді, коли наука стикається з новими фактами, які потребують свого пояснення. Протиріччя між старими знаннями, вже досягнутим рівнем розвитку науки і новими фактами – це внутрішня суперечність, яка забезпечує поступальний розвиток наукових знань. Причому завданням будь-якої науки є своєчасне викриття недосліджених явищ, які можуть у іншому випадку провокувати виникнення проблем у майбутньому. У зв'язку з теоріями та твердженнями футурології, націології, соціології щодо посилення конфліктності у суспільстві майбутнього можна виділити напрями, вивчення яких може бути особливо актуалізоване у майбутньому.

Окремих оцінок потребує дослідження науковцями проблеми єдності партії та народу, яка суттєво впливала на стан дослідження усіх вузлових політичних подій. Вивчення відображення цього питання у наукових творах минулого дозволить певною мірою скоригувати методіку студіювання політичної діяльності сучасних партій в умовах багатопартійної системи, тип якої визначається як перехідний від атомізованої до системи двоблокової опозиції.

Ставлення громадян до політичних подій сучасності, як відомо, не в останню чергу формується завдяки відповідній спрямованості написання наукової та науково-популярної літератури. Визначення стану дослідження суспільно-політичної активності населення України у минулому дозволяє оцінити способи формування у людей активної політичної позиції або ж

особливо поширеного у наш час абсентеїзму. У той же час прагнення окремих пострадянських дослідників до сенсаційності власних творів нерідко призводить до суттєвого зменшення їх наукового потенціалу та цінності. Штучний галас навколо певних подій минулого не повинен використовуватися у якості засобу політичної боротьби, оскільки написання досліджень за відповідним політичним замовленням призводить лише до зменшення інтересу суспільства до історичної науки в цілому.

Аналіз використання певних методів досліджень науковцями в різних історіографічних ситуаціях дозволить визначити їх вплив на результати проведення наукових пошуків із окресленням тих принципів та методів, використання яких сприяє фальсифікації отриманих результатів.

Важливим також є вивчення можливостей використання методів інших суспільних наук у рамках проведення історіографічного аналізу в межах широкого використання міждисциплінарного підходу. Оскільки визначення стану дослідження істориками, наприклад, політичних чи економічних процесів минулого не можливе без застосування методів відповідних галузей науки.

Методологічний перехід у оцінках значення суспільно-політичних рухів від суджень, заснованих на біхевіористичному аналізі, до позитивізму та екзистенціалізму дозволяє точніше вказати на можливість оцінок масовості суспільно-політичної активності населення Радянської України у різні історичні періоди.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконана в рамках комплексної науково-дослідної теми «Історія формування і розвитку Української держави» (державний реєстраційний номер 01 БФ 04601), що включена до тематичного плану наукових досліджень Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Об'єктом дослідження є сукупність основних груп історіографічних джерел, насамперед наукових праць з історії суспільно-політичних процесів в УРСР другої половини 60-х – початку 90-х рр. ХХ ст., професійна діяльність наукових установ та провідних українських науковців, які займалися вивченням історії України названого періоду.

Предметом дослідження є історіографічний процес другої половини 60-х рр. ХХ ст. – початку ХХІ ст., тенденції розвитку наукових знань про суспільно-політичні процеси в УРСР упродовж другої половини 60-х – початку 90-х рр. ХХ ст.

Хронологічні рамки дослідження мають два виміри. Перший вимір – конкретно-історичний, який охоплює період другої половини 60-х – початку 90-х рр. ХХ століття і займає важливе місце в історії України як час поширення системної кризи радянського ладу, формування передумов утворення незалежної Української держави. Нижня межа обумовлена зміною політичного керівництва радянською державою із приходом до влади Л.І.Брежнєва, яка призвела до значних змін у внутрішній та зовнішній політиці країни. Верхня межа визначена часом, коли відбулося проголошення Української незалежної держави (1991 р.). Другий вимір – історіографічний, який охоплює, головним чином, другу половину ХХ-го – початок ХХІ ст. і стосовно української історіографії може бути поділений на два основні періоди: радянський та пострадянський.

Відносна віддаленість періоду дослідження від сучасності дозволяє здійснити неупереджений аналіз наукової літератури та уточнити періодизацію написання історичних праць з окремих аспектів суспільно-політичних процесів в УРСР другої половини 1960-х – початку 1990-х років.

Теоретико-методологічну основу дисертації становить органічна сукупність базових принципів історіографії: історизму, об'єктивності, всебічності, наступності і відповідних методів дослідження. В роботі застосовані різноманітні **методи** історіографічного пізнання:

історіографічного аналізу та синтезу, історичний, проблемно-хронологічний, порівняльний, ретроспективний та ін.

Мета дослідження полягає в тому, щоб дослідити тенденції нагромадження знань про суспільно-політичні процеси в УРСР другої половини 60-х – початку 90-х рр. ХХ ст., обґрунтувати їх періодизацію, з'ясувати вплив об'єктивних та суб'єктивних чинників на спрямування історичних досліджень, визначити науковий рівень праць українських та зарубіжних вчених, виявити прогалини в них та обґрунтувати напрями подальших історичних досліджень теми.

Для реалізації цієї мети в дисертації поставлені наступні **завдання**:

- з'ясувати стан дослідження проблеми, сформулювати репрезентативний джерельний комплекс, визначити та обґрунтувати методологічні засади дослідження;

- простежити взаємозв'язок історіографічної ситуації та об'єктивності вивчення суспільно-політичних процесів в УРСР;

- обґрунтувати періодизацію дослідження подій і явищ суспільно-політичного життя досліджуваного періоду, встановити вплив політичних режимів на їх висвітлення та оцінку;

- порівняти підходи, трактування і погляди на суспільно-політичне життя УРСР радянських і пострадянських істориків, співставити їх з оцінками дослідників української діаспори;

- персоналізувати внесок українських істориків та наукових осередків у вивчення суспільно-політичних процесів в УРСР, встановити повноту та об'єктивність їх дослідження;

- на основі історіографічного аналізу проблеми з позицій сьогодення запропонувати нові підходи до дослідження суспільно-політичних процесів в УРСР та визначити перспективні напрями і проблематику відповідних студій.

Наукова новизна дисертаційної роботи полягає в тому, що в ній вперше у пострадянській історіографії на основі використання міждисциплінарного підходу здійснено неупереджений історіографічний аналіз досліджень суспільно-політичних процесів в УРСР другої половини 60-х – початку 90-х рр. ХХ ст. і визначено фактори, що впливали на спрямування наукових пошуків істориків та визначення змісту наукових досліджень із врахуванням залежності створення наукових робіт в умовах панування різних політичних режимів.

В дисертації розглянуто новітні наукові праці з проблеми, які ще не були предметом історіографічного осмислення, і під цим кутом зору здійснено переоцінку радянської історіографії з тематики дослідження.

Запропоновано уточнену періодизацію вивчення суспільно-політичних процесів в УРСР. У роботі викладено критичне ставлення до достовірності ряду історичних та історіографічних фактів, введених до наукового обігу радянськими дослідниками, вченими української діаспори, зокрема стосовно характеру і місця комуністичної партії в політичній системі тоталітарного суспільства, одностайної підтримки широкими верствами населення політики партії, недооцінки значення інтелігенції у суспільно-політичному житті і перебільшення ролі в ньому робітничого класу, переоцінки масовості соціалістичного змагання і руху за комуністичну працю, стирання відмінностей між містом та селом тощо. Також висловлене заперечення стосовно окремих тверджень пострадянської історіографії, зокрема стосовно занадто оптимістичної оцінки впливу опозиційного та національного рухів на широкі верстви населення та негативної оцінки кадрової політики партії.

Практичне значення дослідження зумовлюється тим, що отримані результати, обґрунтовані висновки і практичні рекомендації дають нове розуміння надбань історіографії розглянутої теми, орієнтують на створення праць, вільних від політичної кон'юнктури та суб'єктивізму. Основні теоретичні та фактичні положення і висновки дослідження можна залучити

до викладання історії України та історіографії історії України, а також з метою підготовки спецкурсів з історіографії історії України. Крім того, матеріали роботи можуть бути використані при написанні узагальнюючих праць з української історіографії та історії України.

Апробація дисертаційного матеріалу. Основні положення та висновки дисертаційного дослідження оприлюднені на Всеукраїнській науковій конференції “Національна інтелігенція в історії та культурі України в ХХ – ХХІ ст.” (28-29 жовтня 2004 р.), ХХІІІ Всеукраїнській науковій історико-краєзнавчій конференції «Освіта на Поділлі: минуле та сьогодення» (2011 р.), під час проведення круглого столу з проблем історії України у Державному вищому навчальному закладі «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» (2011 р.), на кафедрі історії України Вінницького державного аграрного університету, кафедрі новітньої історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Матеріали дослідження використовувалися при читанні лекцій та проведенні семінарських занять з курсу «Історія економіки та економічної думки» у Вінницькому державному аграрному університеті.

За результатами дослідження опубліковано монографію, та 24 наукові статті у провідних наукових фахових виданнях, визначених переліками ВАК України.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Історія суспільно-політичних процесів України постійно перебувала в полі зору науковців. Евристичний потенціал даної теми приваблював можливістю з'ясування мотивації та механізмів суспільної організації та світоглядних орієнтирів різних груп і категорій населення, політичних тенденцій, що виявлялися в різних формах та обставинах. Але особливо актуальною ця проблема стала в радянські часи. Творці більшовицької моделі суспільства постійно потребували науковоподібної апологетики теорії і практики державного будівництва за комуністичними ідеалами.

Відповідно до нової Програми КПРС (1961 р.) відстоювався курс на стирання національних відмінностей, формування радянського народу як «нової історичної спільності людей», російська мова набула офіційного статусу у якості засобу міжнаціонального спілкування. Теоретичне обґрунтування в Програмі КПРС і юридичне закріплення в Конституції СРСР положення про посилення керівної і спрямовуючої ролі комуністичної партії стало обов'язковим орієнтиром для кожного історика, незалежно від того, яку проблему він досліджував. Водночас заохочення вищим партійним керівництвом вивчення дослідниками повоєнного періоду історії сприяло поширенню відповідних наукових пошуків, залученню до аналізу великої кількості фактичного матеріалу хоча і в рамках визначених ідеологічних догм.

У 1968 р. у складі АН УРСР було створено відділ зарубіжної історіографії, який перетворився на рупор по викриттю буржуазних та буржуазно-націоналістичних фальсифікацій історії УРСР і СРСР. Історична наука дедалі більше політизувалася і використовувалася в ідеологічній

боротьбі, націлювалася на насадження комуністичної свідомості в суспільстві та його русифікацію, внаслідок чого неухильно зростала кількість російськомовних публікацій. Саме так відбилося на розвиткові історичної науки створення сумнозвісних «Тез про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654-1954 рр.)», які мали директивний характер для всіх партійних, державних органів, для установ науки, культури, навчальних закладів. Цей партійний документ містив оцінки всього історичного розвитку України від найдавніших часів до сучасності, позначені вигідною для правлячої верхівки міфотворчістю. Українська історична наука зазнала на собі руйнівного впливу русифікаторських процесів. Нове радянське керівництво на чолі з Л.Брежнєвим майже повністю припинило реабілітацію, критику наслідків культу особи і злочинів Й.Сталіна, розгорнуло наступ на шістдесятників, спрямувало практику політичних репресій щодо інакодумців та правозахисників.

Доба «брежнєвщини» характеризувалася загостренням ідеологічної боротьби на світовій арені, у тому числі й у сфері історичної науки. Наслідком цього стало протистояння істориків УРСР та української діаспори. Переважна більшість публікацій радянських істориків мали пропагандистське значення та несли у собі контрпропагандистське спрямування. Але наукові історіографічні праці контрпропагандистського спрямування мали й деяке позитивне значення, оскільки в умовах повної ізоляції українського суспільства від Заходу вони були мало не єдиним джерелом інформації про наукове життя в діаспорі та ставлення західних учених до радянської дійсності.

У другій половині 1960-х – на початку 1980-х років найбільша питома вага опублікованих досліджень (до 80 %) присвячувалися радянській добі української історії. Така диспропорція, на думку Я.С.Калакури,

пояснювалася не тільки ідеологічними орієнтирами, а й великим відсотком серед дослідників істориків партії.¹

Історіографічні студії, метою яких було визначення стану дослідження суспільно-політичних процесів в УРСР другої половини 1960-х – початку 1990-х років умовно можна поділити на три нерівні групи. Більшу складають праці науковців радянського періоду, які розглядали українську радянську історіографію у якості складової частини всієї радянської історіографії, що ґрунтувалася на засадах марксистсько-ленінської методології. Значно менша група історіографічних досліджень утворена працями пострадянських вчених, які аналізували літературу, присвячену вивченню окремих питань суспільно-політичного життя республіки. Найменшу частину наукових пошуків за визначеною тематикою складають твори зарубіжних авторів, переважна більшість яких залишаються дотичними до теми дослідження.

Серед історіографічних досліджень радянських вчених, присвячених аналізу праць з історії суспільно-політичних процесів в УРСР, найбільше представлене визначення стану дослідження ролі КПРС у радянському суспільстві, ідеологічної роботи партійних органів та політичної активності представників робітників, селян та певною мірою інтелігенції. Історіографічні студії пострадянського періоду характеризуються епізодичністю визначення стану дослідження суспільно-політичних процесів в УРСР другої половини 1960-х – початку 1990-х років. Їх абсолютна більшість проводилася у зв'язку із вивченням істориками окремих аспектів суспільно-політичного життя республіки.

Найбільш вагомий внесок у визначення стану дослідження суспільно-політичних процесів в УРСР другої половини 1960-х – початку 1990-х років внесли А.В.Санцевич та Я.С.Калакура. Певною мірою стосується тематики дослідження робота А.В.Санцевича «Проблеми історії України післявоєнного

¹ Див.: Калакура Я. С. Українська історіографія / Я. С. Калакура. – К., 2004. – С. 386.

періоду в радянській історіографії»,² де автор визначив ряд особливостей написання наукових робіт радянськими вченими, вказавши на недоліки їх підготовки. Критиці було піддано слабе застосування конкретно-соціальних досліджень, низький рівень використання результатів прикладних досліджень соціологів. Фактично науковець наголошував на об'єктивності використання міждисциплінарного підходу при написанні студій з історії суспільно-політичних процесів. А.В.Санцевич закликав до розширення публікацій архівних документів, замість представлення у відповідних збірниках ряду газетних публікацій, що цілком логічно значно полегшило б роботу вчених. Крім того, дослідником було окреслено тематику наукових пошуків у цій сфері із визначенням кількості творів відповідних їй напрямів. Автор справедливо вказував на важливість встановлення доцільного співвідношення між узагальнюючими дослідженнями історії УРСР та вивченням місцевої історії, від чого, на його думку, залежало переконливе розкриття загального та особливого в історичному процесі.

У роботі А.В.Санцевича «Українська радянська історіографія (1945-1982)» 8 розділ присвячено висвітленню відображення періоду розвинутого соціалізму істориками Української РСР. Тут він зосередив увагу на аналізі досліджень, автори яких розкривали діяльність КПРС, спрямовану на створення матеріально-технічної бази комунізму, досліджували питання науково-технічного прогресу із показом поширення руху за комуністичну працю. Дослідник довів, що роботам про форми соціалістичного змагання бракувало узагальнюючих статистичних відомостей щодо охоплення ним трудящих на різних етапах.³ У той же час з позиції сьогодення неприйнятним залишається заклик автора до оволодіння марксистсько-ленінською теорією, у якості запоруки написання ґрунтовних історичних творів. Не визначеним

² Санцевич А. В. Проблеми історії України післявоєнного періоду в радянській історіографії / А. В. Санцевич. – К., 1967.

³ Санцевич А. В. Українська радянська історіографія (1945-1982 pp.) / А. В. Санцевич. – К., 1984.

залишилося співвідношення висвітлення політичної активності різних верств населення України та невваженим поділ інтелігенції виключно на наукову, технічну та творчу попри заклик до написання роботи, присвяченої вивченню творчого шляху представників інтелектуальної праці. Не вірним видається визначення мети роботи істориків, як виховання радянських людей на основі ленінських принципів партійності та історизму.

У статті, присвяченій визначенню стану дослідження зростання ролі КПРС у політичній системі розвинутого соціалізму Я.С.Калакура свого часу зробив висновок, що у числі недостатньо вивчених питань вчений називав діяльність партії по розвитку та вдосконаленню соціалістичної демократії.⁴

Узагальнення щодо розвитку історико-партійної науки в УРСР між XXIII і XXIV з'їздами КПРС містилися у іншій роботі Я.С.Калакури, де автор справедливо зазначав про відсутність в українській радянській історіографії ґрунтовних наукових досліджень, автори яких аргументовано критикували б представників буржуазних ідеологій, підкріплюючи свої висновки прикладами з реального життя радянських громадян. Варто також вказати на слушний заклик вченого до використання у історичних роботах широких філософських узагальнень, поєднаних із постановкою нових проблем.⁵

Докторська дисертація Я.С.Калакури присвячувалася визначенню стану дослідження ролі Комуністичної партії України в умовах розвинутого соціалізму. Її п'ятий розділ містив аналіз вивчення питань партійного керівництва суспільно-політичним розвитком республіки. Автор охарактеризував основні монографічні дослідження з теми, визначивши

⁴ Калакура Я. С. О возрастании роли КПСС в политической системе развитого социализма: (историографический обзор) / Я. С. Калакура // Науч. труды по истории КПСС – Вып. 100. – К., 1979. – С. 40-48.

⁵ Калакура Я. С. Развитие историко-партийной науки на Украине в период между XXIII и XXIV съездами КПРС / Я. С. Калакура // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 56. – К., 1972. – С. 13.

внесок вчених у вивчення ролі партії у керівництві суспільно-політичним життям УРСР. Великого значення у роботі надавалося аналізу праць, автори яких висвітлювали роль ідеологічної роботи партії у забезпеченні виконання трудящими рішень вищого партійного керівництва.⁶

Зовсім з інших позицій написана новітня робота Я.С.Калакури «Українська історіографія» (2004 р.), де автор обґрунтував наукову періодизацію зародження і розвитку знань з історії України, простежив внесок в українську історичну науку провідних істориків, наукових осередків та інституцій на тлі європейської історичної науки. Науковець справедливо відзначав, що в умовах тотального російщення України, насадження принципу партійності науки справжні історичні дослідження зазнавали руйнації і нищення, проти чого висловлювалися дисиденти. Відзначаючи пропагандистський характер публікацій, присвячених доведенню «об'єктивності» збереження і посилення керівної і спрямовуючої ролі КПРС у розвитку радянського суспільства, він вказував на важливість використання величезного фактичного матеріалу, який забезпечував відомості про вузлові питання партійного будівництва та діяльність партійних організацій в різних сферах господарського та культурного життя. Критичне осмислення цього доробку, на думку дослідника, дозволило глибше зрозуміти причини системної кризи авторитарного суспільства, об'єктивний процес його самознищення.⁷ Тут варто додати, що при проведенні критичного аналізу даних публікацій варто звертати увагу на власне підбір фактичного матеріалу, покликаний проілюструвати заздалегідь визначені висновки. У названій роботі Я.С.Калакури також вказано імена українських вчених, які внесли вагомий внесок у дослідження суспільно-політичних процесів на

⁶ Калакура Я. С. Коммунистическая партия Украины в условиях развитого социализма: Историография / Я. С. Калакура. – Дис... докт. ист. наук. – К., 1980.

⁷ Калакура Я. С. Українська історіографія / Я. С. Калакура. – К., 2004.

теренах республіки. У той же час аналіз їхньої творчості потребує більш ґрунтовного аналізу.

Серед історіографічних студій радянських вчених варто виділити кілька праць, автори яких аналізували окремі проблеми, пов'язані із темою даної роботи. Так, А.Ліповський вивчав стан дослідження діяльності КПРС по комуністичному вихованню студентів у період так званого розвинутого соціалізму, виділивши аналіз праць, для яких був характерним подальший розвиток творчої спадщини В.І.Леніна про комуністичне виховання, дослідження узагальнення досвіду роботи вузів по комуністичному вихованню. Він правомірно поділяв всю літературу з вказаної тематики на кілька спрямувань: посилення керівництва партійних організацій виховною роботою у вузах, підвищення ролі комсомолу у вдосконаленні навчального процесу, робота партійних і комсомольських організацій вузів по формуванню марксистсько-ленінського світогляду студентів, діяльність комсомольських організацій вузів з розвитку суспільно-політичної активності студентів, участь вузівського комсомолу у розвитку науково-технічної творчості молоді, використання суспільно корисної праці для виховання політичної активності студентства. Варто також відзначити висновок автора про необхідність поєднання історичних досліджень з соціологічними для визначення рівня політичної свідомості студентів.⁸

У роботі О.Павлової представлено аналіз наукової літератури, присвяченої висвітленню діяльності КПРС по керівництву комсомолом у розвитку соціальної активності молодого покоління робітничого класу. Стверджуючи, що публікації документів у 1960-х роках з історії комсомольських організацій сприяли зміцненню методологічної бази вивчення проблеми, дослідниця наголошувала, що значне місце у історичній

⁸ Липовский А. Ф. Историография деятельности КПСС по коммунистическому воспитанию студенческой молодежи в период развитого социализма / А. Ф. Липовский // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 88. – К., 1977. – С. 106-115.

літературі відводилося питанням узагальнення досвіду діяльності партії по залученню молоді до створення матеріально-технічної бази комунізму, до активної участі у будівництві нових промислових об'єктів, які подавалися у вигляді висвітлення різного роду суспільно-політичних рухів. Можна погодитися із висновком авторки про те, що у історичній літературі практично не висвітлювалися питання соціальної активності молодого покоління робітничого класу у сфері суспільно-політичної діяльності. До недоліків наукових праць О.Павлова справедливо відносила відсутність фундаментальних досліджень достатньо повних по охопленню часу та галузей промисловості, неоднакову ступінь дослідження окремих етапів розвитку соціальної активності молодих працівників, використання в основному матеріалів областей, районів, міст, що не дозволяло історикам зробити більш вагомні висновки. Вона також вірно зазначала про відсутність спеціальних монографічних досліджень, які б узагальнювали трудову та суспільно-політичну активність молодого покоління робітничого класу.⁹

Д.Шелест та Л.Прокопенко зробили спробу проаналізувати праці, автори яких висвітлювали досвід роботи партійних організацій республіки по інтернаціональному і патріотичному вихованню робітничого класу. Констатуючи наявність великої кількості публікацій радянських авторів з цієї тематики, вчені вказували на необхідність більше уваги приділяти узагальненню досвіду роботи парторганізацій підприємств, питанням партійного керівництва у інтернаціональному та патріотичному вихованню трудящих. На жаль, висновки цієї роботи залишилися формальними, вони фактично не відображають визначення ступеня дослідження радянськими

⁹ Павлова О. Ф. Деятельность КПСС по руководству комсомолом в развитии социальной активности молодого поколения рабочего класса в условиях развитого социализма (Историография проблемы) / О. Ф. Павлова // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 91. – К., 1977. – С. 29-35.

вченими вказаної проблематики, а сама робота представлена у вигляді аналізу окремих публікацій без узагальнення досвіду роботи науковців.¹⁰

Критичне ставлення до тверджень західнонімецьких вчених щодо визначення ролі комсомолу у політичній системі радянського суспільства висловлене у роботі В.Семененка. Автор відкидав твердження західних вчених про відсутність серйозної уваги більшовицького керівництва до проблем молоді, про існування тиску з боку партійних органів на комсомольські організації, про неефективність методів виховання молодих людей у СРСР. Автор несправедливо стверджував, що історики ФРН упереджено принижували роль радянської молоді, прагнули представити її виключно у якості бездумної маси, що сліпо підкорялася диктатурі партії.¹¹

Окремі аспекти висвітлення радянськими вченими ідеологічної роботи КПРС розглянуті у праці А.Липовського та А.Чайченка, які визначали одним із завдань історико-партійної науки поєднання досягнень суміжних наук у висвітленні питань морального виховання із практикою партійної роботи у середовищі студентства. На їхню думку, до перспективних напрямів роботи науковців мали відноситися дослідження практичного досвіду діяльності вузівських парторганізацій по моральному вихованню студентів, висвітлення роботи кафедр суспільних наук із виділенням найбільш досконалих форм і методів партійної діяльності по забезпеченню ефективного виховання студентства у позанавчальний час. Аналіз наукової літератури у вказаній

¹⁰ Шелест Д. С., Прокопенко Л. Л. О работе партийных организаций республики по интернациональному и патриотическому воспитанию рабочего класса на этапе развитого социализма (Историография вопроса) / Д. С. Шелест, Л. Л. Прокопенко // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 105. – К., 1980. – С. 3-10.

¹¹ Семененко В. И. О критике западногерманской буржуазной историографии по вопросу о роли и месте ВЛКСМ в политической системе советского общества / В. И. Семененко // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 108. – К., 1980. – С. 106-113.

праці здійснений поверхово, автори лише констатували наявність переважної більшості публікацій без визначення їх наукової цінності.¹²

Л.Бардагова, М.Кладіна, І.Остапенко проаналізували частину досліджень українських радянських науковців, присвячених вивченню роботи партійних організацій України по комуністичному вихованню трудящих із поданням короткої характеристики історичних студій. Автори констатували певні зміни у підходах вчених до висвітлення цієї проблематики: розширення географічних меж досліджень, посилення уваги до роботи партійних організацій у період другої половини 1960-х – 1970-х років. Вони стверджували, що подальшого висвітлення потребували питання морального виховання трудящих, їх політінформування, ефективності роботи засобів масової інформації.¹³

Аналіз стану дослідження партійного керівництва патріотичним та інтернаціональним вихованням молоді на революційних, бойових та трудових традиціях містився у роботі А.І.Підсадної та П.Г.Радько, які виділили найбільш важливі на їх погляд праці, присвячені даній тематиці, визначили коло питань, які потребували подальшого вивчення. Однак аналіз наукових досліджень у роботі здійснений поверхово, без виділення особливостей написання і спрямування праць окремих авторів. У той же час автори справедливо відзначили відсутність спеціалізованих соціологічних досліджень патріотичного і інтернаціонального виховання та обмеженість розкриття питання про роль комплексного підходу до системи патріотичного

¹² Липовской А. Ф., Чайченко А. П. О работе КПСС по нравственному воспитанию студенчества в условиях развитого социализма (Историография проблемы) / А. Ф. Липовской, А. П. Чайченко // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 110. – К., 1981. – С. 76-82.

¹³ Бардагова Л. Е. и др. О работе партийных организаций Украины по коммунистическому воспитанию трудящихся (Историография вопроса) / Л. Е. Бардагова, М. А. Кладина, И. М. Остапенко // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 128. – К., 1984. – С. 119-123.

та інтернаціонального виховання, його зв'язку з ідейно-політичним, моральним, трудовим, атеїстичним та фізичним вихованням.¹⁴

Література про роль комсомолу у вихованні молоді розглянута в роботі Л.Є.Ляміної та В.В.Малиновської, які відзначили різке скорочення у 1980-х роках кількості дисертаційних досліджень, присвячених історії комсомолу та надмірне захоплення вчених наведенням фактичного матеріалу всупереч поданню власних суджень з проблеми.¹⁵

Аналіз стану дослідження радянськими вченими суспільно-політичного життя в УРСР 1960-х – 1980-х років містився в узагальнюючій праці «Історіографія історії Української РСР», яка вийшла друком у 1987 р. Пов'язуючи посилення участі трудящих у суспільно-політичних процесах із здобутками соціалізму за умови зростання ролі політичної системи суспільства, автори зосередили увагу на аналізі наукових праць, в яких висвітлювалися різні аспекти діяльності КПРС, радянських органів, профспілок, кооперативів, комсомолу та інших громадських організацій, а також трудових колективів. Однак численні узагальнення оцінок робіт вчених фактично витіснили визначення внеску у розробку теми окремих дослідників, а самі оцінки у більшості випадків являли собою пропагандистські штампи. Окремо у «Історіографії історії Української РСР» розглядалися наукові праці, де доводилася необхідність підвищення керівної ролі КПРС у суспільстві, участі у суспільно-політичних процесах представників робітничого класу, селянства та інтелігенції, а також

¹⁴ Подсадная А. И., Радько П. Г. Историография партийного руководства патриотическим и интернациональным воспитанием молодежи на революционных, боевых и трудовых традициях / А. И. Подсадная, П. Г. Радько // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 140. – К., 1986. – С. 109-114.

¹⁵ Лямина Л. Е., Малиновская В. В. Некоторые вопросы партийного руководства комсомолом по воспитанию молодежи на революционных, боевых и трудовых традициях Коммунистической партии и советского народа (Историография проблемы) / Л. Е. Лямина, В. В. Малиновская // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 140. – К., 1986. – С. 119-125.

розгортання соціалістичного змагання. Певні сумніви викликає висновок авторів цієї колективної праці, що зростання керівної ролі партії впродовж 1960-х років обумовлювалося певними економічними причинами, тоді як у 1970 –1980-х роках цей процес відбувався під тиском політичних факторів. У сучасних умовах видаються наївними твердження щодо доведення об'єктивності зростання ролі соціалістичної демократії в радянському суспільстві.¹⁶

Окремо варто розглянути історіографічні публікації так званого контрпропагандистського спрямування, автори яких аналізували праці, присвячені критиці «буржуазних фальсифікацій» суспільно-політичного життя в УРСР. У роботі Т.В.Орлової подано аналіз праць представників радянської історіографії, автори яких критикували своїх зарубіжних колег, що писали про відносини між КПРС та громадськими організаціями. У ній наголошувалося, що радянська історико-партійна наука обов'язково має зосереджувати свою головну увагу на викритті фальсифікацій західними вченими ролі партії, яку вони цілком справедливо розглядали у якості головного засобу, що заважав суспільно-політичним організаціям виконувати свої функції. Т.В.Орлова звернула увагу на критичні роботи щодо «викривлення» ролі профспілок, комсомолу у суспільно-політичному житті, цілком схвалюючи негативні відгуки їх авторів про дослідження західних радянологів, присвячені висвітленню негативної ролі КПРС у радянській тоталітарній державі по ліквідації демократичних свобод та вільних можливостей для діяльності незалежних від влади партії громадсько-політичних організацій.¹⁷

¹⁶ Историография истории Украинской ССР / Отв. ред. И. С. Хмель. – К., 1987. – С. 443-513.

¹⁷ Орлова Т. В. Критика буржуазных фальсификаций взаимоотношений КПСС и общественно-политических организаций (Историография проблемы) / Т. В. Орлова // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 138. – К., 1986. – С. 122-129.

Разом з тим варто погодитися з висновком авторки щодо відсутності у радянській історико-партійній літературі праць по критиці методологічних основ висвітлення західними вченими керівництва КПРС масовими організаціями трудящих, відсутності комплексних досліджень по «викриттю буржуазних фальсифікацій» стосунків партії з радами, профспілками, комсомолом. Справедливим залишається й зауваження щодо відсутності необхідної аргументації для критики. Однак зазначимо, що твердження авторки про доцільність використання висвітлення ролі КПРС як вищої форми суспільно-політичної організації у якості основного аргументу, необхідного для широкого використання у публікаціях критичного спрямування, не відповідало історичній дійсності в умовах радянського тоталітаризму, існування якого ставало неможливим без диктату правлячої партії.

Фактично, під впливом політики перебудови радянські історики звернулися до критичного розгляду негативних явищ марксистсько-ленінської історіографії, але кардинальних змін у процесі пошуку історичної правди не відбулося. Поняття “криза історичної науки” в радянській історіографії застосовувалося для оцінки розвитку немарксистських напрямів історичної думки. Криза тлумачилась як неухильний процес занепаду і загнивання “буржуазної історіографії”. Серед українських західних дослідників сформувалась справедлива точка зору, що українська радянська історична наука знаходиться в занепаді: кризові явища мали місце у всіх сферах дослідницького процесу – методологічній, історіографічній, джерелознавчій. Однак головною її вадою вважалась надмірна ідеологізація і відхід від концепції своєрідності українського історичного процесу.¹⁸

¹⁸ Винар Л. В. Двадцятиліття «Українського історика» (1963-1983) і завдання українських істориків / Л. В. Винар // Український історик. – 1983. – № 2-4. – С. 5-24; Винар Л. В. Думки про «Українського історика» і сучасний стан української історичної наук / Л. В. Винар // Український історик. – 1978. – № 1-3. – С. 5-29; Винар Л. В. Перший загальний з'їзд українських істориків:

Певні зрушення у проведенні аналізу, покликаного визначити стан дослідження суспільно-політичних процесів в УРСР другої половини 1960-х – початку 1990-х років відбулися у рамках пострадянської історіографії. Українське суспільство і наука того часу залишалися охопленими кризою.¹⁹ Національною особливістю залишалось те, що українське суспільство різко перейшло від відносно стабільного стилю життя радянської республіки до невизначеного, аморфного стану “країни з перехідною економікою”, тоді як західні суспільства поступово приходили до усвідомлення кризового стану. Історична наука традиційно слугувала одним з провідних чинників конструювання національної, соціальної, політичної ідентичностей як окремої людини, так і соціуму. Коли відсутня можливість опертися на сучасне, то суспільство, як правило, змушене апелювати до минулого. Однак дискретність української державної традиції, надзвичайно прозорі культурні кордони перетворювали пошук стійкої української ідентичності в щось подібне на “хімеру”. Відтак, спроби однобічного переписування історії, наприклад, націоналістичного на противагу марксистсько-ленінському, лише поглиблювали відчуження суспільства та історичної науки. В таких умовах видається закономірною відносно невелика кількість історіографічних досліджень, присвячених аналізу суспільно-політичних процесів в республіці.

Частково пов’язана із темою дослідження робота І.О.Кизименко «Суспільно-політичні рухи в Україні (90-ті роки ХХ ст.): історіографія», де

зауваження до програми з’їзду / Л. В. Винар // Український історик. – 1977. – № 1-2. – С. 102-108; Винар Л. В. А.В.Санцевич. Проблеми історії України післявоєнного періоду в радянській історіографії / Л. В. Винар // Український історик. – 1969. – № 1-3. – С. 157-159; Оглоблин О. П. Думки про сучасну українську советську історіографію / О. П. Оглоблин. – Нью-Йорк, 1963. – 87 с.; Оглоблин О. П. Завдання української історіографії на еміграції / О. П. Оглоблин // Український історик. – 1978. – № 4. – С. 59-63.

¹⁹ Головка В. В. Криза сучасної української історичної науки: теоретичний та історіографічний контекст / В. В. Головка. – Автореф. дис... канд. іст. наук. – Д.: Дніпропетр. нац. ун-т, 2000. – 19 с.

встановлено та обгрунтовано головні етапи та напрямки історіографії суспільно-політичного руху в Україні у 1990-х рр. Авторкою досліджено наукові підходи до вивчення проблеми впливу політичних партій та громадських організацій на процес становлення та розбудови незалежної української держави. Нею визначено та проаналізовано наукові дослідження діяльності українських політичних партій, розглянуто спробу їх класифікації, а також становлення та розвиток політичної та партійної систем. Дослідниця охарактеризувала наукові підходи до вирішення проблем становлення громадянського суспільства в Україні та місця й ролі у цьому процесі громадських організацій. Однак висновки до роботи не відзначаються глибиною наукового аналізу, а містять фактично лише перелік найвідоміших дослідників проблеми.²⁰

Звертає на себе увагу розвідка С.Кузьміної, де проаналізовано дослідження, присвячені висвітленню шахтарських страйків в Україні наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років.²¹

Однією з проблем вітчизняної історії, визначення стану дослідження якої було певною мірою здійснене українськими пострадянськими вченими, є рух кримських татар за повернення до місць постійного проживання після примусового виселення. Варто виділити роботу О.Рафальського «Національні меншини у ХХ столітті: історіографічний нарис», в якій проаналізовано праці, що стосувалися наслідків проведення депортації безпосередньо для репресованого народу, боротьби кримських татар за право повернення на рідну землю та протидії радянської системи цьому

²⁰ Кизименко І. О. Суспільно-політичні рухи в Україні (90-ті роки ХХ ст.): історіографія / І. О. Кизименко. – Автореф. дис... канд. іст. наук.– К., 2003. – 14 с.

²¹ Кузьміна С. В. Шахтарський страйковий рух в Україні наприкінці ХХ ст.: історіографічний огляд / С. В. Кузьміна // Нові сторінки історії Донбасу: зб. стат. / Гол. ред. З. Г. Лихолобова. – Донецьк, 2006. – Кн. 12. – С. 217-231.

прагненню.²² У спільній роботі О.Рафальського і М.Панчука література з цієї проблеми проаналізована у контексті загальних тенденцій історіографічного процесу в Україні із обґрунтуванням необхідності подолання негативних стереотипів у сприйнятті кримськотатарської спільноти та визначенні її ролі в українській історії.²³

Повертаючись до роботи О.Рафальського «Національні меншини у ХХ столітті: Історіографічний нарис» варто вказати, що в ній у окремому підрозділі показано особливості висвітлення вченими національних відносин в СРСР із висновком, що, простежуючи міжнаціональні відносини брежнєвської доби, сучасні дослідники схиляються до думки про повернення у цій сфері до теорії та практики сталінізму. Автор справедливо відзначив, що науковці ще не дали об'єктивну оцінку такій формі протесту проти ущемлення національних почуттів як виїзд з СРСР. У роботі подано аналіз літератури про опозиційні рухи брежнєвської доби із зазначенням відсутності ґрунтовних праць про долю провідників національних груп, причетних до опозиційного руху 1970 – 1980-х років.

Розгляд праць, присвячених національним відносинам і долі етнічних груп України в період з другої половини 1960-х до середини 1980-х років дав підставу вченому для твердження про різке зменшення кількості об'єктивних досліджень цього періоду при одночасному підвищенні їх наукового рівня. Численні публікації 1970-х – першої половини 1980-х років носили переважно апологетично-пропагандистський характер, їх автори всіляко ідеалізували «ленінську національну політику», замовчували негативні явища і процеси, насамперед русифікацію та асиміляцію. Натомість праці 1990-х років проникнуті прагненням авторів правдиво і

²² Рафальський О. О. Національні меншини у ХХ столітті: Історіографічний нарис / О. О. Рафальський. – К., 2000. – С. 267-277, 343.

²³ Панчук М. І., Рафальський О. О. Етнополітичний розвиток Криму: До питання історіографії / М. І. Панчук, О. О. Рафальський // Кримські студії. – 2005. – № 1-2. – С. 50-77.

об'єктивно дослідити всі аспекти національної політики, її катастрофічні наслідки як для українців, так і для більшості національних меншин України. На основі аналізу широкого кола історіографічних джерел О.Рафальський відзначив започаткування у новітніх історичних дослідженнях використання критичного вивчення кількісних змін в етнонаціональній структурі республіки, у чисельності різних національних груп, висвітленні найбільш характерних форм їх самовизначення, опозиційного руху проти дискримінації їх національних прав. На думку автора, особливо актуальними видаються для сучасних істориків теми, пов'язані із організацією життя і побуту етнічних груп України у період правління Л.Брежньєва, дискримінаційна політика щодо національних культур, рух опору тоталітарній системі за етнополітичними мотивами.²⁴

Аналіз джерел та літератури щодо окремих аспектів проблеми кримських депортацій та повернення й соціальної адаптації репатріантів здійснили О.Бойцова, В.Войналович, Н.Макаренко, М.Кирюшко.²⁵

Деякі історіографічні аспекти суспільно-політичних процесів в УРСР присутні у вступних частинах праць А.Русначенка, Ю.Данилюка, О.Бажана, В.Кафарського та ін.,²⁶ які торкнулися стану висвітлення окремих

²⁴ Рафальський О. О. Національні меншини у ХХ столітті: Історіографічний нарис / О. О. Рафальський. – К., 2000. – С. 286-287.

²⁵ Макаренко Н. Ю. Етнополітичний та етносоціальний розвиток Криму у другій половині 50-х – кінці 80-х рр. ХХ ст.: Історіографія проблеми / Н. Ю. Макаренко // Наук. записки Ін-ту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – Вип. 23. – К., 2003. – С. 111-137; Войналович В. А. Етноконфесійні процеси у Криму ХХ століття: Історіографія проблеми / В. А. Войналович // Там само. – С. 216-234; Кирюшко М. І., Бойцова О. Є. Іслам в Криму: релігійна самоідентифікація кримськотатарського народу / М. І. Кирюшко, О. Є. Бойцова. – К., 2005.

²⁶ Русначенко А. М. Національно-визвольний рух в Україні: середина 50-х – початок 1990-х років / А. М. Русначенко. – К., 1998. – С. 4-11; Данилюк Ю. З., Бажан О. Г. Опозиція в Україні / Ю. З. Данилюк, О. Г. Бажан. – К., 2000. – С. 4-15; Кафарський В. І. Комунізм і український національно-визвольний рух / В. І. Кафарський. – Івано-Франківськ, 2002. – С. 15-20.

політичних процесів в УРСР, українського опозиційного руху. У 2000 р. вийшла монографія вчених Інституту історії України НАН України, присвячена висвітленню історіографії, методології та джерельної бази досліджень аграрних відносин в Україні другої половини ХХ століття.²⁷

Окремо варто виділити докторську дисертацію Т.В.Орлової присвячену визначенню стану дослідження протягом ХХ – початку ХХІ ст. ролі жінок у історії України. У ній вперше комплексно проаналізовано наукові праці, присвячені висвітленню участі українського жіноцтва у громадсько-політичному житті на рівні руху за свої права, жіночої преси, ролі у державотворенні, участі у найвищих формах політичної боротьби – революціях та війнах. В дисертації продемонстровано відмінності між трьома періодами історіографічного процесу – дорадянським, радянським і пострадянським, висвітлено фактори, що зумовили їх специфіку, проаналізовано особливості підходів науковців різних часів до висвітлення ролі і місця жіноцтва у вітчизняній історії, виявлено значення ідеологічного фактору у формуванні дослідницьких позицій. По-новому визначено міру ідеологізації і додержання принципу об'єктивності в сучасних жіночих студіях, а також зроблена спроба оцінити ступінь обізнаності їх авторів із напрацюваннями закордонних дослідників, які віддзеркалюють провідні тенденції розвитку соціогуманітарних наук другої половини ХХ – початку ХХІ ст. В дисертації проаналізовано дію соціально-політичних змін, що мають місце в українському суспільстві, на історіографічні оцінки, водночас і значення впливу провідних ідей та висновків історичних досліджень на перспективи подальшого розвитку держави в напрямку зміцнення демократії

²⁷ Історіографія, методологія та джерельна база досліджень аграрних відносин в Україні у другій половині ХХ століття / С. В. Кульчицький, П. П. Панченко, С. С. Падалко та ін. – К., 2000.

й творення громадянського суспільства, яке неможливе без гендерної рівності.²⁸

Аналіз наукових праць, присвячених висвітленню стану дослідження суспільно-політичних процесів в УРСР другої половини 1960-х – початку 1990-х років засвідчив їх фрагментарність, певну обмеженість історіографічних джерел, що виявилися у полі зору авторів. В основному це пов'язано із проведенням наукових пошуків в інших сферах історіографічного пізнання.

Історіографічні джерела, аналіз яких дозволив визначити стан дослідження суспільно-політичних процесів в УРСР другої половини 1960-х – початку 1990-х років, можна поділити на кілька груп. Розвиток історичної думки насамперед демонструють монографічні дослідження, які в основному характеризуються високим рівнем аналітичного аналізу та масштабністю узагальнень. Водночас для монографій радянської історичної науки характерним залишався вибір тем наукових пошуків відповідно до настанов вищого партійного керівництва. Їх актуальність визначалася завданнями «комуністичного будівництва», які у багатьох випадках диктувалися перипетіями політичної боротьби у середовищі вищої партійної верхівки. Історики практично не мали можливості вільного вибору напрямів дослідження ролі КПРС у спрямуванні суспільно-політичного життя. Тематика монографій окреслювалася різнобічним «доведенням» історичної обумовленості партійного керівництва суспільством, яке мало поступово посилюватися.

Аналітика офіційно надрукованих монографічних досліджень радянських вчених суттєво обмежувалася цензурою та численними «обговореннями» на етапі підготовки, які, з одного боку, сприяли уникненню «невиважених суджень» стосовно реалій радянського ладу та, зрештою,

²⁸ Орлова Т. В. Жінка в історії України: Історіографія ХХ – початку ХХІ ст. / Т. В. Орлова. – Дис... докт. іст. наук. – К., 2010. – 490 с.

суттєвому зменшенню елементарних орфографічних та пунктуаційних помилок, а з іншого – сковували творчу ініціативу вчених, штовхаючи їх до коригування власних висновків.

Тут варто вказати на розмаїття оцінок політичної дійсності минулого у творах представників пострадянської історіографії, частина яких продиктована елементарним прагненням за будь-яку ціну опинитися серед вчених, які першими розробляли певну проблему. З іншого боку, у переважній більшості сучасних монографій аналітичні висновки спираються на опрацювання великої кількості документів і матеріалів, які раніше були не доступними історикам.

Представлені на сторінках істориків партії висновки диктувалися марксистсько-ленінською методологією, яка, фактично, перетворювала історика на політичного діяча, що нав'язував великій кількості людей певні політичні погляди, системно вибираючи з маси історичних фактів лише ті, які виправдовували дії вищого партійного керівництва. Історичне знання використовувалося для наукового обґрунтування політики правлячої партії, що перекреслювало використання принципу історизму у проведенні досліджень.

Для монографічних досліджень радянської доби було характерним надмірне «цитатництво», яке займало відносно велику частину наукового твору. Підбір цитат здійснювався відповідно до «генеральної лінії партії», яка визначалася політичним курсом того чи іншого лідера.

Присутність дозованої критики певних фактів чи подій радянської історії здійснювалася із використанням методу, який у сучасній політичній науці отримав назву «підміни понять». В результаті неправомірно перекручувалися або ж взагалі не аналізувалися причини негативних фактів, а результати їх впливу на суспільство поспішно оголошувалися повністю або в основному подоланими завдяки збереженню керівної ролі партії.

Окремо варто сказати про особливості написання монографій істориками діаспори. Протягом тривалого часу для них залишалося характерним антирадянське спрямування, що призводило до появи та розповсюдження певних штампів усвідомлення радянської дійсності як самими істориками, так і широким загалом західних читачів. Це призводило до поширення невваженого критиканства. У той же час діаспорні дослідження вирізнялися використанням широкої методологічної бази та базувалися на вивченні документів зарубіжних архівів, що були недоступними радянським вченим. Це сприяло появі альтернативних поглядів на радянську історію, що посилювало протистояння між радянською та зарубіжною історичною наукою у оцінках суспільно-політичних процесів на теренах СРСР. Причому в рамках радянської історіографії помітне місце займали твори так званого «контрпропагандистського спрямування», де за відсутності викладення суті поглядів того чи іншого автора містилася його огульна критика. Такий підхід виключав можливість формування у читача власної оцінки суджень закордонних вчених та привчав до безумовного їх критичного сприйняття. «Контрпропагандистські» монографічні дослідження практично не містять виважених висновків, які б були основані на критичному аналізі наукових поглядів. В них містилися лише тенденційно підібрані факти чи цитати, що мали негативно з точки зору радянських вчених виставляти західних авторів.

Пострадянські монографії також мають свої сильні та слабкі сторони. Вище мова йшла про аналіз широкого кола історичних джерел, більша частина яких вводилася до наукового обігу вперше. До цього слід додати формування чи уточнення понятійного апарату, який раніше не використовувався. Цей процес проходив на фоні використання новітніх методів досліджень, що призвело на початку ХХІ ст. до поширення використання так званого міждисциплінарного підходу при написанні наукових праць. Він може бути охарактеризований як використання під час

проведення наукового аналізу методів різних суспільних наук, що в кінцевому рахунку забезпечує іноді доволі неординарні висновки.

У той же час розширення кола методів наукових студій та їх джерельної бази принаймні протягом 1990-х років відбувалося із своєрідним «засиллям» антирадянського сприйняття радянської історії, що тягнуло за собою оприлюднення та аналіз фактів, що негативно характеризували радянський режим та його лідерів. На початку 1990-х років у науковому обігу політичний режим, що існував в СРСР, характеризувався як тоталітарний. Частина вчених вказувала, що він існував лише у період правління Й.В.Сталіна, а протягом іншого часу залишався авторитарним. Більшість науковців схилилася до поширення характеристик тоталітарного режиму на всю радянську історію. Сприйняття радянського режиму виключно як тоталітарного із вкрай негативними його оцінками відсувало на другий план досягнення СРСР у сфері політики, економіки, культури, вирішенні певних соціальних протиріч.

У вітчизняній науковій літературі прийнято розглядати політичний режим як елемент форми держави поряд з іншими елементами – формою державного правління та формою державного устрою. Однак такий підхід нелогічний, тому що обсяг поняття “політичне” ширше, ніж поняття “державне”. У відкритому суспільстві політична влада охоплює не тільки державні інститути. Поняття “політичний режим” охоплює процес всіх структурних елементів політичної системи на інституціональному, груповому рівнях. Сутність політичного режиму визначається тим, що у державі є пріоритетним – права держави чи права особистості, в якій мірі держава визнає, гарантує або обмежує чи фальсифікує права, передбачені Загальною декларацією прав людини і різноманітними міжнародними конвенціями, що стосуються механізму реалізації всієї сукупності політичних, громадянських, соціально-економічних і соціально-культурних

прав, чи існують у державі порушення прав людини (мотиви, форми, масштаби).

Характеристика політичного режиму передбачає не тільки юридичні гарантії здійснення прав і свобод громадян, а також ступінь розвинутості структур судового і несудового захисту цих прав, ступінь зрілості інститутів громадянського суспільства, здатних не дозволити політичній владі виходити за рамки правового поля.

Поняття “політичний режим” охоплює не весь зміст поняття “політична система”, а лише політико-владний, тобто характер відносин між тими, хто володарює і хто підпорядковується. Зміст поняття “політичний режим” розкривається наступними чинниками: процесуальні аспекти інститутів політичної системи, взаємодія суб’єктів політичного процесу в структурі політичної системи; способи і механізми розподілу влади у політичному просторі; характер відносин між політико-владними і політико-невладними суб’єктами; характер відносин між політичними і неполітичними інститутами. Тут варто зауважити, що у пострадянській українській історіографії тривалий час преваліювало вивчення засобів та процесу тиску влади на суспільство із аналізом діяльності карально-репресивного апарату радянської держави та політики правлячої партії. Політичні настрої населення залишалися поза увагою авторів.

Соціальна історія стала активно вивчатися в межах пострадянської історіографії переважно у XXI ст., коли під впливом зарубіжної історичної науки стали з’являтися наукові праці, автори яких пропонували аналітичний матеріал, заснований на вивченні матеріалів, що стосувалися повсякденного життя людей із поданням навіть окремих проявів їх політичних настроїв. Недоліком праць, присвячених вивченню політичних настроїв радянських людей, до останнього часу в основному залишається відносно високий рівень валідності, обумовлений труднощами переходу від накопичення кількісних ознак об’єкта дослідження до його якісної характеристики. Аналіз

історичних джерел до останнього часу виливався в основному у показ політичних настроїв окремих людей чи їх груп. Відносно низький рівень розвитку кліометричних досліджень та методики їх застосування в історичному аналізі призводив часто до невважених узагальнень, коли окремі прояви політичних настроїв чи поведінки автоматично переносилися на великі групи людей. Такий підхід нерідко був характерним для наукових праць, автори яких вкрай критично оцінювали надбання радянської системи і перебільшували, наприклад, вплив дисидентського руху на широкі верстви суспільства.

Таким чином, віддаючи перевагу протягом певного часу вивченню діяльності радянських державних органів, українські пострадянські вчені та їх зарубіжні колеги замало уваги приділяли вивченню сприйняття пересічними людьми органів влади, що ставало на заваді визначенню їх політичної ідентичності. Оголошення радянської держави тоталітарною на підставі аналізу тиску влади на суспільство із визначенням причин відсутності демократичних інститутів без ґрунтового вивчення політичних настроїв населення панувало фактично до рубежу ХХІ ст. Протягом 2000-х років з'явилися наукові розвідки, автори яких характеризують владу в СРСР як «компартійно-радянську».²⁹ Введення в широкий науковий обіг цього, певною мірою «пом'якшеного» терміну, який характеризує владу в радянській країні, має спиратися на ґрунтовні наукові пошуки, які передбачали б аналіз політичних настроїв населення СРСР протягом всього періоду існування країни. Воно не повинно йти в руслі реабілітації сталінізму, як це має місце у багатьох наукових працях російських науковців.

На жаль до останнього часу зберігається практика присвоєння «об'єктивності» історичним подіям, які призвели до певних наслідків. Сучасні автори досліджень нерідко виключають елемент випадковості у

²⁹ Кульчицький С. В. Чи була радянська влада окупаційною? / С. В. Кульчицький // День. – 2008. – 11 листоп. – С. 1-2.

історичному процесі та вибудовують факти та коментарі відповідно до кінцевих подій, що ними вивчаються. Тому нерідко категоричність висновків щодо об'єктивності історичного процесу, наслідком чого є ті чи інші факти, через певний час спростовується наступними дослідниками. Це судження, наприклад, стосується «історичної обумовленості» перебудови та її революційної спадковості по відношенню до подій жовтня 1917 р., доведення чого можна було зустріти у великій частині творів вчених відповідного періоду.

Монографічні дослідження можна також умовно поділити на кілька підгруп, критерієм поділу на які може бути їх авторство та спосіб викладення матеріалу. До першої слід віднести ті, в яких висвітлюється проблема в цілому із наведенням розлогої характеристики історичного періоду і викладенням проблем суспільно-політичного розвитку у контексті загальної політичної та економічної історії краю. Побудовані за хронологічним принципом вони дають уявлення про характеристику динаміки суспільно-політичних процесів.

Другу підгрупу монографічних джерел складають колективні монографії, присвячені висвітленню певних аспектів суспільно-політичного життя республіки у досліджуваній період. Поруч із істориками такі роботи писали й представники інших галузей суспільних наук, серед яких можна виділити вчених, що виконували свої праці в рамках політичних досліджень.

Третю підгрупу складають монографії, підготовлені двома авторами (найчастіше істориками), де викладено результати дослідження суспільно-політичних процесів в УРСР певного періоду або ж окремого напрямку, який визначався політичними чи соціальними чинниками або обмежувався певним географічним ареалом. Як правило мова йшла про вивчення ролі робітників, селян чи інтелігенції у суспільно-політичному житті із визначенням меж їхнього впливу на суспільно-політичні процеси та їх принциповим обґрунтуванням із некритичним використанням комуністичних догматів.

Крім того, мова йде про наукові праці, що стосувалися висвітлення подій суспільно-політичного життя певного регіону із визначенням їх важливості в цілому для республіки. Такий підхід залишався характерним для вивчення історії східноукраїнських земель у межах радянської історіографії. Четверта підгрупа являє собою індивідуальні монографії, написані на аналогічних засадах.

Іншим історіографічним джерелом залишаються наукові статті. Тут варто відзначити, що статті, опубліковані у період існування СРСР в цілому містили більше «нестандартних» суджень авторів, аніж монографії. Обсяг публікації у межах статті накладає певні обмеження на її наукову цінність з огляду на особливості написання таких публікацій. Радянські вчені змушені були вміщувати у статтях цитати вищого партійного керівництва, уривки з партійних документів, що призводило до зменшення основної частини публікації. Пострадянські вчені відповідно до існуючих вимог на початку роботи розміщують короткий історіографічний огляд, що в умовах, коли обсяг публікації часто обмежується економічними можливостями, також призводить до обмеження основної частини. У той же час тематична спрямованість статейних публікацій нерідко дозволяє висвітлити певні деталі обраної теми дослідження, які дозволяють оцінити проблему з багатьох альтернативних точок зору.

Важливим історіографічним джерелом залишаються також збірки наукових статей з означеної проблематики. У даному випадку спостерігається певна різноманітність їх формування та подачі наукового матеріалу. Інколи за назвою і видавничими реквізитами книга може здатися комплексним монографічним дослідженням, а насправді є поєднанням декількох статей різних авторів, що висвітлюють окремі аспекти проблеми, проте не створюють цілісного уявлення про неї. Іншим варіантом укладання збірників наукових статей є видання, що являються собою зібрання аналітичних розробок, пропозицій науковців, в яких зібрані різні, іноді

протилежні, погляди на означену проблему. Зібрання статей науковців можуть бути скомпоновані для ознайомлення наукових кіл із певною проблематикою, тому нерідко з метою виправдання об'єднання окремих розвідок назва обирається більш узагальнююча, а під нею можна знайти цікаві студії з різних напрямків, дуже часто й історичних. Тут варто виділити тематичні збірки публікацій, які висвітлюють окрему проблему або присвячуються певній історичній даті, на фоні висвітлення об'єктивних чи суб'єктивних передумов якої подаються оцінки відповідних суспільно-політичних процесів та участі у них різних верств населення.

Один із недоліків написання наукових статей в радянських період відзначив А.В.Санцевич, вказуючи, що дубляж узагальнень, підставлення в готову схему нових фактів залишалися досить поширеними серед істориків, які писали свої праці на матеріалах областей, галузей народного господарства. Використовуючи для написання своїх досліджень матеріали переважно місцевих архівів та обласних газет, профспілкових або відомчих архівів, відомчих періодичних видань, вони нерідко уникали всебічного вивчення предмету дослідження.³⁰

До історіографічних джерел також можна віднести матеріали наукових конференцій, серед яких часто представлена найновіша інформація, що відображає результати новітніх історичних досліджень. На жаль, частина з них залишається результатом прагнення окремих вчених віднайти свого роду сенсацію. Це, зокрема, стосується до даних про масштаби репресивної діяльності радянського уряду та міру впливу опозиційних радянському уряду сил на широкі верстви суспільства. У той же час матеріали наукових дискусій, які публікуються у матеріалах конференцій, залишаються досить важливим джерелом для окреслення проблем, які потребують ґрунтовної розробки у майбутньому.

³⁰ Санцевич А. В. Проблеми історії України післявоєнного періоду в радянській історіографії / А. В. Санцевич. – К., 1967. – С. 13.

Ще одну групу історіографічних джерел утворює сукупність видань біографічного плану, в яких велике місце займають публікації про суспільно-політичну діяльність окремих видатних українців із визначенням їхнього внеску або у побудову комуністичного суспільства, або в розбудову української державності чи захист українських національних прагнень. Причому переважають відносно невеликі повідомлення, які часто з'являлися з нагоди ювілею, дня народження або смерті. Така тенденція має місце у діаспорних виданнях. Це сприяло збереженню пам'яті про роль видатних українців в історії. До іншої підгрупи можна включити енциклопедичні видання, такі як біографічні енциклопедичні словники, що містять стислі відомості про видатних українських політичних діячів. В скарбниці української історіографії також можна знайти зібрання наукових біографічних статей, хоча в цілому помітна вузькість кола персоналій у вітчизняній біографістиці (але останнім часом спостерігається тенденція до його розширення). Особливістю багатьох згаданих видань є орієнтованість на широкий читацький загал, що виявилось у їх оформленні і стилі написання. Ще одну підгрупу біографічних видань складають результати ґрунтовної розробки біографій окремих видатних діячів української історії, що втілилися у монографії та збірки документів і стосуються, як правило, діячів антирадянського українського руху, які боролися за незалежність Української держави. Тут можна виділити біографічні розвідки діяльності С.Бандери, Л.Лук'яненка, В.Чорновола тощо. Причому однією з тенденцій розвитку української історичної науки новітньої доби є повернення забутих імен. Особливо це стосується тих людей, які діяли в Західній Україні та діаспорі.

В цілому наявні історіографічні джерела дають можливість достатньо повно визначити стан дослідження суспільно-політичних процесів в УРСР другої половини 1960-х – початку 1990-х років. Група історіографічних джерел «радянського походження» поки що за загальним обсягом є

найбільшою, що визначає пропорції аналізу творів радянської, пострадянської та зарубіжної історіографії.

Методи дослідження. Протягом тривалого часу під історією науковці розуміли у першу чергу значні події політичного життя, в тому числі пов'язані із діяльністю видатних особистостей, віхи економічного та культурного розвитку, пов'язані насамперед із розвитком засобів виробництва, технічним прогресом. Однак у такому разі виклад історичних подій виявлявся фактично безособовим. Аналіз діяльності видатних людей не міг замінити вивчення побуту, настроїв пересічних громадян. Часто на фоні кількох видатних біографій штучно приховувалося становище більшості населення країни.

Від істориків радянського періоду вимагалось «правильне» розуміння класового аналізу і національних моментів. Класова боротьба розглядалася як рушійна сила історії, яка виступає у взаємодії із національними моментами, зазнає певного впливу національних особливостей. Засуджувалося перебільшення ролі національних мотивів, національних традицій, що тлумачилося як «буржуазний націоналізм», хоча не віталось також у певних рамках забуття, приниження національних традицій.³¹

Питання про співвідношення впливу окремих осіб та широких верств населення на перебіг історичних подій до останнього часу залишається відкритим для дискусій. Але «відтінення» біографіями видатних людей умов життя більшості населення країни не сприяло об'єктивності наукового аналізу подій минулого. Тому після розпаду СРСР увагу частини науковців поступово привертає соціальна історія, дослідження якої певною мірою більш складне, аніж історії знакових подій минулого.

Вивчення «подійної» історії фактично проходить за умовним сценарієм, який характерний для абсолютної більшості наукових студій. Беруться до

³¹ Мельник Л. Г. Предмет і методологія історичної науки / Л. Г. Мельник. – К., 1977. – С. 16-17.

уваги передумови події, її фактичний перебіг та найважливіші наслідки. У даному випадку матеріал для аналізу підбирається відповідно до авторського розуміння її суті та значення і може бути представлений у вигляді навіть кількох однотипних повідомлень.

Свого часу, А.В.Санцевич, визначаючи особливості проведення соціального дослідження, зазначав, що воно повинно застосовуватися лише тоді, коли з якогось питання немає достатніх документальних даних або літератури, оскільки під час зустрічей з учасниками історичних подій дослідники дістають важливі відомості про окремі деталі історичного процесу.³² У сучасний період вивчення соціальної історії певною мірою обмежене об'єктивною можливістю проведення соціальних досліджень. У рамках вивчення соціальної історії для отримання можливості зробити адекватні висновки необхідне накопичення відносно великої кількості однотипного матеріалу, що дозволяє проаналізувати скажімо ментальність народу, політичні настрої людей, висловити припущення щодо того чи іншого варіанту ідентичності. Таким чином, для вивчення соціальної історії важливим є уникнення поспішних суджень на підставі вивчення обмеженої кількості фактів минулого. Наприклад, твердження про підтримку населенням тих чи інших дій влади у масштабі держави не може базуватися на матеріалах опитування кількох осіб із певної місцевості, або ж серії повідомлень чи матеріалів певного органу, який вивчав проблему на основі спостережень у окремому регіоні.

Зростання уваги до запитів і проблем людини призводять до формування антропологічно орієнтованого русла наукових досліджень, частина з яких спрямована на вивчення ролі людини в історії. Дослідження суспільно-політичних процесів дозволяє конкретизувати питання щодо визначення співвідношення впливу окремих осіб та великих соціальних груп на

³² Санцевич А. В. Проблеми історії України післявоєнного періоду в радянській історіографії / А. В. Санцевич. – К., 1967. – С. 14.

історичний процес. Відомо, що суспільне життя являє собою цілісний процес існування, розвитку і взаємодії соціальних суб'єктів (осіб, соціальних спільнот, суспільства в цілому), що відбувається в конкретно-історичних умовах і характеризується визначеною типом політичного режиму системою форм діяльності, відносин, спілкування і духовного освоєння та перетворення дійсності людиною. Дослідження суспільно-політичного життя приваблює науковців тим, що узагальнення накопиченого досвіду по керівництву суспільством дозволяє підготувати практичні рекомендації для майбутніх політиків та уникнути негативного досвіду попередників. Ці практичні рекомендації, пов'язані із узагальненими уроками історичного досвіду, визначають стратегічні та тактичні напрямки діяльності провідних політичних сил, поступово формуючись у їхні політичні платформи та певною мірою коригуючи основні ідеологічні течії і спрямування.

Інтерес до соціальної історії покликав до життя досить масштабне застосування методів кількох наукових дисциплін у рамках міждисциплінарного підходу, використання якого залишається одним із важливих перспективних напрямів розвитку вітчизняних історичних досліджень. Саме використання міждисциплінарного підходу дозволило зробити певні кроки на шляху визначення стану вивчення суспільно-політичних процесів минулого. У той же час важливим залишається уникнення застосування у науковій літературі прийомів висвітлення подій, які характерні для літератури художньої. Проти цього застерігав ще А.В.Санцевич, який наголошував на неприпустимості для історика вплітати у історичні дослідження особисті домисли з метою популяризації власних творів або створення штучної сенсації.³³

³³ Санцевич А. В. Співвідношення наукового та художнього методів відображення дійсності / А. В. Санцевич // Укр. іст. журн. – 1991. – № 7. – С. 67.

В основу дослідження покладено **принципи** історизму, об'єктивності, системності, наступності та всебічності.

Додержання принципу об'єктивності має мінімум два аспекти, які враховувалися для забезпечення неупередженості аналізу наукових праць. По-перше відбиралися такі історіографічні джерела, які дійсно відбивають стан дослідження теми. По-друге, оцінка внеску науковців у скарбницю історіографії виводилася відповідно до актуальності, новизни та об'єктивності проведеного ними наукового пошуку. На жаль, особливістю написання праць значною кількістю радянських вчених залишається відносно низький рівень об'єктивності у висвітленні ними подій минулого, повторюваність висновків і суджень та обмеженість тематики наукових студій.³⁴ Варто наголосити, що сучасне розуміння принципу об'єктивності полягає у його відмежуванні від принципу партійності, який залишався одним із головних для істориків радянської доби. Під принципом комуністичної партійності розумівся обов'язок при розгляді суспільних явищ свідомо і відкрито ставати на точку зору робітничого класу і його партії.³⁵ Це призводило до перекручення тлумачення явищ і подій історичного процесу та створювало передумови для постійного «поновлення» оцінок подій минулого у зв'язку зі зміною політики правлячої партії. Власне на дотримання принципу об'єктивності, тобто отримання об'єктивно істинних знань про історичний та історіографічний процес, спрямовані всі принципи пізнання.

Принцип системності орієнтував на врахування багатofакторності історичного та історіографічного процесів, на комплексне осмислення історичних знань.

³⁴ Санцевич А. В. Предмет та об'єкти дослідження історіографії / А. В. Санцевич // Укр. іст. журн. – 1989. – № 5. – С. 34.

³⁵ Варшавчик М. А. Вопросы методологии и логики историко-партийной науки / М. А. Варшавчик // Вопросы методологии историко-партийной науки. – К., 1980. – С. 34.

Посиленню об'єктивності та системності сприяє дотримання принципу всебічності, який передбачає аналіз всієї сукупності історіографічних джерел, а також врахування різноманітних впливів на процес накопичення історичних знань. Врахування історичної ситуації, у якій створювалася наукова праця, дозволяє відокремити власні погляди автора від нав'язаних йому висновків у рамках політичного замовлення.

Принцип історизму забезпечив можливість визначити стан дослідження суспільно-політичних процесів в УРСР другої половини 60-х – початку 90-х років ХХ ст. у зв'язку із історіографічною ситуацією, яка мала місце в різні періоди накопичення наукових знань з даної тематики.

Важливою передумовою реалізації дослідницьких завдань для пізнання історіографії суспільно-політичних процесів має принцип наступності, який часто ігнорувався, особливо у ставленні до наукового доробку попередників. Дотримання цього принципу дало змогу забезпечити зв'язок нових знань з науковими надбаннями попередників та уникати суб'єктивізму в оцінці історіографічного процесу.

В процесі дослідження використано комплекс **методів** із дотриманням міждисциплінарного підходу, що обумовлюється специфікою проведення наукового пошуку. Вона визначає залучення методів політичної науки та соціології для всебічного аналізу робіт, автори яких висвітлювали суспільно-політичні процеси минулого. Без їх використання об'єктивний аналіз історичних праць відповідного спрямування надзвичайно ускладнений.

У першу чергу використовувався метод історіографічного аналізу та синтезу, який створив можливість критичного розгляду наукового доробку вчених із порівнянням отриманих ними результатів та встановленням повноти вивчення теми. Це дозволило критично оцінити результати досліджень радянських, пострадянських та зарубіжних вчених, персоніфікувати їхній внесок у розробку певних проблем та збагачення джерельної бази досліджень із визначенням різниці методологічних підходів.

Використання методу історіографічного аналізу і синтезу дозволило визначити особливості повторюваності матеріалу переважно у працях, написаних в період існування СРСР. До причин відносно великої кількості повторень в опублікованих радянськими вченими працях можна віднести у першу чергу масове написання досліджень на однакові теми, але із різним цільовим призначенням виходячи із використання історичної науки з виховною метою, що призводило до масштабних фальсифікацій в оцінках історичних подій. Специфіка побудови переважної більшості праць представників радянської історіографії передбачала цитування одних і тих самих тверджень та повторюваність висновків. Їх тиражування не мало нічого спільного із наукою в принципі, оскільки багато праць хибують на наукову новизну, перетворившись виключно на інструмент ідеологічної обробки населення.

По-друге, часто представники радянської історіографії поверталися до тієї ж самої теми після введення в обіг нових історичних джерел, а головне – внаслідок необхідності «поновлення» оцінок минулого у відповідності до вимог нового партійного лідера.

По-третє, у зв'язку із випуском матеріалів з нагоди певного ювілею випускалися праці, що ґрунтувалися на порівняно невеликому колі широковідомих історичних фактів. Саме тому при аналізі багатьох праць радянських істориків доводилося аналізувати зміст не окремого історичного дослідження, а певної історичної літератури, в якій висвітлювалося окреме питання.

Використання конкретно-історичного методу забезпечило можливість простежити хто і коли започаткував дослідження певної проблеми, хто продовжив її вивчення і які нові результати були одержані.

Синхронний метод дозволив проаналізувати праці авторів, створених у межах одного історіографічного періоду, але з протилежних методологічних позицій.

Завдяки використанню порівняльного методу зіставлялися різні підходи дослідників до проблеми, порівнювалися роботи радянських, пострадянських та зарубіжних вчених.

Метод типологізації застосовувався з метою наукового розчленування хаотичного цілого і зчленування виділених в ході аналізу елементів у наукову картину історичної дійсності. Цей метод пов'язаний із узагальненням як способом самого дослідження, який дає змогу в самому ході подій виявити їх об'єктивну внутрішню логіку, розкрити предмет як цілісність.

Градаційна типологія використовувалася з метою аналізу явищ у рамках системного відношення, для виявлення різних синхронно існуючих стадіальних його ступенів. Однак на відміну від представників радянської історіографії системне відношення трактується не у межах певної суспільно-політичної формації, а у рамках певної стадії загальноцивілізаційного розвитку. Розкриття передовсім впливу виробничих відносин, які, на думку марксистів, визначали належність даного суспільства до певної суспільно-економічної формації, на визначення особливостей історіографічної ситуації залишається лише одним із можливих фактів її формування.

Диференційна типологія, яка передбачає виявлення принципових відмінностей в основі явищ за умови зовнішньої однорідності їхніх історико-морфологічних форм, здійснювалася на основі врахування соціальної стратифікації суспільства.

Крім того, для забезпечення всебічності аналізу використано ряд методів інших наук, зокрема політології та соціології. Так, антропологічний метод використовувався у політологічному розумінні, як засіб визначення ставлення людини до суспільно-політичних процесів як таких, у тому числі й з метою визначення рівня впливу ставлення до суспільно-політичних процесів самих дослідників, які їх аналізували. Слід звернути увагу на те, що

сам історик залишається носієм унікальної інформації про історичний процес, яка в тоталітарному суспільстві була недоступною для історіографів.

Також було використано біхевіористичний метод з метою визначення впливу провідних державних діячів на спрямування та структуру історичних досліджень у різні часи.

Для з'ясування залежності політики від суспільства використовувався соціологічний метод, а з метою виявлення залежності політичних процесів від рівня політичної культури – культурологічний метод.

З метою визначення ролі політичних інститутів у спрямуванні історичних досліджень використовувався інституціональний метод.

Загалом використання різноманітних методів дозволило забезпечити всебічний розгляд теми дослідження і максимально наблизити її висновки до об'єктивної реальності та потреб часу.

РОЗДІЛ 2

ВИВЧЕННЯ КЕРІВНОЇ РОЛІ КПРС В СПРЯМУВАННІ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО РОЗВИТКУ РЕСПУБЛІКИ

На протязі кількох повоєнних десятиріч Україна була досить жорстко інтегрована в загальну структуру не тільки СРСР, але й всієї соціалістичної системи. Вона перетворилася після ліквідації збройного опору УПА на типову радянську республіку, яка могла розглядатися у якості еталону національного утворення в рамках існування комуністичної системи із жорстким контролем над існуванням національних символів та цінностей.

Поглиблення інтеграції України у систему соціалізму здійснювалося серед іншого й за рахунок уніфікації суспільно-політичного життя республіки. Одним із найбільш вагомих важелів забезпечення його уніфікації залишалось посилення керівної ролі Комуністичної партії в суспільстві. Проголошення народу «творцем історії» на словах і перетворення його в реальності на «одностайну масу трудящих», які мали згуртуватися навколо КПРС і працювати заради встановлення її влади на всій земній кулі, фактично складало основу для ідеологічного об'єднання радянських людей. Такий підхід визначення ролі партії у суспільстві відповідно до поглядів Х.Арендт був характерним для тоталітарних держав.³⁶

В результаті використання дешевих сировинних ресурсів в Україні склався енергоємний індустріальний комплекс, який залишався достатньо ефективним до кінця існування СРСР. Для підтримання високого рівня його рентабельності потрібні були заходи по спрямуванню суспільно-політичної активності населення, орієнтованої в першу чергу на безумовне виконання народногосподарських планів. Така потреба посилювалася прагненням

³⁶ Арендт Х. Джерела тоталітаризму / Х. Арендт. – К., 2005. – С. 453-454.

радянського керівництва протистояти західним країнам, і у першу чергу США, у повоєнній гонці озброєнь. Перехід українського етносу з індустріально-аграрного стану до індустріального в умовах поширення досягнень науково-технічної революції, з одного боку, а з іншого – в умовах екстенсивного розвитку економіки накладав свій відбиток на формування основних напрямків суспільно-політичної активності населення і сприйняття ним збереження тотального партійного керівництва країною.

Реформи М.С.Хрущова лише певною мірою сприяли модернізації радянського суспільства. Проте вони не торкнулися ані політичного режиму, ані фундаменту, на якому він ґрунтувався – командної, ізольованої від світового ринку економіки. Нові партійні вожді не мали наміру теоретично осмислити свою генеральну лінію і пристосувати її до світу, який стрімко змінювався. Над усе цінувався мобілізаційний потенціал командної економіки і ресурси Радянського Союзу використовувалися на цілі, продиктовані ідеологією.³⁷

В Радянському Союзі соціальні відносини стали більш симетричними, але йшов процес становлення і зміцнення тоталітарної системи, в якій проголошене звільнення трудящих від капіталістичного гніту виявилось заміненим на жорсткий партійний диктат. Суспільствознавці були залучені до справи ідеологічної обробки мас. Над тим, аби діяльність науковців не відхилялася від чітко визначених ідеологічних настанов, постійно здійснювався жорсткий контроль. «Дамоклів меч» фізичного або морального знищення постійно висів над істориками, до чого додавалися міркування меркантильного характеру. Загальною рисою історіографії радянських часів виступала глорифікація політики партії всіх напрямків, здійснювана із класово-ідеологічних засад. Будучи одним із інструментів ідеологічної боротьби, радянська історична наука, нехтуючи принципом історизму,

³⁷ Литвин В. М. Історія України / В. М. Литвин. – К., 2009. – С. 643-644.

використовувала цілий комплекс різноманітних методів для перекручення історичних подій у вигідному для правлячої партії світлі.

Після проведення чергового з'їзду КПРС, на якому підкреслювалася необхідність підвищення керівної ролі партії у суспільстві, представники радянської історичної науки активно бралися до переказування партійних рішень із підсиленням аргументації щодо піднесення ролі партії у всіх сферах діяльності радянського суспільства поруч із критикою західних науковців, які негативно ставилися до піднесення партійного диктату в СРСР.

Різне збільшення кількості наукових досліджень в рамках радянської історіографії, автори яких прагнули довести необхідність збереження партійного керівництва суспільством, відбулося після відставки М.С.Хрущова у зв'язку із прагненням нового партійного керівництва затушувати негативні риси радянського суспільства, викриті на XX з'їзді КПРС. У працях представників радянської історіографії прослідковувалося прагнення відокремити авторитет КПРС в цілому від негативних дій її певних членів та довести історичну обумовленість збереження партійного керівництва радянським суспільством.

Історична визначеність партійного керівництва доводилася через наведення прикладів з історії громадянської війни, війни з гітлерівською Німеччиною, колективізації тощо, у яких партійні органи поставали об'єднуючою силою радянського суспільства, за допомогою якої йому вдавалося вирішувати найскладніші питання суспільно-політичного, економічного, соціального та культурного життя. Власне партійний диктат оголошувався однією з умов існування соціалістичного суспільства і побудови комунізму. Слід відзначити спрощений характер «доведення» об'єктивності збереження керівної ролі партії у суспільстві у вигляді аксіоми. Це твердження, на думку вчених радянського періоду, впливало з усвідомлення вищості пролетаріату над всіма іншими суспільними

верствами. Вони безпідставно відкидали твердження західних вчених про обумовленість переходу влади в умовах науково-технічної революції до представників інтелектуальної праці.

Доведення у наукових творах обумовленості посилення партійного керівництва суспільством залишалося засобом об'єднання радянських людей. Деклароване згуртування громадян навколо партії із суворою регламентацією всіх сфер життя замінювало ринкові структури, систему стримувань і противаг у владних сферах, призводило до усупільнення приватного життя кожної людини. Правляча партія поступово глибше проникала в усі суспільні сфери, виконуючи господарські, політичні, ідеологічні, владні функції, що сприяло формуванню у широких верств населення переконання у пріоритеті «відданості комуністичній ідеології» над професійними здібностями для досягнення життєвого успіху.

У середовищі радянських вчених популярністю користувалося доведення історичної обумовленості партійного керівництва суспільством через цитати творів В.І.Леніна. Причому відповідно до конкретної історіографічної ситуації використовувалася думка про необхідність повернення політики партії до ленінських заповітів, які виступали у якості своєрідних догматів спрямованості суспільно-політичних процесів в радянській країні. Фактично кожне наступне покоління партійних вождів трактували ленінські вислови відповідно до власних інтересів та вподобань. Підміна змісту понять широко використовувалася науковцями для пристосування ленінських тез до потреб часу із підкресленням того факту, що у творах В.І.Леніна були закладені вірні відповіді на всі питання побудови комуністичного суспільства.

Особливо популярним було доведення необхідності збереження партійного керівництва радянською державою після подолання негативних наслідків культу особи, існування якого у соціалістичній країні історики поспішали оголосити випадковим. Тоталітарний характер радянського

суспільства вважався найбільш досконалим, оскільки тотальний контроль держави над особою через систему партійних радянських органів розглядався у якості гарантій забезпечення рівності та рівноправності радянських людей. Такі твердження були характерними для досліджень Ю.Бугаєва, який наголошував на важливості заслуг партії перед суспільством поруч із ігноруванням аналізу негативних наслідків існування партійного диктату перш за все для розвитку громадянського суспільства і демократії у СРСР.³⁸

Одним із найбільш відомих вчених, які займалися вивченням проблеми підвищення ролі партії у суспільному житті, залишався Л.Ю.Беренштейн, який послідовно відстоював необхідність збереження партійного диктату.³⁹ Успіхи радянської економіки вчений ототожнював виключно із успішною діяльністю партійних органів штучно применшуючи заслуги пересічних трудівників. А невдачі соціалістичного будівництва вміло приховувалися за рахунок замовчування або перекручення фактів економічного та політичного життя.⁴⁰

Полемізуючи із західними вченими, які стверджували, що ленінське положення про керівну роль партії прийнятним було лише під час революційних подій і тому В.І.Ленін у післяжовтневий період взагалі не розробляв питання про роль і місце Комуністичної партії у системі Радянської держави, Л.Беренштейн на основі цитат із ленінських праць

³⁸ Бугаев Е. И. Молодежи о партии / Е. И. Бугаев. – Изд. 2-е. – М., 1974; Бугаев Е. И. Беседы о партии / Е. И. Бугаев. – М., 1972; Бугаев Е. И. Что надо знать о развитии общества / Е. И. Бугаев. – М., 1965; Бугаев Е. И. КПСС – организатор коммунистического строительства в СССР / Е. И. Бугаев. – М., 1967; Бугаев Е. И. Роль Коммунистической партии в жизни советского общества / Е. И. Бугаев. – М., 1967; Бугаев Е. И. О некоторых закономерностях развития КПСС / Е. И. Бугаев. – М., 1969.

³⁹ Беренштейн Л. Ю. Авангард радянського народу / Л. Ю. Беренштейн. – К., 1966; Беренштейн Л. Ю. КПРС – ядро політичної системи радянського суспільства / Л. Ю. Беренштейн. – К., 1979.

⁴⁰ Беренштейн Л. Ю. Керівництво Комуністичної партії – вирішальна умова успішного розвитку соціалістичного сільського господарства / Л. Ю. Беренштейн // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 81. – К., 1976. – С. 3-14.

прагнув довести доцільність збереження керівної ролі партії у суспільстві за будь-яких історичних умов. Мотивація цього положення базувалася на необхідності посилення ролі комуністів у повоєнному світі із забезпеченням гнучкості стратегії і тактики міжнародного комуністичного руху.⁴¹

В.Позняк досліджував особливості вдосконалення діяльності Комуністичної партії України на основі ленінських норм та принципів після XXIII з'їзду КПРС, вказуючи, що виправивши помилки, пов'язані із культом особи, суб'єктивістським підходом до вирішення важливих політичних та економічних проблем, партія створила сприятливі умови для розвитку ініціативи і самодіяльності комуністів, піднесення боєздатності партійних рядів. Не розрізняючи відмінностей між політичним курсом М.Хрущова та Л.Брежнєва стосовно критики культу особи, автор підкреслював єдність партійних рішень XX з'їзду та жовтневого 1964 р. Пленуму ЦК КПРС, вказуючи на їх важливість для зміцнення партійного керівництва суспільством.⁴²

Після проведення XXIV з'їзду КПРС представники радянської історіографії почали вихвалити його рішення, аналізуючи вплив цієї події на різні сфери суспільного життя із наведенням чергових «доказів» необхідності збереження партійного диктату у суспільстві. Слід зазначити, що спільним для їхніх праць стало посилення ідеологічного наступу проти «ідеалізації» минулого українського народу, що сприяло «об'єктивному» національному відмиранню на тлі розбудови навої історичної спільності – радянського народу.

⁴¹ Беренштейн Л. Ю. Обґрунтування В. І. Леніним необхідності здійснення Комуністичною партією керівної ролі в соціалістичному суспільстві / Л. Ю. Беренштейн // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 49. – К., 1971. – С. 3-16.

⁴² Позняк В. Т. Удосконалення діяльності Комуністичної партії України на основі ленінських норм і принципів після XXII з'їзду КПРС / В. Т. Позняк // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 49. – К., 1971. – С. 105-119.

Характеристика суспільно-політичного життя розвинутого соціалістичного суспільства містилася у роботі М.Г.Безпалко та Є.Я.Безпалко, які хибно відзначали, що воно характеризувалося високою зрілістю суспільних відносин, що склалися на основі цілковитого панування соціалістичної власності, повної ліквідації залишків експлуаторських класів і знищення класового і національного антагонізму. Вчені, прагнучи видати бажане за дійсне, стверджували, що завдяки партійним зусиллям для розвинутого соціалістичного суспільства була властива зростаюча соціально-політична та ідейна єдність народу, зміцнення національних відносин на шляху зближення всіх націй і народностей та створення нової історичної спільності людей – радянського народу, для якої було властивим поступове стирання відмінностей між класами і соціальними групами. Місце партії у суспільстві визначалося переростанням держави диктатури пролетаріату у загальнонародну країну, в якій КПРС – партія робітничого класу – стала авангардом всього народу. У дослідженні хибно виділялися об'єктивні та суб'єктивні фактори зростання керівної ролі партії у суспільстві. До об'єктивних відносилися зростання масштабів і посилення завдань комуністичного будівництва, зростання політичної зрілості й творчої активності всього радянського народу, подальший розвиток соціалістичної демократії, підвищення значення і необхідність постійного збагачення марксистсько-ленінської теорії, поліпшення комуністичного виховання трудящих, зростання міжнародної ролі й інтернаціональної відповідальності соціалістичної держави і Комуністичної партії. До суб'єктивних факторів науковці відносили поліпшення кількісного складу партії, удосконалення внутріпартійного життя, організаторської і політичної роботи партії.⁴³

⁴³ Безпалко М. Г., Безпалко Є. Я. XXIV з'їзд КПРС і деякі питання марксистсько-ленінської теорії / М. Г. Безпалко, Є. Я. Безпалко // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 56. – К., 1972. – С. 16-28.

Ідеологізацію культурного розвитку держави відповідно до рішень XXIV з'їзду КПРС досліджували А.Фомін та В.Гайдуков, які, констатуєючи зростання можливостей духовного будівництва, виступали за інтернаціоналізацію культурного життя із злиттям національних культур під цілеспрямованим партійним керівництвом.⁴⁴ До завдань культурно-освітніх закладів відповідно до рішень з'їзду у сільській місцевості М.Бушин відносив атеїстичну пропаганду із введенням нових свят, пов'язаних із трудовою діяльністю, що вважав одним із важливих завдань місцевих партійних організацій.⁴⁵

Особливо активізувалися представники української радянської історіографії, які обґрунтовували необхідність піднесення керівної ролі КПРС у радянському суспільстві, під час обговорення проекту та після прийняття у 1977 р. нової Конституції СРСР та Конституції УРСР 1978 р., де офіційно закріплювалася керівна роль КПРС у політичній системі радянського суспільства. Ця подія стала однією з причин критики політики партії в СРСР з боку західних вчених, що тягнуло за собою відповідну реакцію представників так званого контрпропагандистського спрямування, які являли собою великий масив робіт представників радянської історіографії.

У радянській історичній науці спотворювалася роль партії у суспільстві через аналіз основ радянської демократії та бездумну критику зарубіжних опонентів, які висловлювали власну думку стосовно визначення ролі КПРС у радянському суспільстві. Її представники безпідставно наголошували, що соціалістична загальнонародна держава виражала волю та інтереси

⁴⁴ Фомін А. І., Гайдуков В. Ф. XXIV з'їзд КПРС і питання культурного будівництва / А. І. Фомін, В. Ф. Гайдуков // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 56. – К., 1972. – С. 57-70.

⁴⁵ Бушин М. І. XXIV з'їзд КПРС про завдання культурно-освітніх установ у вихованні трудящих села / М. І. Бушин // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 56. – К., 1972. – С. 71-81.

трудящих, які здійснювали свою владу через ради народних депутатів. У відповідності зі своїми статутними завданнями суспільні організації мали брати участь в управлінні державними та громадськими справами, у вирішенні політичних, господарських та соціально-культурних питань. Трудові колективи начебто брали участь у розгляді та вирішенні державних та суспільних справ, підготовці кадрів, обговоренні та вирішенні питань керівництва підприємствами та установами. Комуністичній партії у політичній системі відводилася роль стабілізуючого елемента, який своєю політичною, теоретичною та організаційною діяльністю мав консолідувати політичну систему, забезпечувати динамізм її розвитку. Але фактично було послаблено увагу до розвитку теоретичної думки. Спрощено трактувалися такі проблеми марксистської концепції соціалізму, як форми власності, кооперації, виробництва та еквівалентного обміну; міра праці і споживання; класові і міжнаціональні взаємовідносини; народовладдя і самоврядування.

Вважалося, що політична система радянського суспільства являла собою цілісний комплекс різних організацій, кожна з яких виконувала властиві для неї функції. Вона включала в себе Комуністичну партію, державу та його політичну основу – ради народних депутатів, профспілкові організації, комсомол, кооперативні та інші суспільні організації, трудові колективи. У Конституції УРСР 1978 р. було викладено принципи розширення й поглиблення соціалістичної демократії шляхом активізації діяльності рад народних депутатів, залучення мас до участі в управлінні державою.

Радянські науковці представляли на сторінках своїх праць чергові «докази» поглиблення демократизації суспільства не дивлячись на негативний вплив на розвиток суспільних відносин адміністративно-командних методів управління всіма ланками суспільно-політичного життя, фактичне призначення, а не вибори народних депутатів, підміну рад партійними органами, зосередження влади у профспілках, комсомолі,

громадських організаціях у руках їхнього керівництва, яке залишалося непідконтрольним рядовим членам.

Аргументуючи доцільність підвищення партійного керівництва суспільством М.О.Буцько та М.С.Бовсуновський вказували, що партія являла собою найбільш свідомий та передовий загін робітничого класу, який керувався вченням марксизму-ленінізму. Підвищення керівної ролі партії також пов'язувалося із виконанням нею інтернаціональних завдань, здійснення зовнішньополітичного курсу, спрямованого на побудову комунізму.⁴⁶

Критика праць західних вчених, присвячених висвітленню ролі КПРС у радянському суспільстві, стала предметом дослідження В.Т.Позняка та Ю.І.Шаповала, які виділили кілька особливостей наукових праць їхніх опонентів. У першу чергу безпідставно критикувалося протиставлення ленінізму марксизму, а також ототожнення підвищення керівної ролі партії із диктатурою. Твердження, що зростання ролі партії – об'єктивне явище в умовах розвинутого соціалізму мотивувалося вченими, на відміну від західних науковців, тим, що вона представляла інтереси всього радянського суспільства. Несправедливо критикувалося положення, що КПРС не виражала інтересів робітничого класу, а захищала виключно становище «вищої бюрократії». Відкидалося ствердження західними істориками тези про «соціальну перевагу» інтелігенції у партії по відношенню до робітничого класу та колгоспного селянства. Автори наголошували, що зростання ролі партії не може ототожнюватися із згортанням демократії у радянському суспільстві.⁴⁷

⁴⁶ Буцько Н. А., Бовсуновский М. С. Возрастание роли КПСС – закономерность коммунистического строительства / Н. А. Буцько, М. С. Бовсуновский // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 86. – К., 1977. – С. 3-13.

⁴⁷ Позняк В. Т., Шаповал Ю. И. Разоблачение буржуазных фальсификаций возрастания руководящей роли КПСС в условиях развитого социализма / В.

Полеміка із західними вченими З.Бжежинським, Л.Шапіро, С.Генделем, М.Харрінгтоном щодо оцінок науковості концепції керівної ролі КПРС у соціалістичному суспільстві містилася у роботі Г.Стороженко та М.Ткаченка. Радянські вчені неправомірно стверджували про відсутність ознак диктатури у партійному керівництві суспільством, мотивуючи свою думку не аналізом реального стану речей, а цитатами класиків марксизму-ленінізму щодо необхідності збереження у соціалістичному суспільстві провідної ролі робітничого класу, який здійснював свою владу через партійні органи.⁴⁸

Критика так званих буржуазних фальсифікацій ролі КПРС як авангарду робітничого класу у розвинутому соціалістичному будівництві мала місце у роботі І.Скрипника, який звинувачував своїх опонентів у викривленні зростання керівної ролі партії у боротьбі за комунізм через аналіз конституційних положень із вказівками на «проголошення диктатури Комуністичної партії», «пріоритет партії над державою», «небезпечне переплетення партійних та державних органів», «знищення відмінностей між партією та державою». Автор наголошував на історизмі партійної диктатури у суспільстві, доводячи його демократичність розширенням кількості робітників, які займалися політичною, управлінською діяльністю на всіх рівнях.⁴⁹

Міфологізація історії СРСР чітко проявлялася у працях радянських дослідників, які вивчали різні аспекти демократизації суспільства завдяки збереженню партійного керівництва ним. Вихваляючи та виправдовуючи

Т. Позняк, Ю. И. Шаповал // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 97. – К., 1978. – С. 127-136.

⁴⁸ Стороженко Г. А., Ткаченко Н. Т. Закрепление в новой Конституции СССР научной концепции руководящей роли КПСС в социалистическом обществе / Г. А. Стороженко, Н. Т. Ткаченко // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 100. – К., 1979. – С. 32-40.

⁴⁹ Скрипник И. Н. Против буржуазных фальсификаций роли КПСС как авангарда рабочего класса в развитом социалистическом обществе / И. Н. Скрипник // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 102. – К., 1979. – С. 116-123.

існування однопартійної системи, дослідники фактично вигадували докази демократичності суспільства, не замислюючись над дійсним станом речей у ньому, не вивчаючи реалій проведення демократичних процедур та забезпечення демократичних свобод.

У дослідженні Л.Беренштейна та В.Бабія аналізувалися засоби забезпечення керівної ролі партії у суспільстві, серед яких вчені виділяли наявність у виробничих колективах майже 3/4 комуністів. Демократичність партійного керівництва суспільством доводилася через регулярність скликання партійних з'їздів та дієвість принципу демократичного централізму.⁵⁰ У той же час науковці замовчували факти тривалої відсутності роботи партійних з'їздів протягом певних історичних періодів, які немовби викреслювалися з історії партії внаслідок критики її колишніх керівників.

Забезпечення розвитку соціалістичної демократії шляхом організації партійними органами всенародного обговорення проекту тексту Основного закону досліджував М.Цвік, який особливо виділяв важливість зворотного зв'язку між народом і партією, що, на його думку, виявлялося в участі у обговоренні понад 140 млн. чол., або 4/5 дорослого населення СРСР.⁵¹ На жаль, автор не замислювався над перспективами внесення пропозицій до тексту проекту Конституції, які б не відповідали ідеологічним установкам правлячої партії. Замовчувалася в роботі і діяльність дисидентів у складі правозахисних організацій, які критикували дотримання прав людини в СРСР.

Основи забезпечення внутріпартійної демократії, регулювання соціального складу партії через забезпечення вирішальної ролі робітничого

⁵⁰ Беренштейн Л. Е., Бабий В. С. Руководящая роль КПСС в политической системе советского общества / Л. Е. Беренштейн, В. С. Бабий // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 100. – К., 1979. – С. 3-11.

⁵¹ Цвик М. В. Закрепление и развитие в Конституции СССР программных положений КПСС о формах непосредственного народовластия / М. В. Цвик // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 102. – К., 1979. – С. 30-38.

класу та підвищення ефективності роботи первинних партійних організацій як засобу піднесення керівної ролі партії досліджували М.Буцько і Є.Паньків. Вчені несправедливо стверджували, що Комуністична партія успішно об'єднувала діяльність всіх державних та суспільних організацій та їх кадрів, а через них – всіх трудящих на здійснення політики КПРС, а на практиці така єдність досягалася завдяки проведенню в життя ленінських норм партійного життя, і перш за все принципу демократичного централізму.⁵²

Відкидаючи критику однопартійної політичної системи в СРСР Ю.Шаповал свого часу стверджував, що не плюралізм партій визначав демократичність суспільного ладу, наголошуючи на важливості класового змісту у якості основного критерію демократії. Вчений вказував, що буржуазні політичні партії захищали інтереси великого капіталу, а КПРС – інтереси пересічних людей, що виражалось у активній участі трудящих у суспільних справах.⁵³

Одним із засобів забезпечення демократизації суспільства радянські вчені вважали посилення керівництва громадськими організаціями трудящих з боку партійних органів. Цей процес розглядався у якості важливої об'єктивної закономірності розвитку соціалістичного суспільства на шляху переростання його у комуністичне. Фактично КПРС намагалася через ради народних депутатів як політичну основу СРСР, профспілки, комсомол, інші громадські організації, творчі спілки зберегти свій вплив на громадян країни.

В умовах розвинутого соціалізму зростання значення керівництва КПРС громадськими організаціями обумовлювалося розширенням масштабів

⁵² Буцько Н. А., Паньків Е. В. Развитие внутрипартийной жизни КПСС как важнейший фактор повышения ее руководящей роли в политической системе советского общества / Н. А. Буцько, Е. В. Паньків // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 100. – К., 1979. – С. 11-18.

⁵³ Шаповал Ю. И. Разоблачение буржуазных фальсификаций возрастания руководящей роли КПСС в развитии социалистической демократии / Ю. И. Шаповал // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 102. – К., 1979. – С. 124-131.

комуністичного будівництва, зростанням соціально-економічних ресурсів та культури трудящих, ускладненням суспільного життя, зростанням взаємодії всіх елементів соціальної системи, подальшим розвитком соціалістичного демократизму, який начебто охоплював всі сторони та форми життєдіяльності радянських людей, що у свою чергу розглядалося як основа для посилення ролі громадських організацій у вирішенні завдань комуністичного будівництва.⁵⁴

Несправедливо критикуючи західних вчених, які стверджували, що закріплення у Конституції СРСР зростання керівної ролі партії перешкоджало розвитку демократії та підвищенню ролі громадських організацій, Г.Афіногенов та С.Шпитальник наголошували на ненауковості концепцій «тоталітаризму» та «мобілізаційної системи». Вчені мотивували свою думку тим, що партія комуністів не представляла інтереси якогось певного класу соціалістичного суспільства, а виступала від імені всього суспільства в цілому, якому не потрібна багатопартійність як одна із ознак демократії. Заперечуючи підкорення депутатів всіх рівнів політиці верхівки правлячої партії, науковці стверджували, що представники народу мали можливість під час роботи у комісіях активно брати участь у складанні планів та визначенні напрямів політики.⁵⁵

Роль органів народного контролю у справі забезпечення соціалістичної демократії вивчав І.Пономарь, який наголошував на важливості роботи народних контролерів у справі підвищення ефективності виробництва та

⁵⁴ Прокопенко И. Ф. и др. Конституция СССР о возрастании роли партии в повышении творческой активности общественных организаций трудящихся / И. Ф. Прокопенко, И. Н. Шерстюк, О. С. Марченко // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 102. – К., 1979. – С. 21-29.

⁵⁵ Афиногенов Г. Д., Шпитальник С. Л. Критика буржуазных фальсификаторов партийного руководства государственными и общественными организациями / Г. Д. Афиногенов, С. Л. Шпитальник // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 104. – К., 1980. – С. 85-92.

розглядав їх як одну з форм залучення трудящих до управління виробництвом.⁵⁶

Підвищення ролі партії у суспільстві через правове виховання молоді П.Мірошникова та С.Шефель розглядали у якості засобу подальшого розвитку соціалістичної демократії, відзначаючи важливість у цій сфері народних університетів правових знань.⁵⁷

М.Якупов зосередив свою увагу на висвітленні ролі КПРС як керівного ядра радянської політичної системи, наголошуючи, що саме партія забезпечувала її стабільність. Позитивно оцінюючи значення закріплення в Основному законі керівної ролі партії, вчений вказував, що основною причиною цього залишалася зміна призначення держави: якщо призначення держави диктатури пролетаріату полягало у побудові соціалізму, то найвищим завданням Радянської загальнонародної держави нова Конституція визначила побудову безкласового комуністичного суспільства. Таким чином, науковець наголошував, що найкращим засобом забезпечення побудови комуністичного суспільства було підвищення тиску на його членів за допомогою партійних органів, а посилення диктату правлячої партії розглядалося у якості гарантії побудови безкласового суспільства.⁵⁸

З подібних позицій виступала Т.Орлова, пов'язуючи ефективність комуністичного виховання молоді із збереженням керівної ролі партії. Вона

⁵⁶ Пономарь И. И. Деятельность партийных организаций по повышению роли органов народного контроля как одной из форм социалистической демократии (1966-1970 гг.): (На материалах партийных организаций металлургических предприятий Украины) / И. И. Пономарь // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 102. – К., 1979. – С. 55-63.

⁵⁷ Мирошникова П. Т., Шефель С. В. Партийное руководство правовым воспитанием молодежи – важное условие дальнейшего развития социалистической демократии (1970-1975 гг.) / П. Т. Мирошникова, С. В. Шефель // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 102. – К., 1979. – С. 71-80.

⁵⁸ Якупов Н. М. КПСС – руководящее ядро политической системы советского общества / Н. М. Якупов // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 104. – К., 1980. – С. 3-9.

поспішно стверджувала, що курс історії КПРС, який викладався у вузах республіки, забезпечував широкі можливості для «викриття» теорій буржуазних фальсифікаторів у галузі партійного будівництва. Авторка відкидала без аналізу твердження західних радянологів про існування суттєвого відриву між партією та народом, існування якого порушувало демократичні принципи побудови партії та колективність керівництва нею з боку партійних лідерів.⁵⁹

Поверховістю аналізу відрізнялася праця В.Ю.Омельчука «Ленінський принцип демократичного централізму в дії». Автор стверджував наявність внутріпартійного демократизму через виборність, періодичну звітність партійних органів. Він не звертав уваги на фактичну безальтернативність виборів в СРСР. Зате вихваляв організаційну структуру партії, спрямовану на проведення в життя курсу партійного керівництва. Засуджуючи прояви суб'єктивізму в роки правління М.С.Хрущова, вчений наголошував, що запорукою демократичності в партії залишалася наявність у її складі представників робітничого класу.⁶⁰

Окремо варто сказати про роботи, автори яких прагнули довести дієвість критики та самокритики в умовах радянського суспільства як засобу посилення партійного впливу на широкі верстви населення. Нерідко констатувалися факти нерозуміння критичних зауважень партійними керівниками і як наслідок нездорова атмосфера у трудових колективах. Особливо наголошувалося на ролі преси у забезпеченні дієвої критики.⁶¹ Однак часто преса перетворювалася на засіб цькування невігідних для влади

⁵⁹ Орлова Т. В. Разоблачение буржуазных фальсификаций вопросов партийного строительства в курсе истории КПСС – составная часть идейно-политического воспитания студентов / Т. В. Орлова // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 110. – К., 1981. – С. 116-121.

⁶⁰ Омельчук В. Ю. Ленінський принцип демократичного централізму в дії / В. Ю. Омельчук. – К., 1982.

⁶¹ Никифоров В. М. Критика и самокритика в партийной организации / В. М. Никифоров. – Л., 1973.

осіб, про що у радянській історіографії вважали за краще не говорити. У добу «брежневщини» багато критичних зауважень адресувалося стилю партійного керівництва М.С.Хрущова, а у часи перебудови стверджувалося про недостатність розвитку критики в період «застою».

Узагальнююче дослідження використання критики і самокритики у суспільно-політичній діяльності партійних організацій здійснив В.І.Кос, який проаналізував значення використання критичного методу у партійній діяльності в різні періоди. Особливо автор наголошував на успішності критики та самокритики після відсторонення від влади М.С.Хрущова, наголошуючи, що ці речі використовувалися як важливий засіб активізації діяльності комуністів.⁶² Фактично поза увагою дослідника залишилася проблема «плановості» критики і самокритики у діяльності комуністів та її репресивна складова, що використовувалася проти інакомислячих осіб для їх цькування.

Критика та самокритика у роботі партійних організацій як засіб посилення керівної ролі партії розглядалася П.Аксененком, який відводив їм важливе значення у визначенні дієвості політичної, організаторської діяльності КПРС, що прямо впливала на результати праці радянських людей. Він наголошував, що уважне ставлення комуністів до критичних зауважень сприяло розвитку їхньої активності. Автор вказував на важливості гласності критичних зауважень, яка, на його думку, визначала силу критики та самокритики.⁶³

Загалом некритичний «аналіз» розвитку критики і самокритики в радянському суспільстві слугував створенню ілюзії можливості безкарного

⁶² Кос В. І. Втілення ленінських принципів критики і самокритики в діяльності КПРС / В. І. Кос // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 75. – К., 1975. – С. 16-23.

⁶³ Аксененко П. Г. О работе партийных организаций Украины по развитию критики и самокритики (1966-1971 гг.) / П. Г. Аксененко // Науч. труды по истории КПСС. – Вип. 100. – К., 1979. – С. 68-74.

висловлення власної думки стосовно політики правлячої партії. Однак дійсно критичні справедливі зауваження стосовно спрямування партійного керівництва радянською державою не могли потрапити на сторінки наукових видань в умовах панування жорсткої цензури. Декларативні положення статей Конституції стосовно забезпечення демократичних свобод не відповідали реаліям життя.

В 1983 р. з'явилася робота В.І.Лук'яненка, де автор доводив об'єктивний характер зростання керівної ролі КПРС на етапі так званого зрілого соціалізму. Своє твердження автор мотивував творчим характером діяльності партії робітничого класу та її союзників, чия мораль, колективістська психологія, інтереси та ідеали перетворилися у соціалістичній країні на досягнення всього суспільства. Крім того, у якості доказу називалося створення близько 9/10 валового національного продукту за рахунок праці робітників, чим принижувалася роль інтелектуалів у суспільстві. Зростання ролі партії у житті радянського суспільства обумовлювалося також, на думку автора, піднесенням творчої активності трудящих, їх залученням до управління виробництвом.⁶⁴

У роки перебудови з'явилися публікації, автори яких прагнули довести необхідність збереження партійного диктату навіть за умови поширення декларативних обіцянок демократизації суспільства. Так, висвітлення ролі первинних партійних організацій як політичного ядра трудового колективу містилося у роботі В.Є.Романцова та І.В.Шульги, які пов'язували виконання трудовими колективами своїх основних соціальних функцій безпосередньо із діяльністю первинних партійних організацій. Показуючи зростання чисельності первинних парторганізацій в Україні, автори вказували на необхідність збільшення числа робітників та колгоспників у складі керівних

⁶⁴ Лукьяненко В. И. Возрастание руководящей роли КПСС и совершенствование организационно-партийной работы / В. И. Лукьяненко. – М., 1983.

партійних органів із посиленням права комуністів контролювати діяльність адміністрації, що дозволило охопити партійним впливом всі трудові колективи республіки.⁶⁵ З подібних позицій висловлювався й В.І.Юрчук, який закликав істориків до пошуку доказів історичної обумовленості партійного керівництва суспільством. Правдива історія, на його думку, зводилася саме до історії партії, яку варто було висвітлювати через призму відновленої і розвинутої в нових партійних документах ленінської концепції соціалізму.⁶⁶

Критичний аналіз діяльності партійних органів із неупередженим вивченням ролі партії у радянському суспільстві було здійснено вже пострадянськими істориками.

Дискримінаційна політика радянської держави по відношенню до селянства України 80-х – початку 90-х років ХХ ст. показана у роботі П.П.Панченка, який використовуючи матеріали архівів (в основному поточні) та періодичної преси проаналізував причини наростання кризових явищ у сільськогосподарському виробництві республіки, підкреслюючи, що невиважена політика партії по відношенню до селян ставала причиною поширення антирадянських настроїв на селі.⁶⁷ У той же час висновок автора про нагальну необхідність надавати сільському господарству пріоритетного статусу у економічному розвитку виглядає досить поспішним з огляду на об'єктивність процесу підвищення ролі інтелігенції у суспільстві.

⁶⁵ Романцов В. Е., Шульга И. В. Дальнейшее укрепление партийных организаций – политического ядра трудовых коллективов / В. Е. Романцов, И. В. Шульга // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 141. – К., 1986. – С. 3-9.

⁶⁶ Юрчук В. І. Перебудова і переосмислення історичного досвіду Компартії України / В. І. Юрчук // Укр. іст. журн. – 1988. – № 7. – С. 9-27.

⁶⁷ Панченко П. П. Деформації в розвитку українського села у 80-х – на початку 90-х років / П. П. Панченко // Укр. іст. журн. – 1992. – № 3. – С. 18-29.

Висвітлення ролі прийняття Конституції СРСР 1977 р. із визначенням ролі КППС відповідно до цього документу здійснене у колективній праці «Новітня історія України (1900-2000)», автори якої справедливо відзначали декларативність багатьох її положень. Фактично визначення у Основному законі ролі партії у радянському суспільстві було позбавлене реального змісту і не розкривало диктатури партії. Здійснивши правовий аналіз цього документу, дослідники підкреслювали штучність визначення статусу КППС як загальнонародної партії.⁶⁸

У праці В.Литвина, В.Мордвінцева, А.Слюсаренка висловлене скептичне ставлення до реальності проведення всенародного обговорення проекту Конституції СРСР, коли за чотири місяці 1977 р. компартійний апарат організував півтора мільйони зборів трудящих і майже півмільйона відкритих партійних зборів. У роботі цілком справедливо у якості характеристики суспільно-політичного життя доби «брежнєвщини» вказано на зростання ролі і значення партійної бюрократії, порушення законності, нехтування правами і свободами людини, збереження авторитаризму у політиці, появу нового культу в управлінні державою, ігнорування принципу поділу влади. Автори підкреслювали, що результатом так званого «посилення ролі партії» у суспільно-політичному житті було злиття функцій партійного і державного апарату, підміна справжнього народовладдя формальним представництвом трудівників у радах, обмеження реальної влади рад, позбавлення усіх громадських об'єднань будь-якої самостійності та згортання гласності.⁶⁹

З метою посилення уніфікації суспільно-політичного розвитку УРСР та зміцнення впливу правлячої партії на теренах республіки активно здійснювалася ідеологічна обробка населення, спрямована на формування та підтримання вигідного для влади політичного світогляду громадян.

⁶⁸ Новітня історія України (1900-2000). – К., 2000. – С. 437-438.

⁶⁹ Литвин В. М. та ін. Історія України / В. М. Литвин, В. М. Мордвінцев, А. Г. Слюсаренко. – К., 2008. – С. 814-815.

Для визначення загальних напрямів розвитку історіографії ідеологічної, політико-виховної роботи Компартії України велике значення мають загальнотеоретичні праці, які розкривали суть ідеологічної діяльності, її структуру, функції, особливості, пов'язані із певним історичним етапом розвитку суспільства. У загальнотеоретичних дослідженнях робився акцент на встановленні наукових основ ідеологічної діяльності партії. Автори підкреслювали, що у тогочасному рівні пропаганди та агітації втілені розроблені В.І.Леніним принципи керівництва і організації ідейно-політичної роботи у масах, ленінський досвід її постановки з перших років існування партії більшовиків. До цих принципів відносилися: конкретно історичний підхід у визначенні завдань, форм і засобів виховання; принцип комуністичної партійності як найбільш глибокий і послідовний вираз класової суті і спрямованості виховання; принцип єдності виховної роботи партії і безпосередньої революційної діяльності людей. Але реально вчені лише декларували застосування при написанні наукових творів, присвячених висвітленню ідеологічної роботи партійних організацій, вище названих принципів. Вже у 1960-х роках стало зрозуміло, що настала криза комуністичної ідеології, а суспільство було вражене духовною ерозією. За цих обставин партійне керівництво у листопаді 1967 р. висунуло концепцію так званого зрілого, розвинутого соціалізму, трактуючи його як закономірний, відносно тривалий шлях до комунізму.

Необхідність підвищення рівня ідеологічної роботи у 1970-х роках, на думку деяких радянських вчених, обумовлювалася зростанням технічних можливостей суспільства. Вони висловлювали занепокоєння тим, що саме по собі запровадження нової техніки не забезпечувало високого рівня політичної освіти населення, а відвернення уваги радянських людей на задоволення потреб науково-технічного прогресу не повинно було послабити

їх ідеологічної підготовки, що могло б спричинити суттєві ускладнення в умовах ідеологічного протистояння з країнами капіталізму.⁷⁰

За своїм спрямуванням формування політичної свідомості населення проводилося за кількома напрямками. У науковій літературі відображено перш за все виховання у громадян комуністичного ставлення до праці поруч із формуванням уявлень про так званій радянський (або соціалістичний) спосіб життя, класового підходу до явищ суспільного життя, пролетарського інтернаціоналізму та непримиримого ставлення до релігійних вірувань. У радянській історіографії уніфікація політичного світогляду громадян обґрунтовувалося необхідністю формування комуністичного уявлення про світ у багатьох молодих людей, які «не пройшли гарту старшого покоління» комуністів.

Варто відзначити, що представники радянської історичної науки вивчали ідеологічну роботу партії по формуванню політичної свідомості різних категорій працівників.

Найбільше історичних досліджень у цьому зв'язку присвячувалося висвітленню різноманітних аспектів ідеологічної роботи у середовищі робітництва. Так, розгортання ідеологічної роботи, спрямованої на підвищення політичної та економічної освіти працівників важкої індустрії у другій половині 1960-х років, досліджував П.С.Федорчак, який зосередив свою увагу на роботі пропагандистів із виділенням найбільш, на його думку, дієвих методів політичної пропаганди.⁷¹ Політичне виховання працівників

⁷⁰ Повышать уровень и качество партийной работы в научных коллективах: Материалы семинара секретарей партийных организаций научных учреждений Академии наук УССР и Министерства здравоохранения УССР 9-10 дек. 1981 г. – К., 1982. – С. 175.

⁷¹ Федорчак П. С. Работа партийных организаций по повышению роли политического и экономического образования в развитии трудовой активности работников предприятий тяжелой индустрии: (На материалах Украинской ССР за 1965-1970 гг.) / П. С. Федорчак // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 95. – К., 1978. – С. 10-17.

вугільної промисловості цього періоду студіювала Л.Захарова, яка зупинилася на визначенні дієвості політичної агітації за участі у її проведенні керівних кадрів підприємств.⁷² У праці Л.Гончаренко приділено увагу вивченню політичної пропаганди у середовищі гірників Донбасу із зазначенням важливості використання з метою виховання комуністичного ставлення до праці пропаганди передових методів роботи.⁷³

Робота В.Собіна містила сумнівний висновок про визначення принципів класового ставлення робітників до героїчних революційних, бойових та трудових традицій: збереження та вивчення традицій у відповідності із завданнями комуністичного будівництва, відбір, дослідження та поновлення традицій у безпосередній практиці мас, створення традицій нового типу, які б сприяли подальшому перетворенню суспільства на комуністичних началах. Штучність піднесення ефективності робітничих династій у якості прикладу успішного впливу на політичну свідомість трудящих не враховувала специфіки можливості їх існування у середовищі інтелігенції, де подібні явища залишалися виключенням аніж правилом в силу неможливості передачі від покоління до покоління можливостей та здібностей до аналітичного мислення.⁷⁴

⁷² Захарова Л. М. Из опыта совершенствования партийными организациями Украины устной политической агитации и усиления ее роли в коммунистическом воспитании рабочих угольной промышленности (1966-1970 гг.) / Л. М. Захарова // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 95. – К., 1978. – С. 17-23.

⁷³ Гончаренко Л. Г. Деятельность партийных организаций Донбасса по развитию и совершенствованию массовых форм пропаганды в годы восьмой пятилетки / Л. Г. Гончаренко // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 95. – К., 1978. – С. 30-37.

⁷⁴ Собин В. А. Из опыта партийных организаций Донбасса по патриотическому воспитанию рабочих на революционных, боевых и трудовых традициях Коммунистической партии и советского народа (1966-1970 гг.) / В. А. Собин // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 105. – К., 1980. – С. 53-56.

Роль ленінських народних шкіл у справі комуністичного виховання робітничого класу вивчали С.Торшина, Л.Попова, Г.Поставна, які розглядали їх у якості важливої форми масової політичної освіти робітників на етапі розвинутого соціалізму, що дозволяло забезпечити тісне поєднання марксистсько-ленінської освіти із трудовим та моральним вихованням.⁷⁵

Після проголошення початку перебудови для висвітлення різних аспектів комуністичного виховання у радянській історіографії стало характерним вивчення моральних мотивів трудової активності. Особливо активно вивчалася історія поширення пропаганди трудових традицій у сфері безпосереднього застосування фізичних та моральних здібностей людини, тобто на підприємствах. У наукових дослідженнях описувалися приклади самовідданої праці трудящих на благо побудови комуністичного суспільства, що ототожнювалося із їх активною участю у суспільно-політичному житті.

Аналіз ідеологічного забезпечення діяльності парторганізацій по піднесенню ефективності промислового виробництва містився у роботі Л.П.Латишевої та А.А.Степина, які виділяли у якості найбільш вагомого його забезпечення економічну освіту населення.⁷⁶

У дослідженнях І.В.Артемова, А.І.Андрушка, Ф.Х.Джоса, В.П.Лациби виділялася роль трудових колективів у справі виховання комуністичного ставлення до праці та підвищення трудової дисципліни. З метою формування у молодих працівників комуністичної свідомості, сумлінного ставлення до виконання трудових завдань пропонувалося запроваджувати шефство кадрових працівників над молоддю із укладенням відповідної спільної угоди,

⁷⁵ Торшина С. П. и др. Деятельность партийных организаций Украины по марксистско-ленинскому образованию и идейно-политическому воспитанию рабочего класса (1965-1979 гг.) / С. П. Торшина, Л. А. Попова, Г. Г. Поставная // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 128. – К., 1984. – С. 3-8.

⁷⁶ Латышева Л. П., Степин А. А. Некоторые вопросы идеологического обеспечения деятельности партийных организаций по повышению эффективности промышленного производства / Л. П. Латышева, А. А. Степин // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 143. – К., 1986. – С. 22-28.

урочисте прийняття молодих працівників до складу трудових колективів, свята робочих династій, першої зарплати, вечори трудової слави.⁷⁷ Є.І.Скловська вивчала роль комсомольсько-молодіжних виробничих колективів у забезпеченні комуністичного виховання молоді, підкреслюючи їх важливість для підвищення культури виробництва, виховання політично освічених та ініціативних людей. Критикуючи окремі комсомольські організації за неухважність до проблем молодіжних виробничих колективів авторка цілком справедливо зауважувала, що колективи молодих працівників активно включаються у суспільно-політичну діяльність там, де їм приділялася велика увага з боку партійних організацій та адміністрації промислових підприємств.⁷⁸

Окремо слід зупинитися на визначенні стану дослідження ідеологічної роботи партії у сільській місцевості. Відповідно до суджень більшості радянських науковців селянство залишалося носієм окремих рис приватновласницької ідеології, а тому проведення ідеологічної роботи на селі було певною мірою ускладнене. Це наклало свій відбиток на її вивчення представниками історичної науки. У їхніх працях часто помічалось прагнення видати бажане за дійсне із твердженням про безсумнівну успішність ідеологічної роботи у сільській місцевості. Вони не замислювалися над причинами відмінностей у сприйнятті ідеологічних установок різними соціальними групами радянського суспільства. Крім того,

⁷⁷ Артемов И. В. Из опыта работы первичных партийных организаций по повышению воспитательной роли трудовых коллективов (1976-1985 гг.) / И. В. Артемов // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 141. – К., 1986. – С. 58-64; Андрушко А. И. и др. Партийное руководство трудовыми коллективами по усилению их роли в воспитании у молодежи социалистической дисциплины труда / А. И. Андрушко, Ф. Х. Джос, В. П. Лацыба // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 141. – К., 1986. – С. 64-70.

⁷⁸ Скловская Е. И. Деятельность Компартии Украины по повышению роли комсомольско-молодежных производственных коллективов в условиях совершенствования социализма (1971-1985 гг.) / Е. И. Скловская // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 141. – К., 1986. – С. 70-76.

не аналізувалося ставлення пересічних селян до партійних агітаторів та ступінь засвоєння ними ідеологічних установок. Спрощено подавалися показники успішності ідеологічної роботи, які у переважній більшості випадків зводилися до наведення позитивних виробничих показників.

Процес формування політичної свідомості сільського населення Харківської області вивчав Ф.О.Мельник, неправомірно наголошуючи, що посилення ідеологічної роботи у середовищі молодих людей призвело до покращення стану справ на виробництві.⁷⁹

В.П.Шкварець пов'язував підвищення ідейно-теоретичного рівня, піднесення ефективності марксистсько-ленінського навчання, поліпшення виховної роботи серед колгоспників із початку у 1965 р. перебудовою всієї системи партійної освіти, основним змістом якої стало посилення уваги до вивчення історико-партійних проблем і питань політичної економії. Причому особливого значення у забезпеченні ефективності ідеологічної роботи у сільській місцевості автор надавав діяльності парторганізацій західноукраїнських областей, вказуючи на доцільність залучення до агітаційної роботи самих сільських жителів.⁸⁰

У дослідженні В.Г.Галюка розглядалося проведення пропаганди у сільській місцевості із аналізом найбільш вдалих її форм, до яких автор зараховував інформування населення про політичне, економічне, культурне життя країни і міжнародне становище в рамках проведення політінформацій.⁸¹

⁷⁹ Мельник Ф. О. Ідейно-політична робота партійних організацій на селі: (На матеріалах Харківської обласної партійної організації) / Ф. О. Мельник // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 71. – К., 1975. – С. 50-56.

⁸⁰ Шкварець В. П. З досвіду ідейно-політичної роботи партійних організацій України на селі (1959-1971 рр.) / В. П. Шкварець // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 83. – К., 1976. – С. 88-92.

⁸¹ Галюк В. Г. Деякі питання партійного керівництва масово-політичною роботою серед колгоспного селянства / В. Г. Галюк // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 83. – К., 1976. – С. 96-100.

Я.Мостовий та К.Нензюк досліджували процес формування нового типу сільськогосподарського працівника, визначаючи цей процес у якості однієї з умов успішного здійснення аграрної політики КПРС. Основною умовою формування сільгоспвиробників майбутнього комуністичного суспільства цілком виважено вважалася відмова від важкої фізичної праці із переходом до змістовної творчої роботи, яка породжувала суспільно корисні інтереси та потреби.⁸²

Узагальнення результатів процесу комуністичного виховання сільських виробників у рамках аграрної політики КПРС здійснили Л.Беренштейн та М.Литвиненко, наголошуючи на успішності подолання пережитків капіталізму у політичній свідомості селянства та формуванні сільських трудівників нового типу – орієнтованих на прискорене впровадження комуністичних відносин на селі. Вказуючи на підвищення рівня творчості у сільськогосподарській праці, науковці поспішали підкреслити дієвість ідеологічної роботи партійних органів, які успішно поєднували зусилля по підвищенню ідейно-теоретичного, професійного та загальноосвітнього рівня селян.⁸³

Можна стверджувати, що висвітлення радянськими дослідниками проведення ідеологічної роботи у сільській місцевості із визначенням її результатів у спрямуванні суспільно-політичних процесів здійснювалося вкрай поверхово. Висновки про успішність її проведення являли собою швидше прагнення видати бажане за дійсне, аніж були результатом ґрунтовного наукового аналізу. Певне протиставлення успіхів ідеологічного тиску партії на робітництво та селянство зумовлювалося значно більшою

⁸² Мостовой Я. С., Нензюк К. И. Формирование нового типа работника сельскохозяйственного производства – одно из условий успешного осуществления аграрной политики КПСС / Я. С. Мостовой, К. И. Нензюк // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 94. – К., 1978. – С. 58-68.

⁸³ Беренштейн Л. Е., Литвиненко М. Е. Комплексный характер современной аграрной политики КПСС / Л. Е. Беренштейн, М. Е. Литвиненко // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 106. – К., 1980. – С. 3-10.

економічною залежністю робітників від державних органів, що давало можливість здійснювати «ідеологічну обробку» з використанням широкого спектру різноманітних методів.

Процес ідеологізації культурного розвитку українського села висвітлено у дослідженнях пострадянських вчених. Г.Кривчик, констатує відсутність злого умислу владних структур щодо українського села і їх прагнення долучити селян до надбань світової культури, стверджував, що в цілому народу нав'язувався той шлях, який, на думку компартійних вождів, обов'язково мав привести його у «світле майбутнє». Але автор вказує, що трансформуючи здобутки цивілізації у звичне життя, село з його етногенними та природними умовами мусило залишатися селом, щоб берегти національну культурну спадщину.⁸⁴

Загалом варто зауважити, що у сучасній українській історіографії ґрунтовних досліджень ідеологічної роботи партії на селі фактично не існує. Епізодичні згадки про її існування не можуть розкрити багатьох аспектів впливу ідеологічного тиску на суспільно-політичне життя республіки.

Серед досліджень радянських вчених, присвячених організації ідеологічної роботи, відносно невелика кількість стосувалася вивчення особливостей роботи із представниками розумової праці. Ідеологічна робота у середовищі інтелігенції була засобом боротьби із інакомисленням та забезпечення толерантної до правлячої партії позиції найбільш освічених членів суспільства.

Найбільше уваги вивченню проблем суспільно-політичної діяльності інтелігенції приділив Ю.Курносов, який свого часу досліджував участь представників розумової праці у комуністичному вихованні трудящих⁸⁵ та

⁸⁴ Кривчик Г. Г. Протиріччя культурного розвитку українського села у 1960 – 80-ті рр. / Г. Г. Кривчик // Укр. іст. журн. – 2002. – № 5. – С. 24-34.

⁸⁵ Курносов Ю. О. Роль інтелігенції України в комуністичному вихованні трудящих (1959-1965 рр.) / Ю. О. Курносов. – К., 1968.

пов'язував ефективність роботи наукових працівників із рівнем ідеологічної роботи партійних органів.⁸⁶

Формування та коригування політичного світогляду представників інтелігенції вивчали Н.Козлова та Г.Нечесін, які ототожнювали цю роботу із побудовою комуністичного суспільства, підкреслюючи важливість постійного ідеологічного тиску на представників розумової праці з метою формування у їх свідомості сталих стереотипів усвідомлення та поведінки.⁸⁷

Окремо варто виділити роботу В.Городяненко, Г.Макарова, К.Богомаза, в якій автори проаналізували використання соціологічних досліджень у ідейно-виховній роботі, наголошуючи на виявленні в результаті їх проведення низки проблем на підприємствах, пов'язаних із порушеннями трудової дисципліни та громадського порядку. Високо оцінюючи роль соціологічних досліджень для визначення спрямування ідеологічної роботи партійних органів вчені стверджували важливість застосування автоматизованих систем інформаційного забезпечення партійного керівництва нею.⁸⁸

Критикуючи радянських вчених за низький рівень висвітлення забезпечення ідеологічної роботи КПРС у середовищі інтелігенції, що зумовлювалося відносно високим рівнем політичної свідомості цієї категорії

⁸⁶ Курносів Ю. О. Інтелігенція Української РСР і науково-технічний прогрес (1959-1970 рр.) / Ю. О. Курносів. – К., 1975.

⁸⁷ Козлова Н. Н. Совершенствование форм и методов партийного руководства кафедрами общественных наук вузов Украины в период между XXIII-XXIV съездами КПСС / Н. Н. Козлова // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 95. – К., 1978. – С. 56-65; Нечесин Г. З. Деятельность парторганизаций вузов Украины по внедрению комплексного подхода к постановке коммунистического воспитания студентов в период между XXIII и XXIV съездами КПСС / Г. З. Нечесин // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 95. – К., 1978. – С. 65-72.

⁸⁸ Городяненко В. Г. и др. Об использовании социологических исследований в идейно-воспитательной работе (На материалах партийных организаций Украины, 1966-1980 гг.) / В. Г. Городяненко, Г. П. Макаров, К. Е. Богомаз // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 128. – К., 1984. – С. 113-118.

населення, яка давала можливість тверезо аналізувати діяльність радянського керівництва, варто відзначити повну відсутність спеціальних досліджень цієї тематики у рамках пострадянської історіографії. Якщо в радянський період скупе представлення ідеологічної роботи з інтелектуалами залишалося результатом лише умовної її успішності, то у сучасний період на сторінках історичних творів гуляють вислови щодо великого впливу на суспільство передових представників інтелігенції, які виступали проти радянської тоталітарної системи. Попри відносно велику кількість творів про діяльність дисидентів дослідження їх впливу на політичну свідомість населення України ще чекає свого автора.

У радянській історіографії виділялися праці, присвячені вивченню комуністичного виховання молоді, яке трактувалося у якості одного із елементів побудови майбутнього комуністичного суспільства. Комуністичне виховання молоді було тим більше актуальним для радянського керівництва, що багато молодих людей пред'являли до влади підвищені вимоги у порівнянні із представниками старшого покоління у плані матеріального забезпечення та організації побуту і дозвілля.

Л.О.Кашуба наголошував на важливості пропаганди трудових традицій колгоспного руху, учасників будівництва соціалізму в країні.⁸⁹ Діяльність партійних організацій промислових підприємств Донбасу по вихованню робітничої молоді на трудових традиціях досліджували А.Ф.Варфоломеев та В.Ф.Литвиненко, які виділили ряд нових форм цієї діяльності: посвячення у робітники із прийняттям присяги, відзначення першої зарплати молодих робітників, зарахування до членів колективу тих, хто героїчно загинув на своєму посту, присвоєння трудовим колективам імен загиблих героїв, вшанування робітничих династій, створення рад ветеранів праці, створення

⁸⁹ Кашуба Л. О. Виховання сільської молоді на трудових традиціях у період будівництва комунізму: (На матеріалах Одеської, Кримської, Миколаївської, Херсонської областей) / Л. О. Кашуба // Наук. праці з історії КПРС . – Вип. 31. – К., 1969. – С. 109.

народних музеїв трудових колективів.⁹⁰ Роль комсомолу у патріотичному вихованні молоді досліджували А.І.Падалко та В.О.Залізко, звертаючи особливу увагу на аналіз виховних заходів із використанням прикладів героїчного минулого та участі у них ветеранів бойових дій та праці.⁹¹

Активізація досліджень комуністичного виховання молодих людей була пов'язана із рішеннями XXV з'їзду КПРС, оскільки у його Звітній доповіді підкреслювалося, що сила соціалістичного ладу полягала у свідомості мас. Внаслідок цього питання по формуванню нової людини комуністичного майбутнього оголошувалися найважливішим напрямом досліджень. У здійсненні рішень XXV з'їзду по вихованню нової людини велика роль відводилася радянській вищій школі, яка мала забезпечити високі моральні якості молодих людей.

Атеїстичне виховання молоді розглядалося у радянській історіографії у якості одного із важливих напрямів формування політичної свідомості громадян. Діяльність парторганізацій України у справі атеїстичного виховання молоді у 1959 – 1970 рр. вивчали О.Ф.Воронкін та В.Ф.Литвиненко, які проаналізували лекційну діяльність у цьому напрямку, відзначаючи важливість атеїстичних будинків та клубів, що, на думку авторів, стали справжніми центрами науково-атеїстичної пропаганди серед молоді.⁹²

⁹⁰ Варфоломеев А. Ф., Литвиненко В. Ф. Діяльність партійних організацій України по вихованню робітничої молоді на трудових традиціях у 1959-1970 рр.: (На матеріалах промислових підприємств Донбасу) / А. Ф. Варфоломеев, В. Ф. Литвиненко // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 54. – К., 1972. – С. 162-171.

⁹¹ Падалко А. І., Залізко В. О. Діяльність КП України щодо підвищення ролі комсомолу в патріотичному вихованні молоді (1961-1971 рр.) / А. І. Падалко, В. О. Залізко // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 60. – К., 1973. – С. 139-146.

⁹² Воронкін О. Ф., Литвиненко В. Ф. Про діяльність парторганізацій України в справі атеїстичного виховання молоді (1959-1970 рр.) / О. Ф. Воронкін, В. Ф. Литвиненко // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 71. – К., 1975. – С. 73-78.

У роботі А.Смолинчука було зроблено спробу аналізу впливу XXV з'їзду на визначення актуальних проблем комуністичного виховання студентської молоді. Автор цілком вірно визначив суспільні науки у якості основного засобу забезпечення комуністичного виховання. На його думку відповідним кафедрам варто було домагатися підвищення ефективності заходів по формуванню у студентів класового підходу до оцінки подій і явищ сучасності, більш активно використовувати всі ідеологічні засоби для пропаганди досягнень і переваг соціалізму, соціалістичного способу життя.⁹³

Досвід спільної роботи кафедр суспільних наук і комсомольських організацій вузів України по вихованню комуністичної переконаності майбутніх спеціалістів вивчав Г.Макаров, який зосередив увагу на порівнянні її організації у різних областях республіки. Спираючись на висловлювання Л.І.Брежнєва, автор змалював перспективи розвитку виховної роботи та визначив ряд її методів. Однак аналіз змісту ідейно-виховної роботи у дослідженні виконаний поверхово без визначення її впливу на молодих людей і аналізу їх політичної свідомості і скидається більше на прагнення видати бажане за дійсне.⁹⁴

Діяльність партійних організацій вузів України по вихованню молоді на революційних, трудових та бойових традиціях вивчали О.Шуляк, З.Ямкова, А.Ленський, справедливо наголошуючи на необхідності використання у цій справі місцевого матеріалу. У той же час оголошення прагненням молоді наслідування кращих традицій у складі будівельних загонів, колгоспних бригад не підкріплювалося широким соціально-психологічним аналізом

⁹³ Смолинчук А. И. XXV съезд КПСС и актуальные вопросы коммунистического воспитания студенческой молодежи / А. И. Смолинчук // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 88. – К., 1977. – С. 3-7.

⁹⁴ Макаров Г. П. Из опыта работы партийных организаций вузов Украины по формированию марксистско-ленинского мировоззрения студенческой молодежи (1966-1970 гг.) / Г. П. Макаров // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 88. – К., 1977. – С. 13-21.

морального стану молодих людей із визначенням їхнього дійсного ставлення до заміни навчання на фізичну працю у народному господарстві.⁹⁵

Викривлення історії радянської держави та Комуністичної партії з метою виховання у молоді вигідного для влади політичного світогляду досліджував М.Чернявський, який наголошував, що особливістю сучасного моменту була необхідність пояснити важливість переходу від збройної боротьби з окремими капіталістичними країнами у минулому до процесу мирного співіснування з ними як специфічної форми класової боротьби. Прагнучи представити складний процес співіснування різних суб'єктів політики у світовому масштабі у спрощеному вигляді різних варіантів класової боротьби автор виправдовував будь-які зовнішньополітичні дії СРСР у минулому з метою формування уявлення про відсутність у діях вищого керівництва на світовій арені будь-яких помилок. Формування історичної пам'яті у молоді із вигідними для влади постулатами оголошувалося одним із важливих завдань комуністичного виховання молоді.⁹⁶

Військово-патріотичне виховання молоді свого часу було у центрі уваги С.Гелея та В.Кондратюка, які вказували, що воно включало в себе не тільки моральну та психологічну підготовку молоді до захисту Вітчизни, а й технічні навички, потрібні для оволодіння новою технікою.⁹⁷ Фактично стаття

⁹⁵ Шуляк А. С. Из опыта работы партийных организаций по воспитанию студенческой молодежи на революционных, боевых и трудовых традициях Коммунистической партии и советского народа: (На примерах парторганизаций сельскохозяйственных вузов и техникумов Украинской ССР) / А. С. Шуляк // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 88. – К., 1977. – С. 21-28; Ямковая З. И., Ленский А. И. Из опыта воспитания студенчества на революционных, боевых и трудовых традициях Донбасса / З. И. Ямковая, А. И. Ленский // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 88. – К., 1977. – С. 28-34.

⁹⁶ Чернявский М. Я. Воспитание студенчества на героических традициях Коммунистической партии и советского народа / М. Я. Чернявский // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 88. – К., 1977. – С. 34-39.

⁹⁷ Гелей С. Д., Кондратюк В. А. Формы и методы работы партийных организаций Украины по военно-патриотическому воспитанию студенческой

була однією з не багатьох праць, в якій відбивався вплив науково-технічної революції на спрямування ідейно-виховної роботи партійних органів.

За перевід комуністичного виховання студентів на планову основу виступав Г.Карасик, який наголошував на необхідності проведення соціологічних досліджень рівня підготовки та суспільної активності студентів, ступеня засвоєння ними етичних та естетичних норм життя, ставлення до навчання та майбутньої професії. Справедливо вважаючи, що така підготовка планування давала можливість мати свого роду «соціологічний портрет» колективу, автор пропонував спірний висновок про успішність ідеологічної роботи за умови складання її перспективних планів базовими вузами однієї спрямованості на місцях.⁹⁸

Комуністичне виховання молодих працівників досліджували В.Ланевський та А.Шишацький, які підкреслювали важливість цього завдання в силу певної вразливості цієї категорії радянських людей до негативного впливу західних ідеологів.⁹⁹ Подібної думки притримувалися М.Кладіна, І.Остапенко, які, відкидаючи твердження західних соціологів про догматичність викладання гуманітарних дисциплін в радянських вузах, наголошували, що завдяки роботі партійних організацій мав місце масовий

молодежи (1966-1971 гг.) / С. Д. Гелей, В. А. Кондратюк // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 88. – К., 1977. – С. 52-59.

⁹⁸ Карасик Г. А. Роль перспективных комплексных планов в совершенствовании работы партийных организаций вузов по коммунистическому воспитанию студентов: (Из опыта работы парторганизации Львовского медицинского института в период между XXIV и XXV съездами КПСС) / Г. А. Карасик // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 88. – К., 1977. – С. 72-80.

⁹⁹ Див.: Ланевский В. П. Из опыта работы сельских партийных организаций Украины по идейно-политическому воспитанию молодых коммунистов (1966-1970 гг.) / В. П. Ланевский // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 95. – К., 1978. – С. 43-50; Шишацкий А. Т. Из опыта работы партийных организаций Украины по воспитанию рабочей молодежи на революционных традициях Коммунистической партии и советского народа (1965 – 1970 гг.) / А. Т. Шишацкий // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 95. – К., 1978. – С. 50-56.

потяг молоді до вивчення марксизму-ленінізму. Ознакою зростання комуністичної ідейності молодого покоління неправомірно вважалася в першу чергу трудова діяльність, мотивація якої, на думку авторів, пов'язувалася не з економічними причинами, а з поглибленням ідейної переконаності молодих будівників майбутнього комуністичного суспільства.¹⁰⁰

Важливим засобом комуністичного виховання молоді представники радянської історіографії цілком справедливо розглядали викладання суспільних дисциплін, за допомогою чого мав бути сформований відповідний світогляд майбутніх спеціалістів. Окремо у їхніх працях мова йшла про роль так званого Ленінського заліку, який дозволяв комплексно вирішити важливі питання комуністичного виховання, оцінити працю, навчання, моральні переконання студентів, їх суспільну активність.¹⁰¹

Роль участі молоді у суспільно-політичній роботі для комуністичного виховання радянських студентів вивчав Ф.Вайнер, який підкреслював значення для цієї справи організації студентського самоврядування із залученням до нього студентів першого та другого курсів, для яких процес нової соціальної адаптації залишався досить важкою справою. Аналізуючи політичні настрої молоді, автор зробив поспішний висновок про те, що більшість студентів позитивно оцінювали участь у громадській роботі, її роль у формуванні майбутніх спеціалістів, формуванні у них організаторських та

¹⁰⁰ Кладина М. А., Остапенко И. М. О деятельности парторганизаций Украины по идейно-политическому воспитанию студенческой молодежи (1966-1970 гг.) / М. А. Кладина, И. М. Остапенко // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 110. – К., 1981. – С. 3-9.

¹⁰¹ Сачок В. К. Некоторые вопросы работы парторганизаций Украины по идейно-политическому воспитанию студентов (1971-1975 гг.) / В. К. Сачок // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 110. – К., 1981. – С. 10-16.

управлінських навиків.¹⁰² Тут варто зазначити, що дослідник уникнув розмови про поєднання активної суспільно-політичної роботи з профільним навчанням із відповідними оцінками ефективності такого поєднання. Така позиція стає зрозумілою з огляду на часту підміну в роки радянської влади навчання у вузах суспільно-політичною роботою молодими людьми, для яких такий підхід забезпечував можливість кар'єрного зростання.

Частина наукових праць радянських авторів присвячувалася висвітленню виховання молоді на прикладі життя та діяльності В.І.Леніна. Такий підхід дозволяв по-перше ідеалізувати особу засновника радянської держави, а по-друге – формувати у свідомості молодих людей набір стереотипів поведінки, які були вигідні правлячій партії. Вивчення життєвого шляху В.І.Леніна як найбільш важливий засіб комуністичного виховання розглядав І.Король, у дослідженні якого підкреслювалася необхідність комплексного підходу до формування у студентів якостей будівників комунізму за допомогою використання резервів кафедр суспільних наук у вузах республіки.¹⁰³

Дослідженню питань комуністичного виховання студентської молоді було присвячено ряд публікацій радянських авторів, які робили висновок, що робота студентів на виробництві сприяла формуванню поваги до праці та до людей праці, а безоплатне виконання роботи на користь Батьківщини під час суботників – формуванню почуття власної гідності та поважного ставлення

¹⁰² Вайнер Ф. Г. Общественно-политическая работа – важная форма коммунистического воспитания студенческой молодежи / Ф. Г. Вайнер // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 110. – К., 1981. – С. 92-98.

¹⁰³ Король І. Ф. Воспитание студенческой молодежи на примере жизни и деятельности В.И.Ленина: (Из опыта работы Ужгородского университета) / І. Ф. Король // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 110. – К., 1981. – С. 16-20.

до власної країни і комуністичного ставлення до праці.¹⁰⁴ З цих позицій також виступали В.Бабій та В.Шиманович, які, досліджуючи процес комуністичного виховання студентів сільськогосподарських вузів, підкреслювали важливість залучення молоді до роботи у колгоспах з метою допомоги у збиранні врожаю. На думку вчених, таке використання трудового потенціалу студентства дозволяло сформувати у молодих людей відчуття відповідальності за доручену справу. Високо оцінюючи значення перспективного планування виховної роботи, вчені поспішали ствердити її суттєве покращення після відсторонення від влади М.С.Хрущова, що виглядало швидне прагненням видати бажане за дійсне.¹⁰⁵ В.П.Терент'єв проаналізував діяльність парторганізацій вузів УРСР по вихованню у студентів працелюбності на прикладах колективів учбових закладів.¹⁰⁶

Одним з вагомих засобів формування у молодих радянських людей комуністичного ставлення до праці тривалий час залишалися студентські будівельні загони, де молодь отримувала перший досвід роботи на виробництві. Висвітлення комуністичного виховання студентства знайшло своє відображення у роботах Д.А.Прохорова, П.Г.Калько, І.І.Чекирди, Г.З.Нечесіна, які аналізували вплив роботи молоді у складі будівельних загонів, відзначаючи, що вони була справжньою школою комуністичної

¹⁰⁴ Див.: Кравец В. Н., Клепиков А. И. Испытанная школа закалки будущих специалистов / В. Н. Кравец, А. И. Клепиков // Коммунист Украины. – 1981. – № 8. – С. 54-61.

¹⁰⁵ Бабий В. С., Шиманович В. Г. О работе парторганизаций Украины по коммунистическому воспитанию студентов сельскохозяйственных вузов (1959-1970 гг.) / В. С. Бабий, В. Г. Шиманович // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 110. – К., 1981. – С. 127-136.

¹⁰⁶ Терентьев В. П. Деятельность парторганизаций вузов УССР по воспитанию у студентов трудолюбия на примерах коллективов учебных заведений / В. П. Терентьев // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 124. – К., 1983. – С. 38-43.

праці.¹⁰⁷ З останнім твердженням вчених можна погодитися з огляду на особливості психології молодих людей, які в силу обмеженості життєвого досвіду, як правило, висували низькі вимоги до життєвих стандартів. А можливість помандрувати по світу манила їх своєю романтикою. Однак подання праці студентів по-комуністичному як єдино можливого її варіанту у творах представників радянської історіографії лише створювала ілюзію однорідності соціальних сподівань та потреб молодих людей. Автори уникали аналізу причин поширення негативних явищ у середовищі молоді, які, на їхню думку, не були сумісними із високим званням будівників комунізму.

В.П.Южакова розглядала будівельні загани, як один із способів формування комуністичної переконаності та ідейної стійкості шляхом участі у суспільно-корисній праці.¹⁰⁸ Значення студентських будівельних загонів для інтернаціонально-патріотичного виховання молоді торкалися у своєму дослідженні З.І.Ямкова та А.А.Ямковий, вказуючи, що ряд студентів за самовіддану працю навіть отримували державні нагороди, що стимулювало інших молодих людей.¹⁰⁹ Роль студентських трудових загонів у формуванні в

¹⁰⁷ Прохоров Д. А., Калько П. Г. В.І.Ленін про принципи комуністичного виховання молоді / Д. А. Прохоров, П. Г. Калько // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 34. – К., 1969. – С. 144; Чекирда І. І. Діяльність Комуністичної партії України по трудовому вихованню студентської молоді (1960-1966 рр.) / І. І. Чекирда // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 43. – К., 1971. – С. 108-115; Нечесин Г. З. Деятельность партийных организаций вузов Украины по повышению роли студенческих групп как субъектов коммунистического воспитания (1959-1975 гг.) / Г. З. Нечесин // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 88. – К., 1977. – С. 67.

¹⁰⁸ Южакова В. П. Воспитание коммунистического отношения к труду у студенческой молодежи на примере жизни и деятельности В. И. Ленина: (Из опыта комсомольских организаций Харьковской, Донецкой и Ворошиловградской областей) / В. П. Южакова // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 88. – К., 1977. – С. 11.

¹⁰⁹ Ямковая З. И., Ямковой А. А. Патриотическое и интернациональное воспитание студентов на революционных, боевых и трудовых традициях Донбасса: (На материалах Коммунарского горно-металлургического

молоді комуністичного ставлення до праці проаналізували у своїх роботах А.Н.Стоян та Л.А.Марченко, які наголошували, що у студентських загонах у спільній праці з робітниками та працівниками села у студентів вироблялося почуття відповідальності перед Батьківщиною за доручену справу, колективізм та активна життєва позиція.¹¹⁰ Подібні висновки також містилися у статті І.Ф.Ткачука, який наголошував, що спільна праця на благо радянської держави сприяла формуванню у робітничої молоді позитивних моральних якостей.¹¹¹

Г.Парієнко вважав, що метою трудового виховання молодих будівельників мало бути формування класової самосвідомості, а головним завданням комсомольських організацій у цій справі було підвищення їх професійного рівня та розвиток системи технічної творчості молоді і робота по інтенсифікації будівельного виробництва.¹¹²

У 1991 р. вийшла узагальнююча робота Л.А.Марченка, присвячена аналізу досвіду партійних організацій по спрямуванню суспільно-політичної активності студентів. Автор проаналізував проблеми трудового виховання

института) / З. И. Ямковая, А. А. Ямковой // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 124. – К., 1983. – С. 95-100.

¹¹⁰ Стоян А. Н., Марченко Л. А. Некоторые вопросы партийного руководства коммунистическим воспитанием молодежи в студенческих отрядах (1962-1978 гг.): (Из опыта деятельности Компартии Украины) / А. Н. Стоян, Л. А. Марченко // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 107. – К., 1980. – С. 88-95; Стоян А. Н., Марченко Л. А. Комсомол Украины – активный помощник партии по коммунистическому воспитанию молодежи в студенческих строительных отрядах (1962-1980 гг.) / А. Н. Стоян, Л. А. Марченко // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 124. – К., 1983. – С. 43-48.

¹¹¹ Ткачук И. Ф. Некоторые вопросы партийного руководства нравственным воспитанием рабочей молодежи в условиях развитого социализма (1961-1978 гг.) / И. Ф. Ткачук // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 107. – К., 1980. – С. 117-123.

¹¹² Париенко Г. К. Партийное руководство комсомолом по развитию трудовой активности молодых строителей (1971-1976 гг.) / Г. К. Париенко // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 104. – К., 1980. – С. 52-57.

молоді у 1960 – 1980-х рр., маючи на меті пристосувати методи залучення студентської молоді до праці в умовах перебудови.¹¹³

Одним із визначних напрямів національної політики СРСР була тотальна русифікація, яка проводилася під прапором інтернаціонального виховання. Ігнорування об'єктивних умов розвитку людської спільноти відбувалося в рамках реалізації основних положень псевдонаукової теорії утворення її нового типу – «радянського народу». Дослідження процесу інтернаціоналізації суспільного життя здійснювалося через показ провідної ролі робітничого класу. Розуміння об'єктивної зумовленості процесу глобалізації економіки і створення тісних міжреспубліканських економічних зв'язків робило дослідження інтернаціонального виховання мешканців СРСР надзвичайно важливими з огляду на економічну необхідність спільної роботи представників різних національних та етнічних груп.

У цих умовах вчені відстоювали ідею інтернаціонального виховання трудящих у процесі спільної праці представників різних націй. Вважалося, що спільна праця для задоволення загального блага поєднана із активною пропагандою соціалістичного способу життя і перспективою побудови комунізму мала стерти міжнаціональні протиріччя на теренах СРСР. Однак поруч із позитивними моментами виховання інтернаціональних почуттів у процесі спільної праці негативним її аспектом була можливість прямого порівняння рівня життя різних регіонів СРСР. Перекося у розподілі матеріальних благ у межах СРСР призводили до загострення протиріч у суспільстві, а спільна праця працівників різних національностей давала можливість її учасникам реально оцінювати рівень матеріального забезпечення у різних республіках. Розуміння різниці у рівні життя представників різних національностей, яка свідомо підтримувалася

¹¹³ Марченко Л. А. Высшая школа и трудовое воспитание будущих специалистов: Практика 60-80-х годов, уроки, проблемы перестройки: (На материалах партийных организаций Украины) / Л. А. Марченко. – К., 1991.

правлячими колами Радянського Союзу ставило під сумнів ідеал спільної праці як найбільш дієвого засобу виховання інтернаціональних почуттів.

І.Кравець, маючи на меті довести досконалість національної політики партії, зробив спробу проаналізувати рішення XXIV з'їзду КПРС в галузі національних відносин. Вчений спрощено тлумачив соціальну структуру радянського суспільства, неправомірно стверджуючи, що в результаті політичних, соціально-економічних і культурних перетворень, розвитку і зближення дружніх «соціалістичних класів», націй і народностей в СРСР утворилася нова інтернаціональна спільність – радянський народ. Хибним залишилося й твердження про об'єктивність процесу зближення націй і народностей в СРСР. Спірним виявився висновок автора про соціалістичну планову економіку, яка розглядалася в якості вагомому засобу інтернаціоналізації суспільства. У той же час він цілком справедливо констатував наявність невирішених національних проблем в Радянській країні, які, на його думку, походили від нерозуміння пріоритету інтересів всієї багатонаціональної держави над інтересами окремих республік. Не можна погодитися із висновком І.Кравця про ліквідацію в соціалістичному суспільстві соціальної бази націоналізму та шовінізму.¹¹⁴

Ще одна спроба висвітлення XXIV з'їзду КПРС у якості форуму інтернаціоналістів містилася у роботі І.Островерхого, який представляв співпрацю країн соціалістичного табору у якості найбільш вагомому аргументу вирішення міжнаціональних протиріч через виконання спільних завдань. Відкидаючи твердження західних вчених про русифікацію в СРСР, він стверджував, що запорукою успіхів національно-визвольних рухів

¹¹⁴ Кравець І. С. XXIV з'їзд КПРС про основні галузі національних відносин на сучасному етапі / І. С. Кравець // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 56. – К., 1972. – С. 42-56.

залишався їх тісний союз з міжнародним комуністичним рухом та соціалістичними країнами.¹¹⁵

Визначення впливу історико-партійної науки на інтернаціональне виховання студентської молоді містилося у роботі М.Макари та В.Хайнаса, які звернули увагу на недостатнє висвітлення у науковій літературі організації роботи кафедр суспільних наук у цій справі. З метою посилення інтернаціонального виховання автори неправомірно пропонували використовувати «необмежені можливості» курсу історії КПРС і процесу розвитку самої історико-партійної науки для формування у молодих людей непримиримості до проявів націоналізму і шовінізму, національної обмеженості і чванства у будь-якій формі.¹¹⁶ Варто вказати, що у дослідженні автори досить часто звертали увагу на аналіз робіт В.Маланчука, який фактично замінювався славослів'ям на його адресу без визначення внеску у скарбницю історичної науки.

Г.С.Демьянов доводив провідну роль робітників у інтернаціоналізації суспільного життя, аналізуючи їх участь у спільних економічних проектах союзних республік та країн соціалістичної співдружності і вказуючи на організацію соціалістичного змагання у ході їх здійснення.¹¹⁷ Тут варто виділити роботу П.З.Абдула, який досліджував міграцію як фактор забезпечення інтернаціонального складу населення, вказуючи на важливість

¹¹⁵ Островерхий І. І. XXIV з'їзд КПРС – форум інтернаціоналістів / І. І. Островерхий // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 56. – К., 1972. – С. 98-107.

¹¹⁶ Макара М. П., Хайнас В. В. Історико-партійна наука та її роль в інтернаціональному вихованні студентської молоді / М. П. Макара, В. В. Хайнас // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 56. – К., 1972. – С. 121-130.

¹¹⁷ Демьянов Г. С. Повышение ведущей роли рабочего класса в интернационализации общественной жизни в условиях развитого социализма / Г. С. Демьянов // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 74. – К., 1975. – С. 14-21.

забезпечення державою трудової міграції з метою формування і зміцнення аграрного робітничого класу та посилення міжнаціональних зв'язків.¹¹⁸

І.М.Михайловський та Л.Є.Дещинський наголошували на необхідності для виховання трудящих в дусі пролетарського соціалістичного інтернаціоналізму і радянського патріотизму підвищувати рівень пропаганди та агітації, вимагати від працівників ідеологічного фронту, всіх комуністів глибокого проникнення в суть марксистсько-ленінської теорії, використовувати класовий підхід до оцінки подій і явищ суспільно-політичного життя із рішучою критикою «буржуазного націоналізму», пережитків минулого у свідомості та поведінці людей.¹¹⁹

У статті В.К.Сульженка розглядалися актуальні питання, пов'язані із вихованням у молоді загальнонаціональної гордості радянської людини, метою якого автор називав формування у молодих людей розуміння доцільності роботи у місці, яке обирало їм вище партійне керівництво. Для її реалізації, на думку вченого, важливе значення мало всебічне вивчення «мікроклімату» у студентському середовищі, ефективності виховної роботи партійних організацій вузів, зміни оціночних характеристик студентством явищ суспільного життя.¹²⁰

Роль засобів радіомовлення у формуванні інтернаціональних поглядів молоді вивчали В.В.Хайнас, І.П.Філь, які відзначали важливість залучення

¹¹⁸ Абдул П. З. Міграція як фактор інтернаціоналізації складу сільського населення / П. З. Абдул // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 81. – К., 1976. – С. 124-127.

¹¹⁹ Михайловський І. М., Дещинський Л. Є. Основні напрями діяльності КПРС по патріотичному та інтернаціональному вихованню радянського народу на сучасному етапі / І. М. Михайловський, Л. Є. Дещинський // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 84. – К., 1976. – С. 3-10.

¹²⁰ Сульженко В. К. Діяльність партійних організацій по вихованню у студентів загальнонаціональної гордості радянської людини / В. К. Сульженко // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 84. – К., 1976. – С. 70-77.

молодих людей до проведення передач ідеологічного спрямування.¹²¹ Діяльність кафедр суспільних наук по інтернаціональному вихованню студентів розглядав Є.Несвітенко. У його роботі висвітлено методи відповідної роботи парторганізацій вузів із зазначенням важливості налагодження і поширення співдружності між представниками студентства різних національностей.¹²² Посилення інтернаціонального виховання студентів вузів Л.Польовий пов'язував із запровадженням на кафедрах суспільних наук складання комплексних планів виховної роботи, відзначаючи важливість діяльності клубів інтернаціональної дружби, що були створені у більшості університетів та інститутів республіки.¹²³

Аналіз методів інтернаціонального виховання під час роботи студентських будівельних загонів у творах представників радянської історіографії базувався на переконанні, що приклад студентства СРСР мав обов'язково позитивно сприйматися молоддю інших соціалістичних країн. До найбільш важливих методів інтернаціоналізації політичної свідомості молодих людей відносилася участь студентів у розвитку економіки братніх країн, автономних округів, широке ознайомлення із національною культурою, активне засвоєння революційних, бойових та трудових традицій

¹²¹ Хайнас В. В., Філь І. П. Пропаганда дружби народів засобами радіомовлення серед студентської молоді на сучасному етапі / В. В. Хайнас, І. П. Філь // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 84. – К., 1976. – С. 87-97.

¹²² Несвітенко Е. Б. Об интернациональном воспитании студенческой молодежи в годы девятой пятилетки: (Из опыта Компартии Украины) / Е. Б. Несвітенко // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 110. – К., 1981. – С. 27-32.

¹²³ Полевой Л. П. О работе парторганизаций вузов республики по интернациональному и патриотическому воспитанию студенческой молодежи / Л. П. Полевой // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 110. – К., 1981. – С. 32-39.

місцевих національностей, суспільно-політичні та культурно-масові заходи під девізом боротьби з націоналістичними проявами.¹²⁴

Важливість роботи у студентських будівельних загонах для формування інтернаціональних почуттів відзначали З.І.Ямкова та А.А.Ямковий, вважаючи, що спільна праця обов'язково мала забезпечити формування у молодих людей поваги до національних цінностей представників інших націй.¹²⁵

У роботах М.І.Ожицької, Я.І.Серкіза, В.О.Кондратюка, В.П.Бадака розглядалися проблеми, пов'язані із формуванням інтернаціональної свідомості населення західноукраїнських областей. Великого значення у цій справі автори надавали показу інтернаціональної взаємодопомоги радянських республік у роки війни з Німеччиною та негативної ролі опору УПА встановленню радянської влади у краї.¹²⁶

Роль святкування 30-річчя перемоги над Німеччиною у поширенні інтернаціонального виховання трудящих відзначали у своїй праці В.Ф.Остафійчук та В.П.Цілуйко, розглядаючи застосування її різних методів

¹²⁴ Бут А. Н., Марченко А. Л. О партийном руководстве работой комсомольских организаций республики по патриотическому и интернациональному воспитанию молодежи в студенческих отрядах / А. Н. Бут, А. Л. Марченко // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 110. – К., 1981. – С. 46-53.

¹²⁵ Ямковая З. И., Ямковой А. А. Патриотическое и интернациональное воспитание студентов на революционных, боевых и трудовых традициях Донбасса: (На материалах Коммунарского горно-металлургического института) / З. И. Ямковая, А. А. Ямковой // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 124. – К., 1983. – С. 95-100.

¹²⁶ Ожицька М. І., Серкіз Я. І. Роль народних музеїв у патріотичному та інтернаціональному вихованні трудящих: (На матеріалах Волинської, Івано-Франківської, Львівської, Ровенської і Тернопільської областей) / М. І. Ожицька, Я. І. Серкіз // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 84. – К., 1976. – С. 97-105; Кондратюк В. О., Бадак В. П. З досвіду роботи партійних організацій західних областей України по патріотичному вихованню молоді на героїчних традиціях і пам'ятках радянського народу (1966-1971 рр.) / В. О. Кондратюк, В. П. Бадак // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 84. – К., 1976. – С. 105-114.

місцевими партійними організаціями УРСР.¹²⁷ Роль історії СРСР в цілому для забезпечення інтернаціонального виховання відзначав Л.А.Черченко, наголошуючи, що приклади героїчного минулого стають основою для поширення інтернаціональної агітації сучасності.¹²⁸ Активізацію діяльності партійних організацій по інтернаціональному вихованню трудящих у зв'язку із святкуванням 50-річчя утворення СРСР досліджував О.Ю.Нагайцев, який розглянув ефективність організації тижнів союзних республік, Днів традицій, економічних зв'язків між підприємствами різних республік для піднесення ефективності інтернаціонального виховання трудящих.¹²⁹ У іншій роботі вчений зробив спробу оцінити партійне керівництво інтернаціональним вихованням студентської молоді на території Закарпатської, Одеської та Хмельницької областей, обґрунтовуючи важливість цієї роботи наявністю відносно великої кількості іноземних туристів у цих регіонах. Позитивно оцінюючи партійний досвід у справі інтернаціоналізації життя, він неправомірно стверджував про грандіозні успіхи у інтернаціональному вихованні іноземних студентів, які навчалися у вузах України, у процесі спільної трудової діяльності із місцевими працівниками.¹³⁰ У іншому дослідженні О.Нагайцева висвітлювалися заходи по інтернаціональному

¹²⁷ Остафійчук В. Ф., Цілуйко В. П. Діяльність сільських партійних організацій по посиленню інтернаціонального виховання трудящих на основі рішень XXIV з'їзду КПРС / В. Ф. Остафійчук, В. П. Цілуйко // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 85. – К., 1976. – С. 98-106.

¹²⁸ Черченко Л. А. З досвіду роботи партійних організацій України по вихованню учнів професійно-технічних училищ на революційних, бойових і трудових традиціях Комуністичної партії і радянського народу / Л. А. Черченко // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 85. – К., 1976. – С. 107-112.

¹²⁹ Нагайцев О. Ю. З досвіду роботи партійних організацій України по вихованню працівників промисловості в дусі дружби народів СРСР / О. Ю. Нагайцев // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 85. – К., 1976. – С. 113-118.

¹³⁰ Нагайцев А. Е. Партийное руководство интернациональным воспитанием студенческой молодежи: (На материалах Закарпатской, Одесской и Хмельницкой партийных организаций, 1966-1975 гг.) / А. Е. Нагайцев // Науч. труды по истории КПСС. – Вип. 88. – К., 1977. – С. 39-45.

вихованню робітників соціалістичних республік на честь святкування 50-річчя утворення СРСР. Автор стверджував єдність патріотичних поглядів трудящих і вказував на важливість піднесення їх суспільно-політичної активності на шляху до створення нової етнічної спільноти – радянського народу.¹³¹

Розглядаючи робітничий клас у якості вирішальної сили подальшого зближення соціалістичних націй і народностей, Л.Бардагова вказувала на важливість зростання загальноосвітнього рівня робітників, існування інтернаціональних традицій у їх середовищі для забезпечення процесу інтернаціонального виховання, історична визначеність якого за вирішального впливу робітничого класу обумовлювалася цілеспрямованою діяльністю КПРС. Дослідниця наголошувала на існуванні ряду економічних та соціально-політичних факторів, які, на її думку, обумовлювали провідну роль робітників у справі інтернаціонального виховання представників інших соціальних груп. До таких факторів відносилася надумана історична вищість робітничого класу, як авангарду будівників комунізму.¹³²

Критика західних вчених щодо визначення ними ролі партії у інтернаціональному вихованні трудящих СРСР містилася у праці В.Швед, де відкидалися твердження про перетворення політики КПРС у суцільну русифікацію та асиміляцію націй із активним залученням «ідеологічного насильства». Наголошувалося на тому, що західні радянологи не бажали визнати принципової особливості соціалістичного патріотизму у єдності із інтернаціоналізмом, що знаходило своє втілення у формуванні та розвитку патріотичного почуття радянського народу – загальнонаціональної

¹³¹ Нагайцев А. Е. Партийные организации во главе культурного сотрудничества советских республик как важного средства воспитания рабочего класса в духе дружбы народов СССР (1966-1972 гг.) / А. Е. Нагайцев // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 105. – К., 1980. – С. 88-92.

¹³² Бардагова Л. Е. Рабочий класс – решающая сила в дальнейшем сближении социалистических наций и народностей СССР / Л. Е. Бардагова // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 105. – К., 1980. – С. 10-15.

гордості.¹³³ Поруч із іншими вченими І.Скрипник та І.Ткаченко наголошували на тому, що радянський народ був синтезом національних форм спільності людей та носієм інтернаціональних традицій. Відкидаючи твердження західних вчених про зневажливе ставлення в СРСР до національних інтересів, вони стверджували, що будь-які національні прагнення в умовах соціалістичної дійсності мали підкорятися потребам класової боротьби. А робітничий клас мав очолювати процес інтернаціонального виховання через закладену в ньому відразу до національного нігілізму, національного чванства. Внаслідок об'єктивності інтернаціоналізації робітників радянські вчені вказували на історичну обумовленість добровільного зближення націй.¹³⁴ Фактично критичні зауваження на адресу західних соціологів мали на меті створити враження про їх повну некомпетентність та схилити читачів до беззастережного неосмисленого відкидання тверджень цих науковців. Крім того, цінність критичних публікацій представників радянської історіографії суттєво зменшувалася внаслідок обмеженості представлення на їхніх сторінках суті поглядів, які вони критикували. Такий підхід ускладнював отримання можливості неупередженого аналізу поглядів західних науковців на основі ознайомлення з їхніми твердженнями із критичних творів радянських вчених. Формування войовничого ставлення до творів західних соціологів консервувало радянську історичну науку в рамках ідеології для внутрішнього користування. У той же час відкрита полеміка між представниками наукових кіл могла призвести не тільки до тактичних поразок у тлумаченнях певних

¹³³ Швед В. А. Об опыте КПСС по интернациональному воспитанию трудящихся в условиях развитого социализма и вымыслы буржуазных фальсификаторов / В. А. Швед // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 105. – К., 1980. – С. 15-19.

¹³⁴ Скрипник И. Н., Ткаченко И. Г. Критика буржуазных фальсификаций роли рабочего класса в сближении советских наций / И. Н. Скрипник, И. Г. Ткаченко // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 105. – К., 1980. – С. 25-29.

суспільно-політичних процесів, а й до сумнівів у досконалості радянської політичної системи в цілому.

В.Степаненко та Р.Чернега свого часу пов'язували успішне вирішення завдання по патріотичному вихованню трудящих із постійною наступальною боротьбою проти «західної ідеології і особливо проти націоналізму». Вони ототожнювали радянський патріотизм із самовідданою працею на благо Батьківщини. Вчені вказували, що одним із засобів підвищення ролі робітничого класу у дусі патріотизму та пролетарського інтернаціоналізму було запровадження та поширення нових свят та обрядів, які мали відвернути увагу людей від релігії та національних традицій.¹³⁵

У дослідженнях С.Торшиної, М.Кладіної, О.Куца, С.Грих, В.Городяненко стверджувалося, що парторганізації найбільш ефективно використовували з метою інтернаціонального виховання позитивний вплив економічних зв'язків, завдяки яким між підприємствами широко розвивалися різноманітні форми співробітництва молодих працівників країн соціалізму.¹³⁶

Узагальнення висновків науково-практичних семінарів по обміну досвідом інтернаціонально-патріотичного виховання містилося у роботі Л.Попової та С.Глазунова, які зосередили увагу на аналізі ефективності

¹³⁵ Степаненко В. Н., Чернега Р. П. Из опыта работы партийных организаций республики по патриотическому воспитанию рабочего класса как одному из важнейших направлений развития советского образа жизни (1971-1975 гг.) / В. Н. Степаненко, Р. П. Чернега // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 105. – К., 1980. – С. 20-25.

¹³⁶ Торшина С. П., Кладина М. А. Об опыте работы партийных организаций Украины по патриотическому воспитанию рабочего класса (1966-1970 гг.) / С. П. Торшина, М. А. Кладина // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 105. – К., 1980. – С. 35-40; Куц О. Н., Грих С. В. Массово-политическая работа партийных организаций Украины по интернациональному воспитанию рабочих промышленных предприятий (1966-1970 гг.) / О. Н. Куц, С. В. Грих // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 105. – К., 1980. – С. 40-45; Городяненко В. Г. Некоторые вопросы деятельности партийных организаций Украины по интернациональному воспитанию рабочей молодежи в годы восьмой пятилетки / В. Г. Городяненко // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 105. – К., 1980. – С. 45-49.

різних методів інтернаціоналізації радянського суспільства, наголошуючи, що перетворення принципів пролетарського інтернаціоналізму у переконання, органічну частину свідомості особи проходило перш за все у процесі праці.¹³⁷

У творах представників радянської історичної науки висвітлювалися регіональні особливості проведення інтернаціонального виховання представників різних категорій працівників. Мова йшла насамперед про визначення кількості учасників окремих виховних заходів цього спрямування, а також про факти співробітництва між робітниками різних соціалістичних країн. Шляхом наведення прикладів роботи партійних організацій вчені робили висновки про ефективність виховання трудящих у дусі пролетарського інтернаціоналізму і класової ненависті до буржуазної ідеології. Ця ефективність, на думку вчених, мала на практиці підтвердити ленінське положення про те, що соціалізм мав цілком інтернаціоналізувати все господарське та духовне життя людства.¹³⁸

Радянські вчені справедливо наголошували на ефективності роботи засобів масової інформації у справі інтернаціоналізації духовного життя суспільства. У їхніх творах висвітлювалися особливості роботи преси, телебачення та радіомовлення по вигідному для влади бомбуванню

¹³⁷ Попова Л. А., Глазунов С. В. Из опыта работы партийных организаций по патриотическому и интернациональному воспитанию рабочего класса (1966-1975 гг.) / Л. А. Попова, С. В. Глазунов // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 105. – К., 1980. – С. 56-62.

¹³⁸ Терещенко Г. И., Хомутова З. Ф. Патриотическое и интернациональное воспитание моряков в системе политического просвещения (1971-1975 гг.) / Г. И. Терещенко, З. Ф. Хомутова // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 105. – К., 1980. – С. 62-66; Шабельников В. И. Из опыта работы партийных организаций Донбасса по интернациональному воспитанию рабочего класса (1966-1975 гг.) / В. И. Шабельников // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 105. – К., 1980. – С. 66-70.

суспільної думки через покази прикладів успішного співробітництва між робітничими колективами різних соціалістичних країн.¹³⁹

Особливо підкреслювалася роль організації міжнародного соціалістичного змагання для формування інтернаціонального світогляду трудящих. Вчені вказували, що соціалістична інтеграція являла собою шлях для найтіснішого об'єднання зусиль соціалістичних країн з метою вирішення народногосподарських проблем, що можна розглядати як цілком закономірне явище. Однак у радянській історіографії потребу економічного співробітництва прагнули пов'язати із політичними прагненнями радянського керівництва до посилення впливу у соціалістичних державах за допомогою втягування їх працівників в орбіту примусової інтернаціоналізації. Вважалося, що принципи пролетарського інтернаціоналізму забезпечували рівноправність населення різних країн, полегшували характерний для країн соціалістичної співдружності процес зближення і вирівнювання економічного розвитку на основі прискорення розвитку економіки у ході загального господарського піднесення всіх учасників на основі досягнення економічно менш розвиненими державами

¹³⁹ Вежинчанин Ф. З., Черновол Л. И. Местная партийная печать – активный пропагандист патриотических починов металлургов Приднепровья в годы десятой пятилетки / Ф. З. Вежинчанин, Л. И. Черновол // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 105. – К., 1980. – С. 71-75; Паринов М. П. Пропаганда в печати Украины экономического и научно-технического сотрудничества СССР с социалистическими странами как средство интернационального воспитания рабочих (1971-1975 гг.) / М. П. Паринов // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 105. – К., 1980. – С. 75-79; Гурбич А. Н. Из опыта работы партийных организаций по совершенствованию интернациональных связей трудовых коллективов братских республик в условиях развитого социализма: (На материалах партийных организаций Донбасса) / А. Н. Гурбич // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 105. – К., 1980. – С. 79-82; Шумаков В. К. и др. Из опыта работы местной партийной печати Украины по патриотическому воспитанию трудящихся промышленных предприятий (1971-1982 гг.) / В. К. Шумаков, Ф. З. Вежинчанин, С. Г. Руденко // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 128. – К., 1984. – С. 49-54.

рівня передових у економічному відношенні країн.¹⁴⁰ Автори не задумувалися над тим, чому інтернаціональне співробітництво трудящих різних держав обмежувалося в основному сферою впливу СРСР, а подібні контакти між радянськими працівниками та трудящими капіталістичних країн не були досить поширеними.

Не стала предметом історичних пошуків і проблема існування «залізної завіси» між країнами різних ідеологій. Ефективність інтернаціональної пропаганди оцінювалася у зв'язку із існуванням чисто виробничих зв'язків, продиктованих економічною ефективністю, а не свідомою переконаністю робітників у доцільності спільного виконання роботи саме із колегами певної країни із складу соціалістичної співдружності. Поза увагою вчених фактично опинилася і проблема визначення впливу ідеологічної роботи партійних органів на політичну свідомість трудящих інших держав і зворотній вплив спілкування радянських працівників із іноземними колегами. Відповідь на ці питання дозволила б оцінити ефективність спільної праці працівників різних національностей як засобу подолання міжнаціональних протиріч, що залишається особливо актуальною проблемою в умовах глобалізації сучасної економіки і посиленням міжнаціональної ворожнечі як одного із засобів боротьби з проявами глобалізму.

Після початку перебудови висвітлення у радянській історіографії інтернаціонального виховання громадян країни отримало певною мірою інше забарвлення. Власне саме виховання перестали розглядати як один із

¹⁴⁰ Василевский Н. Д., Кондратюк Л. Ф. Развитие международного социалистического соревнования – важное направление деятельности партийных организаций братских стран в формировании интернационалистического мировоззрения трудящихся / Н. Д. Василевский, Л. Ф. Кондратюк // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 105. – К., 1980. – С. 83-88; Кондратюк Л. Ф. и др. О деятельности Компартии Украины по интернациональному воспитанию рабочего класса в процессе развития социалистической экономической интеграции / Л. Ф. Кондратюк, Л. Л. Прокопенко, Д. Н. Голубчик // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 128. – К., 1984. – С. 43-48.

елементів формування у політичній свідомості населення стереотипу ворога у образі західних капіталістів. Висвітлення інтернаціонального виховання отримало новий оберт у порівнянні із періодом хрущовської «відлиги». Якщо під час правління М.С.Хрущова інтернаціоналізм означав боротьбу проти «українського буржуазного націоналізму», непримириму ворожнечу до буржуазної ідеології, об'єднання всіх трудящих світу для протистояння світовому імперіалізму, а всередині країни – можливість і доцільність спільної праці представників різних національностей на благо побудови майбутнього комуністичного суспільства в рамках участі в русі за комуністичну працю, то в період «брежнєвщини» про інтернаціональне виховання говорили як про засіб ідеологічного протистояння нападам іноземних ідеологів, які мали на меті знищити соціалізм «з середини». У період перебудови мова знову йшла про необхідність об'єднання всіх трудящих світу, але вже на основі спільної праці і співробітництва у різних сферах політики, економіки, культури. Радянські вчені вивчали «давні інтернаціональні корені» радянського робітничого класу, прагнули показати спадкоємність між інтернаціоналістами різних періодів. Інтернаціональне виховання ставало засобом формування у населення стереотипу мислення, відповідно до якого СРСР отримував право, у зв'язку із виконанням великої інтернаціональної місії – побудови комунізму, втручатися на свій власний розсуд у внутрішні справи інших країн. Однак акцент більше робився, на відміну від періоду «відлиги», на можливості мирного співіснування представників окремих націй, що жили на території країн з різним політичним режимом.

З цих позицій інтернаціональне виховання громадян УРСР представлено у працях І.Я.Артиша, В.П.Валентіненко, М.Я.Цехмістро, М.Г.Коби, В.Н.Санджаровського, які вивчали його поширення у 1970-х роках серед молодих людей, наголошуючи на необхідності посилення ідейно-політичного

загартування молоді в ході проведення трудових суботників, вечорів пам'яті, лекцій, рейдів по місцях бойової слави.¹⁴¹

Представники радянської історіографії наголошували на важливості використання війни з Німеччиною у якості прикладу спільної боротьби представників різних національностей,¹⁴² визначали найбільш ефективні засоби інтернаціонального виховання у процесі спільної праці, узагальнювали досвід партійних організацій різних рівнів по проведенню ідеологічної роботи відповідного спрямування.¹⁴³ У наукових працях, де мова йшла про інтернаціональне виховання у процесі спільної праці в роки правління Л.Брежнєва, більшість вчених наводили у якості такого прикладу спорудження Байкало-Амурської магістралі.

¹⁴¹ Артыш И. Я. и др. Деятельность Компартии Украины по патриотическому воспитанию молодежи (1971-1981 гг.) / И. Я. Артыш, В. П. Валентиненко, Н. Я. Цехмистро // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 140. – К., 1986. – С. 49-55; Коба Н. Г., Санжаровский В. Н. О деятельности партийных организаций Украины по патриотическому и интернациональному воспитанию сельской молодежи на основе революционных, боевых и трудовых традиций партии и народа (1976-1981 гг.) / Н. Г. Коба, В. Н. Санжаровский // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 140. – К., 1986. – С. 55-59.

¹⁴² Гончаренко Н. И., Палферов В. В. Из опыта парторганизаций вузов Украины по патриотическому и интернациональному воспитанию студентов на героических традициях советского народа / Н. И. Гончаренко, В. В. Палферов // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 140. – К., 1986. – С. 59-63; Артемова В. Я. Воспитание молодежи на революционных, боевых и трудовых традициях партии и народа (Из опыта учебных заведений Ленинского района г.Киева) / В. Я. Артемова // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 140. – К., 1986. – С. 72-80; Плиско Л. Н., Овсяницкий А. А. Роль печати, радио, телевидения в воспитании молодежи на героических традициях партии и народа (1971-1975 гг.) / Л. Н. Плиско, А. А. Овсяницкий // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 140. – К., 1986. – С. 81-86.

¹⁴³ Дубовиков И. К. и др. О работе вузовских комсомольских организаций по воспитанию студенческой молодежи на революционных, боевых и трудовых традициях в процессе общественно полезного труда / И. К. Дубовиков, А. Ф. Липовский, Г. Г. Антипенко // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 140. – К., 1986. – С. 63-68.

Інтернаціональне виховання як засіб забезпечення участі широких верств трудящих у соціалістичному змаганні розглядали у своїй праці Л.І.Євселевський та І.С.Загоруй, підкреслюючи важливість поширення роботи інтернаціональних колективів, які споруджували важливі народногосподарські об'єкти на території інших соціалістичних країн. Вчені вказували, що у процесі спільної праці представників різних національностей формувалися характери людей, їх долі та активна життєва позиція.¹⁴⁴

Необхідність посилення інтернаціоналізації населення радянської держави відстоював В.Орлов, який, наголошуючи на інтернаціональній природі Комуністичної партії, вказував на принципову неприпустимість поширення форм федеративного державного устрою. Зазначаючи, що перебудова викликала бурхливе піднесення національної самосвідомості усіх народів СРСР, автор наголошував, що в умовах зниження життєвого рівня народу, посилення соціальних суперечностей у суспільстві, коли національні почуття пронизували економіку, політику, культуру, ідеологію, особливо небезпечним ставав націоналізм. Національні прагнення республік СРСР він трактував виключно у якості сепаратизму, засуджуючи діяльність місцевих партійних осередків, які підтримували їх. Ототожнюючи існування СРСР як єдиної держави із забезпеченням стабільності у світі, вчений неправомірно вважав, що лише виконання КПРС своєї інтернаціональної місії може запобігти посиленню міжнародної ворожнечі на теренах Радянського Союзу.¹⁴⁵

Певна частина праць радянських дослідників присвячувалася висвітленню мовного питання в умовах інтернаціоналізації суспільства.

¹⁴⁴ Евселевский Л. И., Загоруй И. С. Деятельность партийных организаций Украины по повышению роли трудовых коллективов в интернациональном воспитании молодежи / Л. И. Евселевский, И. С. Загоруй // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 141. – К., 1986. – С. 76-82.

¹⁴⁵ Орлов В. М. Інтернаціональна природа марксистсько-ленінської партії / В. М. Орлов // Укр. іст. журн. – 1990. – № 4. – С. 3-13.

Виходячи з програмних документів вищого політичного керівництва СРСР та УРСР, історики, філософи, мовознавці всебічно обґрунтовували тезу щодо відмирання національних мов і утвердження російської мови як мови міжнаціонального спілкування народів Радянського Союзу. Характерними у цьому відношенні є праці академіка Академії наук УРСР І.К.Білодіда, який доводив, що російська мова може і повинна займати домінуюче положення на теренах СРСР, давав відсіч тим, хто виступав за збереження рідної української мови, розширення її сфер вжитку в політичному, економічному і культурному житті українського народу.¹⁴⁶ Подібні твердження мали місце й у працях Л.Шевченко, яка, попри наявність численних утисків розвитку та вживання української мови в УРСР вела мову про поступальний розвиток української культури.¹⁴⁷

Загалом на прикладах спільної праці представників різних національностей СРСР вчені прагнули довести успішність національної політики радянської країни. У той же час підкреслювалося переважне значення російського народу у наданні різного роду допомоги іншим республікам, що підштовхувало до своєрідного «схиляння голови» перед «старшим братом» у формуванні політичної свідомості населення.

У працях сучасних вчених багато критичних зауважень адресується радянському інтернаціоналізмові, який по-суті був спрямований на нівелювання національних ознак у межах радянської країни. Пострадянська історіографія фактично ототожнює ідеологічну роботу партії по інтернаціональному вихованню трудящих із русифікацією, що проводилася з

¹⁴⁶ Белодед И.К. Язык и идеологическая борьба / И. К. Белодед. – К.: Наук. думка, 1974; Білодід І. К. Мова української соціалістичної нації // Сучасна українська літературна мова: Вступ. Фонетика / За заг. ред. І. К. Білодіда. – К., 1959.

¹⁴⁷ Шевченко Л. А. Розвиток української культури в 1959-1965 рр. / Л. А. Шевченко. – К., 1967; Шевченко Л. А. Повышение культурного уровня трудящихся в условиях развития социализма (на материалах УССР) / Л. А. Шевченко. – К., 1985.

метою забезпечення уніфікації суспільно-політичного розвитку республік СРСР, відзначаючи велику роль у забезпеченні цього процесу працівників освіти, науки та культури. У той же час пострадянські вчені відзначають позитивні моменти інтернаціонального виховання, до яких відносяться виховання взаємоповаги між націями, трудового братерства та почуття взаємодопомоги.

У колективній праці «Історія України» (1992) відзначалося, що повоєнна політика радянського керівництва тісно пов'язувалася із забезпеченням «злиття націй».¹⁴⁸ У дослідженнях Ю.Шаповала в цілому проаналізовано інтернаціональне виховання, спрямоване на створення «радянської культури» із показом його згубного впливу на спрямування творчих пошуків української інтелігенції.¹⁴⁹ В.Баран переконливо довів, що, незалежно від спрямування політики радянського уряду відповідно до рішень партійних лідерів, по відношенню до України всі вони стояли на позиції русифікації, як засобу збереження власної влади на території республіки.¹⁵⁰

Сучасні вчені довели, що залишається дуже далеким від істини твердження про те, що Росія віддавала народам СРСР свої духовні й матеріальні сили. Як відомо, в СРСР прискореними темпами формувалася «радянський народ» (нині «російськомовне населення») на традиційних засадах російської культури. Аби денаціоналізувати молоде покоління неросійських народів, сотні тисяч юнаків та дівчат з різних колишніх союзних республік після закінчення вищих і середніх спеціальних

¹⁴⁸ Історія України: Курс лекцій: у 2 кн. – Кн. 2: ХХ століття / Л. Г. Мельник, В. Ф. Верстюк, М. В. Демченко та ін. – К., 1992. – С. 457.

¹⁴⁹ Див.: Шаповал Ю. І. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії / Ю. І. Шаповал. – К., 1993; Шаповал Ю. І. Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії / Ю. І. Шаповал. – К., 2001.

¹⁵⁰ Баран В. К. Україна після Сталіна: Нарис історії 1953-1985 рр. / В. К. Баран. – Львів, 1992. – С. 113-114.

навчальних закладів скеровувалися в Росію, а їх ровесники – з РРСФР – в інші союзні республіки.¹⁵¹

Аналіз інтернаціонального виховання з точки зору його ефективності як засобу русифікації в роки правління Л.Брежнєва подано у роботі В.Барана та В.Даниленка, які вказували, що затверджена на XXII з'їзді КПРС третя програма партії передбачала зближення націй, посилення їх соціальної однорідності і формування загальної для всіх націй інтернаціональної культури. Вчені зробили вірний висновок, що фактично єдиною інтернаціональною, авангардистською у радянській історіографії визнавалася лише російська культура.¹⁵²

Інтернаціональну русифікаторську роботу як одну із причин зростання напруженості в українському суспільстві розглядали Ю.Данилюк та О.Бажан, які піддали критиці тезу про розв'язання національного питання в СРСР, вказуючи, що наукові обґрунтування єдиної спільності «радянського народу» здійснювались на тлі розгулу російського великодержавного шовінізму, насильницької русифікації національних республік, штучного звуження сфер вжитку національних мов, ігнорування багатовікових традицій народів, які входили до складу СРСР.¹⁵³

Аналіз етнополітики в Україні свого часу було здійснено О.Антонюком, який виділив об'єктивні причини загострення національних протиріч в радянській країні: посилення соціальної та територіальної мобільності населення; активізація соціально-економічних і туристичних зв'язків; науково-технічна революція; зростання гетерогенності людства; поглиблення

¹⁵¹ Гринів О. Україна і Росія: партнерство чи протистояння? (Етнополітологічний аналіз) / О. Гринів. – Львів: Ін-т народознавства НАН України, 1997. – С. 284.

¹⁵² Баран В. К., Даниленко В. М. Україна в умовах системної кризи (1946 – 1980-і рр.) / В. К. Баран, В. М. Даниленко // Україна крізь віки. – Т. 13. – К., 1999. – С. 132-133.

¹⁵³ Данилюк Ю. З., Бажан О. Г. Опозиція в Україні / Ю. З. Данилюк, О. Г. Бажан. – К., 2000. – С. 16-42.

процесів інтернаціоналізації та інтеграції. Відродження національної самосвідомості в роки перебудови автор пов'язував із офіційною позицією правлячої партії, яка прагнула реформувати радянську систему. Ідеологічний вакуум, на думку вченого, який утворився внаслідок кризи марксистсько-ленінської ідеології, поступово заповнювався такими теоретичними інтерпретаціями найбільш важливих моментів історії, які спонукали до національного самоутвердження й утворення незалежних держав.¹⁵⁴

Роботу партійних органів по вихованню трудящих в дусі інтернаціоналізму та дружби народів у якості процесу денаціоналізації трактували В.А.Гриневич, В.М.Даниленко, С.В.Кульчицький, О.Є.Лисенко, які через розкриття перипетій політичної боротьби та поширення діяльності карально-репресивної системи показали механізм русифікації українства.¹⁵⁵

Національна політика у період правління Л.Брежнєва певною мірою розглянута у роботі С.Семанова, який висвітлював її через опис життєвого шляху радянського лідера. Автор зупинився на ставленні Л.Брежнєва до проблем інтернаціонального виховання в цілому та до вирішення національних проблем на території радянських республік. У роботі детально описано значення виваженої кадрової політики з огляду на національні особливості окремих регіонів СРСР, коли на посаду першого секретаря Компартії у республіках ставили представника «корінної» національності. Окремо автор зупинився на висвітленні обставин надання «інтернаціональної допомоги» Афганістану та реакції на цю подію вищого радянського керівництва та частини рядових виконавців «інтернаціональної місії».¹⁵⁶

¹⁵⁴ Антонюк О. В. Етнополітика в Україні: Історія та сучасний стан / О. В. Антонюк // Укр. іст. журн. – 1999. – № 4. – С. 19-20.

¹⁵⁵ Україна і Росія в історичній ретроспективі. – В 3 т. – Т. 2: Радянський проект для України / В. А. Гриневич, В. М. Даниленко, С. В. Кульчицький, О. Є. Лисенко. – К., 2004. – С. 495-523.

¹⁵⁶ Семанов С. Н. Брежнев – правитель «Золотого века» / С. Н. Семанов. – М., 2002. – С. 96, 244-246.

Аналіз Конституції СРСР 1977 р. з точки зору її впливу на інтернаціоналізацію суспільства здійснив С.Кара-Мурза, який розглядав її у якості засобу одержавлення націй. Вчений висунув спірне твердження, що результатом інтернаціонального виховання стало реальне формування «радянського народу», як продукту тривалого розвитку єдиної держави. Критикуючи тих, хто відкидав виникнення спільності радянських людей і вважав народи та етноси СРСР конгломератом, не пов'язаним у одне ціле, вчений вказував, що подібні твердження можуть переслідувати лише суто ідеологічні цілі. Науковець зробив висновок, що єдине господарство, єдина школа та єдина армія зв'язали громадян СРСР у набагато більш згуртований народ, ніж національні відмінності.¹⁵⁷ Це твердження викликає критику з огляду на розвиток подальших подій, коли розпад СРСР відразу потягнув за собою загострення міжнаціональної ворожнечі. Однак уваги потребує висновок про державну єдність націй СРСР, яка реально тривалий час забезпечувалася ідеологічною роботою та іншими діями радянського керівництва.

Своєрідною є оцінка інтернаціонального виховання в період існування СРСР у роботі О.Смирнова, який наголошував на відсутності політики русифікації стосовно населення України, а вихваляв лише можливості вільного розвитку російського етносу який розглядався у якості основи забезпечення проведення інтернаціоналізації населення.¹⁵⁸

В.Литвин, В.Мордвінцев, А.Слюсаренко наголошували, що хибне розуміння інтернаціоналізму, абсолютизація категорій «радянський народ», «зближення націй» вело до витіснення української мови з багатьох сфер суспільного життя, а суттєвими причинами збочень у галузі міжнаціональних взаємовідносин у СРСР, УРСР були політична безпорадність,

¹⁵⁷ Кара-Мурза С. Советская цивилизация от великой победы до наших дней / С. Кара-Мурза. – М., 2002. – С. 120.

¹⁵⁸ Смирнов А. И. История Южной Руси / А. И. Смирнов. – М., 2008. – С. 288-291.

некомпетентність, догматизм у національному питанні більшості керівників партії та держави. Фактично у роки застою командно-адміністративна система посилила тиск на культуру українського народу із свідомим руйнуванням історико-архітектурних пам'яток, насамперед культового призначення. Проводилася політика по обмеженню сфер вживання української мови. У сфері етнонаціональної політики забезпечувалася широка можливість для укладення міжетнічних шлюбів. Причому всіляко заохочувався запис дітей у таких шлюбах росіянами.¹⁵⁹

Результатом же політики інтернаціоналізації було те, що вже за переписом 1979 р. із 36,6 млн. українців в УРСР 3,5 млн. не назвали українську мову рідною, нею не володіли 10,6 млн. осіб, або 22 % населення республіки. Крім того, до результатів невваженої національної політики поєднаної із русифікацією вчені відносили посилення проявів національного нігілізму, що, зокрема, виявилось в запереченні та ігноруванні культури свого народу різними верствами населення, насамперед міським.¹⁶⁰

Критичні зауваження на адресу радянської національної політики лунали у багатьох зарубіжних виданнях, автори яких звинувачували радянське керівництво у проведенні активної політики асиміляції неросійських народів

¹⁵⁹ Вівчарик М. М. Етнополітичні процеси в українському селі // Автореферат дис. д-ра політологічних наук / М. М. Вівчарик. – К., 1994. – 36 с.; Вівчарик М. М., Панченко П. П., Чмихова В. І. Українська нація: шлях до самовизначення / М. М. Вівчарик, П. П. Панченко, В. І. Чмихова. – К.: Вища школа, 2001. – 288 с.; Вівчарик М., Падалка С. Україна в етнонаціональному вимірі / М. М. Вівчарик, С. В. Падалка / За ред. П. П. Панченка. – К., 1999. – 136 с.; Вівчарик М. М., Капелюшний В. П. Українська нація: витоки, становлення і сьогодення. Навчальний посібник / М. М. Вівчарик, В. П. Капелюшний. – К.: Олан, 2003. – 280 с.; Наулко В. І. Динаміка етнічного складу населення України в ХХ ст. / В. І. Наулко // Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність. – К., 2001. – С. 46-49; Мазур В. М. Національно-мовне питання в Україні (1991-2001 рр.) / В. М. Мазур. – Вінниця, 2003. – 204 с.

¹⁶⁰ Литвин В. М. и др. Історія України / В. М. Литвин, В. М. Мордвінцев, А. Г. Слюсаренко. – К., 2008. – С. 810.

із викривленням їхнього історичного минулого.¹⁶¹ Русифікація у якості головного елементу інтернаціональної політики в СРСР критикувалася відомими правозахисниками, які засуджували ідею «злиття націй». Їх дослідження привертали увагу світової громадськості до проблем розвитку різноманітних етнічних груп на території УРСР.¹⁶²

Процес інтернаціоналізації суспільства розглядався у якості засобу зміцнення тоталітарної держави. Насадження російської мови у якості засобу примусового спілкування окрім практичної потреби, на думку Р.Сольчаника, диктувалося ідеологічними міркуваннями, коли мова мала виконувати політичні функції.¹⁶³ У 1983 р. Р.Сольчаник вказував, що слов'янський блок, побудований на реальній та вигаданій мовній і історичній близькості виступав основою для утворення єдиного «радянського народу».¹⁶⁴ Проаналізувавши цю проблему з точки зору особливостей національної свідомості росіян Р.Шпорлюк, відзначав, що через складання в Росії імперії швидше за формування російської нації визначало ставлення представників

¹⁶¹ Вести из СССР. Права человека: В 5-ти т. – Мюнхен-Брюссель, 1989. – 191 с.; Farmer Kenneth C. Ukrainian Nationalism in the Post-Stalin Era. — London, 1980. – 220 p.; T.Rakowska-Harmstone. The Dialectics of Wationalism in the USSR // Problems of Communism. – 1974. – № 3 (VXXIII). – P. 1-23; Камінський А. Яка орієнтація? / А. Камінський // Сучасність. – 1981. – С. 34-42; Клейнер І. Національні проблеми останньої імперії (національне питання в СРСР очима радянських дисидентів) / І. Клейнер. – Париж, 1978. – 407 с.; Кравців Б. Прогресування русифікації в Українській РСР / Б. Кравців // Сучасність. – 1972. – № 10 (142). – С. 67-74.

¹⁶² Бердник О. Свята Україна / О. Бердник. – Балтимор-Торонто, 1980. – 206 с.; Мороз В. Есе, листи й документи / В. Мороз. – Мюнхен: Сучасність, 1975. – 268 с.; Сверстюк Є. Собор у рихтуванні / Є. Сверстюк. – Париж-Балтимор, 1970. – 173 с.; Тихий О. Роздуми: Збірник статей, документів, спогадів / О. Тихий. – Балтимор: Торонто, 1982. – 79 с.; Чорновіл В. Лихо з розуму (Портрети 20 злочинців) / В. Чорновіл. – Париж: Перша Українська друкарня у Франції, 1968. – 341 с.

¹⁶³ Solchanyk R. Russian Language and Soviet Politics // Soviet Studies. – 1982. – Vol. 34. – P. 23-42.

¹⁶⁴ Solchanyk R. Molding “The Soviet People”: The role of Ukraine and Belorussia // Journal of Ukrainian Studes. – 1983. – Vol. 8. – № 1. – 3-18.

російської національності до українців і білорусів як до мало- і білорусів без визначення будь-якої різниці між ними і росіянами.¹⁶⁵

Порівняння забезпечення інтернаціоналізації українського, білоруського та молдавського народів містилося у роботі Р.Сольчаника, який показав процес руйнування національних традицій у рамках ідеологічної роботи КПРС, наголошуючи, що радянська влада була однаково зацікавлена у русифікації всіх націй, які склали СРСР. Причому автор вірно зазначив, що у період перебудови ортодоксальні прихильники ідеї інтернаціоналізації намагалися у будь-який спосіб перешкоджати відродженню неупередженого вивчення української історії, повернення до національних традицій української історіографії.¹⁶⁶

У контексті аналізу праць, присвячених вивченню національної політики в СРСР варто виділити роботу сучасної дослідниці Ж.А.Шевчук «Мовна політика в Україні (кінець 50-х – початок 90-х рр. ХХ ст.)». З використанням широких документальних матеріалів, архівів центральних та місцевих державних архівосховищ України та Російської Федерації, Служби безпеки України та її обласних управлінь розглянуто основні шляхи реалізації мовної політики України періоду кінця 1950 – 80-х рр. За допомогою наведення статистичного матеріалу доведено, що зросійщення України охопило всі сфери політичного, економічного та культурного життя, значні парадигми у сфері національної культурної політики викликали рішучий опір української інтелігенції, всіх тих, для кого було небайдужим минуле, сьогодення і майбутнє України. Авторка прийшла до висновку, що стимулювання процесу русифікації в гуманітарній сфері здійснювалося як на основі законодавчих і нормативних актів, так і на рівні конкретної практичної діяльності органів

¹⁶⁵ Szporluk R. The Ukraine and Russia // The last Empire: Nationality and the Soviet future. – Stanford, 1986. – P. 151-182.

¹⁶⁶ Сольчаник Р. Україна, Білорусь і Молдова: інтеграція по-імперськи, русифікація і боротьба за національне виживання / Р. Сольчаник // Укр. іст. журн. – 1992. – № 9. – С. 129-136.

державного управління СРСР та УРСР, які проводили в життя положення сумнозвісної теорії "злиття націй і народностей". Можна погодитися із твердженням Ж.А.Шевчук, що здійснюючи на практиці політику русифікації, політичне керівництво країни і республіки, органи державного управління, спецслужби різноманітними засобами прагнули порушити духовний зв'язок українського народу з українською діаспорою за кордоном.¹⁶⁷

Ж.А.Шевчук справедливо зазначала, що наприкінці 50-х – середині 60-х рр. положення законодавчих актів хоча б у загальних рисах декларували рівноправність у вивченні рідної та російської мов, але прийняті у першій половині 80-х рр. нормативні акти вищого політичного і державного керівництва СРСР вже повністю віддавали пріоритет російській мові. Одним із ключових моментів у реалізації постанов партійного та державного керівництва стало вирішення ряду кадрових питань.¹⁶⁸ Варто підкреслити, що Ж.А.Шевчук комплексно проаналізувала розгортання в УРСР руху за збереження української мови, відзначаючи велику роль у ньому представників творчої інтелігенції.¹⁶⁹

¹⁶⁷ Шевчук Ж. А. Мовна політика в Україні (кінець 50-х – початок 90-х рр. ХХ ст.) / Ж. А. Шевчук. – Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00. – Х., 2001. – 20 с.

¹⁶⁸ Шевчук Ж. А. Політика русифікації (60–80-х рр. ХХ ст.) та становлення громадського руху за збереження рідної мови в Україні / Ж. А. Шевчук // Історія України: Маловідомі імена, події, факти (збірник статей). – Вип. 7. – К.: Рідний край, 1999. – С. 162-167; Шевчук Ж. А. Мовні питання в програмних документах і діяльності правозахисних організацій та українських зарубіжних об'єднань / Ж. А. Шевчук // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. – Вип. 13. – К., 2001. – С. 364-392.

¹⁶⁹ Шевчук Ж. А. Українська інтелігенція у громадському русі за збереження рідної мови (60-ті – початок 90-х рр.) / Ж. А. Шевчук // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. – Вип. 9. – К.: Рідний край, 1999. – С. 245-251; Шевчук Ж. А. Становлення громадського руху за збереження рідної мови у 60-х – 80-х рр. ХХ ст. / Ж. А. Шевчук // Краєзнавство. – 1999. – № 1-4. – С. 142-145; Шевчук Ж. А. Мовна політика в Україні у 60-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. / Ж. А. Шевчук. – К.: Рідний край, 2000. – 68 с.

Варто також згадати дослідження В.І.Дмитрука, присвячені аналізу політичних настроїв населення України у зв'язку із вступом радянських військ до Чехословаччини. Дослідник показав, що ці події не сприймалися пересічними громадянами як акт інтернаціональної допомоги. Автор зазначав, що помітні розшарування в оцінці чехословацьких подій існували серед широких верств населення України. Принципову позицію з цього питання займали прогресивно зорієнтовані представники української наукової і творчої інтелігенції, які шукали і знаходили можливість висловити свою незгоду з офіційним зовнішньополітичним курсом вищого партійно-державного керівництва СРСР. Високу активність в оцінці чехословацьких подій виявила молодь. Форми і методи її протесту були самими різноманітними — від прилюдного засудження тиску на ЧССР до розповсюдження листівок, петицій тощо. Своєрідними осередками вільнодумства стали Київ, Дніпропетровськ, Львів, Чернівці, Ужгород, інші наукові і культурні центри України. Як видно з документів радянських спецслужб, неспокійною була ситуація в робітничому середовищі. Оперативні матеріали (перлюстрація кореспонденції, повідомлення агентури) зафіксували чимало випадків, коли робітники висловлювали стривоженість розв'язаною кампанією та її можливими наслідками. Не розуміла мети і завдань вторгнення до ЧССР і значна частина військовослужбовців, яка під впливом агітаційно-пропагандистських заходів усвідомлювала себе гарантом миру і безпеки в Європі. Разом з тим, та ситуація, в якій вони опинилися, принесла не лише розчарування, а й глибоку переконаність у тому, що здійснений крок може призвести не тільки до загострення радянсько-чехословацьких стосунків, а й порушить стабільність як на континенті, так і у світі в цілому.¹⁷⁰

¹⁷⁰ Дмитрук В. І. Шляхи розповсюдження об'єктивної інформації про події 1968 року в Чехословаччині та реакція українського суспільства / В. І. Дмитрук // Наукові записки: Збірник. – Вип. 9. – К.: ІІ і ЕНД, Полтава:

Порівняння досліджень радянських і пострадянських вчених, присвячених різним аспектам національної політики в СРСР може свідчити про те, що в період існування СРСР історичні праці з цієї тематики залишалися одним із елементів політики пам'яті. Її завданням було формування так званої « нової історичної спільноти – радянського народу ». Виділення загону робітничого класу у якості провідника інтернаціональних ідей також мало у своїй суті кілька хиб, що ставали на заваді формуванню інтернаціональних почуттів. Трудова міграція робітників, у багатьох випадках примусова, ставила під сумнів перспективи подальшого збільшення їх матеріального добробуту у майбутньому. Крім того, існуючі міжнаціональні протиріччя сприяли, принаймні на перших етапах після зміни місця проживання, формуванню негативних почуттів у місцевого населення до переселенців, які автоматично забезпечувалися роботою та житлом.

Піднесення ролі робітничого класу у процесі інтернаціоналізації автоматично відтіняло роль у цьому процесі представників інших верств суспільства, передовсім інтелігенції та селян. Ставала помітною невідповідність між проголошеним партією курсом на піднесення ролі науки як рушійної сили суспільного прогресу і несприйняттям інтелігенції як провідника курсу на міжнаціональне примирення. У той же час порозуміння

АСМІ, 1999. – С. 200-204; Дмитрук В. І. Зростання негативних настроїв в середовищі політичної еліти України в зв'язку з подіями 1968 р. в Чехословаччині (на прикладі кримінальної справи М.С.Ліхцова) / В. І. Дмитрук // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. – Вип. 7. – К.: Рідний край, 1999. – С.322-326; Дмитрук В. І. Нелегальна інформаційна мережа в Чехословаччині та її вплив на формування опозиційних настроїв в Україні (кінець 60-х – початок 70-х рр.) / В. І. Дмитрук // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2000. – № 2-4. – С. 525-532; Дмитрук В. І. Перший секретар ЦК КПУ П.Ю.Шелест в чехословацьких подіях 1968 року / В. І. Дмитрук // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. – Вип.12. – К.: Рідний край, 2001. – С.70-79; Дмитрук В. І. Зростання напруженості в українському суспільстві у світлі подій 1968 р. в ЧССР / В. І. Дмитрук // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб.статей. – Вип. 14.– К., 2001. – С. 385-400.

національних еліт, продиктоване спільністю економічних інтересів, могло б стати більш дієвим засобом інтернаціонального виховання, аніж проголошений партією іконою радянської історіографії «пролетарський інтернаціоналізм». У даному випадку класовий підхід при здійсненні та висвітленні інтернаціонального виховання трудящих СРСР ставав на заваді його реальному втіленню у життя.

Перевід, особливо керівних працівників, на роботу до інших республік, метою якого було «зміцнення» місцевого керівництва, не завжди позитивно сприймався місцевими працівниками. У даному випадку яскравим прикладом може бути повоєнне переведення Л.Кагановича на роботу до України, що негативно сприймалося більшістю представників місцевого керівництва та творчої інтелігенції. Тому загалом висвітлення у радянській історіографії процесу інтернаціонального виховання мешканців СРСР здійснювалося із багатьма перегинами та недомовками, які знижували наукову цінність вказаних праць. Однак ідея інтернаціонального виховання у процесі спільної праці і методи її забезпечення залишаються актуальними і у сучасний момент з огляду на посилення міжнаціональних протиріч як засобу опору процесу глобалізації світових економічних зв'язків.

Пострадянські вчені переконливо довели, що інтернаціоналізація суспільства по суті являла собою його русифікацію, що була вигідна радянському уряду, сприяючи уніфікації суспільно-політичних процесів в радянських республіках. Спотворення історичного минулого ставало одним із елементів ідеологічної «обробки» населення з метою його денаціоналізації. У сучасний період частина із методів русифікації на жаль використовується деякими російськими дослідниками з подібною метою. Виникнення національно-возз'єднального імперіалізму – це результат того удару, якого завдав московським імперіалістам розпад СРСР. Раніше вважалося логічним, що демократизація СРСР аж ніяк не пов'язана з відцентровими процесами, розпадом «імперії зла», а начебто має вести до «перебудови» міжетнічних

взаємин на справедливих засадах. Однак протирежимна боротьба в неросійських республіках проявилася і як національно-визвольна боротьба. Тому Російська Федерація змушена була будувати взаємини з колишніми радянськими республіками на засадах міжнародного права. У зв'язку із цим одним із проявів великодержавного шовінізму може розглядатися прагнення московських урядовців вибороти особливі права для «російськомовного населення». Уболівання росіян за майбутнє свого народу зрозуміле й не викликає заперечення, заперечення викликає інше: чому російські інтереси мають йти в ущерб інтересів інших народів.¹⁷¹ У цьому зв'язку варто вказати, що окремі методи ідеологічної роботи колишньої КПРС, пов'язані із формуванням зденаціоналізованого суспільства, продовжили широко використовуватися після розпаду СРСР окремими колами російського суспільства. Концепція «особливої ролі» Росії в сучасному світі обґрунтовується тим, що ця країна нібито приречена бути сильною, позаяк «вакуум сили» на євразійському просторі призведе до розбалансування міжнародних взаємин.¹⁷²

В цілому після розпаду Радянської країни вивчення істориками ідеологічної роботи партії відійшло протягом певного часу на другорядний план. Вона розглядалася виключно у якості засобу підтримання існування тоталітарного режиму і засуджувалася як така, що сприяла обмеженню політичної та духовної свободи населення радянської країни. З'явилися наукові праці, автори яких вивчали боротьбу проти засилля офіційної ідеології та визначали її наслідки.¹⁷³

¹⁷¹ Гринів О. Україна і Росія: партнерство чи протистояння? (Етнополітологічний аналіз) / О. Гринів. – Львів: Ін-т народознавства НАН України, 1997. – С. 258.

¹⁷² Мартынов Б. Россия предпочитает собственный путь / Б. Мартынов // Международная жизнь. – 1993. – Ч. 7. – С. 64-65.

¹⁷³ Курносоев Ю. О. Инакомыслення в Україні (60-ті – перша половина 80-х рр. ХХ ст.) / Ю. О. Курносоев. – К., 1994; Русначенко А. М. Національно-

Загалом пострадянські вчені піддали критиці багато теоретичних висновків та узагальнень своїх попередників. І у першу чергу мова може йти про дієвість комуністичного виховання. В.Литвин, В.Мордвінцев, А.Слюсаренко справедливо стверджували, що здійснення антинародної національної політики, насадження під виглядом федерації жорстко централізованої держави призвели до поширення критичних настроїв у суспільстві, до зростання прошарку людей, у тому числі молодих, для яких мета життя звелася до наживи будь-якими способами, до посилення пияцтва, поширення наркоманії, зростання рівня злочинності.¹⁷⁴

Грунтовний аналіз причин кризи комуністичної ідеології було здійснено у роботі В.Литвина, який вказував, що із запровадженням гласності в роки перебудови відносно швидко з'явилися альтернативні офіційним поглядам установки у політичній свідомості населення, які формувалися під впливом отримання інформації про так звані «білі плями» в історії. Окремо вчений висвітлив вплив конституційної реформи на розвиток ідеологічної роботи партії та власне визначення її статусу і у суспільстві, вказуючи, що реформа знищувала диктатуру державної партії і виявилася вибухівкою, закладеною під підвалини комуністичної диктатури. Адже попри деякі антидемократичні відхилення від загальновизнаних у цивілізованому світі виборчих процедур, горбачовська реформа, втім, забезпечувала народне волевиявлення, коли замість єдиного кандидата від «блоку комуністів і безпартійних» виборці могли обирати одного з багатьох. В.Литвин справедливо розглядав з'їзд народних депутатів, що відкрився у Москві 25 травня 1989 р., кінцем бюрократичної перебудови із трансформацією її в народну революцію,

визвольний рух в Україні: Середина 50-х – поч. 90-х років / А. М. Русначенко. – К., 1998.

¹⁷⁴ Литвин В. М. и др. Історія України / В. М. Литвин, В. М. Мордвінцев, А. Г. Слюсаренко. – К., 2008. – С. 811.

поведінка народних мас в якій стала в основному формуватися засобами масової інформації.¹⁷⁵

Пострадянські історики ідеологічний тиск оцінювали виключно у негативному контексті і ототожнювали із символами тоталітаризму. Тут варто зазначити, що негативні оцінки надмірної заідеологізованості радянського суспільства звучали і звучать з вуст пострадянських українських вчених, а їхні, наприклад, російські колеги висловлювалися на цю тему дещо по-іншому. Поступово науковці почали «обілювати» радянське минуле, пропонуючи більш оптимістичні оцінки ролі і значення ідеологічної роботи партійних органів для розвитку суспільно-політичних процесів у країні. В силу особливостей історіографічної ситуації, що склалася в країні на початку ХХІ ст., дослідники переглянули частину сторінок історії СРСР у плані своєрідної реабілітації досягнень радянського режиму.

Так, С.Кара-Мурза відводив велике значення ідеологічній роботі партійних органів у забезпеченні стабільності суспільно-політичного розвитку держави і подоланні міжнаціональних протиріч у суспільстві поруч із формуванням особливого типу «радянської людини», орієнтованої на колективізм, взаємодопомогу всіх членів суспільства, об'єднаних спільним типом соціальної поведінки.¹⁷⁶

В іншій своїй праці С.Кара-Мурза стверджував, що радянський лад був реалізацією цивілізаційного проекту, породженого Росією у руслі її історії та культури і являв собою втілення життєвого устрою, за якого усувалися джерела масових соціальних страждань, забезпечувався високий рівень особистої безпеки громадян та солідарні міжетнічні взаємовідносини. У якості наслідку ідеологічної роботи партії вчений називав формування світоглядної основи радянського ладу – обцинного селянського комунізму.

¹⁷⁵ Литвин В. М. Історія України / В. М. Литвин. – К., 2009. – С. 665-667.

¹⁷⁶ Див.: Кара-Мурза С. Советская цивилизация: От великой победы до наших дней / С. Кара-Мурза. – М., 2007.

Науковець обґрунтовував необхідність формування і збереження тоталітарного суспільства загрозою зовнішньої небезпеки, під впливом якої суспільство згуртовувалося під владою сильних лідерів, без яких радянська країна не була б серед переможців у другій світовій війні. Розглядаючи XX з'їзд КПРС як зраду інтересам народу, С.Кара-Мурза наголошував на створенні сталінізму спільними зусиллями народу та влади у короткому історичному моменті їх тоталітарного об'єднання, яке було зруйноване критичними зауваженнями під час хрущовської «відлиги». Розвал СРСР дослідник кваліфікував у якості національної катастрофи для його народів і, перш за все російського народу як того ядра, навколо якого зібралася Російська імперія, а потім Радянський Союз.¹⁷⁷

Засуджуючи науковців, які свого часу вихваляли радянську систему, а потім стали запеклими антикомуністами, С.Семанов відзначав важливість ідеологічної роботи для формування єдності радянського суспільства. Один із розділів його праці присвячений аналізу ідеологічної роботи у роки правління Л.Брежнєва, де автор відзначав невігластво Генерального секретаря у ідеологічних питаннях та проблеми у поширенні ідеологічної роботи, пов'язані із цим. Вказуючи на обережність Л.Брежнєва у ідеологічних визначеннях та судженнях, С.Семанов проаналізував заходи партії, спрямовані на боротьбу проти антирадянських виступів представників інтелігенції, наголошуючи, що значна частина з них не мала нічого спільного із принциповою боротьбою проти радянського ладу в цілому.¹⁷⁸

У якості засобу боротьби із місцевими республіканськими відцентровими течіями, що посилювалися у часи М.Хрущова, розглядав ідеологічну роботу О.Шубін, наголошуючи, що економічною основою багатьох радянських місцевих цивілізацій було сільське господарство, у

¹⁷⁷ Кара-Мурза С. Матрица «Россия» / С. Кара-Мурза. – М., 2007. – С. 42-52.

¹⁷⁸ Семанов С. Н. Брежнев – правитель «Золотого века» / С. Н. Семанов. – М., 2002. – С. 172-185.

якому панували стосунки кінця XIX ст., а індустріальний сектор існував в основному за рахунок праці етнічних росіян, що було причиною для посилення ідеологічної роботи з метою уникнення міжнаціональних проблем.¹⁷⁹

Недосконалу ідеологічну роботу партійних органів розглядав О.Смирнов у якості причини посилення національних рухів на території України. Автор наголошував, що ідеологічні догми завадили оточенню М.Горбачова вирахувати, що обмежені реформи радянської системи не призведуть до викриття резервів комуністичної системи, а будуть причиною її занепаду. Засуджуючи обмеження впливу КПРС на суспільство її партійною елітою, О.Смирнов наголошував, що ці дії призвели до насильницької українізації, яка мала стати основою насильницької асиміляції всього «російськомовного населення» України із «примусовим» перетворенням всього населення республіки на українців.¹⁸⁰

У дослідженні Г.Т.Чупіна визначено роль КПРС у формуванні території сучасної України. Дослідник наголошував, що політика правлячої в СРСР партії по відношенню до України не мала ознак колоніальної і імперської. Всі розмови про заборону користування українською мовою він називав злісним вимислом антирадянських елементів. Кваліфікуючи теорію злиття всіх націй і народностей з єдиною мовою навчання як антинаукову, науковець вказував, що саме українці допомагали втілювати її в життя на території власної національної республіки. Г.Т.Чупін критикував економічну політику КПРС, яка передбачала поміж іншого постачання в Україну енергоносіїв за низькими цінами, називаючи її економічно необґрунтованою, результатом чого було, на думку історика, перекидання економічного тягаря на плечі народів Росії. Ліквідацію монопольного становища КПРС у

¹⁷⁹ Шубин А. В. Золотая осень застоя. СССР в 1975-1985 гг. / А. В. Шубин. – М., 2008. – С. 136-140.

¹⁸⁰ Смирнов А. И. История Южной Руси / А. И. Смирнов. – М., 2008. – С. 288-291.

радянському суспільстві і утворення незалежних держав на теренах радянської країни автор кваліфікував як засіб позбавлення від «нахлібників» у особі національних республік.¹⁸¹

Загалом та частина радянської історіографії, де містилося доведення доцільності збереження однопартійної системи в СРСР може бути віднесена до засобів забезпечення тиску правлячої партії на суспільство. Далекий від наукового аналіз діяльності КПРС сприяв формуванню у суспільстві хибних уявлень про суть існування партії та її політику. Маскування помилок правлячої партії за рахунок дозованої критики лідерів, які зійшли з політичної арени, та явищ суспільно-політичного життя, що не становили загрози для зміни суспільної думки не на користь верхівки КПРС, забезпечували ілюзію гласності та участі широких верств населення в управлінні країною. Але у майбутніх наукових дослідженнях варто було б звернути увагу на вивчення засобів формування зацікавленості радянського соціуму у збереженні існуючої партійної системи, адже посади у апараті КПРС стали чи не основним показником просування по соціальній драбині.

Дослідженням сучасних українських вчених бракує визначення причин тривалого існування однопартійної системи в СРСР. Уваги потребує глибоке вивчення обставин, коли в умовах перебудови люди поступово почали відмовлятися від культивованих партією ідеологічних постулатів із визначенням найбільш важливих чинників (політичних, економічних, соціальних, етнонаціональних, культурних тощо), які сприяли занепаду однопартійної системи в СРСР. Крім того, варто звернути увагу на причини збереження ностальгії за стабільністю існування в умовах однопартійної системи в українському суспільстві.

Загалом стан дослідження ідеологічної роботи партійних органів в УРСР характеризується великим рівнем фрагментарності. Якщо у радянській

¹⁸¹ Чупин Г. Т. Предистория и история Киевской Руси, Украины и Крыма / Г. Т. Чупин. – Х., 2010. – С. 702-703.

історіографії висвітлювалися її позитивні сторони із визначенням особливостей стосовно різних категорій працівників, то у пострадянській історіографії помітним є негативне ставлення до ідеологічної «обробки» населення як елементу тоталітарної системи. Однак поруч із цим особливо у працях сучасних російських науковців спостерігається своєрідний «ренесанс» у бік переосмислення радянської історії із відновленням позитивних оцінок діяльності частини її лідерів та величі досягнень у політичній, економічній та соціальній сферах. В цілому вивчення принципів постановки та методів забезпечення ідеологічної роботи в радянському суспільстві ще потребує ґрунтовних наукових пошуків, які можуть бути особливо актуальними в умовах поширення у світовому масштабі міжнаціональних конфліктів.

Ідеологічна робота, керована державними органами, може на певний час забезпечити стабільність соціального механізму. Однак її постулати повинні орієнтуватися на вимоги сучасного економічного розвитку. Консервація суспільних цінностей неминуче через деякий час призводить до їх конфлікту із потребами розвитку економіки. Нехтування психологічними чинниками мотивації людської діяльності із штучною підміною їх ідеологічними установками неминуче мала призвести до занепаду держави, яка культивувала канонізацію певних ідеологічних догм.

Єдність радянського суспільства, забезпечена керівництвом правлячої партії, яка захищалася представниками радянської історіографії, формувалася завдяки певній відокремленості найбільш заможних верств населення від іншої маси громадян. Твердження науковців про стирання відмінностей між класами і соціальними групами завдяки партійній турботі не відповідали дійсності з огляду на існування закритих містечок, розподільників, зон лікування та відпочинку для партійної еліти. Однак з метою уникнення критичних настроїв у радянському суспільстві розкіш партійної еліти не виставлялася напоказ. Завдяки існуванню «залізної завіси» радянські люди не

могли порівняти рівень життя у власній країні і за кордоном. Деякі послаблення заборони контактів з іноземцями в період розрядки міжнародної напруженості середини 1970-х років супроводжувалося появою численних наукових праць, автори яких всіляко вихваляли радянський спосіб життя. Таким чином, планка соціальних прагнень громадян та уявлення про соціальну справедливість у радянському суспільстві не були надміру завищеними.

Такий стан речей дозволяв говорити про стабільність суспільно-політичного розвитку. Хоча така стабільність залишалася примарною і була результатом заниження соціальних прагнень людей. Після падіння «залізної завіси» і отримання широкими верствами суспільства інформації про рівень життя населення розвинутих країн в силу штучного поширення цінностей західного індивідуалізму та егоїзму і критики радянського колективізму у суспільстві утвердилися нові соціальні орієнтири. Швидке майнове розшарування суспільства із поширенням інформації про рівень життя найбільш заможних його членів створило умови для розповсюдження критичних настроїв та незадоволення власним життям у переважній більшості населення пострадянських держав, що призводило до поглиблення соціальної нестабільності.

Тому питання щодо доцільності висвітлення у повному обсязі рівня життя найбільш забезпечених верств суспільства та аналізу ідеологічної роботи КПРС, метою якої залишалася забезпечення єдності населення держави, як виключно негативного явища тоталітарної системи потребує додаткових історичних та соціологічних досліджень. Їх метою може бути визначення доцільної межі представлення інформації про рівень життя багатих людей, обмеження якої диктується збереженням соціальної стабільності та виникнення критичних настроїв у суспільстві. Реальні події свідчать про те, що заміна у політичній свідомості людей колективізму на індивідуалізм призводить до поширення егоїстичних настроїв у суспільстві

та масового зростання злочинності з метою досягнення життєвих стандартів, наближених до рівня життя передусім економічної та політичної еліти суспільства.

У той же час скасування партійного диктату у суспільстві поруч із поширенням плюралізму об'єктивно сприяє закріпленню двопартійної системи чи системи двоблокової опозиції, які, відповідно до історичного досвіду, забезпечують найбільший рівень соціальної стабільності. Тому наукова цінність праць представників радянської історіографії, в яких відстоювалася необхідність посилення партійного керівництва, видається вкрай низькою. Їх негативний вплив на суспільство відчувався впродовж тривалого часу, коли пересічні громадяни виявилися не готовими до засвоєння сучасних демократичних цінностей і свідомої активної участі у проведенні загальноприйнятих демократичних процедур.

Оцінка внеску радянської історіографії у вивчення місця КПРС у спрямуванні суспільно-політичних процесів в радянській країні була б неповною без аналізу праць, в яких висвітлювалися різноманітні питання інтернаціонального виховання. Теза про утворення нової історичної спільності – радянського народу і всіляке «доведення» її науковцями була прагненням видати бажане за дійсне і залишалася одним із елементів проведення русифікаторської політики, про що яскраво свідчили дослідження вчених діаспори та західних науковців. З іншого боку відстоювання ідеї щодо можливості вирішення національного питання шляхом організації спільної праці представників різних національностей залишається актуальним і у наш час і потребує проведення спеціальних наукових пошуків для визначення можливостей вирішення національного питання у світовому масштабі в умовах об'єктивності поширення процесу глобалізації економічного розвитку, який тягне за собою різке збільшення рівня трудової міграції населення.

Аналіз стану дослідження місця КПРС в спрямуванні суспільно-політичного розвитку республіки дозволяє персоніфікувати внесок науковців у вивчення даної проблеми. Найбільш важливі висновки та узагальнення поруч із введенням в науковий обіг значного обсягу матеріалів зробили В.Баран, Я.Калакура, Ю.Курносів, В.Литвин, Л.Марченко, А.Слюсаренко, Р.Сольчаник та ін.

РОЗДІЛ 3

ВПЛИВ КАДРОВОЇ ПОЛІТИКИ КПРС НА РОЗВИТОК СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ В РЕСПУБЛІЦІ У ПРАЦЯХ НАУКОВЦІВ

Тривалість існування політичного режиму великою мірою залежить від успішності функціонування всіх рівнів апарату управління. Вибір його структурних елементів та особистого складу стає ареною запеклої політичної боротьби, результатом якої є циркуляція еліт. Поповнення правлячої еліти чи її заміна залишаються однією з важливих складових суспільно-політичних процесів, що мають місце у державі. В умовах високого рівня етатизації суспільства існування однопартійної системи передбачає боротьбу за владу у середовищі правлячої партії. Зміна політичної еліти відбувається за рахунок боротьби клік та родинно-земляцьких угруповань. Небажання владної еліти поступитися місцем на політичному Олімпі сприяє її консервації та поширенню корупції. Під дією внутрішньо- та зовнішньополітичних чинників, які впливали на існування однопартійної системи в СРСР другої половини 1960-х – 1980-х років, відбувалися зміни кадрової політики КПРС.

У радянському суспільстві мільйони дрібних функціонерів з обмеженими владними функціями створювали ілюзію народовладдя. Організаційні структури – ради, профспілки, комсомол і багатомільйонна партія наскрізь пронизували суспільство. Вони були побудовані на засадах так званого «демократичного централізму». Цей принцип вимагав безсуперечного підкорення нижчих управлінських ланок вищим, що забезпечувало автоматичну концентрацію влади на вершині піраміди. Така побудова давала можливість для всіх організаційних структур забезпечувати видимість зв'язку між владою та народом. Розпилення влади в основі піраміди надавало режиму сталості, а її концентрація на вершині ставила

суспільство у цілковиту залежність від моральних якостей тих людей, які користувалися всією повнотою влади.

Представники радянської історичної науки прагнули «обґрунтувати» необхідність кадрових переміщень та принципів підготовки і розміщення кваліфікованих працівників на виробництві та в апараті управління відповідно до нововведень партійних лідерів, які перебували при владі, за обов'язкової умови збереження владного пріоритету КПРС. Особливо актуальним питання підготовки та ротації кадрів стало після приходу до влади Л.Брежнєва, коли було в черговий раз змінено підхід до розміщення партійних працівників на відповідальних керівних посадах.

У працях радянських дослідників, що були написані у часи правління Л.І.Брежнєва, відстоювалася думка про те, що на вирішення питання підготовки кадрів для народного господарства негативно вплинула перебудова структури партійних органів, що проводилася до жовтня 1964 р., а також обмеження терміну перебування на керівній посаді двома скликаннями, що на думку багатьох науковців неможливо було забезпечити, особливо у сільській місцевості. Ці реформи М.С.Хрущова, на їхню думку, були однією з причин плинності кадрів, коли частина керівників постійно переставлялася з місця на місце.

Збереження радянським керівництвом влади над суспільством забезпечувалося гнучкою кадровою політикою, яка великою мірою визначала спрямування суспільно-політичної діяльності як окремих працівників, так і великих суспільних груп. Тому різні напрями кадрової політики держави отримали широке висвітлення у науковій літературі. У якості таких напрямів, характерних для радянської історіографії, можна виділити формування органів влади із урахуванням особливостей певного регіону, збільшення числа комуністів на ключових ділянках виробництва як один із засобів забезпечення виконання розпоряджень вищого партійного керівництва, організація міграції робочої сили. Представники пострадянської історичної

науки акцентували увагу на вивченні процесу зміни політичних еліт в радянській країні. Також аналізувалися етнонаціональні процеси з метою вивчення впливу посилення русифікації суспільства на рівень його уніфікації.

Найбільше досліджень радянських істориків присвячувалося вивченню особливостей кадрових ротацій у середовищі комуністів. Переведення членів КПРС на керівні посади та ключові ділянки виробництва вивчалось ними у зв'язку із висвітленням питання посилення впливу правлячої партії у суспільстві. Окремі дослідники вивчали регіональні особливості цього процесу. Досить часто ці питання вивчалися на фоні показу кількісного і якісного зростання первинних партійних організацій. Так, зв'язок між «вирішенням національного питання» в СРСР та зростанням кількості комуністів вивчав І.М.Юдін, який наголошував на важливості формування національних кадрів робітничого класу, що мало слугувати ліквідації фактичної нерівності народів та засобом зміцнення багатонаціонального фундаменту, соціальної бази зростання лав КПРС. Призначення зростання ролі робітників у кадровій політиці партії вчений розумів у забезпеченні русифікаторської політики. Він прямо вказував, що створення кадрів робітничого класу мало принципово важливе значення для партійного будівництва, оскільки за рахунок цього процесу формувалося і зміцнювалося соціальне середовище у складі багатьох неросійських народів, здатне жити робітничу партію значно більше, ніж інші верстви населення.¹⁸²

Роль кадрової політики КПРС у «подоланні» соціально-класових відмінностей у радянському суспільстві представлена на сторінках колективної монографії «Сутність і значення політики КПРС в умовах розвинутого соціалістичного суспільства», підготовленої авторським

¹⁸² Юдин И. Н. Социальная база роста КПСС / И. Н. Юдин. – М., 1973. – С. 194-195.

колективом ВПШ при ЦК КПРС. Тут стверджувалася хибність розгляду радянського суспільства у якості безкласового, що, на думку авторів, призводило до недооцінки ролі робітничого класу у соціалістичному суспільстві. Цим обґрунтовувалася необхідність вирішення кадрових питань в першу чергу серед працівників промисловості із забезпеченням зростання у цій сфері партійного прошарку. У розділі «Політика КПРС у сфері національних відносин» кадрова політика розглядалася як важливий засіб інтернаціоналізації суспільства. Причому визнання у національній політиці партії провідної ролі інтересів всієї міжнаціональної держави стосовно інтересів окремих республік розглядалося як основа всебічного розвитку всіх націй і народностей.¹⁸³

Можна припустити, що вивчення здійснення кадрової політики через розширення первинних парторганізацій переслідувало мінімум дві цілі. У першу чергу показувалася та популяризувалася участь громадян в управлінні державою. А по-друге, лещата партійної дисципліни все глибше проникали у всі ланки суспільної організації. Причому дослідження якісного поповнення КПРС практично відразу перетворилося у виконання радянських вчених на різного роду міфотворчість, покликану замаскувати реальний стан речей, коли певна частина комуністів не відповідала уявленням про соціалістичний спосіб життя.

В узагальнюючій колективній праці «Первинна партійна організація – авангард трудового колективу» серед іншого розглядалася проблема їх участі у підвищенні якісного рівня кадрового складу правлячої партії. Вважалося, що склад первинної парторганізації найбільш обізнаний про особисті риси комуністів, які пропонувалися на керівні посади. Вчені наголошували, що саме ці організації можуть також подати необхідну інформацію про членів

¹⁸³ Сущность и значение политики КПСС в условиях развитого социалистического общества / Ред. кол.: С. С. Шаумян, И. И. Грошев, С. П. Мезенцев. – М., 1974. – С. 113-217.

безпартійного активу, яка виходила б за межі стандартних характеристик.¹⁸⁴ У той же час сумнівним видається возвеличення впливу первинних парторганізацій на забезпечення виконання партійних рішень тих комуністів, які за рахунок відповідної рекомендації вже обійняли бажану керівну посаду. Їх відповідальність перед керівниками вищого рівня найбільш ймовірно не могла зрівнятися із почуттям відповідальності перед членами первинної парторганізації, яка свого часу рекомендувала їх на підвищення по службовій драбині.

М.О.Петровичев розглядав первинні партійні організації у якості форми об'єднання членів і кандидатів у члени партії у партійні колективи. Він вважав важливим проводити обговорення партійних рішень саме у середовищі первинних парторганізацій, оскільки це, на думку, автора забезпечувало по-перше, правильне їх розуміння з політичної точки зору, а по-друге, формувало відповідальність за виконання взятих на себе зобов'язань. Тим самим забезпечувалася б безперервність у підготовці партійних кадрів, оскільки вплив досвідчених членів первинних організацій партії на молодих комуністів залишався б гарантією виконання рішень вищого партійного керівництва. Роль цих організацій у регулюванні зростання якісних показників партійних кадрів дослідник вбачав також у тому, що вони мали можливість економічного впливу на своїх членів через контроль за їх виробничими показниками.¹⁸⁵

В узагальнюючій роботі Ю.Мальчина вказувалося на важливість збільшення партійного впливу через кількісне зростання первинних партійних організацій на підприємствах УРСР та створення оперативних

¹⁸⁴ Первичная партийная организация – авангард трудового коллектива / В. Ю. Дербинов, Д. М. Кукин, С. А. Назаров. – М., 1975.

¹⁸⁵ Петровичев Н. А. Первичные организации партии / Н. А. Петровичев. – М., 1967.

партгруп на найважливіших ділянках виробництва.¹⁸⁶ Засобом посилення впливу первинних парторганізацій у другій половині 1960-х років І.Пономарь називав відміну обов'язкового кількісного оновлення партійних органів, парткомів, партбюро та секретарів первинних парторганізацій, що дозволило уже в ході виборів 1966 р. значно покращити їх склад та зменшити їх змінність, що позитивно впливало на результати партійної роботи. Крім того, збільшення впливу комуністів вчений пов'язував із запровадженням їх періодичних звітів, що посилювало рівень особистої відповідальності кожного.¹⁸⁷

Досить низький аналітичний рівень із нерозважливими висновками був характерним для праць радянських науковців, які писали про поліпшення якісного складу партії. Є.В.Паньків та Е.Т.Соломко досліджували процес підготовки активу безпартійних по прийому в КПРС, відзначаючи, що на відміну від періоду «відлиги», коли увага приділялася різкому збільшенню чисельності партії за рахунок прийому до її членів представників провідних робітничих професій, у другій половині 1960-х років більше уваги стало приділятися якісному поповненню. Вчені проаналізували роль підготовки до вступу в КПРС участі у соціалістичному змаганні, діяльності у складі радянських органів, навчання у школах комуністичної праці, передового досвіду, народних університетах та роботі у профспілкових організаціях. Результатом дослідження був певною мірою натягнутий висновок про те, що

¹⁸⁶ Мальчин Ю. М. Первичная парторганизация – авангард трудового коллектива: (На материалах Украинской ССР. 1966-1971 гг.) / Ю. М. Мальчин // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 100. – К., 1979. – С. 82-87.

¹⁸⁷ Пономарь И. И. Дальнейшее повышение роли первичных парторганизаций в условиях развитого социализма: (На материалах партийных организаций металлургических предприятий Украины. 1966-1970 гг.) / И. И. Пономарь // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 100. – К., 1979. – С. 74-82.

зростання рядів КПРС було свідченням поповнення за рахунок «свіжих сил передових борців за комунізм».¹⁸⁸

О.М.Закусило вивчав досвід роботи Чернівецької обласної партійної організації по добору, розстановці і вихованню партійних і радянських кадрів у 1971–1975 роках, відзначаючи якісне покращення кадрового складу за рахунок збільшення рівня освіти та прискіпливого вивчення особистих та ділових якостей осіб, які займали керівні посади. Автор виділив основні методи вивчення кадрів: уважне ознайомлення з документами, що характеризували працівника; особиста розмова з рекомендованим; відгуки людей, які знали цю людину по сумісній роботі; перевірка на конкретних дорученнях; думка партійної організації, колективу. Причому застосування різних методів ставало можливим в умовах формування певного резерву кадрів, що дозволяло більш детально ознайомитися із різними якостями кандидатів на керівні посади.¹⁸⁹

Підвищення вимог до політичних якостей керівників-комуністів у якості запоруки їхньої здатності виконувати свої обов'язки розглядав О.А.Спірін, який вказував також на необхідність для керівників розвивати соціалістичну заповзятливість, підвищувати діловитість та відповідальність і рішуче боротися із недоліками.¹⁹⁰ У іншій своїй праці О.А.Спірін окремо зупинився на визначенні критеріїв політичної зрілості керівних кадрів, головним з яких називав високу «комуністичну переконаність» та вміння вирішувати питання

¹⁸⁸ Паньків Є. В., Соломко Е. Т. Діяльність партійних організацій України по вихованню активу безпартійних і підготовці його до прийому в КПРС (1966-1970 рр.) / Є. В. Паньків, Е. Т. Соломко // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 83. – К., 1976. – С. 34-40.

¹⁸⁹ Закусило О. М. З досвіду роботи Чернівецької обласної партійної організації по добору, розстановці і вихованню партійних і радянських кадрів (1971-1975 рр.) / О. М. Закусило // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 83. – К., 1976. – С. 53-60.

¹⁹⁰ Спірін О. А. Розвиток XXV з'їздом КПРС ленінських принципів кадрової політики / О. А. Спірін // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 85. – К., 1976. – С. 27-34.

виходячи із загальнодержавних, інтернаціональних інтересів. Причому, на думку вченого, формування високих морально-політичних та ділових якостей відбувалося під впливом всієї соціалістичної дійсності, в результаті цілеспрямованої теоретичної, пропагандистської та виховної діяльності партії.¹⁹¹ З цих позицій виступали З.І.Ямкова,¹⁹² М.М.Качківський та Г.Г.Шавлович, які підкреслювали важливість економічної освіти керівного складу.¹⁹³

Узагальнюючий аналіз діяльності Компартії України по регулюванню зростання та покращення власного якісного складу свого часу було здійснено А.Антонюком та М.Карабановим, які зосередили увагу на визначенні впливу XX з'їзду КПРС та жовтневого 1964 р. Пленуму ЦК КПРС на прийом до партії нових членів. Схвалюючи критичні відгуки щодо нехтування окремими партійними організаціями контролю за власним якісним складом задля зростання кількості членів, вчені вказували на важливість зростання кількості комуністів-українців у складі Компартії України і відзначали поступове зменшення числа росіян. Ця тенденція трактувалася як об'єктивне відображення розквіту економіки та культури союзних республік та підвищення політичної свідомості трудящих всіх національностей СРСР, а

¹⁹¹ Спирин А. А. Некоторые вопросы кадровой политики КПСС и опыт работы партийных организаций Украины по их осуществлению в условиях развитого социализма / А. А. Спирин // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 97. – К., 1978. – С. 95-105.

¹⁹² Ямкова З. І. Керівництво партійних організацій України розгортанням економічної освіти трудящих на основі рішень XXIV з'їзду КПРС / З. І. Ямкова // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 85. – К., 1976. – С. 81-90.

¹⁹³ Качківський М. М., Шавлович Г. Г. Діяльність партійних організацій України по підвищенню рівня науково-технічних знань трудящих у період між XXIV і XXV з'їздами КПРС / М. М. Качківський, Г. Г. Шавлович // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 85. – К., 1976. – С. 90-98.

також як процес зближення та зміцнення дружби соціалістичних націй та народностей, їх взаємовпливу та співробітництва.¹⁹⁴

Проблему підвищення якісного складу Компартії вивчав В.М.Орлов. Ототожнюючи кадрову роботу із «людинознавством», він вказував на зростання вимог до партійних кадрів, що, на його думку пов'язувалося з економічним розвитком країни. Засуджуючи «анкетне» вивчення кадрів науковець зауважував на погане оформлення справ багатьох кандидатів на керівні посади, які не відображали ділових і політичних якостей людини. Ним піддавалася критиці формальність складення характеристик на багатьох керівників, що здійснювалася відділами партії. Перевагу у справі ознайомлення з перспективними керівними кадрами варто було віддавати звітно-виборним зборам, конференціям, з'їздам, але найбільше – первинним парторганізаціям, представники яких мали найбільше інформації про конкретних комуністів.¹⁹⁵

В.М.Орлов, вказуючи, що КПРС не застрахована від ідеологічних та політичних помилок окремих членів, наголошував, що партія зберігає у своєму арсеналі організаційні гарантії проти проявів фракційності та групівщини, несумісних з марксистсько-ленінською партією. Не замислюючись над демократичністю подібного стану речей, дослідник вказував на важливість для правлячої партії підходити конкретно-історично до формування свого складу з метою забезпечення якомога більшого впливу на суспільство. Цей підхід, на думку вченого, базувався на виборності партійних органів та колективності керівництва. Однак науковець не брав до уваги зміну стилю партійного керівництва у залежності від особи, яка

¹⁹⁴ Антонюк А. Е., Карабанов М. М. Деятельность Компартии Украины по регулированию роста и улучшению качественного состава своих рядов (1952-1975 гг.) / А. Е. Антонюк, М. М. Карабанов // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 92. – К., 1978. – С. 104-111.

¹⁹⁵ Орлов В. М. Золотий фонд партії: Про деякі питання роботи з партійними кадрами / В. М. Орлов. – К., 1968.

очолювала партію, уникаючи вивчення ролі окремих партійних лідерів у історії, яка не мала нічого спільного із колективним керівництвом.¹⁹⁶

Важливість створення резерву керівних кадрів підкреслював В.Гребенюк, який вказував на необхідність поєднання у їх підготовці знань господарства та технологій виробництва із політичною зрілістю. Він відзначав, що проблема підготовки кваліфікованих працівників у республіці вирішувалася в основному за рахунок збільшення питомої ваги дипломованих спеціалістів. Характеризуючи проблему поєднання діяльності старих, досвідчених працівників і молодих керівників автор відзначав важливість роботи рад молодих спеціалістів, що були створені на більшості промислових підприємств. Подібне поєднання досвіду із інноваційністю дослідник неправомірно розглядав у якості доведення можливості повномасштабного використання колишніх робітників на керівних посадах всупереч твердженням західних авторів, які віддавали перевагу займати керівні посади виключно представникам інтелектуальної праці.¹⁹⁷

В узагальнюючій праці В.М.Сікорський зробив спробу обґрунтувати зростання лав партії у період так званого «розвинутого соціалізму» із визначенням особливостей регулювання кількісних і якісних показників членів КПРС. Можливості для зростання партії він пояснював зміцненням соціальної та інтернаціональної єдності радянського суспільства та підвищенням соціалістичної самосвідомості і політичної активності громадян. Постійне збільшення кількості комуністів визначалося, на його думку, авангардним становищем партії у суспільстві. Вступаючи у полеміку із західними вченими Т.Рігбі, Ю.Блонделем, А.Мейером, які вважали КПРС замкнутою організацією, що знаходилася «над суспільством», В.М.Сікорський використовував кількісні показники партійних лав для

¹⁹⁶ Орлов В. М. Партійне будівництво як наука / В. М. Орлов. – К., 1979.

¹⁹⁷ Гребенюк В. В. О подборе и расстановке хозяйственных кадров промышленных предприятий в годы восьмой пятилетки / В. В. Гребенюк // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 108. – К., 1980. – С. 30-36.

підтвердження її «народності». Дослідник розглядав КПРС у якості монолітного ядра, не зважаючи на соціальну стратифікацію у середовищі комуністів, та не брав до уваги привілейоване становище партійної верхівки, обмежуючись лише твердженням про важливість для партійних лідерів дотримуватися ленінських заповітів. Поповнення партії за рахунок інтелігенції він зводив лише до прийому до КПРС службовців, розглядаючи їх як передових представників інтелектуальної праці. В.М.Сікорський звертав увагу на етнонаціональний чинник зростання кількості комуністів, наводячи показники по національному складу комуністів. У підрозділі «Покращення якісного складу партії, підвищення активності і відповідальності комуністів» він на прикладі ситуації в УРСР аналізував причини виникнення проблем з якісним складом КПРС, які мали місце, на думку автора, на початку приходу до влади Л.І.Брежнєва. В.М.Сікорський підкреслював необхідність залучення якомога більшої кількості комуністів до суспільно-політичної роботи, що мало слугувати покращенню якісного складу КПРС.¹⁹⁸

Соціальні аспекти кадрової політики КПРС в основному представлені у роботах, автори яких розглядали процес розширення партійних організацій за рахунок прийняття до лав партії робітників та селян. Роботу шкіл партійної просвіти Ворошиловградської, Дніпропетровської, Донецької, Запорізької та Харківської областей досліджував Б.Вальчук, який критикував їх діяльність у роки «відлиги», засуджуючи надмірне захоплення формальним збільшенням числа слухачів гуртків і семінарів, що, на думку вченого, відвертало увагу від боротьби за «високий ідейний рівень та дієвість навчання». Вказуючи на позитивні зміни у системі партійної освіти після позбавлення влади М.С.Хрущова, пов'язані із запровадженням «нової стрункої системи

¹⁹⁸ Сикорский В. М. Партия класса, партия народа: О единстве классового и общенародного в характере и деятельности КПСС на современном этапе / В. М. Сикорский. – Минск, 1980. – С. 291-310.

партосвіти», дослідник підкреслював значення видання українською мовою повного зібрання творів Леніна та збірників окремих його праць відповідних напрямків, а також республіканських, обласних та районних газет.¹⁹⁹

Процес оновлення складу партійних організацій на підприємствах важкої промисловості вивчав Л.М.Кусок, який вказував, що значний ріст партії, більш ефективна розстановка комуністів на вирішальних ділянках виробництва сприяли вдосконаленню структури первинних партійних організацій.²⁰⁰

Досліджуючи процес кількісного зростання партійних організацій металургійних підприємств України, І.Ткаченко та Н.Кіпа показали ряд негативних явищ у роботі комуністів, невміння окремих партійних організацій забезпечувати авангардну роль комуністів на виробництві. У той же час історики робили спірний висновок, що повернення до ленінських норм партійного керівництва у роки правління Л.Брежнєва, подальший розвиток внутрішньопартійної демократії, утвердження істинно партійного підходу до вирішення конкретних господарських завдань міцно увійшли у практику роботи низових ланок партії і сприяли забезпеченню ідеологічної, політико-виховної роботи у трудових колективах.²⁰¹ На жаль, історики не замислювалися над тим, чому після зміни вищого партійного керівництва доводилося «переписувати» тлумачення історичних подій і кожного разу

¹⁹⁹ Вальчук Б. А. Партійне керівництво ідейним загартуванням комуністів у системі партійної освіти (1966-1970 рр.): (З досвіду роботи Ворошиловградської, Дніпропетровської, Донецької, Запорізької та Харківської обласних парторганізацій) / Б. А. Вальчук // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 71. – К., 1975. – С. 18-26.

²⁰⁰ Кусок Л. М. Вдосконалення організаційно-партійної роботи на підприємствах важкої промисловості України (1966-1970 рр.) / Л. М. Кусок // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 75. – К., 1975. – С. 50-58.

²⁰¹ Ткаченко И. Г., Кипа Н. М. Из опыта первичных партийных организаций металлургических предприятий Украины по развитию инициативы коммунистов и улучшению качественного состава их рядов (1966-1971 гг.) / И. Г. Ткаченко, Н. М. Кипа // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 108. – К., 1980. – С. 12-18.

вказувати на відході від ленінських принципів партійного керівництва. Науковці не пов'язували наявність суттєвих проблем у діяльності партійного апарату, який став однією із ознак радянського тоталітаризму, із самою природою комуністичної партії, а прагнули за допомогою чергових компіляцій ленінських висновків та суджень довести історичну обумовленість подолання КППРС будь-яких негативних проявів у її роботі.

Вивчення кадрової роботи КППРС у сільській місцевості здійснювалося за рахунок висвітлення процесу прийому до партії селян, а також через обґрунтування доцільності розміщення комуністів на керівних та ключових посадах у сільськогосподарському виробництві, що оголошувалося запорукою виконання народногосподарських планів. Так, необхідність прийняття до партії великої кількості механізаторів в умовах підвищення ролі технічної праці на селі відстоював В.П.Ланєвський, вказуючи на важливість вироблення «партійної принципності» у молодих комуністів, суть якої полягала у беззастережному виконанні рішень вищого партійного керівництва.²⁰²

Радянські вчені свого часу мотивували необхідність прийняття до складу парторганізацій радгоспів більшої кількості членів через зрушення у соціальній структурі населення, які визначалися кількісним збільшенням сільських жителів, що вимагало відповідного зростання числа членів партії. У роботі Н.Бендеса та Г.Крачковського відзначалася важливість цього процесу для підвищення авангардної ролі комуністів на всіх ділянках виробництва. Вчені вказували, що зростання рядів партії, науково обґрунтоване розміщення партійних сил, вдосконалення структури партійних

²⁰² Ланєвський В. П. З досвіду роботи по зміцненню сільських партійних організацій України в 1966-1970 рр. / В. П. Ланєвський // Наук. праці з історії КППРС. – Вип. 75. – К., 1975. – С. 65-69.

організацій сприяли активізації комуністів у вирішенні завдань комуністичного будівництва.²⁰³

Окремо варто виділити дослідження, автори яких аналізували кадрову роботу партії у середовищі інтелектуалів. У 1977 р. вийшла друком колективна праця працівників Академії суспільних наук при ЦК КПРС «Партія і інтелігенція в умовах розвинутого соціалізму», в одному з підрозділів якої висвітлювалася роль працівників інтелектуальної праці у складі КПРС. Автори стверджували, що важливим засобом забезпечення зростання складу партії є прийняття до її складу робітників, які в умовах науково-технічного прогресу отримували знання, що наближали їх до представників інтелігенції. Тут мало місце відображення у науковій літературі своєрідного «страху» партійної верхівки перед високоосвіченими людьми. Власне мова йшла не про зростання якісного складу партії за рахунок прийому до її лав представників інтелектуальної праці, а про можливість професійних робітників наблизитися за власним аналітичним рівнем до представників розумової праці. Цей аспект кадрової політики КПРС розглядався вченими у якості важливого засобу ідеологічного тиску на інтелігенцію.²⁰⁴ Цим висловлюванням автори перекреслювали власне заперечення тверджень західних вчених про обмеження доступу в партію представникам інтелектуальної праці. Аналіз кадрової політики КПРС по відношенню до інтелігенції є підтвердженням висновку західних радянологів про те, що зростання КПРС за рахунок робітничого класу залишалося засобом обмеження зростаючого впливу у партії насамперед технічної інтелігенції.

²⁰³ Бендес Н. П., Крачковский Г. П. Организационное укрепление совхозных парторганизаций Украины в годы восьмой пятилетки / Н. П. Бендес, Г. П. Крачковский // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 106. – К., 1980. – С. 11-14.

²⁰⁴ Партия и интеллигенция в условиях развитого социализма: Из опыта работы партийных организаций / К. И. Суворов, А. В. Краснов, Л. В. Шириков. – М., 1977. – С. 33-54.

Аналіз ролі інтелектуалів у складі Комуністичної партії зробив С.О.Федюкін, який здійснив це на фоні наведення кількісних показників членства інтелігенції у партії. Однак під інтелігенцією автор розумів у першу чергу тих представників розумової праці, які працювали у сфері матеріального виробництва, відзначаючи, що серед наукових співробітників – кандидатів чи докторів наук – лише половина комуністів. Вітаючи наявність відносно великого прошарку інтелігенції у лавах партії, автор підкреслював, що не її соціальний склад має значення, а справа класу, якому вона слугує. Дослідник вказував, що інтелігенція у складі КПРС – це не комуністична еліта, а бійці за перемогу марксистсько-ленінської ідеології. Викликає заперечення поспішний висновок дослідника, що радянська інтелігенція сприймала партійність як високу норму життя, внутрішню потребу.²⁰⁵ Наступні політичні події показали, що для багатьох членів партія була лише щаблем на шляху кар'єрного зростання.

Загалом оцінюючи роль комуністів на виробництві радянські вчені розходилися практично лише в питанні щодо визначення того, що вони мали забезпечити: виконання народногосподарських планів чи контроль за діяльністю підприємств, установ та організацій, де значна частина працівників не були членами партії. Така постановка питання не дає можливості визначити, яка основна роль відводилася партією на виробництві рядовим комуністам: авангарду робітничого класу, який своїм прикладом мав підняти широкі верстви робітництва на нові трудові звершення, чи своєрідної системи контролю за більшістю робітників, що не вступили до партії. У зв'язку із цим поставало ще одне питання, на яке радянським науковцям було важко знайти відповідь: що спонукало робітників до трудових подвигів – жорсткий партійний контроль на всіх рівнях виробництва, коли у працівників фактично не було іншої альтернативи для виживання як виконання партійних

²⁰⁵ Федюкин С. А. Деятельность КПСС по формированию советской интеллигенции / С. А. Федюкин. – М., 1984. – С. 59.

рішень (часто некритичне) чи приклад комуністів, що самовідданою працею надихали інших працівників працювати дійсно по-комуністичному? Загалом радянські вчені не ставили собі за мету відповісти на питання, чому у соціалістичному суспільстві, де кожен працює на себе, а, отже, зацікавлений у результатах своєї праці, потрібно “посилювати” кадри за рахунок направлення на роботу комуністів? Відкритим залишалося і питання, чи могли б без партійного втручання та тиску широкі маси трудящих здійснити ті трудові звершення, яких вдалося досягти, чи вони стали результатом виключно партійного диктату у всіх сферах життя, а більшість пересічних громадян зовсім не поспішали будувати майбутній комуністичний лад, маючи надію на краще життя, а прагнути задовольнити свої нагальні потреби вже у сучасний момент?

Крім того, не визначеним залишалося у багатьох випадках питання: що в роботі комуністів, які займали керівні посади, було головнішим – твердість у боротьбі за виконання планів партії чи професійна фахова підготовка, яка давала можливість краще за безпартійних вирішувати народногосподарські проблеми. Така постановка питання обґрунтована тим, що у працях більшості радянських авторів, які вивчали розстановку комуністів на виробництві, проходила думка, що завдяки їх відданості партії та суворому контролю вдалося вирішувати складні питання по налагодженню виробництва. Причому пересічний читач наштовхується на думку, що керівник-комуніст мав суттєві переваги над керівником-безпартійним, оскільки саме втручання призначених партією комуністів на керівні посади дозволило вирішити ту чи іншу проблему.²⁰⁶

²⁰⁶ Див.: Кандренков А. А. Ключевое звено партийного руководства / А. А. Кандренков. – М., 1976; Кандренков А. А. Доверие, уважение, требовательность А. А. Кандренков. – М., 1978; Капитонов И. В. Развитие активности трудящихся, укрепление дисциплины, совершенствование стиля работы – актуальные задачи первичных партийных организаций / И. В. Капитонов. – М., 1983; Капустян И. К., Хаценков Г. Ф. Важное звено

Фактично, значна частина комуністів, призначених на керівні посади, виконувала роль своєрідних комісарів (принаймні до тих пір, поки вони не опанували азів виробничої практики відповідного підприємства, установи чи організації), що слідкували за професійними робітниками, примушуючи їх працювати краще, оскільки матеріальна зацікавленість у результатах їх праці була практично у сучасному розумінні відсутньою. Це призводило до посилення бюрократизації партійного апарату. Ця проблема ставала предметом спеціальних досліджень, автори яких намагалися розмежувати діловитість керівників із бюрократичною тяганиною, але не замислювалися над природою цього явища у радянському суспільстві.²⁰⁷

Загалом висвітлення кадрової політики уряду в 1960-х – 1980-х роках у дослідженнях радянських вчених знайшло відображення у критиці хрущовських реформ, посиленні уваги до вивчення діяльності партійних організацій на місцях, проблем покращення якісного і кількісного складу партії. Зміцнення парторганізацій на місцях за рахунок прийняття до КПРС в основному представників провідних виробничих професій розглядалося у якості важливого елементу кадрової політики. Зростання кількості членів партії вважалося запорукою успішного виконання планів розвитку економіки та досягнення успіхів у суспільно-політичній діяльності членів виробничих колективів.

Значно більше ніж раніше у 1970 – 1980-х роках аналізувалася робота первинних партійних організацій із визначенням недоліків у їхній діяльності та прославленням передових партійних працівників. Така постановка питання дозволяла визначити міру впливу партійних органів на діяльність

организаторской деятельности партии на селе / И. К. Капустян, Г. Ф. Хаценков. – М., 1985; Колбин Г. В., Пономарев Л. Н. Новаторство и творчество миллионов / Г. В. Колбин, Л. Н. Пономарев. – М., 1972; Паливода В. Т. Райком і первинні парторганізації / В. Т. Паливода. – К., 1982.

²⁰⁷ Мяловицкий А. В. Об авторитете партийного работника / А. В. Мяловицкий. – М.: Политиздат, 1986. – 64 с.; Петренко Ф. Ф. Деловитость подлинная и мнимая / Ф. Ф. Петренко. – М.: Политиздат, 1973. – 62 с.

трудоу колективів конкретних промислових чи сільськогосподарських підприємств, а також підносила імідж партійної кар'єри, коли відданість партійному керівництву ставала запорукою просування по службовій драбині. Професіоналізм у даному випадку ототожнювався із здібностями за будь-яку ціну виконати вказівки вищого керівництва держави.

У наукових працях представників радянської історіографії багато говорилося про необхідність повернення до ленінського стилю керівництва та ленінських принципів роботи з кадрами. Причому подібними висловлюваннями супроводжувалася критика кадрової політики партійних лідерів, що втратили владу. Ленінські принципи кадрової роботи трактувалися досить довільно в міру необхідності підведення наукового обґрунтування під ті чи інші рішення вищих органів влади. Крім того, у будь-якому випадку положення В.І.Леніна щодо проведення державної політики розглядалися як непогрішні, а помилки окремих політичних лідерів начебто не мали відношення до принципів побудови комуністичної держави. Це давало можливість відокремлювати суб'єктивізм політиків від ортодоксальних положень ленінських поглядів, які в силу об'єктивних чинників розвитку суспільства не відповідали реальному стану речей. Висвітлення питання збільшення партійного ядра у комсомольських організаціях, радах, профспілках, на найважливіших ділянках виробництва диктувалося прагненням вищого партійного керівництва відмежуватися від злочинів сталінщини поруч із зміцненням партійних організацій різного рівня з метою піднесення авторитету КПРС.

Вплив кадрової політики КПРС на суспільно-політичні процеси в Україні частиною науковців розглядався під кутом зору розвитку радянської політичної еліти. Прихід до влади М.Хрущова був, частково, результатом піднесення української партійної номенклатури за рахунок певного послаблення російської. Така тенденція може бути пояснена тим, що росіяни увійшли до сталінського оточення і опинилися під ударом десталінізації і

децентралізації. Втрата влади М.Хрущовим була результатом його недалекоглядної політики стосовно підготовки і розміщення керівних партійних працівників. Зокрема, він примусив XXII з'їзд КПРС схвалити зміни в статуті партії, згідно з якими на кожних чергових виборах склад ЦК і його президії мав оновлюватися не менше як на чверть, ЦК компартій союзних республік, крайкомів і обкомів – на третину, окружкомів, міськкомів і райкомів – наполовину. При цьому члени керівних парторганів повинні були обиратися не більше як на три скликання підряд.

Нові норми ліквідовували професійний статус партійної кар'єри, що загрожувало стабільності всієї партійної номенклатури. Після відсторонення М.С.Хрущова від влади XXIII з'їзд КПРС (березень – квітень 1966 р.) знову перейменував президію ЦК в політбюро, відновив посаду генерального секретаря ЦК і вилучив із статуту обмеження попереднього з'їзду у заміщенні посад. Замість конкретних обмежень декларативно проголошувалася необхідність систематичного оновлення складу парторганів при забезпеченні наступності керівництва. Це об'єктивно сприяло різкому зростанню кар'єризму у лавах партії. Висвітленню боротьби із цим явищем присвячувалася робота А.А.Кандренкова «Ключова ланка партійного керівництва».²⁰⁸ Він вважав перешкодою на шляху комуністичного будівництва утворення прошарку комуністів, які перешкоджали просуванню по службовій драбині представникам молоді через страх перед можливістю втратити власну посаду. Вивченням людини, яку планували призначити на керівну посаду, на думку вченого мав займатися колектив. Обмеження кола людей, що приймали кадрові рішення, призводило до утворення кланових угруповань. Дослідник відзначав випадки, коли за втручання трудового колективу не відбувалося призначення на посаду особи, яку рекомендував місцевий відділ партії. Такі випадки, хоча й залишалися поодинокими могли

²⁰⁸ Кандренков А. А. Ключевое звено партийного руководства / А. А. Кандренков. – М., 1976.

сприяти, на його думку, піднесенню ролі колективу у вирішенні кадрових питань. Поруч із широким запровадженням колективних рішень для призначення певної особи на керівну посаду дослідник пропонував широко застосовувати у кадровій роботі здобутки психології і соціології, що, на його думку, могло допомогти уникненню невважених призначень керівників.

Посилення уваги до вивчення питання підготовки кваліфікованих працівників із визначенням доцільності збереження партійного диктату у роки брежньєвщини також було продиктоване вимогами науково-технічного прогресу. Безперечно, багато років радянське суспільство було одним із самих мобільних у світі. Безкоштовна освіта, яка була доступною всім верствам населення відкривала перед більшістю громадян великі можливості для зміни власного соціального статусу. У той же час завдяки існуванню позаекономічного примусу радянське суспільство залишалося по суті становим. Позаекономічний силовий характер перекачування людських ресурсів державою породжував і закріплював жорстку систему соціальних рангів та статусів, які не були визначені юридично.

Регулювання складу партійних органів відповідно до намірів правлячої верхівки мало на меті посилення впливу партії у суспільстві. З іншого боку різке зростання чисельності неминуче ставило на порядок денний проблему якості поповнення, що впливало у кінцевому рахунку на ставлення до КПРС як всередині країни, так і ззовні. Позаекономічні примуси в радянському суспільстві, пов'язані із насадженням певної ідеології і відповідно моделі поведінки, неминуче перепліталися із чисто економічними прагненнями громадян до покращення власного достатку, що могло бути забезпечене за рахунок вступу до партії. Тому у працях науковців висвітлення діяльності партійних органів, спрямованої на зростання кількості власних членів, розглядалося у якості підтримки широкими верствами населення політики правлячої партії. Причому така реакція на дію влади з боку населення держави виглядала цілком виваженою, оскільки жодні владні структури не

могли б досить довго зберігати вплив на суспільство виключно за допомогою позаекономічного примусу. Через це вступ громадян до лав КПРС може розглядатися не тільки у якості результату впливу суб'єкту політики – правлячої партії на суспільство – об'єкт політики. Мова також може йти й про розгляд вступу до КПРС як вираз прагнення людей до посилення власної суспільно-політичної активності.

Місце правового закріплення соціального статусу зайняло виключно ідеологічне і партійне: особа просувалася угору по соціальній драбині чи опускалася донизу у залежності від ідеологічної лояльності та партійності. Особливі функції соціальних груп, їх фактична правова нерівність вели до знищення соціальної мобільності, до збільшення замкнутості цих груп із поступовим перетворенням їх на касти. З іншого боку, зрощення партії і суспільства диктувалося й чисто економічними мотивами. Для багатьох людей вступ до лав правлячої партії власне і створював передумови для зміни соціального статусу.

Представники радянської історичної науки вважали, що прагнення громадян до вступу у КПРС мотивувалося зростанням рівня їх суспільно-політичної свідомості. Такий підхід дозволяв маскувати кар'єристські устремління членів партії та звужував їх мотивацію роботи у партійних органах. Окремо розглядалося питання прийому в партію нових членів на окремих підприємствах, галузях виробництва та врешті решт по регіонах республіки.

Керівництво суспільно-політичними процесами з боку партійних органів забезпечувалася в тому числі й за рахунок проведення відповідної кадрової політики у різному соціальному середовищі. У дослідженнях вчених найбільше уваги приділялося кадровій роботі КПРС стосовно робітників, селян та інтелігенції. Причому часто мірилом її успішності було забезпечення участі працівників у суспільно-політичних рухах, пов'язаних із

трудовою діяльністю, і у першу чергу мова йшла про участь у соціалістичному змаганні.

Певну увагу представників радянської історіографії привертала проблеми підготовки кваліфікованих кадрів інтелектуалів. Найбільше уваги припадало на вивчення підготовки кадрів інженерно-технічної інтелігенції, чия участь у соціалістичному змаганні розглядалася з одного боку у якості доказу лояльності до правлячої партії, а з іншого як доведення високого рівня громадсько-політичної свідомості. З таких позицій висвітлювалася підготовка представників розумової праці у колективній монографії вчених Академії суспільних наук при ЦК КПРС. У розділі «Підвищення суспільно-політичної активності інженерно-технічної інтелігенції і спеціалістів народного господарства на сучасному етапі» наголошувалося на закономірності поширення участі інтелектуалів у суспільно-політичних процесах у зв'язку із зростанням масштабності завдань, які ставила перед суспільством партія. Розвиток виробничих сил суспільства оголошувався запорукою участі інженерно-технічної інтелігенції у суспільних рухах. Створення радянської інтелігенції мотивувалося специфікою поставлених перед нею класових завдань, коли інтелектуали мали ідейно перейти на позиції робітничого класу, подолавши національні відмінності та відкинувши традиції своїх народів. У дослідженні проаналізовані кількісні показники зростання кадрів інтелігенції із вказівкою, що представники нової радянської інтелігенції мали у своїй більшості народні корені, що відрізняло їх від буржуазних інтелектуалів.²⁰⁹ Тим самим вчені відкидали необхідність створення у суспільстві прошарку аристократії, який забезпечував його стабільність. Як показав історичний досвід саме ця недалекоглядність стала однією з причин розпаду радянської системи та різкої зміни політичних та

²⁰⁹ Партия и интеллигенция в условиях развитого социализма: Из опыта работы партийных организаций / К. И. Суворов, А. В. Краснов, Л. В. Шириков. – М., 1977. – С. 13-32.

ідеологічних орієнтацій значного числа комуністів, які прагнули залишитися при владі за будь-яких політичних змін у суспільстві.

Вдосконалення марксистсько-ленінської освіти керівних кадрів у період між XXIV і XXV з'їздами КПРС досліджували М.І.Бабін, А.П.Стьопін, А.В.Ткачук, М.М.Карабанов, які наголошували на необхідності підвищувати її рівень за рахунок посилення економічної освіти з метою покращення рівня підготовки керівників до ефективної економічної діяльності на благо побудови комуністичного суспільства. Причому, на думку авторів зміна системи політосвіти після відставки М.С.Хрущова суттєво посприяла якісному її вдосконаленню і одержала визнання та схвалення комуністів і безпартійних.²¹⁰

С.Голіков та О.Сурін звернули увагу на проблеми підготовки резерву ідеологічних кадрів. Вчені відзначали важливість об'єднання трудящих радянської країни за підтримки прагнення представників різних націй, що проживали в УРСР, засвоїти культурні надбання українського народу. Науковці зробили висновок, що підвищення можливостей державних та суспільних організацій у створенні кадрового потенціалу знаходилося у прямій залежності від зростання їх ролі у житті розвинутого соціалістичного суспільства, посилення керівництва ними з боку КПРС. Досвід роботи партійних організацій республіки по реалізації можливостей масових організацій трудящих у поповненні резерву кадрів показав, що найбільшого успіху досягають там, де виявляється повсякденна увага та турбота про

²¹⁰ Бабін М. І., Стьопін А. П. Діяльність Компартії України по вдосконаленню марксистсько-ленінської освіти керівних кадрів у період між XXIV і XXV з'їздами КПРС / М. І. Бабін, А. П. Стьопін // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 85. – К., 1976. – С. 58-65; Ткачук А. В., Карабанов М. М. Діяльність Компартії України по удосконаленню марксистсько-ленінської освіти комуністів / А. В. Ткачук, М. М. Карабанов // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 85. – К., 1976. – С. 65-73.

покращення якісного складу виборних органів, на практичних справах перевіряються політичні та ділові якості кандидатів на висунення.²¹¹

А.Г.Слюсаренко та В.І.Мірошніченко констатували вирішення в роки дев'ятої п'ятирічки питання забезпечення всіх ланок системи політичної та економічної освіти кваліфікованими пропагандистськими кадрами.²¹²

Можливість формування наукового мислення у всіх радянських людей відстоювалася у колективній праці «Наукові основи керівництва розвитком соціалістичного суспільства». Вчені помилково вважали, що соціалістична організація суспільного виробництва сприяла виявленню в людини її творчих здібностей, а людина за соціалізму оцінювалася не по тому, що вона мала, а завдяки власним умінням і навичкам, які реалізовувалися у суспільно корисній праці. У розділі «Керівництво формуванням соціально-професійної орієнтації особистості» науковість мислення людини оцінювалася відповідно до її здатності розуміти хід і перспективи світового розвитку з позиції робітничого класу, яка передбачала неухильний рух до комунізму. Тобто мова йшла про можливість масового формування інтелектуалів лише на основі оволодіння марксистсько-ленінською теорією, що вважалося запорукою високого рівня інтелектуального розвитку особистості.²¹³

В умовах поширення науково-технічного прогресу великого значення надавалося підготовці кадрів вчителів, що вважалося запорукою подальшого

²¹¹ Голиков С. З., Сурин А. А. Из опыта работы Компартии Украины по формированию резерва идеологических кадров (1966-1970 гг.) / С. З. Голиков, А. А. Сурин // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 100. – К., 1979. – С. 61-68.

²¹² Слюсаренко А. И., Мирошніченко В. И. Руководство Компартии Украины подбором и воспитанием пропагандистских кадров для системы экономического образования (1971-1975 гг.) / А. И. Слюсаренко, В. И. Мирошніченко // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 100. – К., 1979. – С. 121-126.

²¹³ Научные основы руководства развитием социалистического общества / В. Л. Василенко, В. И. Волович, М. М. Ибрагимов, И. Н. Молчанов. – К., 1979. – С. 163-184.

забезпечення народного господарства кваліфікованими спеціалістами. Кількісні показники підготовки вчителів у роки восьмої п'ятирічки проаналізовано у роботах В.Кульпінського, І.Мицкана, Б.Кучменко, які відзначали важливість забезпечення постійного ідейного впливу на майбутніх вчителів, які мали у перспективі орієнтувати молодь на свідомий вибір професії у сфері матеріального виробництва.²¹⁴

У дослідженні В.Андрієнко та О.Суріна висвітлювалися зміни у роботі працівників партійних комітетів, які займалися ідеологічною роботою. Автори наголошували на важливості використання наукового підходу до керівництва процесом комуністичного виховання, який, на їхню думку, полягав у створенні відповідних перспективних планів, використанні найновішої інформації, створенні рад з масово-політичної роботи.²¹⁵

Робота С.О.Федюкіна присвячувалася висвітленню діяльності КПРС по формуванню радянської інтелігенції, що розглядалося як важлива перемога правлячої партії. Автор віддавав перевагу формуванню кадрів інтелектуальної праці за рахунок залучення до неї передових представників робітничого класу та селянства. Відсутність достатнього рівня загальноосвітньої підготовки мала певною мірою компенсуватися високим рівнем ідейності нової інтелігенції. Важливим фактором підготовки

²¹⁴ Кульпинский В. Л., Мицкан И. А. Партийное руководство повышением квалификации учительских кадров Украинской ССР в годы восьмой пятилетки / В. Л. Кульпинский, И. А. Мицкан // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 99. – К., 1979. – С. 31-38; Кучменко Б. А. Из опыта работы партийных организаций республики по подготовке учительских кадров (1966-1970 гг.) / Б. А. Кучменко // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 99. – К., 1979. – С. 38-44.

²¹⁵ Андриенко В. Д., Сурин А. А. Об утверждении ленинского стиля работы в деятельности идеологических кадров партийных комитетов (1966-1970 гг.) / В. Д. Андриенко, А. А. Сурин // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 108. – К., 1980. – С. 19-25.

інтелектуалів дослідник вважав диференційну ідеологічну роботу, яка мала стати запорукою боротьби з місцевим «буржуазним націоналізмом».²¹⁶

Загалом варто відзначити, що на думку представників радянської історіографії першочергове значення у питаннях підготовки працівників інтелектуальної праці відводилося не чисто професійній підготовці, а ідеологічній. Вони розглядалися у якості «ідеологічних бійців», що мали забезпечувати створення та поширення певних стереотипів політичної свідомості суспільства. Такий підхід штучно применшував значення професійних знань інтелектуалів та їхньої здатності творчо мислити і тверезо оцінювати навколишню дійсність. Тут також варто наголосити, що на рівень фахової підготовки представників інтелігенції, особливо тих, які працювали у сфері суспільних наук, надзвичайно впливало дозування інформації про суспільно-політичні події в країні і у світі. Це не дозволяло отримувати достатній матеріал для проведення повноцінного наукового аналізу. До речі, вплив існування «залізної завіси» на рівень підготовки спеціалістів в СРСР до останнього часу не став предметом спеціальних наукових пошуків представників історичної науки. Певною мірою це питання знайшло своє висвітлення в рамках політологічних студій, хоча кількість їх надзвичайно обмежена.²¹⁷

Значна кількість наукових досліджень представників радянської історіографії присвячувалася різноманітним питанням підвищення кваліфікації працівників народного господарства. Найбільше тут мова йшла про робітничий клас. Причому рівень професійної підготовки частини робітників оголошувався настільки високим, що їх порівнювали із представниками інтелігенції. Для історичних досліджень, присвячених висвітленню процесу підготовки фахівців протягом 1960-х років, загалом

²¹⁶ Федюкин С. А. Деятельность КПСС по формированию советской интеллигенции / С. А. Федюкин. – М., 1984.

²¹⁷ Див.: Кара-Мурза С. Советская цивилизация: От великой победы до наших дней / С. Кара-Мурза. – М., 2007.

характерним було позитивне сприйняття кількісного розширення цієї підготовки із визнанням доцільності швидкої перекваліфікації. Історичні дослідження, в яких висвітлювалися різні питання підготовки спеціалістів у роки правління Л.Брежнєва, більше уваги приділяли питанням якості підготовки, визначенню доцільності розширення кількості кваліфікованих робітників певних професій. Такий поділ був зумовлений тогочасними реаліями, коли після війни нагальною стала потреба забезпечити промисловість і сільське господарство кадрами з достатньою кваліфікацією, а у роки «відлиги» із розвитком науково-технічної революції важливим було не тільки забезпечити підготовку кадрів високої кваліфікації, а й забезпечити їх рівнем знань, що дозволяв творчо підходити до організації виробничого процесу.

У зв'язку із поглибленням науково-технічного прогресу до праць вітчизняних дослідників увійшла ще одна проблема, пов'язана із визначенням доцільності підготовки кадрів безпосередньо на виробництві, а також підвищення рівня кваліфікації так званих «практиків», тобто робітників, які успішно працювали, але не мали вищої освіти. Розбіжності у оцінках такого явища стосувалися в основному визначення співвідношення теоретичної і практичної підготовки. У цьому зв'язку історики також полемізували стосовно ролі комуністів у налагодженні виробництва. Якщо за часів Й.Сталіна їх участь у керівництві виробництвом вимагала у першу чергу видатних організаторських здібностей, то у період М.Хрущова керівники повинні були мати й більш високий рівень економічних знань.

У той же час питання професійної підготовки широко дискутувалися в зв'язку із наявністю у промисловості та сільському господарстві великої кількості працівників, що отримали свої професійні знання шляхом практичної діяльності, але не маючи ґрунтовної теоретичної підготовки. Таким чином, проблема підготовки спеціалістів полягала у визначенні доцільності продовження роботи «практиків» та вигодах у заміні їх

молодими підготовленими фахівцями із вищою освітою. Адже у роки правління М.С.Хрущова питання підготовки кадрів для народного господарства стояло досить гостро завдяки тому, що потрібно було освоювати велику кількість нової техніки у промисловості і сільському господарстві. Така ситуація обумовлювалася вимогами науково-технічної революції та прагненням керівництва країни за короткий термін наздогнати і перегнати провідні капіталістичні країни світу за основними економічними показниками. Вона також зумовила підвищення уваги до питань підготовки кадрів інтелігенції, як працівників розумової праці, роль яких в умовах НТП поступово зростала.

Отже поступово вітчизняні вчені відійшли від ідеалізації виробничого навчання. Це було зумовлене потребами науково-технічної революції, яка вимагала від працівників все більш високого рівня професійної підготовки, який передбачав перш за все теоретичні знання. Крім того, ініціатива трудящих щодо вдосконалення виробництва виходячи із практичних знань, отриманих на роботі вичерпала себе, оскільки ці вдосконалення носили дрібний характер, а для масової інтенсифікації виробництва потрібен був високий рівень теоретичних знань.

Кадрова політика партії представлена на сторінках наукових видань, автори яких визначали вплив науково-технічної революції на процес підготовки кваліфікованих працівників. В.П.Мороховський пов'язував вплив НТР із необхідністю розширення мережі закладів по підготовці робітників широкого профілю, а оволодіння суміжними спеціальностями називав засобом підвищення освітнього та культурно-технічного рівня робітничих кадрів.²¹⁸ Підготовка кваліфікованих робітників через систему профтехосвіти вивчалася цим дослідником, який проаналізував рівень професійної освіти

²¹⁸ Мороховський В. П. Підготовка кваліфікованих робітничих кадрів в умовах науково-технічної революції (1966-1970 рр.) / В. П. Мороховський // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 68. – К., 1974. – С. 76-81.

робітників у 1966-1970 рр., із збільшенням кількості профтехучилищ та забезпеченням їх необхідним обладнанням. Вчений зробив висновок, що на кінець восьмої п'ятирічки завдяки турботі партії була створена необхідна матеріальна база в навчальних закладах профтехосвіти України. У якості позитивних показників покращення системи освіти робітників дослідник виділяв зростання кількості викладачів і майстрів, які мали вищу і середню освіту.²¹⁹

Варто звернути увагу на дослідження представників радянської історіографії, де розглядалася проблема використання комсомолу для підготовки майбутніх управлінських кадрів. У цьому зв'язку наголошувалося на необхідності підвищення загальноосвітнього рівня комсомольських кадрів та залучення до керівної роботи жінок. Роль комсомольських організацій у підвищенні виробничої кваліфікації молоді досліджував Н.П.Красиловець, який високо оцінював роль у цій справі виробничого навчання та навчальних комбінатів. Автор неправомірно розглядав процес підвищення виробничої кваліфікації молоді у якості масового руху за оволодіння професійними знаннями.²²⁰ Наукові роботи містили аналіз динаміки перепідготовки комсомольських працівників на базі вищої партійної школи при ЦК КПРС із висновком щодо важливості залучення до підвищення кваліфікації комсомольців у зональних, республіканських та обласних комсомольських школах. Як реакція на недостатню увагу місцевого керівництва до питання перепідготовки комсомольців розглядалася постанова ЦК ВЛКСМ, прийнята

²¹⁹ Мороховський В. П. Турбота партії про підготовку кваліфікованих кадрів робітничого класу через систему профтехосвіти (1966-1970 рр.) / В. П. Мороховський // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 73. – К., 1975. – С. 34-39.

²²⁰ Красиловець Н. П. Партійне керівництво діяльністю комсомолу щодо підвищення виробничої кваліфікації молоді / Н. П. Красиловець // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 70. – 1974. – С. 129-133.

у вересні 1970 р. «Про заходи з покращення роботи республіканських і зональних комсомольських шкіл».²²¹

Підвищення загальноосвітнього рівня робітничої молоді у 1966 –1970 роках досліджував Л.А.Черченко, який звернув увагу на роботу вечірніх шкіл, високо оцінюючи їх роль у переході робітників на загальну середню освіту.²²²

Діяльність партійних організацій України по добору і розстановці кадрів у промисловості впродовж 1966 – 1975 рр. вивчав П.А.Рудик, який наголошував, що закріпленню робітників на виробництві сприяє підвищення культури виробництва із комплексним вирішенням цього питання через технічне переозброєння підприємств, введення механізації та автоматизації виробничих процесів, проведення різноманітних оглядів, конкурсів робітників провідних професій, широким використанням різних форм морального та матеріального заохочення переможців соціалістичного змагання.²²³

Слід виділити праці, автори яких вивчали різні аспекти підвищення професійного рівня робітників різних професій із визначенням їх ролі у процесі комуністичного будівництва. Підготовку працівників для важкої промисловості України у 1959 –1970 рр. досліджував П.С.Федорчак, відзначаючи важливість поступового переходу від практики масового

²²¹ Тасун К. А. Деятельность партийных организаций Украины по подбору, расстановке и воспитанию комсомольских кадров (1966-1971 гг.) / К. А. Тасун // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 91. – К., 1977. – С. 40-45; Готун Н. Е. Деятельность партийных организаций по подготовке и переподготовке кадров и актива ВЛКСМ (1966-1971 гг.) / Н. Е. Готун // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 91. – К., 1977. – С. 45-50.

²²² Черченко Л. А. Партійні організації промислових підприємств України на чолі підвищення загальноосвітнього рівня робітничої молоді (1966-1970 рр.) / Л. А. Черченко // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 79. – К., 1975. – С. 113-118.

²²³ Рудик П. А. Діяльність партійних організацій України по добору і розстановці кадрів у промисловості (1966-1975 рр.) / П. А. Рудик // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 83. – К., 1976. – С. 45-52.

виробничого навчання до ґрунтового оволодіння кількома суміжними робітничими спеціальностями, базою для чого ставало сумлінне навчання у спеціалізованих освітніх закладах.²²⁴

В.В.Гребенюк розглядав кадрову роботу Харківської та Донецької обласних партійних організацій на підприємствах важкої промисловості, відзначаючи негативні риси у цій справі, а саме: велику кількість практиків на керівних посадах, відсутність у ряду секретарів парторганізацій середньої освіти, високий рівень плинності кадрів, недостатню роботу з молодими кадрами, відсутність резерву для оновлення керівників. Засобом покращення ситуації вчений розглядав поліпшення роботи з молодими спеціалістами із висуненням їх на керівні посади.²²⁵

Г.Кривошея свого часу вивчав проблему підвищення ідейності інженерно-технічних кадрів, наголошуючи, що вона залишалася важливою умовою впливу на розвиток трудової активності інженерів. Схвалюючи перебудову системи партійного навчання у 1965 р. автор наголошував на необхідності підвищення рівня освіти інженерно-технічних працівників-практиків, які не мали вищої освіти, а тому політосвіта ставала для них засобом вивчення історії КПРС, політекономії, філософії та основ наукового комунізму.²²⁶

²²⁴ Федорчак П. С. Діяльність партійних організацій по підвищенню культурно-технічного рівня працівників важкої промисловості України (1959-1970 рр.) / П. С. Федорчак // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 73. – К., 1975. – С. 21-29; Федорчак П. С., Томин Ю. М. Партийное руководство профессиональной подготовкой рабочих в системе профтехобразования Украины в условиях развитого социализма / П. С. Федорчак, Ю. М. Томин // Науч. труды по истории КПСС. – Вип. 99. – К., 1979. – С. 55-61.

²²⁵ Гребенюк В. В. З досвіду роботи Харківської і Донецької обласних партійних організацій по добору і розстановці партійно-господарських кадрів на підприємствах важкої промисловості (1966-1970 рр.) / В. В. Гребенюк // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 83. – К., 1976. – С. 85-88.

²²⁶ Кривошея Г. М. Работа партийных организаций Украины по воспитанию коммунистической идеологии инженерно-технических кадров (1959-1970 гг.)

Представники радянської історичної науки розглядали у якості засобу підвищення кваліфікації працівників участь досвідчених робітників у русі наставників. Наставництво неправомірно розглядалося у якості соціального явища, яке здобуло розповсюдження тільки після приходу до влади більшовиків. Найбільш розповсюдженою формою наставництва залишалося індивідуальне шефство кадрових робітників над новачками, яке дозволяло вести виховний процес із врахуванням індивідуальних якостей підшефних. На думку науковців, рух наставників набув особливих рис починаючи з періоду дев'ятої п'ятирічки. У якості його відмінностей називався перехід від використання наставництва як засобу підвищення виробничої кваліфікації до перетворення його на важливий засіб виховної роботи.²²⁷

Проаналізувавши роботу наставників на окремих промислових підприємствах республіки, І.Ткачук відзначав її важливість у справі формування морального кодексу будівників комунізму у молодих працівників, їх профорієнтації та входження до складу конкретного виробничого колективу.²²⁸

/ Г. М. Кривошея // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 92. – К., 1978. – С. 111-121.

²²⁷ Анохина Г. А., Медведев С. А. О работе партийных организаций Украины по трудовому воспитанию и профессиональной ориентации молодежи / Г. А. Анохина, С. А. Медведев // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 107. – К., 1980. – С. 67-74; Гирло В. Н., Мокрый В. Г. Партийное руководство развитием научно-технического творчества молодежи в период развитого социализма (На материалах Украины) / В. Н. Гирло, В. Г. Мокрый // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 107. – К., 1980. – С. 74-80; Казанцев А. Н., Загородняя Т. А. Деятельность партийных организаций Украины по повышению трудовой и общественно-политической активности молодежи в условиях развитого социализма / А. Н. Казанцев, Т. А. Загородняя // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 107. – К., 1980. – С. 54-61.

²²⁸ Ткачук И. Ф. Некоторые вопросы партийного руководства нравственным воспитанием рабочей молодежи в условиях развитого социализма (1961-1978 гг.) / И. Ф. Ткачук // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 107. – К., 1980. – С. 117-123.

Критикуючи формальне ставлення до наставництва, Л.Євселевський та Н.Невмержицький наголошували на неправомірності зарахування до наставників інспекторів виробничого навчання, оскільки наставництво, на думку вчених, мало не тільки забезпечувати передачу виробничих навичок, а й соціального досвіду, багатства героїчних традицій робітничого класу, всього радянського народу.²²⁹

У спеціальному дослідженні Л.Мілостиненко і С.Шаповалової констатовалося, що рух наставників обмежувався наявністю педагогічних та психологічних знань у них. Вчені стверджували, що партійні організації успішно очолили рух наставників, визначаючи організаційну структуру інституту наставництва, присвячуючи його проблемам спеціальні засідання бюро обласних, міських, районних комітетів партії, а також первинних парторганізацій. У роботі стверджувалася важливість організації спеціальних курсів підготовки наставників. У той же час зазначалося, що такий спосіб підвищення кваліфікації працівників наптовхувався на формальне закріплення наставників, головним завданням яких було лише введення молодих працівників в курс роботи підприємства.²³⁰

Окремо варто розглянути дослідження, автори яких оцінювали значення підготовки кваліфікованих працівників для сільськогосподарського виробництва. Представники української радянської історіографії неправомірно вказували на те, що у період так званого розвинутого соціалізму всі ланки КПРС мали обов'язково відводити спеціалістам колгоспно-радгоспного будівництва важливу роль у проведенні ідеологічної

²²⁹ Евселевский Л. И., Невмержицкий Н. М. О деятельности Коммунистической партии Украины по трудовому воспитанию рабочей молодежи / Л. И. Евселевский, Н. М. Невмержицкий // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 107. – К., 1980. – С. 65.

²³⁰ Милостивенко Л. В., Шаповалова С. И. О деятельности партийных организаций Украины по развитию наставничества среди работающей молодежи (1971-1976 гг.) / Л. В. Милостивенко, С. И. Шаповалова // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 107. – К., 1980. – С. 95-103.

роботи із поєднанням її з виробничою діяльністю. Ефективність підготовки кваліфікованих працівників різних рівнів сільськогосподарського виробництва ставилася у пряму залежність від рівня їх ідейно-теоретичної підготовки. Вважалось, що активна участь працівників сільського господарства у ідейно-виховній роботі формувала ідеологічне забезпечення виконання п'ятирічних планів. Фахова підготовка таким чином ставилася нижче високої ідейності, комуністичної свідомості трудівників, яка розглядалася у якості засобу забезпечення активізації виробничої та суспільно-політичної діяльності сільських жителів, формування морального обличчя будівників комунізму.

Вітаючи скорочення на керівних посадах у колгоспах і радгоспах працівників із середньою спеціальною освітою, Є.О.Бондарєв відзначав, що міжгосподарська та внутрішньогосподарська спеціалізація, поєднання в одній особі функцій спеціаліста і керівника сільськогосподарського виробництва на основі створення єдиної технологічної системи виробництва були об'єктивними умовами його дальшого розвитку.²³¹

Аналіз покращення ситуації у сільськогосподарському виробництві із його забезпеченням керівними кадрами містився у роботі Д.І.Бабича, який вивчив забезпечення керівниками колгоспів у роки семирічки, порівнявши його із відповідним процесом на початку правління Л.Брежнєва. Визначаючи політичну освіту у якості основного критерію професійної придатності керівництва, автор у той же час відзначав як позитивний показник підвищення рівня кваліфікації керівних працівників, загальне збільшення їх

²³¹ Бондарєв Є. О. Діяльність Компартії України по зміцненню керівними кадрами сільськогосподарського виробництва / Є. О. Бондарєв // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 75. – К., 1975. – С.102-105.

рівня освіти, що стало можливим за рахунок великої державної кампанії по підготовці кваліфікованих працівників для сільського господарства.²³²

Дослідження Б.Д.Гончарука повністю присвячувалося діяльності радгоспів-технікумів, яким автор надавав великого значення у підготовці «ідейно озброєних» кваліфікованих працівників сільськогосподарського виробництва. Важливим наслідком роботи означених організацій автор називав об'єднання громадських організацій технікумів і радгоспів та створення великих партійних, комсомольських та профспілкових організацій, які позитивно впливали на постановку навчальної, політико-масової, виховної роботи та виробничої діяльності.²³³

У роботі П.Сороки досліджувалося партійне керівництво зміцненням сільського господарства кваліфікованими кадрами впродовж 1966 – 1977 рр., де автор проаналізував існуючі форми підвищення кваліфікації сільськогосподарських працівників, зазначаючи, що в умовах розгортання науково-технічної революції суттєво зросли вимоги до керівних кадрів сільськогосподарських підприємств.²³⁴

Марксистсько-ленінське виховання кадрів сільгоспвиробників вивчали В.Хоменко та В.Цілуйко, які наголошували, що важливою рисою цього процесу у 1970-х роках стало «озброєння» працівників глибокими знаннями економічної політики партії, що забезпечувало розуміння проблем

²³² Бабич Д. І. Діяльність партійних організацій України по зміцненню сільського господарства керівними кадрами / Д. І. Бабич // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 81. – К., 1976. – С. 82-85.

²³³ Гончарук Б. Д. Партійне керівництво діяльністю радгоспів-технікумів / Б. Д. Гончарук // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 81. – К., 1976. – С. 61-66.

²³⁴ Сорока П. А. Партийное руководство укреплением сельского хозяйства квалифицированными кадрами (1966-1977 гг.) / П. А. Сорока // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 94. – К., 1978. – С. 79-88.

підвищення ефективності виробництва, знання закономірностей науково-технічної революції, перспектив комуністичного будівництва».²³⁵

Підготовку кадрів сільських механізаторів у роки восьмої п'ятирічки проаналізував М.І.Кульбака, який у якості позитивного моменту підготовки спеціалістів розглядав поєднання масово-політичної роботи із зростаючим бажанням сільського населення одержати спеціальність, ставлячи прагнення до освіти у пряму залежність від отримання поруч із професійними знаннями радянського «комплекту» ідеологічних норм та орієнтацій.²³⁶

Є.Іващенко, Г.Тарасов, І.Пікущий висловлюючи слухну думку про те, що підвищення культурно-технічного рівня трудівників сільського господарства залишалося важливою умовою побудови комуністичного суспільства, вказували на закономірність зростання підготовки працівників в силу їх участі у раціоналізаторській роботі. Розширення кількості раціоналізаторських пропозицій, на думку вчених, було показником підвищення рівня професійної підготовки сільгоспвиробників. Відзначаючи важливість роботи шкіл передового досвіду у колгоспах, науковці робили висновок про те, що навчання в них сприяло не тільки підвищенню культурно-технічного рівня сільських жителів, а й формувало у них навички комуністичної праці.²³⁷

²³⁵ Хоменко В. Я., Целуйко В. А. Деятельность сельских партийных организаций Украины по марксистско-ленинскому воспитанию кадров (1971-1976 гг.) / В. Я. Хоменко, В. А. Целуйко // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 94. – К., 1978. – С. 126-132.

²³⁶ Кульбака М. І. Партильні організації Донбасу в боротьбі за підготовку кадрів сільських механізаторів у роки восьмої п'ятирічки / М. І. Кульбака // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 81. – К., 1976. – С. 85-91.

²³⁷ Иващенко Е. Н., Тарасов Г. П. Партийное руководство повышением культурно-технического уровня тружеников сельского хозяйства: (На материалах Украины) / Е. Н. Иващенко, Г. П. Тарасов // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 106. – К., 1980. – С. 41-45; Пикущий И. П. Из опыта работы партийных организаций Украины по повышению культурно-технического уровня тружеников села (1966-1971 гг.) / И. П. Пикущий // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 106. – К., 1980. – С. 45-51.

О.Павлов, вивчаючи покращення професійно-технічної підготовки сільського населення у роки дев'ятої п'ятирічки, робив поспішний висновок про існування зв'язку між підвищенням рівня індустріалізації сільськогосподарського виробництва, поліпшенням якісного складу сільських парторганізацій та підготовкою професійних працівників. У той же час він підкреслював невідповідність рівня підготовки сільських механізаторів покращенню технічного оснащення виробництва та роботі з новою технікою. Варто відзначити вірне судження дослідника щодо зв'язку між підвищенням рівня освіти сільських працівників та фактором матеріальної зацікавленості: надбавками до заробітної плати, просуванні по роботі тих, хто успішно поєднував навчання та працю.²³⁸

Після початку «перебудови» у 1985 році відповідно до настанов вищого партійного керівництва у радянській історіографії з'явилися праці, в яких пропонувалися «нові» підходи до оцінки кадрової політики партії та аналіз вимог до кваліфікованих спеціалістів. На перший план висувалася необхідність оновлення кадрів, і у першу чергу це стосувалося працівників партійного апарату. Стали розглядатися різні аспекти роботи з молодими працівниками по залученню їх до комуністичного будівництва із аналізом партійної політики по висуненню молодих людей на керівні посади у різні періоди радянської історії.

Варто відзначити, що у працях представників радянської історіографії у цей період з'явилося значно більше критичних зауважень на адресу партійної роботи з підбору та розміщення кадрів. Ці критичні зауваження стали відголоском загального по країні спрямування роботи науковців гуманітарних спеціальностей на виявлення різного роду недоліків у багатьох сферах життєдіяльності радянського суспільства.

²³⁸ Павлов А. И. О работе партийных организаций Украины по улучшению профессионально-технической подготовки сельского населения в годы девятой пятилетки / А. И. Павлов // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 106. – К., 1980. – С. 62-66.

У роки перебудови в працях українських радянських вчених у черговий раз почали лунати заклики щодо повернення до ленінських принципів кадрової політики. За основу для спрямування наукових досліджень бралися рішення XVII з'їзду КПРС. Зосередження уваги на підготовці кадрів диктувалося вимогами науково-технічного прогресу та прагненням підвищити соціально-економічний розвиток країни. У наукових дослідженнях з'явилися тези про недостатність просто високого рівня виконавчої дисципліни для керівних працівників, про необхідність підвищення ініціативності із прагненням брати на себе відповідальність за впровадження нового, прогресивного у роботу.

«Перебудова» у розумінні роботи з кадрами мислилася як засіб руйнування психологічних стереотипів минулого щодо виконання своїх службових обов'язків та спосіб поширення критичних настроїв у суспільстві з метою підготовки керівників нового типу, які мали здібності до ефективного керівництва в умовах певного повернення до ринкових принципів діяльності економіки із поширенням госпрозрахунку. Стали висуватися ідеї щодо заміни керівників похилого віку новими працівниками, здатними до сприйняття нового курсу керівництва КПРС.

Фактично після 1985 р. акценти у наукових працях, присвячених різним питанням підготовки кваліфікованих працівників для роботи у промисловості, було певною мірою зміщено. На перше місце висувалося дослідження змін у системі управління, започаткованих новим партійним керівництвом та пошук відповідних таким крокам «передумов» у минулому.

У роботі Г.М.Кривошеї та Є.П.Ляшенка вивчалися питання партійного керівництва діяльністю інженерно-технічних працівників з покращення керівництва промисловим виробництвом, де автори цілком справедливо

наголошували на необхідності залучення оргтехніки та автоматичних систем контролю у цей процес.²³⁹

Участь комсомольських організацій у процесі зміцнення радгоспів робітничими кадрами у 1965 – 1980 рр. проаналізував Б.П.Крачковський, який звернув увагу на виконання комсомольськими організаціями комплексних перспективних планів підготовки та підвищення кваліфікації робітничих кадрів, особливо тих спеціальностей, які визначали, на його думку, рівень технічного прогресу на селі.²⁴⁰

У праці М.М.Матвійчука та О.А.Спіріна висловлювалася думка про необхідність поширення виваженого підходу до масовості заміни одних працівників на інших. Вони вказували, що з одного боку не варто дозволяти кадрам «застоюватися» із запровадженням переміщень не тільки по вертикалі, а й по горизонталі, а з іншого – закликали відмовитися від занадто частоті заміни керівників, оскільки це породжувало невпевненість у майбутньому у представників керівного складу різних ланок.²⁴¹

Вчені, що писали свої роботи у часи перебудови, акцентували свою увагу з цього приводу на боротьбі з бюрократизмом, засуджуючи надмірне розростання управлінського апарату у часи існування СРСР. Констатуючи той факт, що за допомогою чіткої вертикальної системи управління вдалося за короткий строк вирішити численні питання, пов'язані із відбудовою

²³⁹ Кривошея Г. М., Ляшенко Е. П. Некоторые вопросы партийного руководства деятельностью инженерно-технических кадров Украины по улучшению управления промышленным производством / Г. М. Кривошея, Е. П. Ляшенко // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 142. – К., 1986. – С. 41-46.

²⁴⁰ Крачковский Б. П. Партийное руководство деятельностью комсомольских организаций по укреплению совхозов рабочими кадрами (На материалах парторганизаций УССР, 1965-1980 гг.) / Б. П. Крачковский // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 136. – К., 1986. – С. 102-108.

²⁴¹ Матвейчук Н. М., Спирин А. А. Развитие XVII съездом КПСС ленинских принципов кадровой политики / Н. М. Матвейчук, А. А. Спирин // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 142. – К., 1986. – С. 3-15.

зруйнованого війною народного господарства, вони не аналізували ролі і значення збереження таких форм керівництва у період подальших економічних перетворень в умовах розвитку науково-технічної революції, коли бюрократична тяганина була причиною відкидання значної кількості наукових винаходів.

У своїх дослідженнях радянські науковці звертали багато уваги на кількісні показники підготовки кадрів, часто не визначаючи їх якісний рівень відносно виконання народногосподарських планів. Загальним правилом для визначення якісного рівня підготовки кадрів поступово ставало виконання ними планів: якщо план виконувався, то, відповідно, рівень підготовки кадрів оцінювався позитивно. Такий підхід до визначення стану забезпечення народного господарства кваліфікованими кадрами призводив до, свого роду, гонитви за кількісними показниками у працях науковців радянського періоду. Причому ефективність партійного керівництва справою підготовки кадрів для народного господарства визначалася рівнем забезпеченості його галузей відповідними кваліфікованими працівниками.

З огляду на сказане вище, у працях науковців радянського періоду позитивно оцінювалася діяльність вечірніх шкіл, заочного та виробничого навчання, яке поступово вичерпувало запас своєї ефективності в умовах поширення науково-технічної революції з її вимогою до більш ґрунтовної підготовки працівників певної кваліфікації. А у працях радянських дослідників фактично рівень підготовки працівників не диференціювався, оскільки спеціалістом вважався той, хто закінчив навчання за певним фахом. Питання підготовки працівників високої кваліфікації слабо розглядалося з огляду на їх відносно невелику кількість у порівнянні із масовим випуском працівників, які могли виконувати відносно нескладні завдання.

У питанні визначення зв'язку ефективності виробництва із підбором і розміщенням кадрів радянські науковці на перше місце ставили суб'єктивний людський фактор, притримуючись думки, що завдяки героїчним зусиллям

робітників, згуртованих партією, можна виконати завдання будь-якої складності. Така постановка питання відповідала ідеологічному партійному спрямуванню, чийм завданням було виховання людей в дусі колективізму. Але з іншого боку подібне ставлення до кадрів відіграло негативну роль у процесі виконання народногосподарських планів, адже виграючи тактичну операцію, радянська влада програвала стратегічну битву. Мова йде про обмеження конкуренції та особистої ініціативи робітників в умовах, коли їх особисті досягнення завдяки партійним зусиллям ставали надбанням колективу.

Таким чином, значна кількість радянських вчених, віддаючи належне професійній фаховій підготовці робітників, висловлювала думку, що завдяки зусиллям та допомозі так званих “практиків”, тобто працівників, які отримали професійні знання безпосередньо на виробництві, можна готувати майбутніх професіоналів. Причому така впевненість нерідко доходила до твердження, що практики можуть допомогти освоїти ази керування підприємством комуністам, призначеним на відповідні посади. Фактично відстоювався принцип, за яким керівництво підприємством мало належати членам партії як черговий вираз необхідності її керівної і спрямовуючої ролі.

Тривалий час історики відстоювали думку, що серед якостей керівників найбільш важливими, після політичної благонадійності, були організаторські здібності тих, кому доручали важливі ділянки виробництва. Такий підхід до підбору і розміщення кадрів призводив до поширення так званого “адміністрування”, яке засуджувалося науковцями радянського періоду, але вони не прагнули відшукати корені такої ситуації.

Багато місця у працях радянських вчених відводилося також різноманітним питанням забезпечення високого рівня партійного контролю над кадрами народного господарства. Науковці відстоювали принцип посилення рівня контролю за трудовою діяльністю працівників. Але не прагнули відповісти на питання, чому в умовах соціалістичного суспільства,

де кожен, теоретично, працює сам на себе, недостатньо високого рівня соціалістичної свідомості людей, а потрібен жорсткий партійний контроль за виконанням народногосподарських планів?

З іншого боку, твердження сучасних вітчизняних вчених, у працях яких партійний контроль та дисципліна виступає чи не єдиним стимулом діяльності людей, не враховують високого рівня трудової активності працівників радянського суспільства, який був породжений тотальним колективізмом і на певній стадії розвитку суспільства в умовах, коли державний контроль ще не сковував виробництво, а стимулював його уникаючи глобальних криз, забезпечував відносно високі темпи економічного зростання.

Радянські вчені загалом робили вірний висновок, що саме вплив колективу, поєднаний із партійним керівництвом освітянською справою, дозволив за короткий проміжок часу суттєво піднести загальноосвітній рівень робітничого класу і селянства. А сучасні науковці справедливо зауважують, що тотальний партійний контроль сковував ініціативу та обмежував рівень підготовки кадрів інтелігенції, які не мали можливості розширювати коло своїх знань та поглиблювати рівень підготовки завдяки ознайомленню із дослідженнями своїх зарубіжних колег.

Поза увагою вчених залишається порівняльний аналіз рівня загальноосвітньої підготовки радянських працівників та їхніх зарубіжних колег. Це дало б змогу відповісти на питання, наскільки ефективними були заходи партії по масовому підвищенню культурно-освітнього рівня населення.

Оцінюючи кількість досліджень, присвячених аналізу підготовки кваліфікованих кадрів у 1960 – 1980-ті роки, варто також відзначити, що це питання більше досліджувалося у часи існування Радянського Союзу, а у сучасний період вітчизняні вчені більше звертають увагу на дослідження політичних процесів тих часів. Тому до останнього часу залишилися

практично не дослідженими проблеми, пов'язані із формуванням в СРСР кадрової вертикалі, поверхово проаналізовано моральні засади підбору та розміщення керівних працівників та порядок підготовки місцевих партійних керівників.

Критичний аналіз кадрової політики партії містився у працях пострадянських вчених. Її вплив на спрямування суспільно-політичних процесів в УРСР в основному висвітлювався на фоні аналізу політичної діяльності Л.Брежнєва із визначенням причин наростання «застійних» явищ у радянській економіці. Однак у дослідженнях сучасних українських і російських науковців помітна суттєва різниця у оцінках значення кадрових переміщень та підходу до підготовки кваліфікованих працівників у роки «брежнєвщини».

Представники сучасної української історичної науки, в основному високо оцінюючи майстерність Л.Брежнєва вести політичні інтриги, прораховувати багатоходові комбінації, негативно відзивалися про сам стиль керівництва Генерального секретаря. Вони наголошували на тому, що кадрова політика того часу призвела до посилення ролі перших секретарів обкомів і ЦК компартій союзних республік, а апаратні відділи ЦК склалися з працівників, позбавлених політичного значення і цілком підпорядкованих Генеральному секретарю та секретаріату ЦК в цілому. В українських виданнях такий перерозподіл частини владних повноважень сприймався як можливість республіканської влади певною мірою проводити власну політику, обумовлену послабленням диктату Москви. У якості прикладу мова йшла про певний опір політиці русифікації з боку П.Шелеста, а його заміна на В.Щербицького розглядалася у якості засобу забезпечення тотального обрусіння краю.

Представники російської історіографії кваліфікували у переважній більшості перерозподіл влади на користь місцевих партійних органів як негативний крок радянського керівництва, який сприяв посиленню

відцентрових тенденцій. Позитивно сприймалося ними зменшення кількості вищих партійних функціонерів-українців у загальносоюзних органах влади в роки правління Л.Брежнєва. Зміна спрямування кадрової політики оцінювалася з точки зору посилення впливу у вищому партійному керівництві представників окремих націй із визначенням впливу кадрових переміщень на дієвість політики панрусизму. Саме прагнення М.Хрущова примусити існувати вищу партійну еліту у стані постійної ротації розглядалося причиною відносно злагодженого виступу проти нього вищих партійних керівників. Волонтаристські виверти у політиці М.Хрущова, його непередбачливість, а часом й жорстокість по відношенню до вищої партійної номенклатури підривали стабільність радянського суспільства. Тому висуванці з України серед інших так само підтримували відсторонення від влади М.Хрущова.

Основні напрямки кадрової роботи у часи правління Л.Брежнєва висвітлено у роботі С.Семанова, який зупинився на оцінці возвеличення радянських керівників відповідно до їх особистих заслуг перед тим чи іншим партійним лідером. Окремо автор розглянув питання про можливість передачі Л.Брежнєвим своєї влади українському політику В.Щербицькому та оцінці перспектив такої зміни вищого радянського керівництва, а також висловився на рахунок загальної системи підготовки керівних кадрів у радянській системі, порівнюючи принципи висунення осіб на керівну роботу у роки М.Хрущова та Л.Брежнєва. Загальний висновок дослідника зводився до того, що М.Хрущов здійснював кадрові переміщення виключно керуючись власними симпатіями-антипатіями, а Л.Брежнєв на початку свого правління надавав певного значення діловим якостям людей. Оцінюючи кадрові переміщення М.Хрущова, як «істеричні» дії, С.Семанов наголошував, що вони загрожували загибеллю радянській державі, а

Л.Брежнєв спробував не висуваючи нових ідей продовжити все краще, що залишалось від попереднього радянського лідера.²⁴²

Кадрова політика Л.Брежнєва поміж іншого потрапила у поле зору Л.Млечіна, який, порівнюючи М.Хрущова та Л.Брежнєва у цьому питанні, відзначав, що М.Хрущов вважав за необхідне постійно переставляти людей з місця на місце, часто створюючи тим самим хаос на окремих ділянках роботи, а Л.Брежнєв, навпаки, навіть тих працівників, яких у інтересах справи потрібно було б звільнити, залишав на своїх посадах. У дослідженні проаналізовано кадрові переміщення у різні часи правління Л.Брежнєва. Окремо автор зупинився на протистоянні «московської» та «української» груп у вищому партійному керівництві, вивчивши наслідки цієї боротьби. У роботі фактично прослідковується так званий реванш номенклатури в роки «брежнєвщини» та окреслено принципи, за якими відбувалися призначення радянської керівної еліти на певні посади в державі.²⁴³

За словами О.Смирнова, хрущовська «відлига» була здійснена партійною номенклатурою, що вийшла з України. Автор відкидав твердження щодо можливості оцінки українських комуністів як більш ліберальних чи прогресивних, наголошуючи на тому, що саме вони були пізніше ініціаторами відставки М.Хрущова.²⁴⁴ Фактично в період 1965–1985 рр. було здійснено процес консолідації вищої партійної еліти із розмежуванням сфер впливу та повноважень вищого та регіонального партійного керівництва.

В основному аграрне спрямування економіки центральних та західних областей України із пріоритетною підготовкою працівників відповідного спрямування О.Смирнов називав причиною створення ґрунту для

²⁴² Семанов С. Н. Брежнев – правитель «Золотого века» / С. Н. Семанов. – М., 2002. – С. 264-266.

²⁴³ Млечин Л. М. Брежнев / Л. М. Млечин. – М., 2006. – С. 113-141.

²⁴⁴ Смирнов А. И. История Южной Руси / А. И. Смирнов. – М., 2008. – С. 281.

відродження національної української еліти, яка виступала виразником національних прагнень українців.²⁴⁵

У дослідженнях В.Докашенка подано аналіз роботи кадрів профспілок із визначенням їхньої ролі у підтримці тоталітарного режиму в СРСР. Вчений справедливо зазначав, що процес одержавленості професійних спілок значно поглиблювався їх участю в організації соціалістичного змагання. Останнє слугувало засобом підвищення інтенсивності праці і одночасно виступало своєрідною формою підтримки трудящими економічного курсу держави. Профспілкові комітети, як надзвичайно важлива ланка в його організації, за цих обставин перетворювались в органи підтримки держави на кожному окремо взятому підприємстві. А результатом гіпертрофії виробничо-масової та ідеологічної діяльності професійних спілок стало надзвичайне звуження та видозміна їх захисної функції. У зв'язку з цим, наділення державою професійних спілок владно-правовими повноваженнями у справі контролю за станом умов праці, її безпеки та дотриманням трудового законодавства перетворювалось на декларацію. Профспілкові комітети ставились у стан, при якому, з одного боку, вони своєю виробничо-масовою діяльністю інтенсифікували працю широких верств населення на застарілих техніці та технологіях, а з іншого, контролювали дотримання норм безпеки праці. Постійні дестабілізаційні процеси, що глибоко проникали в усі сфери виробництва, викликані екстенсивним характером розвитку економіки та пануванням командно-адміністративної системи, обумовлювали порушення трудового законодавства, передусім, у використанні робочої сили в надурочні години, святкові та вихідні дні. Профспілкові комітети, залежні від адміністрації підприємств та тісно пов'язані з нею своєю виробничо-масовою діяльністю, давали згоду на

²⁴⁵ Смирнов А. И. История Южной Руси / А. И. Смирнов. – М., 2008. – С. 283.

її використання, тим самим частково виправляючи недоліки державної системи управління і нехтуючи інтересами трудівників.²⁴⁶

Сучасними українськими вченими кадрова політика у роки існування СРСР нерідко розглядається у межах вивчення історії розвитку політичної еліти України. Історію поглиблення влади радянської номенклатури в одному з підрозділів своєї праці вивчали В.Журавський, О.Кучеренко, М.Михальченко. Характеризуючи брежнєвський розвиток комуністичної еліти, вчені прийшли до висновку про її консервацію та занепад на тлі деідеологізації та поширення політичної цинічності у всіх ланках. Причини цих явищ вбачалися у прагненні партійної (номенклатурної) еліти за будь-яку ціну зберегти функції користувача влади. Поштовхом до кристалізації української еліти вчені називали послаблення централізації управління, коли республікам СРСР у період перебудови надали досить обмежені права у веденні господарства. Це призвело до прихованого створення регіональних, господарсько-управлінських, національних субеліт, які швидко еволюціонували у своєрідні, несміливі, корумповані, кланові, але все ж таки – контр еліти. Саме поява контр еліт на теренах України завдала відчутного удару всій структурі номенклатурної партійно-господарської еліти. На думку вчених, це спричинило тотальну кризу та духовний занепад суспільства і призвело до розпаду всієї комуністичної еліти. Критикуючи рівень підготовки працівників радянського апарату управління, В.Журавський, О.Кучеренко, М.Михальченко вказували на ряд факторів, які, на їхню думку, призвели до поступового занепаду радянської номенклатури. До таких факторів науковці справедливо відносили фактичну позитивність зайняття

²⁴⁶ Докашенко В. М. Профспілки і тоталітаризм: Проблема профспілкового членства 70-х – 80-х рр. / В. М. Докашенко // Борисфен. Літературно-мистецький, публіцистичний та науково-популярний щомісячник. – 1998. – № 10 . – С. 5-6; Докашенко В. М. Профспілкові кадри на службі тоталітарної держави в 70-х – 80-х рр. / В. М. Докашенко // 350-річчя Української держави Богдана Хмельницького: Матеріали міжнар. наук. конф. 15 – 16 грудня 1998 р. / Редкол.: В. А. Смолій (голов. ред.) та ін.. – К., 1998. – С. 202-205.

вищих партійних і державних посад, перевагу при зайнятті посади особистої відданості партійним бонзам над професійною підготовкою, що призводило до поступового падіння інтелектуального рівня радянських управлінців.²⁴⁷

У підрозділі «Проблеми формування політичних лідерів в Україні» Б.Кухта зробив спробу проаналізувати радянську номенклатурну спадщину, визначивши її здатність до проведення реформаторської діяльності. Вчений запропонував критерії відбору перспективних політиків, виходячи з їх особистих та ділових якостей та класифікацію українських лідерів.²⁴⁸

Засуджуючи класовий підхід у формуванні радянської еліти Б.Кухта та Н.Теплохова вказували на важливість впливу карально-репресивної системи на формування управлінського апарату. Вони наголошували, що результатом проведення репресій у радянському суспільстві стала ліквідація великого прошарку професійно підготовленої інтелігенції та збільшення кількості осіб, які мали хист пристосовуватися до виконання будь-яких вказівок влади. Класовий підхід, покладений в основу підготовки представників інтелектуальної праці, на думку вчених призвів до панування нової системи професійно-етичних критеріїв. Представники нової інтелігенції відрізнялися антиінтелектуальним способом буття, прислужництвом та безхребетністю. Номенклатура часів Л.Брежнєва поступово зазнавала впливу західних цінностей через ознайомлення із життям за кордоном, що, на думку науковців, почало підривати сліпу покірність, сприяло поширенню інакомислення серед еліти, призводило до апатії та навіть певного розчарування. Все це мало наслідком ерозію номенклатурної еліти та конфлікт деяких її представників із системою. Особливо важливими у процесі ерозії номенклатури була кристалізація відцентрових течій в

²⁴⁷ Журавський В. С. та ін. Політична еліта України: теорія і практика трансформації / В. С. Журавський, О. Ю. Кучеренко, М. І. Михальченко. – К.: Логос, 1998. – С. 156-179.

²⁴⁸ Кухта Б. Феномен політичного лідера: Історичні силуети на тлі епох / Б. Кухта. – Львів, 2000. – С. 210-223.

українській політичній еліті, які підштовхнули до загострення центральної політичної проблеми – розміщення і переміщення кадрів у рамках номенклатури, що посилювалися після розправи з тодішнім Першим секретарем ЦК КПУ П.Шелестом. Частково автори проаналізували причини загострення протистояння між регіональними частинами української еліти: південною та харківсько-донецькою групами, які водночас діяли разом проти проникнення у верхні елітні ешелони влади вихідців із Західної України. Вони вказували на важливість у цій справі закритої постанови ЦК КПУ про заборону висування вихідців із Західної України на керівні партійні і державні посади. Загалом можна погодитися із висновком авторів, що у середині 1970-х років в Україні склалася така ситуація, коли дві третини номенклатурних посад зайняли фахівці інженерно-технічного й сільськогосподарського профілів, які мали недостатню гуманітарну підготовку. Система підготовки партійних та державних працівників передбачала у першу чергу «ідейне» загартування, виховувала непоганих виконавців, але не творців політики. Окремо дослідники проаналізували наслідки нехтування правилами партійної демократії, що призвело до появи феномена спадковості в політичній номенклатурі із монополізацією МЗС, силових міністерств, юридичної освіти, керівництва комсомолом. Вчені спробували віднайти причини відносно швидкого занепаду радянської номенклатури, основною з яких вони вважали відсутність власної оновленої політичної доктрини та концепції перехідного періоду.²⁴⁹

Грунтовний аналіз української політичної еліти на фоні висвітлення політичної біографії Л.Кравчука здійснив В.Литвин. Автор проаналізував особливості утворення радянської номенклатури та основні віхи її становлення і розвитку, наголошуючи, що для номенклатури часів Л.Брежнєва було характерним надзвичайно тривале перебування однієї особи

²⁴⁹ Кухта Б., Теплоухова Н. Політичні еліти і лідери / Б. Кухта, Н. Теплоухова. – Львів, 1996. – С. 60-72.

на займаній посаді. Низький рівень ротації кадрів сприяв поширенню підлабузництва, кар'єризму та поступовому зниженню професійного рівня апарату управління. Дослідник справедливо порівнював систему розміщення партійних і радянських кадрів із васалітетом часів середньовіччя, відмінність між якими полягала у бажанні та можливості для васалів у перспективі перебрати на себе владні функції сюзерена за умови вмілої участі у позакулісній боротьбі за бажану посаду. На основі архівних документів, що в період існування СРСР не були доступні вченим, автор показав спрямування кадрової політики КПРС, висвітлив перипетії боротьби радянських політиків за вплив у вирішенні кадрових питань, що зміцнювало або сприяло отриманню ними влади над суспільством. Він переконливо довів об'єктивність існування клановості у вирішенні кадрових питань в СРСР, наголошуючи на неефективності номенклатурного принципу управління суспільством.²⁵⁰

Кадрова політика в роки правління Л.Брежнєва певною мірою показана у роботі Ю.І.Шаповала, який зробив це на фоні висвітлення політичної біографії В.Щербицького. Вчений зробив певний акцент на показі національних аспектів у вирішенні кадрових питань в Україні, підкреслюючи, що для московських урядовців захист українських інтересів на загальносоюзному рівні як правило трактувався у якості «націоналізму» і залишався засобом відвертого тиску на українських урядовців, що у окремих випадках ставало приводом для заміщення їх на посаді. У роботі накреслено основні зміни, пов'язані із перестановками кадрів в Україні у роки перебудови та проаналізовано їх причини. Дослідник відкидав думку про існування культу В.Щербицького, вказуючи, що мало місце лише доведене до непристойності чинопочитання, яке живилося схильністю до само

²⁵⁰ Литвин В. М. Україна: Політика, політики, власть: На фоні політичного портрета Л. Кравчука / В. М. Литвин. – К.: Альтернативи, 1997. – 335 с.

нагороджування, спорудження прижиттєвих бюстів, видання численних книжок під власним іменем, але чужим авторством, номенклатурною мораллю. У роботі показано загальну атмосферу вирішення кадрових питань у вищих ешелонах влади Радянського Союзу.²⁵¹

Національний аспект кадрової політики в СРСР проаналізовано у монографії «Українська цивілізація в ХХ столітті». Її автори справедливо стверджували, що вище керівництво партії перетворювалося на «безнаціональних істот». Втрата національної ідентичності ставала необхідною умовою отримання вищих партійних посад. У той же час це не заважало функціонерам вимагати і отримувати барські почесті у себе на батьківщині. Така ситуація, за висновком авторів, ставала тим об'єктивним протиріччям, яке, з одного боку, не давало національним елітам можливості адекватно здійснювати свої функції, а з іншого – прирікало радянську владу на кінцевий крах, бо суспільства, які розвивалися за своїми цивілізаційними законами, змушували лідерів дедалі порушувати кланові заповіді, а, отже, руйнувати систему.²⁵²

Окремо слід сказати про здійснення кадрової політики КПРС через керівництво радами депутатів трудящих. Ради власне виконували певну кількість функцій органів державної влади, але здійснення ними демократичних процедур залишалось формальним. Верхівка КПРС фактично здійснювала керівництво радами, органи яких ставали одним із засобів підготовки керівних працівників різних рівнів. Посилення керівництва радами з боку партійних органів перетворило їх по суті на придатки партійно-державного апарату, який забезпечував певні можливості для кар'єрного зростання.

²⁵¹ Шаповал Ю. І. В. В. Щербицький: особа політика серед обставин часу / Ю. І. Шаповал // Укр. іст. журн. – 2003. – № 1. – С. 118-129.

²⁵² Горелов М. Є. та ін. Цивілізаційна історія України / М. Є. Горелов, О. П. Моця, О. О. Рафальський. – К., 2005. – С. 446.

У висвітленні питання функціонування місцевих рад логічно виділяються два періоди – радянський і пострадянський, який охоплює 1990-ті – початок 2000-х рр. Абсолютна більшість наукових досліджень написані на основі аналізу матеріалів різних союзних республік. У цьому аспекті основною метою дослідників було продемонструвати універсальність системи рад як способу організації місцевої влади в будь-якій союзній республіці. Автори досить часто порівнюють діяльність окремих сільських або районних рад в абсолютно віддалених одна від одної республіках, маючи на меті продемонструвати відсутність принципових відмінностей у діяльності радянських органів різних частин країни та успішність їх роботи по виконанню партійних рішень.

У першу чергу варто виділити праці, у яких досліджувалася система місцевих органів радянської влади²⁵³ або ж роботи, присвячені річницям встановлення радянської влади²⁵⁴, що фактично являли собою узагальнюючі роботи з історії СРСР. Подібні роботи характеризувалися практичною відсутністю наукових оцінок ефективності радянської системи в цілому. Це пояснювалося заборонаю критики основи соціалістичного ладу, у якості якої у СРСР розглядалися ради. Радянська система оголошувалася найбільш ефективною, а запорукою її успішної діяльності залишалося постійне посилення партійного керівництва радами, що власне нівелювало їх суть як виборних органів та створювало можливість фактичної підміни роботи радянських органів партійними. У той же час ради та їх виконавчо-управлінські структури, як діючі органи влади, могли виступати об'єктом правознавчих досліджень. І тому абсолютна більшість літератури,

²⁵³ Бердута М. З. Советы Украины в период развитого социализма в советской историографии (60-80-е годы) / М. З. Бердута // Вестник Харьковского университета. – № 266. – 1984. – С. 103-112; Бойченко І. К. Місцеві Ради депутатів трудящих у період розвинутого соціалізму / І. К. Бойченко, І. Л. Шерман // Укр. іст. журн. – 1975. – № 5. – С. 115-118.

²⁵⁴ Златопольский Д. Д. От Советов 1905 г. к Советам общенародного государства / Д. Д. Златопольский. – М., 1980.

присвяченої діяльності місцевих рад в 1960 – 1980-х рр., була написана вченими-правознавцями із застосуванням відповідних методів досліджень та використанням юридичного понятійного апарату. Певна невизначеність статусу радянських органів внаслідок прагнення замаскувати підміну їх діяльності партійними органами призводила до плутанини у наукових дослідженнях.

Проблеми функціонування місцевих органів влади в радянському науковому дискурсі розглядалися в декількох площинах. Перший комплекс складають дослідження, в яких об'єктом виступали ради та їх виконавчо-управлінські структури як органи управління.²⁵⁵ Другий комплекс – це роботи, присвячені безпосередньо виконавчо-управлінським структурам – виконкомам або відділам та управлінням, постійним комісіям.²⁵⁶ Третій – роботи, в яких проблеми розширення або звуження повноважень рад та виконкомів, розмежування функцій між ними розглядаються крізь призму аналізу актів – рішень та розпоряджень, що видавалися ними.²⁵⁷ Тут варто

²⁵⁵ Авакьян С. А. Правовое регулирование деятельности местных Советов / С. А. Авакьян. – М., 1974; Авакьян С. А. Правовое регулирование деятельности Советов: (Конституционные основы, теория, практика) / С. А. Авакьян. – М., 1980; Азовкин И. А. Областной (краевой) Совет депутатов трудящихся. Правовые вопросы организации и деятельности / И. А. Азовкин. – М., 1962; Григорян Л. А. Советы – органы власти и народного самоуправления / Л. А. Григорян. – М., 1965; Григорян Л. А. Народовластие в СССР / Л. А. Григорян. – М., 1972.

²⁵⁶ Агеева Е. А. Формы управленческой деятельности исполкомов местных Советов / Е. А. Агеева. – М., 1973; Організація роботи виконкомів місцевих Рад / С. П. Виноградов, В. К. Дарченко, М. І. Корлаківський та ін. – К., 1984; Корнієнко М. І. Правове становище відділів та управлінь виконавчих комітетів місцевих Рад / М. І. Корнієнко. – К., 1973; Лимаренко А. И. Организационно-инструкторский аппарат местных Советов / А. И. Лимаренко. – К., 1975; Федонюк К. Є. Організаційна діяльність виконавчих комітетів місцевих Рад депутатів трудящих УРСР / К. Є. Федонюк. – К., 1968.

²⁵⁷ Копейчиков В. В. Правовые акты местных органов государственной власти и управления / В. В. Копейчиков – М., 1956; Копейчиков В. В. Механизмы Советского государства / В. В. Копейчиков – М., 1968.

виділити дослідження В.Копейчикова, який фактично єдиний із згаданих дослідників, говорив про політичну складову в діяльності місцевих рад, називаючи їх “політичною основою Радянської держави”. Елементом “соціалістичного самоврядування” вважали ради І.П.Бутко та М.І.Корнієнко. Паралельно з цим вони називають ради просто “органами державної влади” та складовою радянського державного апарату загалом. Таке трактування правової природи рад мало виключний характер: під “державним апаратом” більшість дослідників розуміли систему міністерств та відомств.²⁵⁸

У подібних працях акцентувалася увага на розмежуванні повноважень управлінських структур. Причому автори нерідко заходили у глухий кут, намагаючись штучно довести існування народовладдя в радянському суспільстві, підкреслити важливість підвищення ролі партії та необхідність розмежування повноважень окремих керівних осіб. Твердження про відсутність підміни роботи рад з боку партійних органів захищав А.Чорний, наголошуючи, що основним змістом їхньої роботи залишалася господарська та культурно-виховна робота поруч із розвитком демократичних принципів у своїй діяльності.²⁵⁹ Партійне керівництво діяльністю рад депутатів трудящих по підвищенню соціально-політичної активності трудівників села вивчали М.Т.Бортнійчук та Е.Т.Соломко, які наголошували, що ради, будучи органами державної влади, одночасно являли собою масову організацію трудящих, у складі якої були представлені всі класи та прошарки радянського суспільства. Необхідність підвищення суспільно-політичної активності селян мотивувалася необхідністю забезпечення їх повної участі у виборах до складу рад та прагненням забезпечити більшість у їх складі

²⁵⁸ Бутко І. П. Політична система радянського суспільства / І. П. Бутко, М. І. Корнієнко – К., 1988. – С. 55.

²⁵⁹ Чорний А. І. Діяльність партійних організацій України щодо підвищення ролі місцевих Рад у керівництві господарським будівництвом (1966-1971 рр.) / А. І. Чорний // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 60. – К., 1973. – С. 147-153.

комуністів.²⁶⁰ Порівняння особливостей партійного керівництва радами народних депутатів у різні періоди історії радянського суспільства містилося у роботі А.Кормича, який наголошував, що саме керівна роль партії забезпечувала розвиток активності рад, зростання їх ролі у всіх сферах діяльності. Вчений робив не виважений висновок, що ради виступали у якості універсальної політичної форми об'єднання народу, за допомогою якої трудящі здійснювали управління державою.²⁶¹

Роль рад як засобу підготовки майбутніх керівних органів в умовах розширення їх повноважень завдяки партійній турботі вивчав Е.Соломко. Він проаналізував дієвість багатьох починів та ініціатив радянських органів, підкреслюючи, що добре організована робота допомагала радам поєднувати загальнодержавні інтереси із конкретними запитами населення. Посилення партійного впливу у радах розглядалося як одна із ознак демократичного суспільства та зразок насиченості соціалістичного способу життя елементами майбутнього комуністичного суспільства.²⁶²

Зростання партійного впливу в радах через розвиток відповідного законодавства досліджували М.Бортнійчук та В.Кульпінський, які відзначали, що впродовж 1970-х років під керівництвом партії пройшло значне оновлення законодавства про ради із узагальненням у законодавчому порядку врегулювання багатогранної діяльності депутатів всіх ланок рад, розширенням та деталізацією прав та обов'язків сільських, селищних,

²⁶⁰ Бортнійчук Н. Т., Соломко Э. Т. Партийное руководство деятельностью Советов депутатов трудящихся по повышению социально-политической активности тружеников села (1965-1975 гг.) / Н. Т. Бортнійчук, Э. Т. Соломко // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 97. – К., 1978. – С. 105-113.

²⁶¹ Кормич А. И. Партийное руководство Советами народных депутатов / А. И. Кормич // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 100. – К., 1979. – С. 19-25.

²⁶² Соломко Э. Т. Забота партии о развитии демократизма в деятельности Советов народных депутатов в условиях развитого социализма / Э. Т. Соломко // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 100. – К., 1979. – С. 25-32.

районних, міських рад по керівництву господарським та культурним будівництвом.²⁶³

Обґрунтування доцільності партійного керівництва радами в умовах розвинутого соціалістичного суспільства містилося у роботі В.Лук'яненка, який наголошував на важливості визначення партійними органами спрямування діяльності рад у відповідності до сучасного політичного курсу радянського керівництва. Успішність кадрової політики партії у радянських органах визначалася, на думку вченого, виконанням своїх депутатських обов'язків, що полягали у втіленні в життя рішень вищих органів КПРС. Він наголошував, що партійні організації діяли шляхом переконання у справі обрання певного кандидата до складу рад.²⁶⁴ Цим фактично відкидалася сама суть народовладдя у радянській країні і прославлявся партійний диктат над суспільством. Антидемократичним по своїй суті виглядає твердження про можливість «переконання» партійними органами у справі висунення і безальтернативного обрання вигідного для правлячої партії кандидата.

У іншій своїй роботі, написаній вже у часи перебудови, В.Лук'яненко наголошував на відсутності демократичності у роботі багатьох партійних організацій. На прикладі роботи Донецького обкому КП України він показав засоби, які, на його думку, підвищували рівень демократичності у роботі партійних органів, підкреслюючи важливість використання терміну випробування при вступі до партії для оцінки ідейних та ділових якостей кандидатів.²⁶⁵

²⁶³ Бортнийчук Н. Т., Кульпинский В. Л. Партийное руководство развитием законодательства о местных советах в условиях развитого социализма / Н. Т. Бортнийчук, В. Л. Кульпинский // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 100. – К., 1979. – С. 55-60.

²⁶⁴ Лукьяненко В. И. Возрастание руководящей роли КПСС и совершенствование организационно-партийной работы / В. И. Лукьяненко. – М., 1983. – С. 23-24.

²⁶⁵ Лукьяненко В. И. Важный фактор ускорения технического прогресса / В. И. Лукьяненко. – М., 1986.

Початок перебудови і твердження радянських лідерів про курс на демократизацію суспільства призвели до появи наукових праць, автори яких головну увагу звертали на розширення повноважень рад за неодмінного збереження керівної ролі партії через депутатів-комуністів, а також членів КПРС, які працювали у державних органах. Обов'язком комуністів залишалося забезпечення виконання безпартійними настанов вищого керівництва КПРС. О.М.Матвеева, обґрунтовуючи необхідність посилення партійного керівництва діяльністю рад, наголошувала, що тільки партія здатна побачити головну мету суспільно-політичного руху та підкорити її вирішенню інших завдань, може орієнтуватися у складних суспільних подіях, знаходити правильні рішення і мобілізувати маси на їх реалізацію.²⁶⁶

У період перебудови увагу вчених почали привертати окремі аспекти визначення політичних настроїв населення у різні історичні періоди. Зміцнення зв'язків з широкими верствами громадян та визначення їх морального стану через аналіз листування до місцевих рад у роки десятої п'ятирічки вивчали Л.Ф.Гайдуков та О.М.Білявська. Визначивши найбільш дієві методи роботи з листами громадян, автори зробили висновок, що завдяки прискоренню реагування на критичні зауваження радянські органи змогли задовольнити близько 90 % звернень.²⁶⁷

Для написання робіт радянські дослідники використовували, по суті, однакові джерела – протоколи засідань виконкомів рад, протоколи та стенограми сесій, матеріали постійних комісій, а також законодавчі та нормативні акти, розпорядчі документи партійних органів. Досить часто

²⁶⁶ Матвеева О. Н. Повышение активности коммунистов в работе Советов и их исполнительных органов: (Из опыта работы партийных организаций Украины, 1971-1980 гг.) / О. Н. Матвеева // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 138. – К., 1986. – С. 9-14.

²⁶⁷ Гайдуков Л. Ф., Белявская О. Н. О совершенствовании работы Советов народных депутатов Украины с письмами и заявлениями трудящихся в годы десятой пятилетки / Л. Ф. Гайдуков, О. Н. Белявская // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 138. – К., 1986. – С. 45-51.

використовувалися матеріали поточних архівів рад, які ще не були передані на постійне зберігання. Специфіка дослідження вимагала, в першу чергу, аналізу поточної ситуації, а не історичної реконструкції явища. Метою досліджень був показ розвитку системи та певного органу державної влади в динаміці. Необхідно було, по-перше, з'ясувати слабкі та сильні аспекти в їх функціонуванні, встановити, як ці аспекти впливають на економічне та соціальне управління в адміністративній одиниці – області, районі, місті – в цілому та запропонувати ймовірні шляхи вдосконалення їх діяльності. Такий підхід до аналізу джерел робив критичне їх осмислення вкрай ускладненим. Фактично критичні зауваження щодо діяльності радянських органів, засновані на критиці поточних документів створювали негативне враження про роботу конкретної ради, а це, у свою чергу, ймовірно тягнуло за собою особисті конфлікти. Процес створення власне документації залишався досить прозорим. В основному критика роботи рад зводилася, особливо у межах пострадянської історіографії, до зауважень щодо механізму прийняття рішень, їх передсесійної «підготовки» із обов'язковим майбутнім одностайним схваленням. Із середини 1990-х рр. у наукових дослідженнях часто піднімалося питання відносно того, що рішення рад та виконкомів ухвалювалися без дотримання процедури, вироблялися не в процесі засідання, а заздалегідь, у тому числі й як результат “одноосібної творчості” голови виконкому чи начальника управління.

Фактично в межах радянської історіографії не було вироблено єдиної концепції щодо правового становища рад, виконкомів та відділів і управлінь. У більшості робіт місцеві ради та їх виконкоми характеризуються єдиним поняттям – “місцеві органи влади та управління”, або “місцеві органи державної влади та управління”. Поряд із цим існувало дві, на перший погляд, протилежні точки зору на правову природу рад та їх виконкомів, які виходили з розуміння рад та їх виконавчо-управлінських структур у системі державних органів влади. Відносно рад ці точки зору полягали в тому, чи

були вони органами державної влади, чи все ж таки могли називатися органами місцевого самоврядування. Виконкоми могли розглядатися як апарат управління відповідної ради, або ж як самостійний орган державної влади. Автори окремих досліджень характеризували ради у якості представницьких органів влади. За радянськими Конституціями обласні ради трактувалися як органи місцевої державної влади, а виконком – як виконавчий та розпорядчий орган ради. Тож застосування поняття “місцеве самоврядування” по відношенню до рад, а ”орган державної влади” по відношенню до виконкомів могло бути сумнівним не лише з юридичного, але і з політичного погляду.²⁶⁸

В цілому висвітлення діяльності рад в 1960 – на початку 1980-х років мало на меті показати їх значення у якості основи радянського ладу попри зростання партійного диктату. У період перебудови вчені, вказуючи на певні недоліки радянської системи, вели мову про її гнучкість і можливість у майбутньому виконувати свої функції.

Оцінки ролі радянських органів у сучасній російській історіографії суттєво відрізняються від тих, що панували у період існування СРСР. Однак дослідження ролі радянських органів здійснюється, як правило, з метою доведення їх значущості і затушовування негативних явищ у їхній роботі. Такий підхід у межах «соціального замовлення» впливає з визнання Російською Федерацією власного наступництва стосовно СРСР. Це призводить до появи нових штампів, далеких від наукового пізнання. Так, змальовуючи політичний портрет Л.Брежнєва, С.Семанов наголошував на особистому внеску цього радянського лідера у применшення значимості радянських органів у порівнянні із партійними. Автор вказував, що еволюція радянської політичної системи проходила в умовах постійного послаблення

²⁶⁸ Молдавська Т. І. Обласні ради депутатів у системі владних відносин радянського суспільства у 1947-1990 рр.: (На прикладі південних областей УРСР) / Т. І. Молдавська. – Дис... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 2010.

ролі рад у Радянському Союзі. Це явище він оцінював негативно, підкреслюючи, що згортання повноважень відбилися хворобливим скочуванням народного руху вниз, вело до засилля партійної, державної, господарської бюрократії, і врешті решт призвело до падіння Держави Рад.²⁶⁹

Окремі аспекти діяльності рад досліджуються сучасними російськими вченими в межах вивчення історії формування радянських еліт. О.Кришановська²⁷⁰ О.Куклев²⁷¹ називали радянську політичну еліту «люмпен-аристократією». Г.Ашин визначив джерелом її формування змаргіналізовані елементи пізньоімперського та ранньорадянського періоду.²⁷² Він виділив чотири покоління радянських еліт: “ленінську гвардію”, сталіністів, еліту бюрократії і партійних функціонерів (хрущовсько-брежнєвську), та неоднорідно модернізаційну (горбачовську).²⁷³ У своїх роботах Г. Ашин використовував ціннісний підхід, а відтак, радянські еліти для нього виступали в першу чергу представниками тоталітаризму.

В.Мохов, аналізуючи регіональну еліту хрущовсько-горбачовської епохи, прагнув довести, що в СРСР не могло сформуватися вузькорегіональної еліти, оскільки централізація політичної влади унеможлиблювала цей процес.²⁷⁴ Однак, на його думку, регіоналізація еліти все ж таки поглиблювалася з роками, а накопичення в її руках матеріальних і промислових ресурсів посилювало децентралізацію в СРСР. Тут варто

²⁶⁹ Семанов С. Н. Брежнев – правитель «Золотого века» / С. Н. Семанов. – М., 2002. – С. 82-83.

²⁷⁰ Крышановская О. Трансформация старой номенклатуры в новую российскую элиту / О. Кришановская // Полис. – 1995. – №1 – С. 51-62.

²⁷¹ Куклев О. Трансформации политической элиты в России / О. Куклев // ОНС. – 1997. – №4. – С. 86-89.

²⁷² Ашин Г. А. Смена элит / Г. А. Ашин // ОНС. – 1995. – № 1. – С. 43.

²⁷³ Там само. – С. 49.

²⁷⁴ Мохов В. П. Региональная политическая элита России (1945-1991 гг.): Монография / В. П. Мохов. – Пермь, 2003. – С. 9.

вказати, що в Україні проблема регіоналізації політичних еліт досліджується явно недостатньо.

Становлення пострадянських українських студій участі трудящих у роботі рад відбувалося досить повільно. Вірогідно під тиском нових ідеологічних чинників інтерес дослідників до історії радянської місцевої адміністративної влади різко зменшився. Нав'язування політичними діячами негативного сприйняття більшості з того, що було пов'язане з існуванням СРСР призвело до створення історіографічної ситуації, коли вивчення радянської історії мало відбуватися до певної міри фрагментарно. Протягом першої половини 1990-х років успіхом користувалися праці, автори, яких вивчали історію національного державотворення. Протягом другої половини 1990-х років відбувається становлення наукових досліджень з історії радянських та партійних еліт. Історії рад давалася в основному негативна оцінка через аналіз тоталітарного минулого. У той же час на рубежі ХХІ ст. з'явилися наукові праці, автори яких приділяли певну увагу висвітленню політичних настроїв населення України, в тому числі й через ставлення до проведення виборів до рад.²⁷⁵

У 1992 р. було захищено докторську дисертацію В.І.Кравченком за темою “Ради народних депутатів України в 80-ті рр.: досвід. Проблеми. Уроки”,²⁷⁶ при написанні якої використовувалися архівні матеріали, що містилися у фондах обласних рад та виконкомів державних обласних архівів

²⁷⁵ Див.: Кононенко В. В. Настрої населення України в умовах повоєнної декларативної радянської демократії / В. В. Кононенко // Наук. зап. Вінницьк. держ. пед. ун-ту імені Михайла Коцюбинського. Вип. VI. Серія: Історія: Зб. наук. праць. – Вінниця, 2003. – С. 75-80; Кононенко В. В. Підвищення соціальної активності та наростання критичних настроїв серед населення УРСР у повоєнний період / В. В. Кононенко // Наук. зап. Вінницьк. держ. пед. ун-ту імені Михайла Коцюбинського. Вип. VII. Серія: Історія: Зб. наук. праць. – Вінниця, 2004. – С. 67-71.

²⁷⁶ Кравченко В. И. Советы народных депутатов Украины в 80-е годы: Опыт. Проблемы. Уроки. – Автореф. дис... докт. ист. наук / В. И. Кравченко. – К, 1991. – 33 с.

Запорізької, Донецької, Дніпропетровської, Івано-Франківської, Херсонської, Одеської, Харківської, Чернівецької, Луганської областей. Називаючи спосіб формування рад недемократичним, автор розглядав практичну діяльність рад. Він дійшов до висновку, що невизначеність функцій виконавчої і представницької влади та порушення їх підпорядкованості вищестоящим органам влади, встановлення надцентралізації управління, та фактичне відчуження участі громадян у сфері управління залишалися причинами відносної неефективності діяльності рад.

У 2010 р. була захищена кандидатська дисертація Т.І.Молдавською «Обласні ради депутатів у системі владних відносин радянського суспільства у 1947 – 1990 рр. (На прикладі південних областей УРСР)», в якій уперше було детально проаналізовано всі етапи підготовки і проведення радянських виборів в місцеві ради та детально відтворено якісний склад депутатського корпусу обласних рад південних областей УРСР. На основі репрезентативного комплексу усноїсторичних джерел продемонстровано низький рівень зацікавленості громадськості до роботи місцевих рад, в тому числі і осіб, які обиралися до них. Обґрунтовано тезу про варіативність особового складу обласних рад депутатів в межах однієї каденції. Доведено, що не існувало прямої залежності соціального складу рад від соціального складу населення певної області. Висвітлено особливості соціально-демографічних характеристик керівного складу виконавчо-управлінських структур. Було встановлено особливості постановки, типів та періодичності розгляду питань, що виносилися на сесії обласних рад, характер та причини їх зміни. Проаналізовано специфіку діяльності обласних виконавчих комітетів та їх відділів і управлінь в системі органів державної влади, виділено причини поступового перебирання функцій обласних рад їх виконкомами, з одного боку, і з іншого – перетягування обласними виконавчими комітетами повноважень виконкомів районних рад. Було виокремлено характерні риси діяльності обласних рад депутатів, пов'язані з

партизацією місцевих органів державної влади. Виявлено та досліджено принципи уніфікації та універсалізації у прийнятті рішень обласними радами та їх виконавчо-управлінськими структурами.²⁷⁷

На рубежі ХХІ ст. в українській історіографії розгорнулася дискусія стосовно визначення ролі рад у зміцненні тоталітарної держави. Думки вчених розділилися стосовно ототожнення «радянської держави» з тоталітарною. Частина авторів розглядали власне ради як складові елементи радянського тоталітаризму, ототожнюючи поняття “радянська система” та “тоталітаризм.”²⁷⁸ Однак через деякий час з’явилися й інші твердження. Так, С.В.Кульчицький поступово відійшов від трактування радянської системи як синоніма поняття “тоталітарна система”, так само як і від трактування радянської влади як “окупаційної”.²⁷⁹ Поєднання диктатури партійних органів і влади рад дозволило охарактеризувати владу в СРСР як «компартійно-радянську». У той же час певною мірою залишається відкритим питання щодо міри «засилля» партійних органів у радянських установах, а також рамок свободи у прийнятті рішень радами. Ця проблема активно розробляється українськими дослідниками в межах вивчення історії формування політичних еліт на теренах республіки.

Тоталітарний режим ґрунтується на тотальному охопленні державою суспільного життя. Тоталітаризм не був характерним для деспотичних і

²⁷⁷ Молдавська Т. І. Обласні ради депутатів у системі владних відносин радянського суспільства у 1947-1990 рр. (На прикладі південних областей УРСР) / Т. І. Молдавська. – Дис... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 2010. – 250 с.

²⁷⁸ Баран В. К. Україна в умовах системної кризи (1946-1980-і рр.) / В. К. Баран, В. М. Даниленко – К., 1999; Грицак Я. Нарис історії України: Формування модерної української нації ХІХ-ХХ ст. / Я. Грицак – К., 2000; Політична історія України ХХ століття: В 6 томах / [ред. колегія І. Курас, С. Кульчицький, Л. Нагорна, І. Солдатенко]. – Т. 6 – К., 2003. – С. 315-403; Новітня історія України (1990-2000) / А. Г. Слюсаренко, В. І. Гусев, В. П. Дрожжин та ін. – К., 2000. – С. 513-614.

²⁷⁹ Кульчицький С. В. Чи була радянська влада окупаційною? / С. В. Кульчицький // День. – 2008. – 11 листоп. – С. 1-2.

тиранічних режимів попередніх століть, оскільки тоді не існувало таких могутніх технічних і психологічних механізмів контролю за людиною і суспільними інститутами, не було такої концентрації влади в руках політичних угруповань. Феномен тоталітарного режиму криється у існуванні масової людини – усередненої особистості зі стандартним мисленням, яка знаходить задоволення у тому, щоб діяти “як усі”, не вміє критично мислити, зневажливо ставиться до пізнання, шанує колективізм, підпорядкований “загальному інтересу”, і масового суспільства – суспільства структурно недиференційованого, де існує поділ тільки на “верхи” і “низи”, вождів і маси. Масове суспільство і масова людина породжені такими обставинами: широкою участю мас у політиці у зв'язку із розвитком демократії; відчуженістю людини від можливості реально впливати на політичні рішення; залученням мас до нетрадиційних форм боротьби – страйків, бунтів, масових маніфестацій політичними маргіналами (людьми, які перебувають на межі між низами і верхами як соціально, так і психологічно); пауперизацію значної частини населення внаслідок монополізації економіки; розорення дрібних власників. Тоталітарний режим виникає в кризових ситуаціях, породжених необхідністю форсувати модернізацію суспільства, де існує значна частина знедоленого населення й інтелектуалів-маргіналів, могутні владні, технічні, психологічні можливості мобілізації мас для виходу з даної ситуації. Для тоталітарного режиму характерні такі ознаки: тотальний контроль держави над усіма сферами суспільства, монополізація влади в руках однієї партії, котра цілком підпорядкована вождеві; повне панування однієї ідеології, терористичний поліцейський контроль; мілітаризація суспільного життя і знищення громадянського суспільства; проголошення принципу органічної єдності держави і народу; панування воєнної або планової економіки. Дефініції «компартійно-радянська» диктатура або влада не вичерпують глибини означеного явища. З одного боку, партія досить жорстко контролювала діяльність рад, а з іншого частина радянських

керівників, будучи комуністами, коливалися між сліпим виконанням вказівок вищих органів у рамках партійної дисципліни та вирішенням нагальних проблем місцевості, яка перебувала під їхнім безпосереднім керівництвом.

Ця ситуація була своєрідно охарактеризована М.С.Дорошком, який вважав, що партія більшовиків “воліла не брати на себе відповідальності за поточні справи”, і тому державні функції розпорядчого типу були передані радам. Однак і керівні пости, і рядове депутатство в радах поступово було повністю перейнято саме членами партії, які витіснили або усунули вихідців із інших політичних партій. Таким чином, з самого початку зрощення партійних і державних структур почало здійснюватися на особистісному рівні, оскільки до ключових посад в радах допускалися лише члени партії. У свою чергу, це поклало основи для подальшого розвитку особливого типу політичного режиму та адміністративного устрою.²⁸⁰ Саме такий розвиток подій в радянському суспільстві вкладається у партократичну теорію еліт, яка виходить з думки, що панування у суспільстві однієї партії, маючи всеосяжний характер, вимагає жорсткої ієрархічної структури, за якої влада концентрується в руках вищого керівництва.

Такий підхід до оцінки ролі рад у суспільно-політичних процесах може бути доповнений твердженням про важливість етнонаціонального чинника, який виступає у якості засобу розмивання монолітності пануючої партії виходячи з вузько корпоративних місцевих інтересів відповідних еліт. У цьому зв'язку місцеві ради виступали як один із засобів захисту місцевих (або ж національних) інтересів. Тому стає зрозумілим прагнення вищої партійної еліти утвердити в історіографії у якості постулату думку про необхідність постійного підвищення партійного впливу в радах. Можливо саме воно може слугувати ознакою відсутності повної єдності у лавах правлячої партії і дає підстави стверджувати наявність впливових місцевих

²⁸⁰ Дорошко М. С. Номенклатура: керівна верхівка радянської України (1917-1938 рр.) / М. С. Дорошко. – К., 2008. – С. 166-167.

угруповань, чії політичні погляди не виходили за межі загальноприйнятих у суспільстві і керувалися догматами пануючої ідеології, але економічні прагнення (а можливо й духовні чи соціальні) створювали передумови для майбутнього розколу Компартії та відносно швидкого поширення відцентрових течій. Цей аспект суспільно-політичної діяльності рад потребує проведення спеціальних досліджень. Принаймні у наукових дослідженнях визнається факт наявності скажімо «української політичної еліти», яка стала запорукою успіху М.С.Хрущова у боротьбі за вищу владу в країні, та протиставлення її вихідцям «московської еліти». Питання «номенклатурної десталінізації» частково досліджувалися й у радянські часи, коли вчені прагнули визначити доцільну міру збільшення апарату управління й визначити вплив численних кадрових переміщень у роки М.С.Хрущова, які подавалися як частина процесу подолання культу особи, а насправді являли собою кроки М.Хрущова по зміцненню свого власного впливу у регіонах. Кадрові перестановки стали для М.Хрущова засобом забезпечення десталінізації із паралельним укріпленням власного становища керівника держави. С.В.Кульчицький зазначав, що з перемогою М.Хрущова українська політична еліта діставала істотну перевагу над управлінською елітою інших регіонів країни. Адже кадри, які новий вождь знав особисто і міг покластися на них, походили здебільшого з України. В Москву злітали на високі посади українські діячі. За законами номенклатури, кожний з них тягнув "своїх".²⁸¹

Хоча варто зазначити, що перспективні керівники місцевого рівня за сприятливих обставин у радянській системі через деякий час обов'язково перетворювалися на «московську політичну еліту» через відповідну зміну місця роботи. Цей засіб тривалий час був доволі успішним у справі руйнації

²⁸¹ Кульчицький С. В. Спроби реформ (1956-1964) / С. В. Кульчицький // Укр. іст. журн. – 1998. – № 2. – С. 111-112.

національних політичних еліт, які могли б стати на перепоні існуванню радянської системи.

Аналіз ролі рад в системі державної влади СРСР містився у роботі Х.Арендт. Вона озвучила правило наділення владою установ та організацій в умовах існування тоталітарного режиму. Відповідно до її висновків чим більш відомим є орган влади, тим меншою реальною владою він володіє. Свою тезу дослідниця доводила на прикладі рад, наголошуючи, що ради, конституційно визнані як вища влада в державі, мали менше влади, ніж більшовицька партія, яка у свою чергу поступалася обсягом влади перед таємною поліцією.²⁸²

Існування рад у сучасній Україні створює передумови для вивчення їх історичного розвитку із визначенням ставлення широких верств населення до них, ролі депутатського корпусу рад у прийнятті чи ініціації прийняття важливих рішень на державному чи місцевому рівнях. Дослідження потребує роль радянських органів як засобу підготовки кадрів апарату управління у радянській державі. Важливо зосередити увагу на організації виборів до рад. Тут важливо оцінити існування і масштаби змагальності висунення безальтернативних кандидатів на виборах, яка була пов'язана із діяльністю родинно-земляцьких угруповань та «команд» певних політичних лідерів, що боролися за владу у радянській країні. Також варто не випустити з уваги роль рад у здійсненні політики стосовно національних кадрів на територіях окремих республік.

Загалом вплив кадрової роботи партії на суспільно-політичні процеси в УРСР досліджений однобічно. Якщо у період існування СРСР в основному розглядалися питання підготовки комуністів до керівної роботи, вивчалася їх роль у налагодженні та розширенні виробництва із висвітленням їх ролі у забезпеченні масової участі працівників у суспільно-політичних рухах, пов'язаних із трудовою діяльністю, то у пострадянський період увага вчених

²⁸² Арентт Х. Джерела тоталітаризму / Х. Арентт. – К., 2005. – С. 454.

в основному прикута до аналізу розвитку радянської політичної еліти. Певною мірою у наукових працях проаналізовано біографії видатних політиків із висвітленням їхнього кар'єрного зростання. У цьому зв'язку науковцями аналізувалася кадрова політика взагалі і її вплив на розвиток окремих регіонів держави.

Аналіз стану дослідження кадрової політики КПРС та її впливу на суспільно-політичні процеси в УРСР дозволяє персоніфікувати внесок дослідників у вивчення даної теми. У цьому зв'язку варто виділити роботи Г.Ашина, Г.Кривошеї, В.Литвина, В.Лук'яненка, В.Мохова, Ю.Шаповала та ін.

РОЗДІЛ 4

ДОСЛІДЖЕННЯ ВЧЕНИМИ ДІЯЛЬНОСТІ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ РУХІВ ТА ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ

Відповідно до висновків сучасної політичної науки політичні рухи являють собою різноманітні форми громадянської активності, спрямованої на досягнення певних суспільно-значимих цілей, через тиск на владні структури та мобілізацію масової підтримки на користь вироблених у рамках руху програм, а громадсько-політичні організації мають захищати власних членів від державних структур. Таким чином реалізується одна із основ громадянського суспільства. Але в умовах радянського тоталітаризму уявлення про сутність політичних рухів і громадських організацій були викривленими. Вони розглядалися у якості засобів посилення тиску владних структур на суспільство. Керівництво з боку партійних органів розгортанням рухів і діяльністю громадсько-політичних організацій вважалося однією з основ існування радянської країни.

Обґрунтування представниками радянської історіографії партійного керівництва перебігом суспільно-політичних рухів супроводжувалося визнанням надуманої фіксації кількості їх членів та «доведенням» принципів переваг існування суспільно-політичних рухів і громадських організацій у радянському суспільстві. Виступаючи, по-суті, додатками партійно-державної влади громадські організації перетворювалися на слухняних виконавців волі партійних органів. Тому «доведення» їх значущості у суспільно-політичних процесах в УРСР часто зводилося до переказування змісту відповідних законодавчих актів, які проголошували широкі права трудящих, але не забезпечували механізму чи можливості їх реалізації. З метою зомбування суспільної свідомості через визначення ролі і місця політичних рухів і громадсько-політичних організацій у політичному

житті країни представники радянської історичної науки сповідували войовниче ставлення до висловлювань чи висновків своїх зарубіжних опонентів. Відсутність ґрунтовного аналізу праць західних вчених із безпідставною критикою їх змісту залишалася серед завдань вітчизняних науковців.

Одним із найбільш розрекламованих радянською владою способів самореалізації широких верств населення СРСР у суспільно-політичному житті була участь трудящих у соціалістичному змаганні. Трудова професійна діяльність працівників різних галузей господарства ототожнювалася із активною участю у соціалістичному змаганні. Причому у наукових творах широко представлялися «докази» масовості участі трудящих у цьому процесі та його економічна доцільність і виваженість. У роки правління Л.Брежнєва участь у соцзмаганні була представлена як позитивне сприйняття громадянами господарських реформ того періоду. Соціалістичне змагання у радянській історіографії оголошувалося засобом розширення ініціативи та самостійності робітників, сприяння виробленню у них так званого «нового ставлення» до праці, яке передбачало подолання недоліків в організації виробництва, викриття невикористаних резервів, розвиток і зміцнення соціалістичної свідомості, досягнення найвищої продуктивності праці із формуванням звички працювати і знаходити у праці глибоке моральне задоволення. Поруч із цим соцзмагання розглядалося у якості могутнього важеля партійних організацій на шляху залучення робітників до активної, свідомої, творчої праці. У наукових роботах, головним чином, розкривалася керівна роль партійних організацій у розвитку змагання, аналізувався процес його зародження, поширення різного роду передових починів, узагальнювалася практика партійних комітетів по розвитку руху за комуністичне ставлення до праці.

Роботи вчених, присвячені висвітленню різних аспектів соціалістичного змагання, можна поділити за масштабом охоплення територіальних меж

дослідження. Розрізняються праці, присвячені висвітленню розгортання соцзмагання у масштабі республіки, в її окремих регіонах, у межах однієї чи кількох галузей промисловості чи сільського господарства. Якщо у роботах вчених, присвячених висвітленню поширення соцзмагання у період хрущовської «відлиги», багато місця приділялося вивченню визначення об'єктивності переростання соцзмагання у рух за комуністичну працю, то стосовно періоду правління Л.Брежнєва, мова вже йшла про визначення основ масовості руху із визначенням числа його учасників.

Повна залежність громадських організацій від партії та держави звичайно не визнавалась офіційною історіографією 70-х – 80-х рр., незважаючи на те, що окремим напрямкам їх діяльності приділялась надзвичайна увага. Наприклад, за підрахунками В.П.Самохвалова, лише в період 1971 – 1975 рр. з проблем соціалістичного змагання в Україні було опубліковано понад 180 праць.²⁸³ Всі вони подавали змагальність не як форму підвищення інтенсивності праці і засіб зміцнення існуючого режиму, а як результат зростаючої свідомості трудящих.

У комплексному дослідженні працівників ВПШ при ЦК КПРС соціалістичне змагання розглядалося у якості важливого засобу інтернаціоналізації суспільства. Об'єднання трудящих у межах цього руху, на думку авторів, забезпечило успіх у вирішенні в СРСР національного питання. Вони хибно стверджували, що у розгортанні соціалістичного змагання між колективами, областями, республіками знаходило відображення співпадіння національних, республіканських та загальнонародних інтересів. Окремо у дослідженні розглядається участь трудящих у змаганні, що отримало назву «Договір тисяч», до якого

²⁸³ Самохвалов В. П. Діяльність партійних організацій України по розвитку соціалістичного змагання у промисловості / В. П. Самохвалов // Укр. іст. журн. – 1977. – № 7. – С. 126-131.

залучалися працівники текстильної та суміжних галузей промисловості різних республік.²⁸⁴

Складність організації соціалістичного змагання як якості господарського механізму та причину посилення ролі партії у його поширенні називав А.Маманчук, який відзначав важливість впливу участі у змаганні на формування особистості радянської людини.²⁸⁵ Важливу роль у поширенні соцзмагання радянські вчені відводили гласності, розуміючи її як висвітлення у засобах масової інформації позитивних прикладів самовідданої праці передовиків виробництва, наголошуючи, що вони ставали причиною збільшення кількості передових починів. Однобічне трактування гласності як засобу морального стимулювання успішних робітників дозволяло зробити невважений висновок про можливість використання гласності як комплексного засобу політичного, трудового та морального виховання трудящих.²⁸⁶

Частина радянських вчених розглядала регіональні аспекти поширення соціалістичного змагання. Так, участь трудящих у розгортанні соцзмагання у Миколаївській, Одеській та Херсонській областях вивчав М.І.Ольшанський, наголошуючи, що вагомим фактором у цій справі було бажання працівників «гідно зустріти» 100-річчя з дня народження В.І.Леніна. Звертає на себе увагу оцінка вченим моральних якостей пересічних працівників підприємств, коли автор стверджував, що ніяка роз'яснювальна і організаторська робота

²⁸⁴ Сущность и значение политики КПСС в условиях развитого социалистического общества / Ред. кол.: С. С. Шаумян, И. И. Грошев, С. П. Мезенцев. – М., 1974. – С. 168-217.

²⁸⁵ Маманчук А. И. Партийные организации Украины во главе социалистического соревнования за повышение эффективности промышленного производства в десятой пятилетке / А. И. Маманчук // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 98. – К., 1979. – С. 96-103.

²⁸⁶ Батарина А. Ф., Стасюк Н. И. О повышении роли гласности социалистического соревнования в коммунистическом воспитании трудящихся / А. Ф. Батарина, Н. И. Стасюк // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 128. – К., 1984. – С. 32-37.

не могли б принести потрібного успіху у розгортанні соціалістичного змагання, якби не була забезпечена авангардна роль комуністів.²⁸⁷

Роль господарської реформи у справі розгортання змагання у Харківській, Полтавській та Сумській областях вивчав М.В.Яремченко, який зробив висновок про підведення міцної економічної бази під соціалістичне змагання рішеннями вересневого 1965 р. Пленуму ЦК КПРС, що орієнтував виробників на підвищення ефективності праці.²⁸⁸ Процес участі молоді у соцзмаганні на Львівщині досліджувала Р.К.Ковалевська, наголошуючи на важливості участі молодих людей у змаганні через те, що молодь становила близько половини складу робітничого класу.²⁸⁹ Розгортання соціалістичного змагання на Донбасі в роки дев'ятої п'ятирічки вивчали В.С.Чистяков та Г.Д.Попов, відзначаючи, що воно набрало більш комплексного характеру із розробкою під керівництвом партійних органів комплексних планів підвищення продуктивності праці робітників і бригад та особистих творчих планів інженерів і техніків. На думку вчених саме з цього часу соцзмагання увійшло в повсякденне життя радянських людей та стало справляти значний вплив на економічний розвиток.²⁹⁰

²⁸⁷ Ольшанський М. І. Партійні організації промислових підприємств – ініціатори дальшого розвитку соціалістичного змагання трудящих (1965-1970 рр.): (За матеріалами Миколаївської, Одеської та Херсонської областей) / М. І. Ольшанський // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 66. – К., 1974. – С. 66-71.

²⁸⁸ Яремченко М. В. Діяльність партійних організацій промислових підприємств по розвитку соціалістичного змагання в умовах господарської реформи 1965-1970 рр. / М. В. Яремченко // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 66. – К., 1974. – С. 98-104.

²⁸⁹ Ковалевська Р. К. З досвіду соціалістичного змагання серед молоді Львівщини в період комуністичного будівництва / Р. К. Ковалевська // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 66. – К., 1974. – С. 129-132.

²⁹⁰ Чистяков В. С., Попов Г. Д. Керівництво партійних організацій Донбасу дальшим розвитком соціалістичного змагання у промисловості в умовах розвинутого соціалізму / В. С. Чистяков, Г. Д. Попов // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 85. – К., 1976. – С. 50-58.

Участь громадських організацій у поширенні соціалістичного змагання вивчав у другій половині 1960-х років М.Хоменко, який зосередив увагу на розгортанні руху за комуністичну працю. Автор у якості характерних рис організаторської роботи партійних, профспілкових і комсомольських організацій республіки називав оперативність при здійсненні нових вимог до організації змагання, викликаних господарською реформою, своєчасну зміну його умов, конкретну допомогу учасникам змагання у розробці соціалістичних зобов'язань та створення умов для їх виконання, ефективне ідеологічне забезпечення соціалістичного змагання.²⁹¹

Представники радянської історіографії акцентували увагу на висвітленні різноманітних аспектів керівництва партійними органами рухом за комуністичну працю на промислових підприємствах республіки, відзначаючи принципову відмінність цієї діяльності в умовах проведення господарської реформи другої половини 1960-х років. Ця відмінність, на їхню думку, полягала у тому, що взяті на себе зобов'язання були засновані на точних економічних розрахунках, відрізнялися конкретністю, у них передбачалося досягнення вищих техніко-економічних показників, впровадження наукової організації праці, створення кращих її умов.²⁹²

Ідеологічне забезпечення соціалістичного змагання впродовж 1966 – 1970 рр. розглядалося представниками радянської історіографії у якості вагомого засобу підвищення суспільно-політичної активності трудящих,

²⁹¹ Хоменко Н. М. Партийное руководство деятельностью общественных организаций по развитию социалистического соревнования рабочего класса (1966-1970 гг.) / Н. М. Хоменко // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 100. – К., 1979. – С. 113-121.

²⁹² Рущенко П. Т., Яремченко М. В. Руководство движением за коммунистическое отношение к труду в промышленности в условиях развитого социализма / П. Т. Рущенко, М. В. Яремченко // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 108. – К., 1980. – С. 42-50; Солопов В. Ф., Фатеев П. М. Из опыта партийного руководства по воспитанию коммунистического отношения к труду работников печати / В. Ф. Солопов, П. М. Фатеев // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 108. – К., 1980. – С. 50-55.

спрямованої на беззастережне виконання завдань п'ятирічного плану. Особливого значення надавалося залученню до соцзмагання молодих людей, залученню трудящих до змагання за перевиконання особистих планів.²⁹³

Окремо варто відзначити особливості створення праць, присвячених вивченню соцзмагання у різних галузях народного господарства.

У роботі О.М.Бистрієвського зроблено спробу на основі аналізу розгортання змагання на промислових підприємствах та будовах УРСР визначити відмінність у поширенні змагання в роки «відлиги» і у більш пізній період. Вчений стверджував, що у період боротьби за виконання завдань восьмої п'ятирічки соціалістичне змагання поповнилося новим змістом. Якщо в період семирічки головним завданням учасників змагання було дострокове виконання завдань народногосподарського плану, то в період восьмої п'ятирічки характерною рисою змагання стала боротьба за підвищення ефективності виробництва, за високу якість продукції, прискорення технічного прогресу, впровадження у виробництво досягнень науки і передового досвіду. Як високе досягнення розглядалося автором залучення на кінець восьмої п'ятирічки до соцзмагання 90 % усіх працюючих на підприємствах та будовах УРСР.²⁹⁴ Роль партійних організацій у розгортанні соцзмагання у металургійній та машинобудівній промисловості УРСР досліджували В.Г.Поставний та Г.Г.Поставна, які стверджували про суттєвий вплив на визначення специфіки змагання впровадження господарської реформи, яка почала здійснюватися після вересневого 1965 р. Пленуму ЦК КПРС. Суть цієї різниці полягала в переорієнтації трудящих на

²⁹³ Письменный Г. Г. и др. Идеологическое обеспечение партийными организациями Украины социалистического соревнования (1966-1970 гг.) / Г. Г. Письменный, Г. Д. Чайка, И. В. Аникеева // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 128. – К., 1984. – С. 27-32.

²⁹⁴ Бистрієвський О. М. Керівництво партійних організацій соціалістичним змаганням на промислових підприємствах і будовах Української РСР у 1959-1970 рр. / О. М. Бистрієвський // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 66. – К., 1974. – С. 8-14.

боротьбу не тільки за кількісні показники, але й за високу якість продукції, за економію коштів, матеріальних трудових ресурсів, за ефективне й швидке впровадження науково-технічних досягнень у виробництво.²⁹⁵ Розгортання соціалістичного змагання на промислових підприємствах УРСР як засіб зміцнення співробітництва народів СРСР досліджувала В.Артемова, яка вказувала на важливість перетворення змагання на школу інтернаціонального виховання. Вона відзначала за недолік української радянської історіографії незначну увагу авторів до висвітлення дії змагання на виховання нової людини у дусі колективізму, соціалістичного інтернаціоналізму та єдності радянських народів.²⁹⁶

Окремо можна виділити твори представників радянської історіографії, автори яких висвітлювали поширення соціалістичного змагання у сільській місцевості. Узагальнення методів поширення соцзмагання у сільській місцевості УРСР містилося у роботі В.П.Шкварця, який виділив його особливості у період правління Л.Брежнєва: економічну обґрунтованість, науковий характер, врахування при підведенні підсумків підвищення рентабельності і фондівіддачі, збільшення прибутку, прискорення темпів зростання продуктивності праці.²⁹⁷

У дослідженні М.В.Траф'яка проаналізовано розвиток соціалістичного змагання між союзними республіками із виділенням ролі УРСР у його

²⁹⁵ Поставний В. Г., Поставна Г. Г. Партійні організації республіки в боротьбі за втілення в життя ленінських принципів розвитку соціалістичного змагання: (З досвіду металургійної і машинобудівної промисловості 1966-1970 рр.) / В. Г. Поставний, Г. Г. Поставна // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 66. – К., 1974. – С. 27-28.

²⁹⁶ Артемова В. Я. Социалистическое соревнование как средство укрепления братского сотрудничества народов Союза ССР: (На материалах промышленных предприятий Украинской ССР, 1971-1975 гг.) / В. Я. Артемова // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 98. – К., 1979. – С. 121-129.

²⁹⁷ Шкварець В. П. Діяльність партійних організацій України щодо поліпшення соціалістичного змагання на селі (1959-1972 рр.) / В. П. Шкварець // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 66. – К., 1974. – С. 41.

популяризації. Однак автор зробив досить сумнівний висновок про однозначне посилення співробітництва та взаємодопомоги між різними націями СРСР, поглиблення процесу інтернаціоналізації сільськогосподарського виробництва в цілому після березневого 1965 р. Пленуму ЦК КПРС, наголошуючи на перетворенні роботи у сільському господарстві у різновидність індустріальної праці.²⁹⁸ Є.М.Коренчук та Є.І.Юрій вивчали розвиток соціалістичного змагання сільських механізаторів у 1966 – 1970 роках, розглядаючи їх у якості провідників індустріальної праці на селі.²⁹⁹ Партійне керівництво соціалістичним змаганням працівників села у 1966 – 1977 рр. вивчав В.Ф.Плисюк, який виділив змагання за звання колективу високої культури землеробства та тваринництва та наголошував на суттєвій активізації змагання на честь 100-річчя з дня народження В.І.Леніна. Автор схвалював введення у якості контролю за виконанням взятих на себе соціалістичних зобов'язань введення захисту соцзобов'язань.³⁰⁰

Розвиток руху за комуністичну працю у сільському господарстві у 1970-х роках вивчав Е.Короїд, який зосередив свою увагу на аналізі впливу на поширення руху проведення комуністичних суботників і наголошував, що основу для поширення руху за комуністичну працю становить сама система колгоспно-радгоспного господарювання. На думку автора, розвитку руху сприяло посилення процесів спеціалізації та концентрації колгоспно-радгоспного виробництва, міжгосподарська кооперація та агропромислова інтеграція; збільшення та зміцнення аграрного загону робітничого класу;

²⁹⁸ Траф'як М. В. Братерське співробітництво союзних республік – одна з найважливіших умов втілення в життя аграрної політики КПРС / М. В. Траф'як // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 81. – К., 1976. – С. 39-47.

²⁹⁹ Коренчук Є. М., Юрій Є. І. Партійне керівництво соціалістичним змаганням сільських механізаторів (1966-1970 рр.) / Є. М. Коренчук, Є. І. Юрій // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 83. – К., 1976. – С. 65-72.

³⁰⁰ Плисюк В. Ф. Партійное руководство социалистическим соревнованием тружеников села (1966-1977 гг.) / В. Ф. Плисюк // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 94. – К., 1976. – С. 113-121.

збільшення серед працівників сільського господарства кількості механізаторів – кадрів, які об'єднані у постійних виробничих колективах. Масове розгортання руху за комуністичну працю, як і соціалістичного змагання в цілому, на думку Є.Короїда, було результатом тісного злиття політичного та трудового виховання радянських людей.³⁰¹

У період перебудови з'явилися наукові дослідження, автори яких розглядали процес поширення соціалістичного змагання з нових позицій, вказуючи на окремі недоліки та прорахунки партійних та радянських організацій у його організації. Частково розглядалася участь у соцзмаганні молодих людей та можливості за їхньою допомогою активізувати участь широких верств населення у його проведенні в різні періоди існування радянської держави. У дослідженні Н.Г.Коби розглядалася роль комсомольських організацій в організації соціалістичного змагання у сільській місцевості в 1976 – 1981 рр., де автор розглянув процес утворення комсомольсько-молодіжних колективів у складі сільгоспідприємств, роль комсомольців у піднесенні трудової активності сільської молоді.³⁰²

В.Васильчук та В.Б.Корняк наголошували на якісно новому розвитку соціалістичного змагання у десятій п'ятирічці із акцентуванням уваги на розгортання змагання за економію та заощадливість.³⁰³ В.С.Демчук вивчав розвиток соціалістичного змагання у промисловості УРСР у роки десятої

³⁰¹ Короед Е. С. Развитие движения за коммунистическое отношение к труду в сельском хозяйстве / Е. С. Короед // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 94. – К., 1978. – С. 121-126.

³⁰² Коба Н. Г. Партийное руководство деятельностью комсомола Украины по развитию трудовой активности сельской молодежи в 1976-1981 гг. / Н. Г. Коба // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 138. – К., 1986. – С. 108-115.

³⁰³ Васильчук В. Н., Корняк В. Б. Деятельность парторганизаций по повышению трудовой активности трудящихся: (На материалах производственных объединений, 1976-1980 гг.) / В. Н. Васильчук, В. Б. Корняк // Науч. труды по истории КПСС. – Вып 143. – К., 1986. – С. 74-79.

п'ятирічки, виділяючи у якості його особливості у цей період поширення руху багатостаночників та руху за поглиблення автоматизації виробництва.³⁰⁴

Серед наукових праць представників радянської історіографії, які писали про різні аспекти розгортання соціалістичного змагання, можна виділити дослідження, автори яких замислювалися над засобами підвищення зацікавленості трудящих у результатах своєї праці. Окремо ці питання досліджувалися стосовно працівників промисловості та сільського господарства. Вплив зростання рівня матеріального добробуту трудящих на їх участь у соціалістичному змаганні за збільшення продуктивності праці висвітлено у роботах В.М.Вітківської, А.І.Ленського, Б.Г.Куліковського, І.О.Літаша, які проаналізували зростання рівня оплати праці і соціальних виплат та зміни у ставленні працівників до виконання своїх обов'язків у зв'язку із збільшенням рівня заробітної плати. Вчені розглядали процес підвищення життєвого рівня населення як одну із головних передумов піднесення соціалістичної економіки.³⁰⁵

Зв'язок між покращенням побутових умов трудящих та зближенням рівня сільського та міського населення і підвищенням ефективності суспільного виробництва та зростанням продуктивності праці проаналізовано у роботі З.І.Заграй, де також розглянуто розвиток соціалістичного змагання у

³⁰⁴ Демчук В. С., Ясыр Н. Д. Из опыта партийного руководства социалистическим соревнованием трудовых коллективов промышленных предприятий Украины в годы десятой пятилетки / В. С. Демчук, Н. Д. Ясыр // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 141. – К., 1986. – С. 52-58.

³⁰⁵ Ленський А. І. Керівництво партійних організацій Донбасу діяльністю місцевих Рад по підвищенню матеріального добробуту трудящих (1966-1971 рр.) / А. І. Ленський // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 80. – К., 1976. – С. 123-128; Вітківська В. М. Турбота партії про зростання життєвого рівня трудящих в період розвинутого соціалізму / В. М. Вітківська // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 80. – К., 1976. – С. 109-114; Куліковський Б. Г., Літаш І. О. Діяльність Компартії України по підвищенню добробуту трудящих – основного завдання дев'ятої п'ятирічки / Б. Г. Куліковський, І. О. Літаш // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 80. – К., 1976. – С. 128-133.

сфері побутового обслуговування.³⁰⁶ Зближення рівня життя сільського і міського населення як важливий аспект забезпечення участі трудящих у соціалістичному змаганні розглядалося у роботі М.Я.Чернявського, який надавав важливого значення у цій справі запровадженню пенсійного забезпечення для колгоспників у 1965 р. та поступовому вирівнюванню розміру заробітної плати працівників сільського господарства, робітників і службовців. Саме із зростанням рівня культурного забезпечення села автор пов'язував піднесення політичної свідомості сільського населення та успішне розгортання ідейно-політичної роботи на селі.³⁰⁷

Необхідність забезпечення крутого піднесення сільського господарства поставила перед науковцями проблему підвищення зацікавлення працівників колгоспів та радгоспів у результатах своєї праці. Причому якщо у наукових роботах, написаних у роки правління М.С.Хрущова, головний акцент робився на моральне стимулювання, то у більш пізній період мова вже йшла про матеріальні вигоди від активної трудової діяльності. Вчені більше стали говорити про економічні чинники зацікавлення працівників, певною мірою відмежувавшись від суто позаекономічного примусу до праці працівників сільського господарства, який часто рекламувався на сторінках наукових видань у роки «відлиги» через «турботу партії про включення якомога більшої кількості людей до руху за комуністичне ставлення до праці». М.В.Стеценко звернув увагу на важливість морального та матеріального заохочення працівників радгоспів України – передовиків соцзмагання через

³⁰⁶ Заграй З. І. Діяльність партійних організацій України по розвитку побутового обслуговування трудящих (1966-1970 рр.) / З. І. Заграй // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 80. – К., 1976. – С. 115-123.

³⁰⁷ Чернявський М. Я. Піклування Комуністичної партії про зближення життєвого рівня міського і сільського населення в період розвинутого соціалізму / М. Я. Чернявський // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 80. – К., 1976. – С. 133-140.

встановлення призів чи премій для визнаних трудівників.³⁰⁸ В.О.Колесниченко порівняв здійснення «ленінських принципів матеріальної зацікавленості» у роки «відлиги» та на початку правління Л.Брежнєва, наголошуючи, що однією з причин зниження темпів розвитку сільського господарства на початку 1960-х років була недостатня матеріальна зацікавленість колгоспів у більш продуктивному розвитку громадського виробництва. Великого значення автор надавав авансуванню оплати праці колгоспників у гарантованих розмірах, яке було, по суті, перехідною ланкою до встановлення грошової оплати праці колгоспників без нарахування трудоднів. Саме перехід частини колгоспників на грошову оплату праці, на думку В.О.Колесниченка сприяв підвищенню трудової активності колгоспників, зростанню продуктивності їх праці, зниженню виробничих затрат у рамках участі у соціалістичному змаганні.³⁰⁹

У працях радянських дослідників соціалістичне змагання розглядалося у якості методу залучення громадян до управління виробництвом. Вважалося, що в умовах розвинутого соціалізму, якому властивий високий рівень розвитку виробничих сил, зрілість суспільних відносин, утвердження комуністичної ідеології як основи суспільної свідомості, посилення централізації і у той же час демократизації управління, розширення прав підприємств та трудових колективів значно підняли роль соціалістичного змагання як форми участі трудящих в управлінні виробництвом, стали могутнім стимулом розвитку творчої ініціативи мас.³¹⁰

³⁰⁸ Стеценко М. В. Керівництво партійних організацій соціалістичним змаганням працівників радгоспів України (1959-1972 рр.) / М. В. Стеценко // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 73. – К., 1975. – С. 29-34.

³⁰⁹ Колесниченко В. О. Здійснення Компартією України ленінських принципів матеріальної зацікавленості в колгоспному виробництві (1961-1970 рр.) / В. О. Колесниченко // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 80. – К., 1976. – С. 93-99.

³¹⁰ Денисов А. Ф. Социалистическое соревнование как метод вовлечения масс в управление производством: (На примере деятельности парторганизаций

У роки перебудови у якості вагомого засобу підвищення ефективності соціалістичного змагання вчені називали публікації періодичної преси. Проаналізувавши публікації, присвячені вдосконаленню соціалістичного змагання шахтарів протягом 1971 – 1980 рр., І.Павка, Л.Чорновол, С.Глазунов відзначили недоліки висвітлення цього питання у пресі, серед яких вони виділили: відсутність системи у висвітленні патріотичних починів та ініціатив, часту заміну рубрик з питань соціалістичного змагання, відсутність аналізу причин відставання окремих трудових колективів, недостатньо повне висвітлення прискорення науково-технічного прогресу, недостатнє використання виступів спеціалістів народного господарства, передовиків, новаторів виробництва. Вченими було проаналізовано зміну акцентів висвітлення у пресі соціалістичного змагання у різні періоди. 1973 рік був названий у якості рубежу помітного збільшення якісного рівня висвітлення у пресі соціалістичного змагання внаслідок запровадження різних форм подачі матеріалів, більш ефективного використанні читацької пошти, активізації залучення до виступів у пресі спеціалістів народного господарства, передовиків та ударників виробництва. Вчені наголошували, що 1973 – 1974 рр. позначилася тенденція до систематизації діяльності газет, підвищення їх цілеспрямованості. У другій половині 1970-х років значно підвищилася ефективність дії робсількорівських рейдів та оглядів на підвищення ефективності суспільного виробництва.

У рамках вивчення участі громадян у соціалістичному змаганні представники радянської історіографії розглядали ще кілька масових суспільних рухів, які мали продемонструвати єдність партії та народу у вирішенні завдань чергової п'ятирічки. Серед них можна виділити рухи новаторів та раціоналізаторів, які отримали широке висвітлення у наукових дослідженнях. Так, у роботі А.І.Кушнір виділялися рухи за створення фонду

новаторських пропозицій та за впровадження двозмінної роботи, механізацію та автоматизацію виробництва тваринницької продукції, які, на думку автора, дозволили забезпечити технологічне переозброєння сільського господарства.³¹¹

Партійне керівництво рухом раціоналізаторів та винахідників у роки дев'ятої п'ятирічки вивчав Г.П.Тарасов, який проаналізував кількісні показники за числом раціоналізаторів і винахідників, кількістю поданих ними пропозицій із визначенням ступеня їх впровадження у виробництво і визначенням розмірів економії від втілення у життя відповідних вдосконалень. Цей аналіз (збільшення кількості раціоналізаторів з 716 тис. до 828 тис. та їх пропозицій – відповідно 771 тис. і 881 тис.) дав можливість автору зробити висновок про подальше поширення раціоналізаторського і винахідницького рухів в УРСР впродовж 1971 – 1975 років.³¹² У якості характерної риси руху раціоналізаторів та винахідників А.Ференець називав його колективність, наголошуючи, що в умовах науково-технічної революції вагомі винаходи та вдосконалення можуть бути здійснені лише внаслідок колективної творчої діяльності. Проаналізувавши кількісні показники роботи раціоналізаторів автор зробив висновок, що більшість раціоналізаторських пропозицій подавалися бригадами, у складі яких об'єднувалися теоретична підготовка інженерно-технічних працівників та практичний досвід робітників.³¹³ У роботі П.Агапова та М.Кіпи узагальнювався досвід керівництва КПРС організаціями науково-технічної

³¹¹ Кушнір А. І. Розвиток творчої ініціативи і трудової активності аграрного заgonу робітничого класу / А. І. Кушнір // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 81. – К., 1976. – С. 36-37.

³¹² Тарасов Г. П. Партійні організації України на чолі руху винахідників та раціоналізаторів в роки дев'ятої п'ятирічки / Г. П. Тарасов // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 85. – К., 1976. – С. 131-137.

³¹³ Ференець А. Ф. Партийные организации Украины во главе движения изобретателей и рационализаторов в годы восьмой пятилетки / А. Ф. Ференець // Науч. труды по истории КПСС. – Вип. 98. – К., 1979. – С. 56-60.

творчості трудящих України. Вчені зробили неправомірний висновок про те, що підвищення ролі масових творчих самодіяльних організацій у здійсненні соціальної політики партії, розгортанні науково-технічної революції було закономірним явищем, обумовленим зростанням провідної ролі робітничого класу та значимістю цих організацій у політичній системі розвинутого соціалістичного суспільства.³¹⁴ У іншій праці ці вчені проаналізували роль партійних організацій України у зміцненні інтернаціональних зв'язків працівників різних підприємств у ході соціалістичного змагання, яке розглядалося у якості тісного злиття політичного і трудового виховання.³¹⁵

Новаторські починання робітників УРСР у 1966 – 1970 рр. представлені у дослідженні В.Шульца і А.Кожухаря, які на прикладі роботи передових колективів гірничої, хімічної промисловості показали розвиток руху за економію сировини і матеріалів, наголошуючи на тому, що досвід українських передовиків активно переймався виробничими колективами союзних республік.³¹⁶ В.Ф.Остафійчук та Л.Ю.Белоусов зосередили увагу на вивченні засобів впровадження передового досвіду у виробництво, представляючи рух раціоналізаторів як важливий засіб пошуків резервів виробництва та пропаганди передового досвіду масової технічної творчості.³¹⁷ Рух за впровадження новітніх досягнень науки і техніки у

³¹⁴ Агапов П. В., Кипа Н. М. Из опыта партийного руководства организациями научно-технического творчества трудящихся Украины в условиях развитого социализма / П. В. Агапов, Н. М. Кипа // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 100. – К., 1979. – С. 49-55.

³¹⁵ Агапов П. В., Кипа Н. М. Роль партийных организаций Украины в укреплении интернациональных связей трудовых коллективов предприятий в ходе социалистического соревнования / П. В. Агапов, Н. М. Кипа // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 105. – К., 1980. – С. 30-34.

³¹⁶ Шульц В. П., Кожухарь А. И. О работе партийных организаций Украины по распространению патриотических начинаний рабочих (1966-1970 гг.) / В. П. Шульц, А. И. Кожухарь // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 105. – К., 1980. – С. 49-52.

³¹⁷ Остафійчук В. Ф., Белоусов Л. Ю. Об опыте работы партийных организаций Украины по пропаганде и внедрению передового опыта

сільське господарство досліджував М.Ф.Дмитроченко, наголошуючи, що він сприяв підвищенню ефективності виробництва, підвищенню загальноосвітнього, професійного та культурного рівня колгоспного селянства.³¹⁸

Серед суспільно-політичних рухів в УРСР, які дістали широке висвітлення в науковій літературі, можна назвати так званий рух за науково-технічний прогрес. Розуміння необхідності інтенсифікації розвитку різних галузей господарства в умовах, коли НТП став рушійною силою виробництва, ставало причиною активізації досліджень у цій сфері. Поширеним серед радянських вчених було твердження про існування прямого зв'язку між науково-технічним прогресом та підвищенням культурно-технічного рівня робітників. Результат зростання інтелектуального рівня трудящих вбачався у збільшенні за їх рахунок рядів партії, як показник підвищення суспільно-політичної активності робітничого класу. Політика партії у галузі поширення досягнень НТП, на думку вчених, сприяла зближенню робітничого класу, селянства та інтелігенції у рамках створення майбутнього безкласового суспільства. У наукових працях поширювалася думка про важливість ліквідації раднаргоспів для прискорення впровадження досягнень НТП у виробництво. Вона мотивувалася тим, що введене у 1957 р. управління промисловістю через раднаргоспи призводило до того, що керівництво конкретними галузями промисловості виявилось роздробленим по численних економічних районах.

Виробничо-технічні зв'язки науково-дослідних і проектно-конструкторських організацій з виробництвом були також порушені, а

рационализаторов и изобретателей в промышленное производство (1971-1975 гг.) / В. Ф. Остафийчук, Л. Ю. Белоусов // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 108. – К., 1980. – С. 68-75.

³¹⁸ Дмитроченко М. Ф. Внедрение в сельскохозяйственное производство достижений науки, рационализаторов и изобретателей (1965-1970 гг.) / М. Ф. Дмитроченко // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 108. – К., 1980. – С. 83-89.

керівництво науковими закладами розосереджене. Це вносило різнобій у державну технічну політику, віддаляло науку від виробництва, гальмувало створення і використання нової техніки. Самі підприємства не були матеріально зацікавлені у швидкому використанні досягнень науки і техніки. Це призводило до того, що багато цінних пропозицій вчених не впроваджувалися у виробництво, а деякі результати досліджень до моменту їх реалізації ставали застарілими.³¹⁹

Методи активізації зусиль трудящих по прискоренню впровадження досягнень науки у виробництво вивчав Ю.М.Мальчин, відводячи велику роль економіко-технічним конференціям, як вагомому засобу всебічного використання творчої думки багатьох людей.³²⁰ Участь преси України у поширенні руху за прискорення впровадження досягнень науки у виробництво вивчав В.О.Залізко, наголошуючи, що у пресі поширювалася інформація не тільки про позитивні аспекти розгортання руху, а й щодо перевірок і аналізу негативних явищ у середовищі робітництва.³²¹

Розгортання руху в окремих галузях народного господарства та регіонах республіки вивчали українські дослідники, які намагалися показати масовість руху, як прагнення людей виконати всі партійні настанови. П.О.Сидоренко та

³¹⁹ Див.: Черненко М. В. Науково-технічний прогрес – вирішальна умова підвищення ефективності суспільного виробництва / М. В. Черненко // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 68. – К., 1974. – С. 3-7; Горбачов О. Я., Турченко В. П. КПРС на чолі науково-технічного прогресу / О. Я. Горбачов, В. П. Турченко // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 68. – К., 1974. – С. 11; Остафійчук В. Ф., Кусок Л. М. Деякі питання технічної політики КПРС в умовах розгортання науково-технічної революції / В. Ф. Остафійчук, Л. М. Кусок // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 68. – К., 1974. – С. 13-18.

³²⁰ Мальчин Ю. М. Діяльність КПРС по прискоренню науково-технічного прогресу в промисловості: (З досвіду роботи партійних організацій України між XXIII і XXIV з'їздами КПРС) / Ю. М. Мальчин // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 68. – К., 1974. – С. 19-25.

³²¹ Залізко В. О. Роль преси Української РСР у мобілізації молоді на боротьбу за технічний прогрес (1966-1970 рр.) / В. О. Залізко // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 68. – К., 1974. – С. 25-34.

І.О.Ступак розглядали поширення руху на Донбасі, відзначаючи важливу роль у цій справі рад сприяння науково-технічному прогресу.³²² Г.П.Франко проаналізував поширення руху в м.Києві, відзначаючи внесок партійних організацій різних районів міста у залучення працівників до участі в русі.³²³

Рух за наукову організацію праці вивчав у своєму дослідженні П.С.Федорчак, який прийшов до висновку, що створення планів по науковій організації праці давало можливість при мінімальних затратах праці і коштів збільшувати обсяг продукції, підвищувати її якість, домагатися високої рентабельності виробництва.³²⁴ О.Т.Ярещенко зробив спробу проаналізувати розвиток руху за підвищення культури виробництва, поширення якого він пов'язував зі вступом країни у період комуністичного будівництва. Важливим кроком на шляху підвищення культури виробництва дослідник називав впровадження на підприємствах республіки принципів промислової (технічної) естетики і наукової організації праці та зміну ставлення самих робітників до можливості покращення власних умов праці, що, на думку вченого, ставало запорукою підвищення культури виробництва.³²⁵

У дослідженнях В.С.Бабія та Н.М.Галкіної висвітлювалося поширення руху за впровадження передових досягнень науки у сільськогосподарське

³²² Сидоренко П. О., Ступак І. О. Партійні організації Донбасу в боротьбі за зміцнення творчої співдружності науки з виробництвом (1966-1970 рр.) / П. О. Сидоренко, І. О. Ступак // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 68. – К., 1974. – С. 46-52; Сидоренко П. А., Ступак І. А. Партійные организации Донбасса в борьбе за ускорение научно-технического прогресса в черной металлургии в 1966-1970 гг. / П. А. Сидоренко, И. А. Ступак // Науч. труды по истории КПРС. – Вып. 74. – К., 1975. – С. 111-117.

³²³ Франко Г. П. З досвіду роботи Київської партійної організації за зміцнення зв'язків науки з виробництвом після XXIV з'їзду КПРС / Г. П. Франко // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 68. – К., 1974. – С. 52-57.

³²⁴ Федорчак П. С. Партійне керівництво посиленням зв'язків між працівниками науки і підприємств важкої індустрії (1959-1970 рр.) / П. С. Федорчак // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 68. – К., 1974. – С. 40-45.

³²⁵ Ярещенко О. Т. З досвіду роботи парторганізацій по залученню робітників до підвищення культури виробництва (1959-1970 рр.) / О. Т. Ярещенко // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 73. – К., 1975. – С. 55-63.

виробництво, де відзначалася важливість участі у цьому процесі молодих людей, як осіб, що найбільш гнучко сприймали різного роду нововведення. Вчені оцінювали цей рух у якості вагомого засобу пошуку резервів виробництва та піднесення творчої активності сільського населення.³²⁶

Роль преси у русі за впровадження досягнень науки у сільськогосподарське виробництво досліджувалася у роботі З.О.Сільченко та Р.К.Бутенко, які вказували на важливість інформування читачів про суть наукових відкриттів, економічну ефективність їх впровадження у виробництво із пробудженням у широких верств населення інтересу до наукової діяльності. Окремо розглядалася контролююча функція друкованих засобів масової інформації із моральним стимулюванням передовиків і критикою осіб, які недбало ставилися до виконання своїх службових обов'язків.³²⁷

Участь працівників промисловості у русі за науково-технічний прогрес досліджував В.Котенко, який зосередив свою увагу на висвітленні діяльності рад сприяння науково-технічному прогресу та руху за краще освоєння техніки на виробництві, справедливо зазначаючи, що головною умовою прискорення впровадження у виробництво нових досягнень було підвищення загального культурно-технічного рівня працівників.³²⁸ Вплив розвитку руху

³²⁶ Бабій В. С. Партійне керівництво впровадженням результатів науково-дослідної роботи у виробництво: (На прикладі сільськогосподарських вузів Української РСР) / В. С. Бабій // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 81. – К., 1976. – С. 97-102; Галкіна Н. М. Партійне керівництво впровадженням досягнень науки і передового досвіду у сільськогосподарське виробництво / Н. М. Галкіна // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 81. – К., 1976. – С. 102-109.

³²⁷ Сільченко З. О., Бутенко Р. К. Роль преси у здійсненні настанов партії щодо впровадження досягнень науки в сільськогосподарське виробництво / З. О. Сільченко, Р. К. Бутенко // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 85. – К., 1976. – С. 73-81.

³²⁸ Котенко В. А. Борьба партийных организаций Украины за повышение эффективности производства, рост производительности труда в

за науково-технічний прогрес на прискорення темпів автоматизації виробництва у роки дев'ятої п'ятирічки вивчали В.Сліпченко та П.Стеценко, які наголошували на тому, що максимальне прискорення науково-технічного прогресу було найважливішим загальнонародним завданням, яке вимагало скорочення строків проектування нових технічних засобів та освоєння їх у промисловості.³²⁹

Одним із найбільш відомих українських вчених, який студіював проблеми впровадження результатів наукової діяльності у виробництво, залишається А.Г.Слюсаренко. У його наукових працях аналізувався процес співпраці працівників наукових установ та виробничників, визначалися проблеми впровадження у виробництво новітніх досягнень науки і техніки та перспективи розвитку такого співробітництва у майбутньому.³³⁰

Проблеми впровадження досягнень науки і техніки у сільськогосподарське виробництво вивчали Б.Стеля та Г.Морій. Успішність розвитку НТР у сільському господарстві вчені пов'язували із особливостями соціалістичної економіки, а роль партійних організацій у цьому процесі вони зводили до визначення основних шляхів розвитку села, до підвищення ефективності впровадження наукових винаходів, що мало забезпечити проведення комплексної механізації обробки сільськогосподарських культур.³³¹

промышленности (1976-1976 гг.) / В. А, Котенко // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 98. – К., 1979. – С. 37-43.

³²⁹ Слипченко В. А., Стеценко П. В. О роли партийных организаций Украины в развитии научно-технического прогресса в годы девятой пятилетки / В. А. Слипченко, П. В. Стеценко // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 98. – К., 1979. – С. 43-55.

³³⁰ Слюсаренко А. И. КПСС и прогресс науки в развитом социалистическом обществе: Из опыта работы партийных организаций Украины по развитию науки и внедрению ее достижений в производство / А. И. Слюсаренко. – К., 1978.

³³¹ Стеля Б. И., Морий Г. П. О работе парторганизаций Украины по внедрению достижений науки и техники в сельское хозяйство в условиях

Після початку перебудови висвітлення у радянській історіографії різних аспектів руху за наукову організацію праці певною мірою було змінено. Курс на прискорення економічного розвитку держави вимагав доведення економічної ефективності наукової організації праці в соціалістичній плановій економічній системі. Певною мірою відбувся перегляд уявлень про суть та перспективи розвитку соціалістичного змагання. Серед науковців середини 1980-х років, які досліджували розвиток соціалістичного змагання варто виділити Ю.Сиволоба. Вчений значним недоліком у налагодженні соцзмагання називав відсутність економічних, матеріальних стимулів його продовження, що було причиною відставання соціалістичної економіки, де 99 % працюючих залишалися «охопленими» соціалістичним змаганням.³³² Наслідки невважених рішень радянського керівництва, спрямованих на вирішення проблем у організації соціалістичного змагання, показані у роботі Ю.В.Сиволоба, присвяченій висвітленню страйкового руху у роки перебудови. Розглядаючи страйки у якості засобу виявлення та формування самосвідомості трудящих, він вважав страйковий рух ознакою наявності у суспільстві плюралістичних поглядів. Докладно у роботі проаналізовано причини та хід страйкового руху українських шахтарів 1989 р. Дослідник вказував на важливість кваліфікації цих дій робітників як політичних, наголошуючи, що страйк гірників мав загальносуспільний, загальнодержавний, а не лише суто професійний чи місцевий резонанс. У той же час автор засуджував «неформалів-інтелігентів», які висували занадто радикальні політичні гасла, пов'язані із різкою політизацією страйкового руху. Критикуючи партійні органи за однозначно негативне сприйняття

развитого социализма / Б. И. Стеля, Г. П. Морий // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 106. – К., 1980. – С. 36-41.

³³² Сиволоб Ю. В. Ведущая роль рабочего класса в социалистическом соревновании на этапе развитого социализма: (На материалах Украинской ССР) / Ю. В. Сиволоб. – Дис... докт. ист. наук. – К., 1985; Сиволоб Ю. В. Масове трудове змагання: ідеали і реальність / Ю. В. Сиволоб // Укр. іст. журн. – 1990. – № 3. – С. 14-25.

страйків, вчений закликав до налагодження порозуміння із страйкуючими через виважений діалог.³³³

У дослідженнях постарадянських вчених масове соціалістичне змагання розглядається як один із засобів залучення працівників до безоплатної праці в умовах надмірної етатизації суспільного життя. Доведено, що «охоплення» багатьох трудящих соціалістичним змаганням забезпечувалося за допомогою ідеологічного тиску та адміністрування із загрозою репресивної діяльності стосовно працівників.³³⁴

У докторській дисертації В.Докашенка розглядалася участь профспілкових організацій у русі за покращення умов праці, який був започаткований робітниками м.Запоріжжя. У дисертації доводиться, що подібні почини, що опосередковано могли вплинути на стан умов праці, а значить, відтворювали захисний потенціал профспілок, згідно діючої на той час їх внутрішньої структури, підпадали під компетенцію комісії з виробничо-масової роботи профспілкових комітетів, основним завданням яких було домогатись підвищення інтенсивності праці. Таким чином, одна і та ж комісія профкому змушена була інтенсифікувати працю і одночасно покращувати її умови. Результатами такого «покращання» стало те, що значна кількість трудівників змушена була виконувати планові завдання і соціалістичні зобов'язання в умовах загазованості, запиленості та при шумах, що в декілька разів перевищували встановлені норми, а також при неприпустимих температурних режимах. Все разом узяте вкрай негативно позначалось на стані здоров'я трудівників, викликаючи численні захворювання. Вченим було підраховано, що через ці причини у 1971 – 1975 рр. з процесу виробництва було вилучено 654,2 тисячі людей, у 1976 – 1980 рр. – 726,8, а в 1981 – 1985 рр. – 742,7

³³³ Сиволоб Ю. В. Страйковий рух: марксистська теорія й сучасна практика / Ю. В. Сиволоб // Укр. іст. журн. – 1990. – № 3. – С. 26-39.

³³⁴ Баран В. К., Даниленко В. М. Україна в умовах системної кризи (1946 – 1980-і рр.) / В. К. Баран, В. М. Даниленко // Україна крізь віки. – Т. 13. – К., 1999. – С. 93-114.

тисячі. У дослідженні доведено, що «перебудова» не змінила ставлення держави до умов праці трудівників. Більше того, вона призвела до ще більшого загострення ситуації. Незмінність державницьких підходів до стану умов праці знайшла свій глобальний вихід у Чорнобильській катастрофі, для ліквідації наслідків якої профспілки України перераховували кошти зі свого бюджету, що значною мірою формувався із внесків спілчан. Чорнобильська трагедія підтвердила, що розрахунки тоталітарної держави на громадське покращання умов праці не лише себе не виправдали, але й призвели до трагічних наслідків.³³⁵

Відповідно до суджень сучасних науковців сама радянська система господарювання хоча й сприяла відносно тривалому певному збереженню стабільності економічного та суспільно-політичного життя, але не передбачала несилового впровадження досягнень науково-технічного прогресу у виробництво.³³⁶

У дослідженні С.Семанова участь трудящих у соціалістичному змаганні розглядалася через призму життєвого шляху Л.Брежнєва, який брав участь у його організації та поширенні на частині підприємств республіки, а також був один із головних організаторів освоєння цілинних земель. Праця робітників в умовах змагання розглядалася як бажання трудящих піднести економічну могутність власної держави, яка була символом братерства та співробітництва всіх трудящих.³³⁷

С.Кара-Мурза акцентував увагу на визначенні політичних настроїв учасників руху. Він справедливо стверджував, що участь у русі за наукову організацію праці для багатьох людей означала постійну зайнятість науково-

³³⁵ Докашенко В. М. Профспілки України в умовах тоталітарної системи (70-ті-80-ті рр.) / В. М. Докашенко. – Автореф. дис... докт. іст. наук. – К., 1999. – 26 с.

³³⁶ Новітня історія України (1900-2000) / А. Г. Слюсаренко, В. І. Гусєв, В. П. Дрожжин та ін. – К., 2000. – С. 401.

³³⁷ Семанов С. Н. Брежнев – правитель «Золотого века» / С. Н. Семанов. – М., 2002.

дослідною роботою, формування у себе стійкого уявлення щодо необхідності розуміння сучасної техніки. Крім того, автор зауважував, що розширення учасників руху сприяло формуванню новітнього світобачення, в центрі якого була молода освічена людина з міста середнього достатку, а не селянин. Тому радянський лад поступово перестав відповідати запитам молоді, оскільки, на думку автора, був орієнтований на потреби вихідців із сільської місцевості. Дослідник проаналізував причини недостатньої швидкості впровадження наукових досягнень у виробництво, відзначаючи високий рівень новаторства у військовій промисловості і негативний вплив формування кланових структур у місцевих органах управління, які стримували процес впровадження новітніх досягнень у виробництво та формували власний негативний імідж у зв'язку із цим.³³⁸ У той же час характеризуючи досягнення радянської економіки, яка розвивалася у рамках соціалістичного змагання, С.Кара-Мурза вказував, що у роки правління Л.Брежнєва СРСР перетворився на єдину у світі самодостатню країну, яка була надовго забезпечена всіма необхідними ресурсами.³³⁹

У 2004 р. вийшла друком ґрунтовна робота В.Литвина, де автор довів, що правляча партія використовувала трудовий ентузіазм передовиків та новаторів виробництва в рамках їх участі у соціалістичному змаганні для піднесення престижу безоплатної роботи на благо держави, яка забезпечувала її економічну стабільність.³⁴⁰ Відповідно до висновків сучасних українських економістів власне сама організація соціалістичного змагання не була гарантією постійного зростання продуктивності праці у промисловості та сільському господарстві, оскільки відсутність ринкових

³³⁸ Кара-Мурза С. Советская цивилизация от великой победы до наших дней / С. Кара-Мурза. – М., 2002. – С. 118-124.

³³⁹ Кара-Мурза С. Советская цивилизация от великой победы до наших дней / С. Кара-Мурза. – М., 2002. – С. 118-119.

³⁴⁰ Литвин В. М. Україна у другому повоєнному десятилітті (1956-1965) / В. М. Литвин. – К., 2004. – С. 104.

стимуляторів сприяла неефективному використанню людських, матеріальних, сировинних та енергетичних ресурсів, що стало причиною економічної кризи та краху командно-адміністративної економіки.³⁴¹ Командно-адміністративна система на рівні підприємств стримувала процес освоєння нових видів машинобудівної продукції. Стимулювання виконання звичайних планових завдань не сприяло освоєнню виробництва нової техніки, що потребувало технологічних змін і тривалого недовиконання планів. Механізм стимулювання інновацій на низовому рівні був недосконалим, а процес їх впровадження високо затратним. З цих причин винахідництво не знаходило у багатьох випадках належної підтримки.³⁴²

У сучасний період у наукових колах розгорнулася полеміка щодо ефективності моделі радянської економіки в цілому та командно-адміністративного керівництва нею. Є.Гайдар стверджував, що основою для забезпечення праці радянських людей залишався страх перед режимом.³⁴³

Справедливо виступаючи проти такого твердження О.Шубін вказував на успіхи радянської економіки у справі індустріалізації, освоєння космосу, забезпеченні значного зростання рівня життя людей, технічну модернізацію, безпрецедентну програму житлового будівництва. Причиною кризи вчений вбачав не в тоталітарному характері системи, а у загальній динаміці індустріального суспільства. Модель радянської економіки О.Шубін називав «централізованим індустріальним суспільством» вказуючи, що її організація дозволяла зберігати економічне зростання навіть у період «застою». Централізація управління у радянській країні була максимальною серед інших індустріальних суспільств, а тому передбачався високий ступінь

³⁴¹ Лановик Б. Д. та ін. Економічна історія України і світу / Б. Д. Лановик, З. М. Матисякевич, Р. М. Матейко. – К., 2005. – С. 439.

³⁴² Економічна історія України / М. О. Уперенко, Е. А. Кузнецов, Г. К. Парієнко, Т. Х. Коломійчук, Л. В. Петришина, В. О. Мамонова. – Х., 2005. – С. 401.

³⁴³ Гайдар Е. Т. Гибель империи. Уроки для современной России / Е. Т. Гайдар. – М., 2006. – С. 142.

соціальної однорідності та етатизації. Занедбання більшості раціоналізаторських та новаторських пропозицій автор пояснював тим, що система централізованого керування поступово перестала відповідати вимогам часу, оскільки втратила можливість враховувати якісні показники, а для технологій нового покоління, які передбачали підвищену складність при невеликій кількості предметів у партії, кількісні методи контролю у масовому масштабі не були придатними.³⁴⁴

Загалом представниками радянської історіографії детально було досліджено поширення зв'язків між науковими установами та виробничими колективами як приклад плідного співробітництва робітників та інтелігенції. Також у поле зору вчених потрапили питання, пов'язані із визначенням економічних вигод від поширення руху за наукову організацію праці із визначенням економічного ефекту впровадження окремих досягнень науки і техніки. Залишилося під питанням визначення кількості учасників руху, коли у радянські часи до його лав зараховували осіб часто лише за формальними ознаками.

У рамках постарадянської історіографії більше уваги приділялося вивченню негативних аспектів руху, пов'язаних із забезпеченням надмірної етатизації суспільства та формалізацією участі у ньому. У той же час існують наукові роботи, автори яких звернули увагу на визначення політичних настроїв учасників руху та їх впливу на його подальше поширення.

В цілому можна констатувати існування певної поляризації думок радянських та пострадянських вчених щодо оцінок ефективності соціалістичного змагання та руху за наукову організацію праці. Очевидно, що ідеалізація радянської моделі економіки та швидкого впровадження у виробництво новітніх досягнень науки і техніки вченими радянського періоду відійшла у минуле. З іншого боку, виключно критичне сприйняття

³⁴⁴ Шубин А. В. Золотая осень застоя. СССР в 1975-1985 гг. / А. В. Шубин – М., 2008. – С. 102-105.

радянської дійсності, характерне для наукових праць другої половини 1990-х – початку 2000-х років, також не відповідає реальному стану речей з огляду на численні економічні досягнення радянського ладу. Останнім часом лунають твердження про існування у СРСР соціальної держави. Таким чином, висвітлення руху за наукову організацію праці в радянській державі та ступеня участі у ньому широких верств трудящих ще потребує проведення новітніх наукових пошуків.

Загалом у сучасний період відбувається переосмислення багатьох понять, пов'язаних із організацією соціалістичного змагання та ефективністю радянської економіки. Російські дослідники в основному сходяться на думці, що краху радянської економіки сприяла підривна діяльність західних спецслужб, а її основи організації мали ще достатній запас міцності для забезпечення радянської країни всім необхідним. Українські науковці в цілому акцентують увагу на аналізі негативних сторін радянської дійсності у порівнянні із західними стандартами життя, наголошуючи, що основою процвітання радянської економіки була низькооплачувана праця трудящих та їх трудовий ентузіазм, який підігрівався ідеологічною роботою партійних органів. Соціалістичне змагання залишилося фактично дослідженням на рівні окремих епізодів, а визначення його економічної та суспільно-політичної доцільності ще потребує ґрунтовних наукових досліджень. Дослідження вимагають також і настрої працівників, охоплених змаганням, оскільки очевидно, що теза про виключну примусовість праці в соціалістичному суспільстві вичерпала себе.

Певну роль у суспільно-політичних процесах в УРСР відігравали громадські організації. Контрольовані правлячою партією, вони не могли розглядатися у якості однієї зі складових частин громадянського суспільства. Але ці організації брали участь у підготовці керівних працівників для апарату управління і народного господарства, що проходили перший гарт на керівних посадах громадських організацій. Крім того, громадські організації брали

активну участь у залученні громадян до участі у суспільно-політичних рухах, пов'язаних із трудовою діяльністю. У першу чергу в наукових дослідженнях широко представлена діяльність комсомольських та профспілкових організацій, які виступали у працях радянських вчених як вірні помічники партії.

Розгляд діяльності комсомольських організацій містився у роботі Р.В.Ніколаєва, який зосередив увагу на вивченні системи партійного керівництва комсомольськими організаціями, наполягаючи на необхідності збільшення у їх складі кількості комуністів. Це, на думку вченого, могло б завадити підвищенню плинності кадрів у керівних комсомольських організаціях і відповідно підвищенню рівня політичної освіти активу комсомольців.³⁴⁵ Серед творів контрпропагандистського спрямування можна виділити роботи Я.М.Серіщева, який стверджував, що, здійснюючи керівництво, КПРС домагається підвищення ролі комсомолу в комуністичному будівництві, створює умови для прояву ініціативи молоддю. Вчений несправедливо стверджував, що принципи і організаційні форми взаємовідносин партії та комсомолу не ставлять комсомольців у залежність від честолюбних, диктаторських устремлінь партії. Позитивно він оцінював участь комуністів у роботі комсомольських організацій, підкреслюючи, що комуністи, які працювали у комсомолі, вносили у його ряди залізну партійну дисципліну, посилювали вплив партії, зміцнювали її зв'язок із комуністичною спілкою молоді. Необхідність посилення партійного впливу у комсомольських організаціях вчений пояснював відсутністю у молодих людей партійного гарту, який мали представники старшого покоління і посиленням тиску на молодь у СРСР антикомуністичних сил заходу.³⁴⁶ Подібне спрямування роботи партійних організацій з молоддю можна

³⁴⁵ Николаев Р. В. Партийная организация и молодежь / Р. В. Николаев. – Л.: Лениздат, 1973. – С. 30-31.

³⁴⁶ Серіщев Я. М. Правда про ленінський комсомол і вигадки фальсифікаторів / Я. М. Серіщев // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 70. – К., 1974. – С. 18-30.

пояснити поступовою зміною життєвих стандартів у молодих людей. Розвиток науки і техніки призвів до зростання виробництва, а отже і збільшення матеріальних потреб людей. Поступова матеріалізація потреб радянських громадян відображалася у прагненні до володіння матеріальними цінностями, до численних проявів економічного ефекту снобізму. Це ставало на перешкоді збільшенню етатизації суспільства на чолі з правлячою партією. З метою запобігання такому явищу партійні органи і запроваджували боротьбу за посилення партійного гарту, який, серед іншого, передбачав пріоритет виконання безоплатної праці. Тому у творах представників радянської історіографії підкреслювалася закономірність підвищення керівної ролі КПРС комсомольськими організаціями.

Як активну боротьбу із можливістю проявів антикомунізму розглядав партійне керівництво діяльністю комсомолу по вихованню молоді на традиціях партії та народу І.Х.Ткачук, який у своїй праці розглянув основні форми патріотичного виховання комсомольців у період так званого «розвинутого соціалізму».³⁴⁷ Цей вчений, зосередивши увагу на висвітленні ролі комсомолу у моральному вихованні робітничої молоді, вказував на важливість боротьби із пережитками минулого у свідомості молодих людей, серед яких він виділяв пияцтво, хуліганство, прояви міщанської психології, нігілізму, ворожими радянському способу життя звичаями та поглядами. В рамках боротьби проти негативних явищ автор вивчав участь комсомольців у русі «Жити і працювати без правопорушень», відзначаючи, що завдяки вдосконаленню методів роботи вдалося посприяти формуванню у юнаків та дівчат високих моральних якостей.³⁴⁸

³⁴⁷ Ткачук І. Х. Партійне керівництво діяльністю комсомолу по вихованню молоді на традиціях партії та народу в умовах розвинутого соціалізму (1961-1971 рр.) / І. Х. Ткачук // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 70. – К., 1974. – С. 96-102.

³⁴⁸ Ткачук І. Ф. Деятельность комсомольских организаций Украины по нравственному воспитанию рабочей молодежи в условиях развитого

Підвищення ролі партії у керівництві комсомолом В.В.Горак та В.М.Коляда обумовлювали необхідністю безумовного комуністичного виховання молоді. Саме його вчені розглядали як засіб знешкодження намагань антикомуністів впливати на радянських громадян та формування в кожній радянській людині якостей, необхідних для будівника комунізму.³⁴⁹ Висвітлення у радянській пресі питань партійного керівництва діяльністю комсомолу по комуністичному вихованню молоді вивчав В.О.Залізко, який на основі аналізу публікацій у газетах «Радянська Україна», «Правда України», «Сільські вісті», «Робітнича газета» та ряду обласних видань зробив висновок про значну допомогу республіканської преси по комуністичному вихованню молоді із визначенням головних питань, які мали стати предметом особливої уваги партійних організацій.³⁵⁰

Б.Кучменко вивчав керівництво партії роботою комсомольських організацій навчальних закладів УРСР, зосередивши увагу на визначенні засобів «правильної» орієнтації діяльності комсомолу, яка виражалася у беззастережному виконанні рішень уряду. Автор виділив ряд найважливіших методів діяльності партійних органів по керівництву комсомольськими організаціями: визначення в директивах партійних органів основних напрямів і завдань діяльності окремих комсомольських організацій; зміцнення партійного ядра у комсомолі; постійне вивчення, колективне обговорення та оцінка роботи комсомолу; узагальнення і розповсюдження кращого досвіду роботи комсомольських організацій та досвіду партійного

соціалізму (1961-1976) / И. Ф. Ткачук // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 91. – К., 1977. – С. 3-9.

³⁴⁹ Горак В. В., Коляда В. М. Підвищення керівної ролі КПРС у комуністичному вихованні молоді – закономірність розвинутого соціалістичного суспільства / В. В. Горак, В. М. Коляда // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 70. – К., 1974. – С. 3-8.

³⁵⁰ Залізко В. О. Висвітлення в пресі питань партійного керівництва діяльністю комсомольських організацій по комуністичному вихованню молоді (1966-1971 рр.) / В. О. Залізко // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 70. – К., 1974. – С. 119-128.

керівництва комсомолом; практична допомога комсомольським організаціям у роботі із студентами силами досвідчених комуністів, ветеранів партії, керівних партійних та радянських працівників.³⁵¹ Визначення важливості ролі комсомольських організацій у суспільно-політичному житті республіки здійснювалося через поширення участі комсомольців в управлінні державними справами внаслідок роботи в радах, державних установах та громадських організаціях.³⁵²

Посилення впливу партії у комсомольських організаціях в тому числі й з метою «ідеологічного загартування» молодих людей мало результатом залучення комсомольців до ідеологічної роботи, керованої партійними органами. Одним із аспектів суспільно-політичної активності комсомольських організацій стала їх участь у ідеологічній роботі партії, яка проводилася за кількома напрямками. Участь комсомолу у комуністичному вихованні молоді здійснювалася на основі поширення комуністичного ставлення до праці, патріотичного та інтернаціонального виховання поруч із чіткою орієнтацією на негативне сприйняття західного світу, що трансформувалося у беззастережну боротьбу проти так званої «буржуазної ідеології». Поєднання всіх напрямів комуністичного виховання допомагало формувати суспільну свідомість громадян у вигідному для правлячої партії напрямку, що оголошувалося однією з найважливіших складових частин процесу комуністичного будівництва. Комуністичне виховання молоді було тим більше актуальним для радянського керівництва, що багато молодих людей пред'являли до влади підвищені вимоги у порівнянні із

³⁵¹ Кучменко Б. А. Партийное руководство работой комсомольских организаций педагогических учебных заведений республики (1966-1970 гг.) / Б. А. Кучменко // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 70. – К., 1974. – С. 87-94.

³⁵² Фартушняк А. К. Развитие Коммунистической партией ленинских идей про залучення комсомолу і молоді до управління державою / А. К. Фартушняк // Наук. праці з історії КПРС. – Вып. 70. – К., 1974. – С. 9-17.

представниками старшого покоління у плані матеріального забезпечення та організації побуту і дозвілля.

Л.О.Кашуба наголошував на важливості пропаганди трудових традицій колгоспного руху, учасників будівництва соціалізму в країні.³⁵³ Діяльність партійних організацій промислових підприємств Донбасу по вихованню робітничої молоді на трудових традиціях досліджували А.Ф.Варфоломеев та В.Ф.Литвиненко, які виділили ряд нових форм цієї діяльності: посвячення у робітники із прийняттям присяги, відзначення першої зарплати молодих робітників, зарахування до членів колективу тих, хто героїчно загинув на своєму посту, присвоєння трудовим колективам імен загиблих героїв, вшанування робітничих династій, створення рад ветеранів праці, створення народних музеїв трудових колективів.³⁵⁴ Роль комсомолу у патріотичному вихованні молоді досліджували А.І.Падалко та В.О.Залізко, звертаючи особливу увагу на аналіз виховних заходів із використанням прикладів героїчного минулого та участі у них ветеранів бойових дій та праці.³⁵⁵

Участь комсомольців у суспільно-політичних рухах, пов'язаних із трудовою діяльністю, вивчав Ф.Х.Джос, який виділяв серед них рухи за дострокове виконання завдань п'ятирічки, за прискорене створення

³⁵³ Кашуба Л. О. Виховання сільської молоді на трудових традиціях у період будівництва комунізму: (На матеріалах Одеської, Кримської, Миколаївської, Херсонської областей) / Л. О. Кашуба // Наук. праці з історії КПРС . – Вип. 31. – К., 1969. – С. 109.

³⁵⁴ Варфоломеев А. Ф., Литвиненко В. Ф. Діяльність партійних організацій України по вихованню робітничої молоді на трудових традиціях у 1959-1970 рр.: (На матеріалах промислових підприємств Донбасу) / А. Ф. Варфоломеев, В. Ф. Литвиненко // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 54. – К., 1972. – С. 162-171.

³⁵⁵ Падалко А. І., Залізко В. О. Діяльність КП України щодо підвищення ролі комсомолу в патріотичному вихованні молоді (1961-1971 рр.) / А. І. Падалко, В. О. Залізко // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 60. – К., 1973. – С. 139-146.

матеріальної бази комунізму, за гідну зустріч 100-річчя з дня народження В.І.Леніна тощо.³⁵⁶

А.Н.Стоян відзначав важливість комуністичного виховання молоді у зв'язку із вимогами науково-технічного прогресу, що покликали до праці нові покоління молодих людей, які мали поєднувати навчання із оволодінням основами марксистсько-ленінського вчення. Важливою справою вчений називав «проведення щорічної громадсько-політичної атестації студентів», на основі якої у кінці року мали скласти громадсько-політичну характеристику молодого спеціаліста і надсилати її на місце призначення.³⁵⁷

Роль комсомолу у вихованні у сільській молоді комуністичного ставлення до праці вивчав А.Анфалов, який зазначав, що головним змістом трудової активності сільської молоді мала бути боротьба за високу ефективність праці, посилення режиму економії та підвищення якості продукції.³⁵⁸

Розвиток КПРС ленінських принципів спадковості революційних, бойових та трудових традицій у комуністичному вихованні молоді висвітлював А.Шишацький, який наголошував, що на етапі розвинутого соціалізму, коли утвердилася морально-політична та ідейна єдність радянського суспільства, революційні, бойові та трудові традиції робітничого

³⁵⁶ Джос Ф. Х. До питання про партійне керівництво підвищенням виробничої активності робітничої молоді (1966-1971 рр.) / Ф. Х. Джос // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 70. – К., 1974. – С. 134-139.

³⁵⁷ Стоян А. Н. Партійне керівництво діяльністю комсомолу по вихованню студентської молоді (1966-1970 рр.) / А. Н. Стоян // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 71. – К., 1975. – С. 84-92.

³⁵⁸ Анфалов А. В. Ленинский комсомол – помощник партийных организаций в развитии трудовой активности сельской молодежи в годы девятой пятилетки (1971-1976) / А. В. Анфалов // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 91. – К., 1977. – С. 22-28.

класу перетворилися на традиції нової історичної спільності людей – радянського народу.³⁵⁹

Представники радянської історіографії наголошували на важливості постійного впливу з боку партійних органів на комсомольські організації з метою кращого використання у роботі з молоддю засобів ідеологічного впливу, до яких відносилася політична та економічна освіта, лекційна пропаганда, політична агітація, культурно-просвітницька робота, політінформації, засоби масової інформації. Причому позитивним розглядався результат, коли юнаки та дівчата віддавали перевагу безоплатній праці по-комуністичному.³⁶⁰ Відзначалася важливість використання впливу друкованих засобів масової інформації для нав'язування молодим працівникам комуністичних ідеалів. Крім того, преса розглядалася як вагомий засіб морального заохочення людей до праці по-комуністичному у рамках проведення соціалістичного змагання, яке нерозривно пов'язувалося із вихованням у молоді позитивного ставлення до виконання своїх професійних обов'язків.³⁶¹ Неправомірно вважалося, що масове оволодіння

³⁵⁹ Шишацкий А. Т. Развитие КПСС ленинских принципов преемственности революционных, боевых и трудовых традиций в коммунистическом воспитании молодежи / А. Т. Шишацкий // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 91. – К., 1977. – С. 35-40.

³⁶⁰ Нагайцев А. Е., Соколов В. Н. Руководство партийных организаций республики идейно-воспитательной работой комсомола в условиях развитого социализма: (На материалах промышленных предприятий Украины) / А. Е. Нагайцев, В. Н. Соколов // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 104. – К., 1980. – С. 58-62.

³⁶¹ Камчугова И. Д. Печать – активный помощник партийных организаций в осуществлении трудового воспитания молодежи / И. Д. Камчугова // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 107. – К., 1980. – С. 103-108; Письменный Г. Г., Стопчак Н. В. О повышении роли печати в пропаганде и организации социалистического соревнования среди рабочей молодежи в 1971-1975 гг. (На материалах Украинской ССР) / Г. Г. Письменный, Н. В. Стопчак // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 107. – К., 1980. – С. С. 108-116.

молодими людьми революційною теорією стало однією з ознак розвитку суспільної свідомості в умовах розвинутого соціалізму.³⁶²

Такий підхід до організації ідейно-виховної роботи сприяв формуванню відносно низьких життєвих стандартів молоді і дозволяв активно залучати її представників до різного роду економічних експериментів, які проводилися правлячою партією.

Інтернаціональне виховання молодих людей за участі комсомольських організацій тривалий час залишалося однією з тем, яка була широко представлена у радянській історіографії. Різного роду співробітництво комсомольців із країнами соціалістичного табору виливалося у різновид ідеологічної роботи партії, яка шляхом залучення до спілкування із іноземцями комсомольців прагнула створити враження про безхмарність існування молоді в СРСР із створенням для її представників широких можливостей для самореалізації. У роботі М.О.Буцька та М.І.Чоломбитька стверджувалося, що в умовах розвитку світової соціалістичної системи свій інтернаціональний обов'язок Ленінський комсомол та братні спілки молоді соціалістичних країн мали вбачати у зміцненні дружби та співробітництва юнаків та дівчат соціалістичної співдружності на основі принципів соціалістичного інтернаціоналізму. Метою такої співдружності проголошувалася самовіддана праця на благо побудови комуністичного суспільства. Вчені наголошували, що міжнародне виробниче співробітництво молоді сприяло зміцненню морально-політичної єдності трудящих світової соціалістичної системи.³⁶³

³⁶² Варфоломеев А. Ф., Литвиненко В. Ф. Воспитание коммунистической убежденности молодежи – постоянная задача партийных организаций / А. Ф. Варфоломеев, В. Ф. Литвиненко // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 107. – К., 1980. – С. 5.

³⁶³ Буцько М. О., Чоломбитько М. І. Комсомол України – активний помічник Комуністичної партії в здійсненні економічного співробітництва з країнами соціалістичної співдружності (1966-1971 рр.) / М. О. Буцько, М. І. Чоломбитько // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 65. – К., 1973. – С. 99-108.

В узагальнюючому дослідженні Н.Замської стверджувалася важливість особистого впливу ветеранів праці, учасників героїчних подій минулого на формування у радянської молоді почуття загальнонаціональної гордості.³⁶⁴

Представники радянської історіографії неправомірно наголошували на відсутності у СРСР класової бази для націоналізму. У той же час підкреслювалося, що тягар націоналістичної психології зберігався набагато довше, аніж система, яка його породжувала. «Націоналістичні збочення», викривлені прояви національних почуттів оголошувалися надзвичайно живучими явищами, що зберігалися навіть в умовах, коли об'єктивні передумови для будь-якого антагонізму у стосунках між націями начеб-то перестали існувати. Відзначалося, що прояви націоналізму нерідко перепліталися із інтересами окремих регіонів держави.³⁶⁵

Представники радянської історичної науки вірно відзначали, що характерною рисою вузівських колективів була їх інтернаціональність, однак вони робили хибний висновок, що багатонаціональний склад студентства відображав об'єктивний процес зростаючої інтернаціоналізації суспільно-економічного життя.³⁶⁶ Фактично перемішування представників різних національностей у процесі виконання суспільнокорисної праці було суб'єктивним засобом радянського керівництва вирішення міжнаціональних проблем. Одним із засобів стирання національних особливостей у радянській

³⁶⁴ Замская Н. Б. Об использовании партийными организациями Донбасса героико-патриотических традиций в формировании у рабочей молодежи советской общенациональной гордости (1959-1970 гг.) / Н. Б. Замская // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 107. – К., 1980. – С. 11-16.

³⁶⁵ Литвиненко В. Ф., Банько И. Н. О работе парторганизаций Украины по воспитанию у молодежи классовой непримиримости к буржуазно-националистической идеологии (1959-1970 гг.) / В. Ф. Литвиненко, И. Н. Банько // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 107. – К., 1980. – С. 49.

³⁶⁶ Сульженко И. В. и др. Комсомол Украины – помощник партии в патриотическом и интернациональном воспитании студенческой молодежи в процессе общественно полезного труда (1966-1970 гг.) / И. В. Сульженко, П. И. Фещенко, Я. И. Хома, В. Н. Яковичин // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 110. – К., 1981. – 40-46.

державі було співробітництво між студентами різних вузів у рамках надання шефської допомоги. Міжвузівське співробітництво розглядалося у якості яскравого прояву поглиблення та розширення багатосторонніх зв'язків трудових колективів республік. Вважалося, що для забезпечення майбутньої роботи у багатонаціональних трудових колективах випускники вузів мали залишатися переконаними інтернаціоналістами, які мали сприяти стиранню національних відмінностей на теренах СРСР.³⁶⁷ Слід відзначити надмірну заідеологізованість відповідних тверджень. Примусова інтернаціоналізація молодих людей, яка розглядалася вагомим показником на шляху кар'єрного зростання, нерідко стояла на заваді порозумінню між особами, які прибували на роботу до союзних республік і місцевими жителями. Фактично виконання інтернаціональної місії стосовно представників братських націй сприяло формуванню у політичній свідомості молодих людей стійкого переконання у власній вищості, як представників керівного зрусифікованого центру, над автохтонним неросійським населенням.

Роль комсомольської просвіти у справі інтернаціонального виховання молоді досліджували Н.Лозовський та Л.Васюкова, значення якої вчені вбачали у тому, що пропагандисти не обмежували свою діяльність рамками політшкіл, семінарів, а активно пропагували ленінську національну політику КПРС, ідеї дружби народів.³⁶⁸

Окремо можна розглянути участь комсомольських організацій у проведенні атеїстичної пропаганди та формування ворожого ставлення до

³⁶⁷ Нагайцев А. Е. Воспитание советских студентов в духе дружбы народов СССР в процессе межвузовского сотрудничества и шефских связей с трудовыми коллективами (На материалах парторганизаций Одессы) / А. Е. Нагайцев // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 110. – К., 1981. – С. 53-58.

³⁶⁸ Лозовский Н. А., Васюкова Л. И. Руководство Коммунистической партии Украины деятельностью комсомола по воспитанию молодежи в духе советского патриотизма и пролетарского интернационализма: (В период между XXIV и XXV съездами КПСС) / Н. А. Лозовский, Л. И. Васюкова // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 104. – К., 1980. – С. 70-74.

релігійних організацій. Через партійне керівництво діяльністю комсомольських організацій України по атеїстичному вихованню молоді висвітлювали антирелігійну роботу комсомольців М.В.Траф'як та Є.В.Паньків, які проаналізували діяльність у цій справі пересувних атеїстичних клубів, атеїстичних лекцій, тематичних вечорів та роль телебачення і радіомовлення. Оцінюючи вплив атеїстичної пропаганди, вчені висловили цілком слушну думку, що масова пропаганда не враховувала індивідуальних особливостей слухачів, ступеня їхньої релігійності, характеру, матеріально-побутових умов. Вона лише запобігала поширенню релігійного впливу, локалізуючи діяльність церкви і сектантських громад, та відвертала від релігії неглибоко віруючу молодь. Засобом подолання такого стану автори називали впровадження нових сімейно-побутових обрядів.³⁶⁹

Участь комсомольських організацій у ідеологічній роботі у сільській місцевості висвітлювалася у роботі М.В.Траф'яка, який у якості показників її поліпшення наводив дані про збільшення кількості мешканців сіл, що відвідували бібліотеки, заклади культури та освіти на протигагу відвідуванню релігійних закладів. Такий підхід дозволив йому зробити поспішний висновок про успішність роботи комсомольських організацій по підвищенню рівня культурного будівництва на селі у роки восьмої п'ятирічки та успішність антирелігійної пропаганди комсомольських організацій.³⁷⁰

Забезпечення комсомольськими організаціями участі сільської молоді у русі винахідників та раціоналізаторів вивчала В.Сидельцева, яка відзначала важливість у цій справі організації конкурсів по окремих видах робіт, що

³⁶⁹ Траф'як М. В., Паньків Є. В. Партійне керівництво діяльністю комсомольських організацій України по атеїстичному вихованню молоді в роки восьмої п'ятирічки / М. В. Траф'як, Є. В. Паньків // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 70. – К., 1974. – С. 103-109.

³⁷⁰ Траф'як М. В. Партійне керівництво діяльністю комсомолу республіки по дальшому піднесенню ідейно-виховної та культурно-масової роботи на селі (1966-1970) / М. В. Траф'як // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 79. – К., 1975. – С. 106-112.

також сприяло внесенню нових корективів у роботу молодих людей та покращенню процесу виробництва.³⁷¹

У другій половині 1980-х років у поле зору радянських істориків потрапили проблеми, пов'язані із участю комсомольських організацій у процесі перебудови. Вважалося, що керівництво країни почало більше звертати уваги на справи молоді, на процес виховання молодих людей у праці, ідейно-політичного та морального виховання, загальною метою якого було оголошено прискорення соціально-економічного розвитку країни. Одним із головних засобів посилення партійного керівництва комсомолом вважалося збільшення кількості членів партії у його складі із одночасним посиленням відповідальності комуністів за діяльність комсомольських організацій, за кінцеві результати виховної роботи.

В.Я.Артемова розглядала процес співпраці партійних та комсомольських організацій у справі залучення молоді до активної суспільно-політичної діяльності, у організації та спрямуванні активного відпочинку молодих людей без завдання шкоди повсякденним робочим справам та комуністичному вихованню молоді. У своїй роботі авторка окремо виділила недоліки у роботі партійних організацій із комсомолом: підміну вимогливої довіри до комсомольців зайвою регламентацією їхньої діяльності, неухважність до справ молоді в цілому, відсутність надійного контролю за діяльністю комсомольських організацій.³⁷²

Загалом у радянській історіографії роль комсомолу у суспільно-політичних процесах оцінювалася досить високо, однак із обов'язковим

³⁷¹ Сидельцева В. Б. О работе комсомольских организаций Украины по развитию рационализации и изобретательства сельской молодежи (1966-1970 гг.) / В. Б. Сидельцева // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 106. – К., 1980. – С. 67-71.

³⁷² Артемова В. Я. Из опыта партийного руководства комсомолом в годы одиннадцатой пятилетки: (На примере парторганизации Ленинского района г.Киева) / В. Я. Артемова // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 136. – К., 1986. – С. 89-95.

зауваженням щодо залежності діяльності комсомольців від партійних рішень. Дослідженими виявилися проблеми, пов'язані із участю комсомольських організацій у ідеологічній роботі, спрямованій на виховання у молодих людей комуністичного ставлення до праці, інтернаціональних почуттів та відданості Батьківщині. Комсомольські організації також розглядалися як засіб для підготовки майбутніх партійних чи радянських працівників. З іншого боку, морально-політичні почуття комсомольців фактично залишилися поза увагою дослідників. Не вивченими виявилися стосунки між комсомольцями та членами КПРС, які були включеними до складу комсомольських організацій з метою спрямування їхньої діяльності. Декларативні зауваження щодо необхідності збереження партійного керівництва не підкріплювалися серйозним аналізом статусу комсомолу як сумлінного виконавця рішень вищого керівництва КПРС, в тому числі і у зв'язку із змінами партійного курсу відповідно до прагнень окремих радянських керівників та політичної ситуації в країні в цілому.

На жаль, у пострадянській історіографії фактично відсутні узагальнюючі праці з історії комсомольських організацій. Поза увагою авторів залишилося вивчення засобів формування політичної свідомості молоді у складі комсомолу та його роль у суспільно-політичних процесах у країні особливо у часи перебудови, коли боротьба проти комсомолу фактично перетворилася на символ різного роду неформальних молодіжних об'єднань. Крім того, не вивченими залишаються перспективи відродження у масштабі держави організації, метою якої було б формування у молоді активної державницької позиції та національної самосвідомості. Важливість цієї справи обумовлюється поступовим зростанням у країні рівня злочинності серед молоді, коли значна частина протиправних вчинків мала причиною відсутність трудової зайнятості молодих людей та відсутність державного піклування про повноцінний відпочинок молоді.

Певний вплив на перебіг суспільно-політичних процесів в УРСР справляли профспілкові організації. Їх діяльність у переважній більшості випадків висвітлювалася у зв'язку із визначенням стосунків між професійними спілками та партійними органами радянської країни. Вивчення й узагальнення досвіду Комуністичної партії по керівництву профспілками розглядалося як одне із важливих завдань історико-партійної науки. Але невизначеність та розпливчастість принципів стосунків партії та профспілок позначилась на тлумаченні методу політичного керівництва, який видавався за взірць прояву демократичності у стосунках правлячої партії з масовою громадською організацією. Вивчення питання про партійне керівництво профспілками сприяло «викриттю» антикомуністів та ревізіоністів, які справедливо критикували ленінські принципи партійного керівництва громадськими організаціями трудящих. Повна залежність масової громадської організації від партії та держави звичайно не визнавалася офіційною історіографією 70-х – 80-х рр., незважаючи на те, що окремим напрямкам їх діяльності приділялась надзвичайна увага.

Організаційна залежність профспілок робила їх привабливим об'єктом уваги і для партії, і для держави, які проявляли значну зацікавленість до профспілкового членства. Максимальне розширення профспілкових організацій дозволяло відносно малочисельній партії утримувати під своїм впливом практично все працююче населення. Доцільність профспілкового членства для пересічного громадянина мало як внутрішню мотивацію (права та переваги членів профспілок), так і зовнішню (організуючий вплив з боку держави та політичних структур). Найпривабливішим стимулом до вступу у члени профспілки була соціальна частина внутрішніх мотивів, але потенційне право їх отримання надавала лише зовнішня мотивація, штучно нав'язувана державою. Саме хід виконання профспілковими організаціями завдань вищого партійного керівництва країни ставав предметом наукових пошуків представників радянської історіографії.

Вважалося, що політична система радянського суспільства являла собою цілісний комплекс різних організацій, кожна з яких виконувала властиві для неї функції. До таких організацій відносилися й профспілки, які, за твердженням представників радянської історичної науки, повністю втратили необхідність виконувати свої захисні функції в умовах розвитку соціалістичного суспільства.³⁷³ До середини 1980-х років тематика досліджень діяльності профспілкових організацій фактично обмежувалася вивченням їхньої ролі у виконанні партійних завдань на різних ділянках виробництва із підкресленням важливості боротьби профспілок за розширення соціалістичного змагання та заохочення працівників до новаторства і взяття на себе додаткових зобов'язань по виготовленню надпланової продукції. Крім цього, мова йшла про діяльність профспілкових організацій по підготовці керівних кадрів. Так, участь профспілок у здійсненні аграрної політики КПРС досліджував К.Ф.Ліщенко, який проаналізував організаційне зміцнення і зростання профспілок, їх участь у русі за наукову організацію праці.³⁷⁴

Є.В.Паньків та Е.Т.Соломко вивчали процес підготовки активу безпартійних по прийому в КПРС, відзначаючи важливу роль профспілкових організацій у справі підготовки майбутніх партійних функціонерів. Результатом дослідження був певною мірою натягнутий висновок про те, що

³⁷³ Див., наприклад: Буцко Н. А., Бовсуновский М. С. Возрастание роли КПСС – закономерность коммунистического строительства / Н. А. Буцко, М. С. Бовсуновский // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 86. – К., 1977. – С. 3-13; Позняк В. Т., Шаповал Ю. И. Разоблачение буржуазных фальсификаций возрастания руководящей роли КПСС в условиях развитого социализма / В. Т. Позняк, Ю. И. Шаповал // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 97. – К., 1978. – С. 127-136; Беренштейн Л. Е., Бабий В. С. Руководящая роль КПСС в политической системе советского общества / Л. Е. Беренштейн, В. С. Бабий // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 100. – К., 1979. – С. 3-11.

³⁷⁴ Ліщенко К. Ф. Деякі питання роботи парторганізацій України по підвищенню ролі профспілок у розвитку сільського господарства (1965-1970 рр.) / К. Ф. Ліщенко // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 83. – К., 1976. – С. 73-79.

зростання рядів КПРС було свідченням поповнення за рахунок «свіжих сил передових борців за комунізм».³⁷⁵

Організаційне зміцнення профспілок у 1966-1970 рр. вивчали М.Баланюк, Л.Дежанова, В.Хохлов, які вважали його мірилом кількості комуністів у складі цих організацій. Головним мотивом необхідності посилення ролі профспілкових організацій вчені розглядали перехід до галузевого принципу керівництва промисловістю, покращення планування і розширення самостійності підприємств, посилення економічного стимулювання їх роботи, що вимагало, на думку авторів, підвищення політичної та організаційної роботи парторганізацій у господарському будівництві.³⁷⁶

Виховний потенціал профспілкових організацій радянськими вченими розглядався у ракурсі зміцнення трудової дисципліни та розширення впливу офіційної ідеології. Прикладом зазначених підходів може слугувати колективна праця «Профсоюзы и культура».³⁷⁷ Фактично поза увагою авторів залишилася проблема захисту соціальних інтересів трудівників. Дослідники 70-х – 80-х рр. виходили з того, що в умовах «розвинутого» соціалізму захисна функція профспілок втрачає притаманні для капіталістичного суспільства риси. Саме з цих позицій, зокрема, виходила Л.М.Павлова, яка підготувала

³⁷⁵ Паньків Є. В., Соломко Е. Т. Діяльність партійних організацій України по вихованню активу безпартійних і підготовці його до прийому в КПРС (1966-1970 рр.) / Є. В. Паньків, Е. Т. Соломко // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 83. – К., 1976. – С. 34-40.

³⁷⁶ Баланюк Н. И. и др. Из опыта работы Компартии Украины по организационному укреплению профсоюзов республики (1966-1970 гг.) / Н. И. Баланюк, Л.С. Дежанова, В. Г. Хохлов // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 104. – К., 1980. – С. 46-52.

³⁷⁷ Арнольдov А. И. и др. Профсоюзы и культура / А. И. Арнольдov, Р. И. Ибрагимов, И. П. Никонов. – М., 1977. – 40 с.

досить об'ємну працю про участь профспілок у вирішенні соціальних завдань.³⁷⁸

Окремо досліджувалася участь селян у профспілковому русі, яка пов'язувалася із турботою партійних органів по залученню сільгоспвиробників до участі у діяльності профспілкових організацій через розширення соціальної бази профспілок та підвищення їх ролі не тільки у промисловому, а й у сільськогосподарському виробництві. Тут варто виділити роботу В.Шкварця та Я.Яремчука, які зосередили свою увагу на вивченні участі сільських активістів у роботі партійних та радянських організацій із аналізом розвитку демократичних процесів на селі у 1970-х роках. Науковці розглядали ради колгоспів у якості нового суспільно-політичного явища, яке являло собою єдину організацію суспільного управління ними, що мала на меті координацію діяльності колгоспів із роботою державних та суспільних організацій. Окремо розглядалася суспільно-політична активність колгоспників у складі різноманітних комісій, груп та інших суспільних формувань, які створювалися партійними, радянськими та профспілковими організаціями.³⁷⁹

Діяльність партії по посиленню шефської допомоги робітничого класу в піднесенні культури села у 1970 – 1974 рр. досліджували М.П.Недо та В.М.Яковишин, які вивчили нові форми шефської допомоги, виділяючи роль профспілкових організацій у забезпеченні надання шефської допомоги робітниками працівникам сільського господарства. Вчені підкреслювали, що завдяки зусиллям партії на початку 1970-х років вже не залишилося жодного колгоспу чи радгоспу, які б не мали постійно закріплених за ними шефських промислових підприємств. Однією з головних причин хиб у культурно-

³⁷⁸ Павлова Л. М. Защищая интересы трудящихся. Участие советских профсоюзов в решении социальных задач / Л. М. Павлова. – М., 1982.

³⁷⁹ Шкварец В. П., Яремчук Я. Н. Партийное руководство развитием колхозной демократии на современном этапе / В. П. Шкварец, Я. Н. Яремчук // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 94. – К., 1978. – С. 69-78.

шефській роботі підприємств вчені називали недостатній контроль і відповідальність за її проведення. Якщо виробниче шефство проводилося в основному на госпдоговірних засадах, планувалося і контролювалося партійними, радянськими органами, виробничі колективи регулярно звітували про нього та відповідали як за основну свою діяльність, то культурно-шефська робота, на думку авторів у багатьох випадках проводилася формально.³⁸⁰

Суспільно-політичну активність членів профспілок колгоспних та радгоспних організацій України у 1970-х роках досліджував В.Штефан, який зробив висновок, що підвищуючи дієвість різних форм участі селян в управлінні виробництвом, профспілкові організації забезпечували покращення його ефективності та сприяли підвищенню рівня політичної активності сільських жителів.³⁸¹

Вважалося, що масове залучення колгоспного селянства до професійних спілок, яке було здійснене у роки десятої п'ятирічки, завершило процес перетворення профспілок у єдину для всіх трудящих форму організації.³⁸²

У роки перебудови участь профспілок у суспільно-політичних процесах в республіці стала в основному розглядатися під кутом декларативної демократизації стосунків між ними та партією. Однією із складових формування комуністичного ставлення до праці залишалася діяльність по

³⁸⁰ Недо М. П., Яковишин В. М. Діяльність партії по посиленню шефської допомоги робітничого класу в піднесенні культури села (1970-1974 рр.) / М. П. Недо, В. М. Яковишин // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 73. – К., 1975. – С. 48-55.

³⁸¹ Штефан В. Д. Деятельность партийных организаций по повышению общественно-политической активности членов профсоюза: (На материалах колхозных и совхозных партийных и профсоюзных организаций Украины) / В. Д. Штефан // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 94. – К., 1978. – С. 106-112.

³⁸² Бердник А. Н. Из опыта работы партийных организаций Украины по дальнейшему вовлечению колхозного крестьянства в профессиональные союзы (1976-1980 гг.) / А. Н. Бердник // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 138. – К., 1986. – С. 69-75.

зміцненню дисципліни на виробництві. Відсутність матеріальної зацікавленості у результатах праці для переважної більшості працівників у порівнянні із стандартами, прийнятими в умовах ринкової економіки, ставила проблему збереження високого рівня дисципліни виробників досить актуальною в умовах командно-адміністративної економічної системи.

Участь профспілок у русі за зміцнення дисципліни праці висвітлювали В.Г.Поставний, В.М.Докашенко, В.А.Зінов'єв, які зосередили увагу на вивченні ними факторів, що вели до втрати робочого часу, виокремлення категорій працівників, які систематично допускали порушення дисципліни та заходи профспілок по боротьбі із подібними негативними явищами.³⁸³

Роль профспілок у русі за наукову організацію праці досліджували В.І.Батрименко та Н.М.Хоменко, які проаналізували особливості складання планів наукової організації праці в республіці, виокремили засоби, що використовувалися профспілками для запровадження наукової організації виробництва: регулярне заслуховування звітів відповідних керівних органів на засіданнях бюро, парткомів, проведення спільних заходів по розробці та запровадженню планів наукової організації праці, координація зусиль спеціальних служб наукової організації праці та представників громадськості.³⁸⁴ Варто зазначити, що серед висновків роботи, на відміну від праць представників радянської історіографії брежнєвського періоду, присутнє твердження про необхідність впровадження наукової організації праці з метою більш тісного співробітництва з капіталістичними країнами. У працях попередників в основному відстоювалося твердження про

³⁸³ Поставной В. Г. и др. Из опыта руководства партийными организациями Украины деятельностью профсоюзов по укреплению дисциплины труда (1971-1980 гг.) / В. Г. Поставной, В. Н. Докашенко, В. А. Зиновьев // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 138. – К., 1986. – С. 57-63.

³⁸⁴ Батрименко В. И., Хоменко Н. М. Партийное руководство деятельностью профсоюзов Украины по внедрению в общественное производство научной организации труда (1966-1970 гг.) / В. И. Батрименко, Н. М. Хоменко // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 138. – К., 1986. – С. 63-69.

необхідність інтенсифікації виробництва з метою протистояння країнам заходу або ж для зміцнення економічних зв'язків в рамках країн соціалістичної співдружності.

Проблемі діяльності радянських профспілок у контексті аналізу політичної системи тоталітаризму приділяла увагу і зарубіжна, передусім, англо-американська історіографія. Основним гальмом у розвитку профспілкового руху вона вважала марксистську ідеологію, оскільки остання затримувала розвиток інтелектуальності, котра була здатна дати поштовх для розвитку нового мислення. Росія і Китай, тримаючись за уламки марксизму з допомогою своїх «святих писань» блокували всі інші шляхи розвитку», стверджував відомий політолог У.Маккензі.³⁸⁵ Розвиваючи цю думку, професор Рутгертського університету Т.Джексон писав, що церква, університети, професійні спілки повинні мати справжню незалежність, але «...в тоталітарних країнах це неприпустимо, тому що незалежні групи можуть стати ядром опозиції режиму.»³⁸⁶ Віддаючи належне зарубіжним авторам стосовно аналізу причин підпорядкування професійних спілок волі та інтересам держави, водночас слід зазначити, що вони не розкривають його механізму, а тому, як і праці сучасних істориків теж залишають місце для об'єктивного позаідеологічного дослідження проблеми.

У працях сучасних авторів дається принципово нова оцінка діяльності профспілкових організацій на теренах СРСР. Так, у дослідженні С.Семанова роль профспілкових організацій у країні висвітлено через оцінку діяльності О.Шелепіна, який намагався піднести їх престиж за рахунок реального виконання ними захисних функцій. Існування радянських профспілкових організацій автор називав «жалюгідним», вказуючи, що вони реально

³⁸⁵ Mackenzie W. J. *Politics and Social Science*. Penguin books, 1967. – 424 p.

³⁸⁶ Jackson Toby. *Contemporary Society. Social process and social structure in urban industrial societies*. – New York, London, Sydney: John Willey and Sons, INC, 1964. – 372 p.

займалися лише розподілом путівок на відпочинок та облаштуванням піонерських таборів.³⁸⁷

У 1999 р. В.М.Докашенком було захищено докторську дисертацію «Профспілки України в умовах тоталітарної системи (70-ті – 80-ті рр.)», яка присвячена дослідженню теоретичних аспектів діяльності професійних спілок на кінцевому етапі панування в Україні радянської моделі тоталітаризму.³⁸⁸ У роботі розглянуто механізм політичного, ідеологічного та організаційного підпорядкування професійних спілок волі та інтересам держави. Вчений справедливо робив висновок про те, що за потенційні соціальні переваги членові профспілки треба було виконувати надзвичайно широкий спектр обов'язків: від боротьби за створення матеріально-технічної бази комунізму, зміцнення обороноздатності країни і аж до підвищення власної політичної свідомості. З урахуванням сказаного, профспілкове членство було вигідніше державі, ніж пересічному громадянину. Саме цим дисертант пояснює факт охоплення профспілковим членством майже 98% працюючого населення. Таким чином, організаційна залежність професійних спілок від партійних структур дозволяла останнім «оволодіти» кадрами цієї масової громадської організації, проводити через них будь-яке рішення, змінювати характер її функціональної діяльності, поставивши на чільне місце не захист інтересів трудящих, а виробничо-масову роботу, котра, по суті, була компетенцією державних органів влади. Дослідником виявлено посилення тенденції ідеологічного тиску пропорційно наростанню стагнаційних процесів в економіці та у міру втрати правлячою партією політичної ініціативи. У низці досліджень вчений наголошував, що постійно наростаючий ідеологічний

³⁸⁷ Семанов С. Н. Брежнев – правитель «Золотого века» / С. Н. Семанов. – М., 2002. – С. 152-153.

³⁸⁸ Докашенко В. М. Профспілки України в умовах тоталітарної системи (70-ті-80-ті рр.) / В. М. Докашенко. – Автореф. дис... докт. іст. наук. – К., 1999. – 26 с.

пресинг мав негативну роль у нівелюванні національної гідності та асиміляції національної культури.³⁸⁹

Роль профспілок у радянському суспільстві охарактеризована у дослідженні «История России: XX век», де відзначалася підтримка профспілковими лідерами скорочення розриву у соплаті праці між найбільш кваліфікованими працівниками і порушниками трудової дисципліни з метою уникнення так званої «соціальної несправедливості» у оплаті праці. Ці дії профспілок, на думку авторів роботи, сприяли поглибленню застійних явищ у радянській економіці. Зростання мінімального розміру заробітної плати та зниження зарплат інженерно-технічних працівників, підтримане профспілками, призводило до популяризації так званих «нетрудових доходів», які отримувалися поза основним місцем роботи, зрощенню правоохоронних органів із тіньовими економічними структурами. Все це тягнуло за собою появу відносно великої кількості підпільних мільйонерів. Врешті решт позиція профспілок сприяла зростанню корумпованості радянського суспільства.³⁹⁰

³⁸⁹ Докашенко В. М. До питання подальшої видозміни методу політичного керівництва профспілками у 1970 – 1980-ті роки / В. М. Докашенко // Нариси досліджень у галузі гуманітарних наук в педвузі: Збірник наукових та науково-методичних праць. – Вип. 2. – Т. 1. – Горлівка, 1996. – С. 25-29; Докашенко В. М. Принцип науковості в партійному керівництві профспілками: ілюзії та реалії / В. М. Докашенко // Нариси досліджень у галузі гуманітарних наук в педвузі: Збірник наукових та науково-методичних праць. Вип. II. – Горлівка, 1997. – С. 18-23; Докашенко В. М. Сутність та внутрішня структура стилю партійного керівництва профспілками / В. М. Докашенко // Нариси досліджень у галузі гуманітарних наук в педвузі: Збірник наукових та науково-методичних праць. Вип. IV. Том I. – Горлівка, 1998. – С. 311-317; Докашенко В. М. Профспілки і тоталітаризм: Проблема профспілкового членства 70-х – 80-х рр. / В. М. Докашенко // Борисфен. Літературно-мистецький, публіцистичний та науково-популярний щомісячник. – 1998. – № 10. – С. 5-6; Докашенко В. М. Критика фальсифікації ролі профспілок в управлінні державою (70-ті – 80-ті рр.) / В. М. Докашенко // Вісник Запорізького юридичного інституту. – 1999. – № 2. – С. 34-38.

³⁹⁰ История России: XX век: 1939-2007. – М., 2009. – С. 476.

Загалом у висвітленні в науковій літературі ролі профспілок у суспільно-політичних процесах в СРСР можна чітко виділити радянський та пострадянський періоди. Протягом першого профспілки виступали у якості покірних виконавців волі партії, як один з елементів політичної системи радянської країни. Науковці фактично ігнорували висвітлення захисної функції цих об'єднань, віддаючи перевагу висвітленню ролі профспілок у виконанні завдань вищого керівництва держави, одним з яких залишалася підготовка на профспілковій роботі керівних кадрів.

Впродовж пострадянського періоду діяльність радянських профспілок було піддано нищівній критиці. Вони розглядалися як «привідні паси» радянської системи, один із засобів підтримки існування тоталітарної держави. Вченими засуджувалася «зрада» профспілковими лідерами інтересів пересічних робітників, їх підтримка зрівняльної системи оплати праці.

Висвітлення діяльності профспілок на сучасний момент може бути розширене за рахунок вивчення політичних настроїв профспілкових керівників різних ланок, ставлення пересічних робітників до членства у них. Уваги потребує участь профспілок у здійсненні кадрової політики в СРСР із визначенням ступеня їх готовності до участі у керівництві країною. Тут варто було б визначити тип політичного лідерства, який забезпечувався відповідною діяльністю на керівних посадах у профспілках. Його визначення дозволило б ґрунтовніше оцінити здатність профспілкових лідерів, вихованих в СРСР, до здійснення інноваційних проєктів.

Смерть Й.Сталіна та певне послаблення тиску командно-адміністративної системи радянської держави у період хрущовської «відлиги» стали каталізатором у справі поширення дисидентського руху в СРСР. Вимушена відмова олігархії від терористичних методів управління державою в післясталінські часи зменшила сталість тоталітарної системи влади. Після лібералізації методів управління стало можливим публічно

відстоювати закладені в самій компартійно-радянській системі норми і положення, які на практичне застосування ніколи не розраховувалися. На території України окрім правозахисного спрямування дисидентський рух увібрав в себе відображення національних прагнень українців.

Відомо, що наступ сталіністів після приходу до влади Л.Брежнєва розчарував представників інтелігенції, які сподівалися на певну модернізацію радянського ладу. Частина з цих людей виступали проти припинення процесу десталінізації держави, ідеологічного наступу консерваторів, зупинки в перегляді судових справ і позасудових вироків щодо жертв сталінських репресій. В Україні опозиційні виступи найчастіше мали національний характер і здебільшого спрямовувалися проти русифікації.

Найбільш дослідженою проблемою доби «застою» залишається національно-визвольний рух в усіх його аспектах. Ще у 1965 р. у формі рукопису першому секретарю ЦК Компартії України П.Шелесту і голові Ради Міністрів України В.Щербицькому була подана І.Дзюбою праця «Інтернаціоналізм чи русифікація?». У своїй роботі автор висвітлив проблеми національного, економічного та культурного розвитку України. Посилаючись на праці класиків марксизму, рішення партії, він змалював деформацію марксизму в Україні і висловив надію на ліквідацію цих негативних явищ. І.Дзюба прийшов до висновку, що в результаті урядової русифікаторської політики українська культура посіла другорядне місце в республіці, стала додатком до російської. Можна цілком погодитися із висновком автора про те, що фактично русифікація стала одним із головних елементів політики радянського керівництва в УРСР. В цих умовах історична наука дедалі більше політизувалася і використовувалася в ідеологічній боротьбі, націлювалася на насадження комуністичної свідомості у суспільстві.³⁹¹

³⁹¹ Калакура Я. С. Українська історіографія: Курс лекцій / Я. С. Калакура. – К., 2004. – С. 365.

Окремі згадки про дисидентський рух другої половини 1960-х – початку 1980-х років містилися у курсі лекцій з історії України, який побачив світ у 1992 р. У розділі, присвяченому висвітленню суспільно-політичного життя наголошувалося на негативних аспектах русифікації, говорилося про переслідування видатних діячів української культури. Вказувалося, що наслідком русифікації було заперечення та ігнорування культури свого народу з боку різних верств населення, насамперед міського. Однак діяльність дисидентів, за виключенням згадки про В.Стуса, фактично опинилася поза увагою автора розділу – Г.Сургая.³⁹²

У 1992 р. у збірнику «Сторінки історії України ХХ століття» було вміщено роботу Ю.Зайцева «Дисиденти: Опозиційний рух 60 – 80-х рр.» Автор змалював соціальний портрет учасників дисидентського руху, визначив загальні цілі, які ставили перед собою його учасники. Окремо в роботі подана оцінка кількісного складу учасників руху та причини і характер зародження політичного дисидентства. Автор показав значення літератури самвидаву для поширення опозиційних настроїв у суспільстві та проаналізував правову основу тих часів, яка дозволяла притягати дисидентів до відповідальності. Загальний висновок публікації зводився до твердження, що основна маса дисидентів не виступали за повалення радянського режиму, а висловлювалися лише за його удосконалення поруч із припиненням політики русифікації в УРСР.³⁹³

Фактично першим з пострадянських вчених комплексно аналізувати суспільно-політичні процеси в УРСР періоду «застою» почав В.Баран. У його роботі «Україна після Сталіна» проаналізовано морально-політичний стан радянського суспільства із висновком, що «відлига» породила надії і

³⁹² Сургай Г. І. Суспільно-політичне життя. Соціально-економічне становище (друга половина 60-х – середина 80-х років) / Г. І. Сургай // Історія України: Курс лекцій. – К., 1992. – С. 380-403.

³⁹³ Зайцев Ю. Д. Дисиденти: Опозиційний рух 60 – 80-х рр. / Ю. Д. Зайцев // Сторінки історії України ХХ століття. – К., 1992. – С. 195-235.

принесла розчарування, оскільки процес оновлення суспільства проходив вкрай непослідовно. Поверховість реформ, які не торкалися підвалин тоталітаризму, відсутність суттєвих змін у становищі республіки призвели до пошуків інших шляхів досягнення національного суверенітету, які були представлені у дисидентському русі 1970-х роках.³⁹⁴ У іншому дослідженні В.Баран у параграфі «Становлення дисидентського руху» проаналізував кількісні показники антирадянських виступів в УРСР, їх динаміку та виділив особливості спрямування у різні періоди.³⁹⁵ У праці В.Барана та В.Даниленка висвітлено процес згортання нової хвилі українізації поруч із переслідуванням найбільш активних діячів українського національного руху в роки «застою».³⁹⁶

Перша в пострадянські часи монографія про дисидентський рух була написана Ю.Курносовим, який побудував її здебільшого на газетно-журнальних публікаціях, що з'явилися на рубежі 1980 – 1990-х років, а також на творах представників української діаспори. Однак систематизація великої кількості фактичного матеріалу була лише першим серйозним кроком на шляху неупередженого вивчення даної теми.³⁹⁷

У 1995 році було видано роботу Г.Кас'янова,³⁹⁸ заслугою якого є суттєве розширення джерельної бази дослідження із використанням особистих інтерв'ю з багатьма учасниками дисидентського руху, матеріалів архівів, правоохоронних органів, що дозволило простежити діяльність опозиції в

³⁹⁴ Баран В. К. Україна після Сталіна: Нарис історії 1953-1985 рр. / В. К. Баран. – Львів, 1992. – С. 43-57.

³⁹⁵ Баран В. К. Україна 1950-х – 1960-х рр.: Еволюція тоталітарної системи / В. К. Баран. – Львів, 1996. – С. 135-153.

³⁹⁶ Див.: Баран В. К., Даниленко В. М. Україна в умовах системної кризи (1946 – 1980-і рр.) / В. К. Баран, В. М. Даниленко // Україна крізь віки. – Т. 13. – К., 1999. – С. 131-134.

³⁹⁷ Курносов Ю. О. Інакомислення в Україні: (60-ті – перша половина 80-х рр. ХХ ст.) / Ю. О. Курносов. – К., 1994.

³⁹⁸ Кас'янов Г. Незгодні: Українська інтелігенція в русі опору 1960 – 80-х років / Г. Кас'янов. – К., 1995.

умовах панування радянської каральної машини періоду «застою». Окремі узагальнення містилися у працях О.Коханової, Б.Кравченка та А.Русначенка³⁹⁹, де розкривалися певні аспекти суспільно-політичного життя та особливості молодіжного руху в умовах тоталітаризму. У роботі А.Русначенка проаналізовано деякі аспекти видавничої діяльності, розповсюдження творів самвидаву серед української інтелігенції. У той же час його праця заслуговує критики за поверховість історичного аналізу, надмірне наведення документальних матеріалів замість аналізу змісту подій минулого. У інших дослідженнях автора мова йшла про поширення робітничого руху в Україні.⁴⁰⁰ Окремо автор вів мову про спротив радянського режиму розгортанню дисидентського руху із аналізом дієвості певних методів протидії йому та висвітленням різноманітних форм боротьби правоохоронних органів з активістами українського національного руху.⁴⁰¹

³⁹⁹ Коханова О. Дисидентський рух в 60–70-х рр. // Україна: Короткі нариси з історії / О. Коханова. – К., 1992. – С. 124-141; Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ століття / Б. Кравченко. – К., 1997; Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні: Середина 50-х – початок 90-х років / А. В. Русначенко. – К., 1998.

⁴⁰⁰ Русначенко А. М. Національне відродження і робітничий рух на Донбасі / А. М. Русначенко // Слово і час. – 1992. – № 12. – С. 55-59; Русначенко А. М. Проблеми робітничого руху в сучасній Україні / А. М. Русначенко // Сучасність. – 1992. – № 12. – С. 39-45; Русначенко А. М. Стачка шахтерів на Україні в июле 1989 года / А. М. Русначенко // Отечественная история. – 1993. – № 1. – С. 66-77; Русначенко А. М. Робітничий рух в українській революції 1989-1991 рр. / А. М. Русначенко // II Міжнародний конгрес українців. Львів, 22-28 серпня 1993 р. Доповіді і повідомлення. Історія. – Ч. 2. – Львів, 1994. – С. 149-154; Русначенко А. М. Профспілки і робітничий рух: недавнє минуле і сучасність / А. М. Русначенко // Генеза. – 1994. – № 2. – С. 205-208; Русначенко А. М. Спротив робітництва та робітничі протести в Україні (кін. 50-х — поч. 80-х років) / А. М. Русначенко // Розбудова держави. – 1996. – № 4. – С. 51-57; Rusnachenko A. The Worker's and National-Democratic Movements in Contemporary Ukraine // Journal of Ukrainian Studies 18, nos. 1-2 (Summer-Winter 1993): 123-149.

⁴⁰¹ Русначенко А. Зросійщення України в останні 4 десятиліття та його наслідки / А. М. Русначенко // Мова державна, мова офіційна. – Київ: «Просвіта». – 1995. – С. 99-109; Русначенко А. М. З історії провокацій МГБ

Окремо варто сказати про висвітлення у історичній літературі життєвого та творчого шляху дисидентів. Ця тема привернула увагу не тільки професійних вчених, а й публіцистів, які першими висвітлили його ще наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років на сторінках газетних та журнальних видань. Увага до цієї проблематики посилювалася, як правило, у зв'язку із святкуванням певних дат з життя дисидентів. Спираючись на відкриті для дослідників архіви партійних органів, колишніх спецслужб, особисті документальні колекції, вони змогли створити цілу низку історичних портретів дисидентів.⁴⁰²

Тут доцільно відзначити збірник документів і матеріалів про творчий шлях О.Гончара, підготовлений співробітниками Інституту історії України НАН України П.Троньком, О.Бажаном, Ю.Данилюком. Привертає увагу вступна стаття до цього видання, в якій показана постать О.Гончара на тлі суспільно-політичного життя в Україні в 60–80-х роках. Автори показали ставлення письменника до ігнорування української літератури та мови,

на Україні / А. М. Русначенко // Україна в минулому. – 1995. – Вип. 7. – С. 207-227; Русначенко А. М. 3 Історії українського самвидаву: “Програма Укомуністів” / А. М. Русначенко // Нова політика. – 1996. – № 6. – С. 44-47; Русначенко А. М. Український національний фронт — підпільна група 1960-х років / А. М. Русначенко // Укр. іст. журн. – 1997. – № 4. – С. 81-94; Русначенко А. М. Російсько-українські стосунки в російській невідцензурній суспільно-політичній думці 1960–80-х років / А. М. Русначенко // Генеза. – 1997. – № 5. – С. 150–157.

⁴⁰² Жулинський М. Запізніле повернення (Пам’яті В.Стуса) / М. Жулинський // Літ. Україна. – 1989. – 30 листоп.; Білокінь С. Апостол чистої правди (В.Марченко) / С. Білокінь // Слово і час. – 1991. – № 1. – С. 24-26; Болабольченко А. «Цей бенкет смерті в образі життя...»: За матеріалами кримінальних справ В. Стуса / А. Болабольченко // Вітчизна. – 1991. – № 8. – С. 141-151; Коваль В. «Давайте поговоримо відверто...»: «Персональна справа» члена Спілки письменників України В. Іванисенка / В. Коваль // Дніпро. – 1991. – № 10. – С. 163-170; Коваль В. «Ласкаво прошу дозволити мені відбути замість нього ув’язнення...»: (Про письм. М.Лукаша) / В. Коваль // Дніпро. – 1991. – № 11-12. – С. 197-204; Коваль В. «Я ніколи не належав ні до яких ворожих груп...»: Персональна справа В.Захарченка / В. Коваль // Дніпро. – 1991. – № 9. – С. 162-172 тощо.

змалювали події суспільно-політичного життя УРСР, пов'язані із виходом у світ роману «Собор», звернувши увагу на репресивно-каральні заходи влади, спрямовані на цькування його автора.⁴⁰³

Заслуговує на увагу також збірник «Українська Гельсінкська група. До 30-річчя створення: історія, документи», підготовлений О.Зінкевичем та В.Овсієнком. Тут подано інформацію про формування та основні документи УГГ, короткі біографічні дані її членів, статті про діяльність вашингтонського комітету гельсінкських гарантій для України, про Закордонне представництво Групи, а також бібліографію публікацій про УГГ українською і іншими мовами. У роботі розглянуто засоби боротьби радянських урядовців із інакодумством, яке розхитувало систему, псувало міжнародну репутацію держави, яка, не витримуючи економічної та військової конкуренції з західними країнами, включилася у процес розрядки. Висвітлено перебіг всесоюзної кампанії по боротьбі із самвидавом, що почалася у 1971 р. із метою руйнування інфраструктури його виготовлення і розповсюдження. Автори збірника приділили велику увагу висвітленню участі жінок у боротьбі за права українського народу у 1970-х – 1980-х роках.⁴⁰⁴

У якості виступів опозиційних сил за суверенітет України розцінювали діяльність найбільш видатних представників дисидентського руху в УРСР В.Шевчук та М.Тараненко. Вони проаналізували діяльність діячів Українського національного фронту, Української Гельсінкської групи, наголошуючи, що виступаючи проти тоталітарного режиму та пов'язаних із ним деформацій, пропонуючи шляхи реформування суспільства на

⁴⁰³ Тронько П. Т. та ін. Тернистим шляхом до храму: Олесь Гончар в суспільно-політичному житті України 60–80-х рр. ХХ ст.: Збірник документів і матеріалів / П. Т. Тронько, О. Г. Бажан, Ю. З. Данилюк. – К., 1999.

⁴⁰⁴ Українська Гельсінкська група. До 30-річчя створення: історія, документи / О. Зінкевич, В. Овсієнко. – К.: Смолоскіп, 2006. – 137 с.

демократичних засадах, українські опозиційні сили тим самим допомагали багатьом людям усвідомити необхідність корінних перетворень в усіх сферах життєдіяльності суспільства.⁴⁰⁵

Характеристика діяльності І.Дзюби, В.Чорновола та інших дисидентів поруч із аналізом погрому опозиційного руху у 1972 – 1973 рр. містилася у «Новітній історії України», яка побачила світ у 2000 р. Її автори також торкалися проблеми боротьби радянської влади із «самвидавом», як засобом поширення антирадянських матеріалів.⁴⁰⁶

Причини і наслідки зростання напруженості в українському суспільстві, основні форми опору тоталітарному режиму у середовищі української інтелігенції висвітлено у ґрунтовному дослідженні Ю.Данилюка та О.Бажана «Опозиція в Україні». Автори зупинилися на особливостях діяльності провідних вітчизняних дисидентів, не оминули увагою студентські заворушення, показали механізм діяльності карально-репресивного апарату по придушенню інакомислення в республіці. Не обмежуючись цим, вони проаналізували також релігійне дисидентство, виділяючи громадський рух за легалізацію української греко-католицької церкви. Автори дослідили реакцію кліру та віруючих на заходи влади по обмеженню впливу окремих релігійних конфесій. Можна погодитися із висновком авторів, що найбільш організованою і згуртованою силою серед українського дисидентства виступив український національний рух, що об'єднав навколо себе представників передової української інтелігенції, інтелектуальної еліти суспільства. Незважаючи на свою неоднорідність, наявність серйозних розбіжностей в думках і поглядах, баченні перспектив подальшого розвитку

⁴⁰⁵ Шевчук В. П., Тараненко М. Г. Історія української державності / В. П. Шевчук, М. Г. Тараненко. – К., 1999. – С. 422.

⁴⁰⁶ Новітня історія України (1900-2000) / А. Г. Слюсаренко, В. І. Гусєв, В. П. Дрожжин та ін. – К., 2000. – С. 440-441.

нації, український національний рух прагнув розширити свій вплив на суспільно-політичне життя.⁴⁰⁷

У роботі «Політичний терор і тероризм в Україні. XIX-XX ст.: Історичні нариси» висвітлено процес переслідування І.Дзюби, розглянуто обстановку в колах освіченої інтелігенції в умовах тотальної русифікації. Тут найбільш повно в пострадянській українській історіографії показано роботу карально-репресивних органів по знищенню паростків інакодумства в республіці.⁴⁰⁸

Варто також згадати працю В.Кафарського, один із підрозділів якої присвячено вивченню особливостей дисидентського руху. Автором подано аналіз діяльності органів держбезпеки з ліквідації «антирадянських груп» в УРСР, запропоновано висновки щодо вікового та соціального складу представників дисидентського руху. В ній зроблено цілком справедливий висновок, що більшістю дисидентів 60-х років була молодь з середнім віком 30-40 років, яка народилася, виховувалася і здобула освіту вже за часів панування радянської системи. А українське дисидентство було не лише новим виявом суспільної непокори та громадянського протесту проти правлячого режиму, але також і черговим етапом розвитку українського руху.⁴⁰⁹

Характеристика дисидентського руху як мирної, ненасильницької боротьби із чітко визначеними формами у вигляді спілок, комітетів, об'єднань, гуртків містилася у роботі В.Литвина, В.Мордвінцева та А.Слюсаренка. Автори наголошували, що учасники дисидентського руху виступали проти деформованої радянської політичної системи, доводили безплідність апаратних методів реформування економіки, вимагали реалізації

⁴⁰⁷ Див.: Данилюк Ю. З., Бажан О. Г. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті роки XX ст.) / Ю. З. Бажан, О. Г. Данилюк. – К., 2000. – С. 386-387.

⁴⁰⁸ Див.: Політичний терор і тероризм в Україні. XIX-XX ст.: Історичні нариси / Д. В. Архієрейський, О. Г. Бажан, Т. В. Бикова та ін.: Відповід. ред. В. А. Смолій. – К., 2002. – С. 788-832.

⁴⁰⁹ Див.: Кафарський В. І. Комунізм і національно-визвольний рух / В. І. Кафарський. – Івано-Франківськ, 2002. – С. 616-617.

права українського народу на самовизначення, ставили питання про вихід України зі складу СРСР мирним шляхом. Вчені вказували, що результатом розвитку дисидентства став опозиційний рух, який був проявом національно-визвольного руху, спрямованого на демократизацію суспільно-політичного життя, досягнення справжньої незалежності України.⁴¹⁰

Загалом дисидентський рух розглядається сучасними українськими вченими у якості національного спротиву українофобії, як опозиція «незгідних» політиці властей, що переросла у Народний Рух за незалежність України.⁴¹¹

Окремо слід сказати про спрямування історичних досліджень вчених української діаспори. Переважна їх більшість написана на противагу офіційній українській радянській історіографії. В сучасній історичній науці пострадянські вчені подекуди полемізують існування стосовно принципової можливості для діаспорних вчених створити фундаментальні дослідження з української історії. З одного боку, неупередженість використання методів історичних досліджень сприяла створенню незаідеологізованих наукових студій, а з іншого – обмеженість у використанні архівних фондів та загальна антирадянська спрямованість обмежували наукову цінність цих праць. Діяльність дисидентів, як ознака наявності серйозних проблем у радянському суспільстві, розглядалася у багатьох наукових працях істориків діаспори. Однак монографії, присвячені безпосередньо цій темі, фактично відсутні. Дисидентський рух аналізувався лише в контексті викладу цілого комплексу історичних подій.

Певною мірою діяльність українських дисидентів відображена у роботі П.Магочія, який зупинився на висвітленні жорстких дій влади проти українських дисидентів у 1971 – 1972 роках, показав процес спротиву діячів

⁴¹⁰ Литвин В. М., Мордвінцев В. М., Слюсаренко А. Г. Історія України / В. М. Литвин, В. М. Мордвінцев, А. Г. Слюсаренко. – К., 2002. – С. 588-589.

⁴¹¹ Калакура Я. С. Історичні засади українознавства / Я. С. Калакура. – К., 2007. – С. 179.

української греко-католицької церкви діям радянського керівництва та висвітлив основні напрямки процесу русифікації в добу «брежнєвщини».⁴¹²

Загалом дослідження діяльності дисидентів у роботах вчених діаспори носить епізодичний і, певною мірою, «ідеологічний» характер, коли їх дії сприймалися як вагомий засіб протистояння політиці радянського уряду, а сам факт існування тлумачився у якості наявності серйозних проблем у радянського керівництва. Насправді ж діяльність дисидентів мала обмежений характер і не впливала вирішальним чином не тільки на спрямування суспільно-політичних процесів, а й на формування масової громадської думки.

У роботі А.Каппелера діяльність дисидентів розглядалася у розділі, присвяченому висвітленню українського опозиційного руху. Їх поява пов'язувалася із усвідомленням факту непослідовності процесу дедалінізації. Автор наголошував, що представники і керівники української опозиції походили головним чином з середовища міської інтелігенції, яка сформувалася по-новому і перебувала у певних конкурентних стосунках з росіянами й русифікованими елітами. Він обмежився викладом діяльності частини провідних українських дисидентів та аналізом роботи УГС, справедливо наголошуючи, що вплив опозиційного руху на широкі версти населення залишився незначним.⁴¹³

О.Смірнов у якості причини появи дисиденства в УРСР називав втрату Україною статусу «буферної території» після завершення другої світової війни і прагненням української, в тому числі й комуністичної еліти, проводити жорстку внутрішню консолідацію, в тому числі й етнічну. Репресивна діяльність московського керівництва пояснювалася небажанням допустити внутрішню дезінтеграцію перед обличчям загрози американського глобалізму. Русифікація, яка активно проводилася

⁴¹² Магочій П. Р. Історія України / П. Р. Магочій. – К., 2007. – С. 565-568.

⁴¹³ Каппелер А. Мала історія України / А. Каппелер. – К., 2007. – С. 209-210.

комуністичними лідерами з Москви, у його творі називалася «контрукраїнізацією», а прагнення нав'язати радянськими ідеологами на чолі із Суловим уяви про побудову «розвинутого соціалізму» поруч із створенням нової спільноти – «радянського народу» – пояснювалося досягненням в СРСР зрілості соціалістичного станового ладу та набуття радянськими республіками однотипової соціальної структури. Критиці у роботі О.Смірнова піддано працю І.Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?». Приводом для неї оголошено ігнорування ним питання: чи хочуть говорити українською мовою мешканці великих українських міст, а також «замовчування» факту «оголошення Україною» цілого ряду територій при «повному ігноруванні думки» їхніх мешканців. Причому автор наголошував, що значна частина жителів цих земель «взагалі не вважала себе українцями». О.Смірнов наголошував, що з моменту формування опозиційного та дисидентського руху в Україні у кінці 1950-х років, він ніс на собі явний відбиток націоналізму, «лише прикриваючись демократичними гаслами». Відсутність масштабних антирадянських виступів на території України пояснювалася тим, що Україна тривалий час була «буферною територією», органічно інтегрованою в «комуністичний глобальний проект». Дисидентський рух тут визначається у якості підривної діяльності по відношенню до пануючого ладу, яка спрямовувалася на підтримку «американського глобального проекту». Крізь весь твір проходить думка про відсутність підстав для існування не тільки української нації, а й «України» та «українців», яких автор ототожнював виключно з «русинами».⁴¹⁴

Окремо варто відзначити роботу Г.Куромія, одного з небагатьох зарубіжних дослідників, який написав монографію про політичну історію Донбасу. В основному у ній розглядалася проблема протистояння волелюбного місцевого населення із органами влади, що намагалися підкорити цей козацький край. У 8 розділі своєї праці автор розглядає настрої

⁴¹⁴ Смирнов А. История Южной Руси / А. Смирнов. – М., 2008. – С. 269-287.

населення Донбасу після смерті Й.Сталіна, зосереджуючи увагу в основному на визначенні тенденцій поширення антирадянських настроїв на території Донбасу. Тут проаналізовано причини розповсюдження страйкового руху в регіоні у різні періоди повоєнного часу. Окремо мова йшла про політичні настрої гірників в умовах активізації національного українського руху другої половини 1980-х років із зазначенням, що на той час страйкуючі шахтарі відкидали антимосковські українські групи. Автор розглядає причини та наслідки підриву у вересні 1979 р. ядерної бомби у шахті «Юнком» у Єнакієвому, зазначаючи, що після тимчасової евакуації шахтарям й надалі довелося працювати на звичному місці роботи, у поселенні, де навіть через дванадцять років радіаційний фон залишався у три-чотири рази вищим за природний. Можна погодитися із твердженням вченого про те, що Донбас був протягом тривалого часу осередком збереження волелюбного духу та притулком для осіб, які прагнули розпочати тут нове життя. У той же час проблеми із формуванням власної національної ідентичності населенням Донбасу як наслідок тривалої русифікації розглянуті щодо періоду 1960-х – 1980-х років відносно поверхово і вимагають проведення додаткового наукового дослідження.⁴¹⁵

Довільно у пострадянській історіографії трактується термін «передова інтелігенція», яка по-суті ототожнюється із особами, діяльність яких пов'язувалася із антирадянськими виступами, хоча абсолютна більшість дисидентів не виступали за повалення радянської системи, а лише пропонували певні варіанти модернізації радянського ладу із забезпеченням можливості вільного культурного розвитку України.

Фактично недослідженою проблемою залишається визначення реального впливу дисидентського руху на широкі верстви населення у 1960-х – 1970-х роках. Твердження окремих пострадянських авторів про розгляд суспільно-

⁴¹⁵ Куромія Гіроакі. Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870 – 1990-і роки / Г. Куромія. – К., 2002.

політичних процесів в УРСР періоду правління Л.Брежнєва через призму діяльності дисидентів не може бути прийняте з огляду на існування багатьох інших суспільно-політичних рухів, які не суперечили політиці пануючої влади. Представлення суспільно-політичних настроїв населення в першу чергу через дії інакомислячих занадто звужує коло оцінок політичної свідомості населення УРСР.

Рух дисидентів в умовах України у другій половині 1980-х років переріс у боротьбу за державну незалежність. Рух за проголошення незалежності України досліджувався виключно пострадянськими вченими. Злиття воедино трьох суспільних рухів: загальнодемократичного, національно-демократичного і національно-релігійного, дозволило сформувати в регіоні цілісний національно-визвольний рух, який мобілізував під знаменами національного відродження десятки тисяч активних громадян, висунувши як основну мету завдання здобуття Україною повного суверенітету і незалежності. За характером суспільних прагнень та практичних дій процеси в західних областях України співпадали з аналогічними процесами в балтійських республіках та країнах Центрально-Східної Європи, що виразно відрізняло їх від інших регіонів республіки.

У другому розділі кандидатської дисертації С.Й.Кобути показано роль рад західноукраїнського регіону у боротьбі за здобуття незалежності України. У розділі досліджено політичні зміни після виборів 1990 р. до Верховної Ради України та місцевих рад народних депутатів. В результаті перемоги демократичних сил на виборах до місцевих органів влади в західному регіоні виник дивний феномен – антикомуністична радянська (за формою організації) влада, яку очолили представники опозиційних до комуністичної системи організацій. Це значно загострило взаємовідносини між регіоном та офіційним Києвом, який вважав західноукраїнський чинник

“джерелом дестабілізації та сепаратизму” з огляду на ті дії, які проводила місцева влада.⁴¹⁶

Дослідження П.В.Сацького містили аналіз участі українських суспільно-політичних рухів у боротьбі за державну незалежність України наприкінці 80-х років ХХ ст. науковець відзначав, що громадські рухи мали змогу стати творцями багатопартійної системи та творцями моделі політичної структури суспільства за європейським зразком, створивши прецедент функціонування даної моделі в Україні. У його працях висловлено думку, що частина високо посадовців радянської держави спиралися у своїй боротьбі за владу на підтримку українських самостійницьких рухів. Сам М. Горбачов, надаючи підтримку громадсько-політичним рухам, вбачав, що вони мають брати активну участь у реформуванні політичної системи в УРСР, а також сприяти Генеральному Секретарю ЦК КПРС у його протистоянні з структурами КПУ, котрі мали сильні позиції в УРСР та обмежували владу Генерального Секретаря ЦК КПРС. Значною була роль і Першого секретаря ЦК КПУ В. Щербицького та партійних структур в цілому в створенні та розбудові НРУ.⁴¹⁷

⁴¹⁶ Кобута С. Й. Суспільно-політичні процеси в західному регіоні України (1988 - 1999 рр.) / С. Й. Кобута. – Автореф. дис... канд. іст. наук. – Чернівці, 2001. – С. 11-12.

⁴¹⁷ Сацький П. В. Регіональний фактор у процесі становлення політичної системи в Україні наприкінці 1980 – 1990-х рр. / П. В. Сацький // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Історія. – 2002 . – Вип. 62 – С. 64-66; Сацький П. В. Роль громадських рухів в процесі розкладу радянської системи в Україні наприкінці 1980-х – початку 1990-х рр. / П. В. Сацький // Наукові записки: Збірник наукових статей Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Педагогічні та історичні науки. – 2002 – Вип. 47. – С. 307-313; Сацький П. В. Розклад радянської системи в Україні наприкінці 1980-х – початку 1990-х рр. (передумови та характеристика процесу) / П. В.Сацький // Наукові записки: Збірник наукових статей Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. – Педагогічні та історичні науки. – 2002. – Вип. 50. – С. 229-236; Сацький П. В. Роль громадських рухів у процесі становлення

Аналіз стану дослідження вченими діяльності суспільно-політичних рухів та громадських організацій показав, що у центрі уваги науковців радянського періоду в основному були суспільно-політичні рухи, пов'язані із трудовою діяльністю населення, та підконтрольні партійним органам громадські організації. Досить часто ними перекручувалася суть суспільно-політичного руху, коли у першу чергу висвітлювалися кількісні його показники протягом тривалого часу. Мова йде про широке використання так званої «підміни понять», коли читачеві нав'язувалися судження, не підкріплені відповідними фактами. У дослідженнях вчених радянської доби спостерігається брак широких узагальнень щодо діяльності суспільно-політичних рухів. Партійне керівництво ними оголошувалося основною причиною їх поширення, що підтверджує висновок про штучність багатьох з них.

Надмірне цитатництво та наведення відносно невеликої кількості прикладів для підтвердження власного висновку також не сприяли поглибленню аналізу суспільно-політичного життя в республіці.

Звертає також на себе увагу відносно невелика кількість проаналізованих у дослідженнях радянських вчених архівних матеріалів. Роботи, написані на основі використання публікацій періодичної преси, більше нагадують не наукові дослідження, а пропагандистські брошури. Їх цінність знижує також сліпе переказування рішень вищого партійного керівництва без їх критичного налізу.

Натомість пострадянські вчені розглядали в основному діяльність опозиційних до радянської влади рухів та організацій, які були започатковані в основному у період перебудови. Партійне керівництво розвитком рухів розглядалося ними у якості одного з елементів радянського тоталітарного

режиму. Критиці було піддано суть соціалістичного змагання, яке називалося штучним засобом залучення працівників до безоплатної праці. На жаль, більшість досліджень сучасних українських вчених сприяють однобічному тлумаченню радянської історії із відповідним впливом на формування історичної пам'яті, коли подається в основному історія опозиційних до влади рухів. Але, наприклад, за підрахунками Ю.Зайцева кількість дисидентів сягала близько 1000 чол., і видається сумнівним, що саме вони визначали спрямування суспільно-політичних процесів в УРСР. Виключення може становити кінець 1980-х років. Коли в умовах послаблення центральної влади в СРСР опозиційні угруповання почали набирати дедалі більшої сили.

На відміну від радянської історіографії у працях пострадянських дослідників досить слабо висвітлювалися регіональні особливості розгортання суспільно-політичних рухів і діяльності громадських організацій. Виключенням у цьому плані можна назвати лише дослідження роботи НРУ.

Персоналізація внеску науковців у дослідження суспільно-політичних рухів і громадських організацій УРСР другої половини 1960-х – початку 1990-х років дозволила виділити праці О. Бажана, В. Барана, Ю. Данилюка, В. Докашенка, Ю. Зайцева, В. Литвина, А. Слюсаренка, Ю. Шаповала та ін.

РОЗДІЛ 5

ІСТОРИКИ ПРО УЧАСТЬ ГРОМАДЯН УРСР В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ

У повоєнній радянській історичній науці слід відзначити домінування теоретичних уявлень 30 – 40-х років ХХ ст. щодо визначення ролі людини у історії. На твердженнях про людину як «гвинтика» партійно-державної машини будувалася консервативна й утопічна модель соціалізму в СРСР, визначалася стратегія «поступового переростання соціалізму в комунізм» штурмовими методами і засобами тиску через екстенсивне нарощування обсягів виробництва, штучне прискорене подолання класових відмінностей, зміцнення суспільної власності поруч із відстороненням широких верств населення від володіння засобами виробництва. Завдяки зміцненню партійного диктату робітничий клас позбавлявся власності й декласувався, селянство відчужувалося від землі та знарядь виробництва, а інтелігенція перетворювалася на слухняних державних службовців.

Відомо, що у радянські часи суспільно-політична активність трудящих змальовувалася виключно у якості підтримки ними курсу правлячої партії. Тому у наукових дослідженнях багато місця відводилося доведенню того, що рівень суспільно-політичної активності радянських людей був надзвичайно високим. Аналіз цієї проблеми з сучасних позицій дозволяє визначити основні важелі, за допомогою яких тоталітарній державі вдавався тотальний контроль за політичною свідомістю населення та способи, за допомогою яких можна було спрямовувати суспільно-політичну активність громадян у потрібне правлячій партії русло. Такі дослідження сприяють визначенню найбільш раціонального спрямування демократичних інститутів.

На висвітлення радянськими вченими участі громадян у суспільно-політичних процесах вирішальним чином впливала пропаганда так званого

соціалістичного способу життя, який мав залишатися взірцем поведінки населення радянської країни. Частина вчених, будучи «бійцями ідеологічного фронту», брала активну участь у формуванні уявлень про нього.

Фактично уявлення про ідеали побудови комуністичного суспільства вилилися у творах представників радянської історичної науки в дослідження саме особливостей соціалістичного способу життя, з яким ототожнювався зразковий громадянин Радянської країни. Надмірна етатизація всіх сфер суспільної діяльності у радянській державі диктувала спрямованість уявлень про спрямування життєдіяльності людей соціалістичного суспільства. Важливе місце у формуванні політичної свідомості суспільства займало виховання позитивного ставлення до безоплатної праці на користь держави в рамках проведення комуністичних суботників, перерахування зароблених коштів на потреби різноманітних державних організацій, проведення трудових десантів. Крім того, вихвалявся колективізм із взаємодопомогою всіх членів радянського суспільства, яка розглядалася як спільна праця на благо держави. Так, виховання комуністичного ставлення до праці у працівників металургійної промисловості в мережі партійної просвіти вивчав Д.С.Шелест, у праці якого аналізувалося значення введення економічної освіти у програми мережі партосвіти та його вплив на формування комуністичного світогляду.⁴¹⁸ Необхідність посилення ідеологічної роботи партії у 1970-х роках Д.В.Ярош обумовлював поповненням рядів робітничого класу молодими людьми, які народилися після війни і сприймали досягнення соціалізму як звичне для себе явище.⁴¹⁹ Ф.С.Павлов та Г.Г.Поставна студіювали діяльність партійних організацій металургійних підприємств по

⁴¹⁸ Шелест Д. С. Формирование коммунистического мировоззрения у рабочих-металлургов Украинской ССР в сети партийного просвещения (1959-1970 гг.) / Д. С. Шелест // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 74. – К., 1975. – С. 34-40.

⁴¹⁹ Ярош Д. В. XXIV з'їзд КПРС про виховання робітничої молоді на героїчних традиціях Комуністичної партії і радянського народу / Д. В. Ярош // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 73. – К., 1975. – С. 12-21.

вдосконаленню форм виховання комуністичного ставлення до праці у 1966 – 1970 роках, вказуючи на важливість у цій справі шкіл комуністичної праці.⁴²⁰

Значення комуністичних суботників для процесу виховання комуністичного ставлення до праці досліджували Т.М.Шульга та В.Т.Британ. Оцінюючи значення суботників, вчені неправомірно вказували на їх наповнення новим змістом: якщо раніше участь у цих заходах брали комуністи та особи, які співчували партії, то пізніше участь у суботниках стала обов'язковою для всіх членів радянського суспільства.⁴²¹ Роль шкіл молодого комуніста у процесі виховання партійної молоді вивчали П.А.Рудик та Є.І.Юрій, які наголошували на важливості використання у ідеологічній роботі практичної праці по-комуністичному на виробництві. У якості показників успіху ідеологічної роботи автори називали зростання кількості молодих людей у лавах партії, оцінюючи цей процес як показник їх ідейного загартування.⁴²²

Активізацію досліджень радянськими вченими різних аспектів соціалістичного способу життя можна відзначити наприкінці 1970-х років. У радянській історіографії цей процес пояснювався успіхами у побудові розвинутого соціалістичного суспільства, економічні можливості якого стабільно зростали, що відкривало великий простір для всебічного розвитку нового способу життя. Крім того, необхідність подальшого вдосконалення радянського способу життя була викликана загостренням та ускладненням

⁴²⁰ Павлов Ф. С., Поставная Г. Г. Деятельность партийных организаций металлургических предприятий Украины по совершенствованию форм воспитания у трудящихся коммунистического отношения к труду (1966-1970 гг.): (На примере школ коммунистического труда) / Ф. С. Павлов, Г. Г. Поставная // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 74. – К., 1975. – С. 41-48.

⁴²¹ Шульга Т. М., Британ В. Т. Коммунистические субботники – важнейшее средство воспитания трудящихся / Т. М. Шульга, В. Т. Британ // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 74. – К., 1975. – С. 63-69.

⁴²² Рудик П. А., Юрій Є. І. З досвіду роботи партійних організацій України по вихованню молодих комуністів (1966-1973 рр.) / П. А. Рудик, Є. І. Юрій // Наук. праці з історії КПКР. – Вып. 75. – К., 1975. – С. 10-16.

ідеологічної боротьби, оскільки внаслідок розрядки міжнародної напруженості, розширення економічного, наукового та культурного співробітництва, розвитку міжнародних контактів виникла можливість нав'язувати у першу чергу «американський спосіб життя» радянським людям.⁴²³ Мотивуючи переваги соціалістичного способу життя О.Р.Локаєнко виділяв у якості позитивних його моментів колективізм, взаємодопомогу всіх членів соціалістичного суспільства із подолання егоїзму, прагнення до подальшого безмежного збагачення.⁴²⁴ Радянський спосіб життя оголошувався вищим досягненням соціалізму. Він характеризувався високим рівнем економічного, соціально-політичного та духовного розвитку суспільства, широкою особистою свободою людей, повнішим задоволенням різних потреб всіх членів суспільства. Рисами радянського способу життя вважалися соціальний оптимізм, ідейна переконаність та політична зрілість, радянський патріотизм та соціалістичний інтернаціоналізм, комуністичне ставлення до праці та соціалістичної власності, колективізм та товариська взаємодопомога, повага до людської гідності. Головним засобом поширення соціалістичного способу життя розглядалося соціалістичне змагання, у процесі якого не лише створювалися матеріальні та духовні цінності, а й змінювалася сама свідомість людини із розвитком працелюбності, активності та колективізму. Становище людини у суспільстві мало визначатися виключно її ставленням до праці та внеском у загальну справу.⁴²⁵

⁴²³ Васильев И. В. XXV съезд КПСС о дальнейшем совершенствовании советского образа жизни / И. В. Васильев // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 103. – К., 1979. – С. 3-10.

⁴²⁴ Локаєнко А. Р. XXV съезд о социалистическом образе жизни // Науч. труды по истории КПСС / А. Р. Локаєнко. – Вып. 86. – К., 1977. – С. 81-90.

⁴²⁵ Олейник Н. Н. В. И. Ленин об основных чертах социалистического образа жизни и путях его становления // Науч. труды по истории КПСС Н. Н. Олейник. – Вып. 103. – К., 1979. – С. 11-17; Черненко А. М., Гоцуляк В. В. В. И. Ленин о моральном облике профессиональных революционеров / А. М. Черненко, В. В. Гоцуляк // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 103. – К., 1979. – С. 23-28; Павченко В. М., Мороз Ю. Н. Деятельность партийных

Найважливішим фактором формування і подальшого всебічного розвитку соціально-політичних основ радянського способу життя, відповідно до суджень представників радянської історіографії, залишалася діяльність КПРС, спрямована на зміцнення держави, розширення та поглиблення соціалістичної демократії, підвищення ролі рад народних депутатів, суспільних організацій, трудових колективів, розвиток та зміцнення соціально-політичної єдності радянського народу.⁴²⁶

Роль прийняття нової Конституції СРСР у зміцненні соціалістичного способу життя проаналізували Е.Кретьова та Д.Спіридонова, які називали сам процес обговорення основного закону важливим кроком виховання трудящих, оскільки відповідно до офіційної статистики приблизно четверта частина працівників, що внесли свої пропозиції, вважали за необхідне підвищити особисту відповідальність громадян перед колективом та суспільством в цілому. Визначальною рисою процесу прийняття Конституції вчені називали відсутність при його обговоренні вимог щодо вирішення національних проблем в країні, що розглядалося як один із основних моментів у сприйнятті трудящими постулатів радянського способу життя.⁴²⁷

Можна стверджувати, що негативну роль у формуванні уявлень про соціалістичний спосіб життя відіграв класовий підхід до створення основних його постулатів. Фактично саме інтелігенція залишається у суспільстві

організацій України по розвитку соціалістического соревнования – важное условие формирования советского образа жизни: (К 50-летию социалистического соревнования за выполнение советских пятилеток) / В. М. Павченко, Ю. Н. Мороз // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 103. – К., 1979. – С. 73-79.

⁴²⁶ Гусак А. А., Репрынцев Ф. С. Деятельность КПСС по укреплению социально-политических основ советского образа жизни / А. А. Гусак, Ф. С. Репрынцев // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 103. – К., 1979. – С. 28-33.

⁴²⁷ Кретьова Э. Б., Спиридонова Д. С. Конституция СССР – мощное оружие КПСС в коммунистическом воспитании трудящихся / Э. Б. Кретьова, Д. С. Спиридонова // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 103. – К., 1979. – С. 34-40.

творчою меншістю, до якої підтягується суспільна «пасивна більшість».⁴²⁸ Прагнення у радянській історіографії довести можливість розширення мислячого творчого ядра суспільства у особі інтелектуалів, яке характеризується великою розумовою, естетичною та моральною активністю, до класових меж робітників призводило до перекручення розуміння самої можливості у радянській державі мати творчо мислячу еліту. Вищість робітничого класу над всіма іншими верствами суспільства, яка проголошувалася і відстоювалася всупереч об'єктивним умовам розвитку науково-технічної революції, призводила до перекручень викладу подій реальної дійсності та поширення надуманих суджень, які б вписувалися у класовий підхід до висвітлення історичних подій.

Штучне приниження значення осіб розумової праці у суспільстві негативно відбивалося на формуванні ознак соціалістичного способу життя. Професіоналізм окремих робітників і трудових колективів в цілому, як можлива ознака праці у розвинутому індустріальному суспільстві підмінявся твердженням про загальне піднесення культурно-технічного рівня робітничого класу, який за рівнем освіченості планувалося наблизити до інтелігенції. Часто-густо ініціатива окремих працівників ставилася вище досягнень колективу.

Найбільш негативним наслідком возвеличення робітничого класу у формуванні основ соціалістичного способу життя можна вважати фактичну пропаганду переваги фізичної праці над розумовою, а звідси – екстенсивного розвитку над інтенсивним. Тут варто наголосити, що шкідливим для формування суспільної свідомості у СРСР було поширення твердження щодо можливості завдяки самовідданій праці людини досягнути висот економічного розвитку суспільства в цілому, оскільки власне праця без високого рівня освіти та кваліфікаційної підготовки у вигляді трудових

⁴²⁸ Рябенко В. Інтелігенція // Історична наука: Термінологічний і понятійний довідник / В. Рябенко. – К., 2002. – С. 160.

зусиль не гарантує досягнення високого рівня ефективності виробництва в силу можливості застосування праці робітників відносно низької кваліфікації. Результатом експериментів радянської влади з піднесенням загального науково-технічного рівня робітників поруч із приниженням значення інтелігенції у суспільстві було поступове відставання у інтенсифікації виробництва.

Підвищення ролі робітничого класу у розвитку соціалістичного способу життя вивчали Д.Шелест та Л.Прокопенко, які, спираючись на рішення XV з'їзду КПРС, наголошували, що позиції робітничого класу у суспільстві в справі утвердження соціалістичного способу життя зміцнювалися по мірі зростання його загальноосвітнього, професійно-технічного та культурного рівня. Вчені несправедливо відкидали твердження західних науковців про поступове зменшення ролі робітничого класу у суспільстві в силу переваг інтелігенції в умовах поширення науково-технічної революції та наголошували, що робітники мали передавати свої найкращі класові якості іншим верствам та прошаркам радянського суспільства.⁴²⁹ В.Степаненко та Б.Холод оголошували провідним напрямком у роботі партійних організацій по утвердженню і розвитку радянського способу життя підвищення активності робітничого класу у сфері духовно-моральних стосунків. Цю тезу вчені мотивували відданістю передовсім робітників, а не інших класів чи верств населення, справі побудови комунізму, їх непримиренності буржуазному ладу, пролетарському інтернаціоналізму, а також високим рівнем соціального оптимізму у середовищі робітництва.⁴³⁰

⁴²⁹ Шелест Д. С., Прокопенко Л. Л. Деятельность партийных организаций Украины по повышению ведущей роли рабочего класса в развитии социалистического образа жизни / Д. С. Шелест, Л. Л. Прокопенко // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 103. – К., 1979. – С. 41-47.

⁴³⁰ Степаненко В. Н., Холод Б. И. Деятельность партийных организаций Украины по повышению роли рабочего класса в формировании духовно-нравственных устоев советского образа жизни / В. Н. Степаненко, Б. И. Холод // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 103. – К., 1979. – С. 47-54.

У той же час окремі представники радянської історіографії розглядали технічну співдружність робітничого класу та інженерно-технічної інтелігенції у якості важливої умови вдосконалення радянського способу життя. Вони мотивували свої висновки саме вимогами науково-технічного прогресу, які диктували зростання ролі у суспільному виробництві представників інженерно-технічної інтелігенції.⁴³¹ Частина вчених вказували, що процес зміцнення зв'язків науки з виробництвом сприяв формуванню та вдосконаленню такої важливої риси радянського способу життя, як дружба народів СРСР у процесі спільної праці працівників різних національностей.⁴³²

Справедливо стверджуючи, що спосіб життя людей залежить від стану їх здоров'я, умов побуту та відпочинку, Л.Гордієнко та В.Шибко робили у своєму дослідженні хибний висновок про те, що гуманістична спрямованість політики КПРС знаходила свій вираз у використанні переваг науково-технічного прогресу у поєднанні із турботливим ставленням до природних ресурсів.⁴³³ Проголошення одним із елементів радянського способу життя охорони навколишнього середовища перетворювалося на фікцію в умовах екстенсивного розвитку планової економіки.

Тут варто виділити роботу К.Оглодкової, яка проаналізувала вплив відносин власності на засоби виробництва у сільській місцевості на

⁴³¹ Мельник И. Т., Шумаков В. К. Развитие технического содружества рабочего класса и инженерно-технической интеллигенции – важное условие совершенствования советского образа жизни (1965-1977 гг.): (На материалах партийных организаций промышленных предприятий Украинской ССР) / И. Т. Мельник, В. К. Шумаков // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 103. – К., 1979. – С. 99-104.

⁴³² Шульга Т. М., Британ В. Т. Укрепление связи науки с производством – необходимое условие совершенствования советского образа жизни: (Из опыта работы партийных организаций Украины) / Т. М. Шульга, В. Т. Британ // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 103. – К., 1979. – С. 125-128.

⁴³³ Гордиенко Л. И., Шибко В. Я. Гуманистическая направленность политики КПСС в условиях научно-технической революции как отражение социалистического образа жизни: (На материалах Украинской ССР) / Л. И. Гордиенко, В. Я. Шибко // Вып. 103. – К., 1979. – С. 114-120.

формування соціалістичного способу життя радянських селян. Розглядаючи колгоспну власність у якості групової і такої, що зберігала різницю між робітниками та селянами, авторка неправомірно виступала за ототожнення колгоспної власності із загальнонародною. Мотивуючи важливість такого тлумачення вона вказувала, що збільшення відрахувань із колгоспних фондів у суспільні фонди споживання створювало умови для поліпшення соціально-побутових умов життя у сільській місцевості.⁴³⁴ Фактично однією з особливостей соціалістичного способу життя оголошувався перерозподіл центральними органами матеріальних ресурсів на їхню користь при залишковому принципі фінансування сільського господарства. Таке ставлення до потреб сільських жителів не могло не позначитися на сприйнятті ними основ радянського способу життя, що змушені були констатувати представники радянської історіографії, говорячи про «певні проблеми» із дотриманням радянського способу життя на селі, де зберігалися так звані пережитки приватновласницької ідеології.

Вивчаючи особливості соціалістичного способу життя М.Миколенко та І.Ткаченко відзначали важливість національної єдності для ефективного функціонування радянської держави поруч із подоланням міжнаціональних протиріч. Доказом вирішення національного питання в СРСР вчені вважали єдність трудящих у боротьбі проти загарбників в роки Великої Вітчизняної війни та повоєнне об'єднання трудящих навколо комуністичної партії у справі побудови комуністичного суспільства. Саме пролетарський інтернаціоналізм мав стати запорукою єдності радянських людей у виконанні партійних рішень, що розглядалося у якості ознаки сприйняття широкими верствами населення радянської країни соціалістичного способу життя.⁴³⁵ На

⁴³⁴ Оглоткова К. Н. Совершенствование общественных отношений – условие утверждения и развития советского образа жизни в деревне / К. Н. Оглоткова // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 103. – К., 1979. – С. 67-72.

⁴³⁵ Миколенко Н. Н., Ткаченко И. Г. Укрепление дружбы народов – одно из важнейших направлений деятельности КПСС по формированию

думку Г.Дем'янова саме інтернаціоналізація духовного життя залишалася основою радянського способу життя. Одним із визначальних факторів інтернаціоналізації духовного життя радянського народу, на думку автора, було добровільне вивчення всіма націями російської мови, яке розглядалося у якості об'єктивного соціального явища зрілого соціалізму.⁴³⁶

Значення впливу трудового колективу на формування радянського способу життя вивчали Л.Захарова та Л.Попова, які відзначали важливість використання трудових традицій, спілкування із ветеранами праці для формування комуністичного ставлення до неї у трудящих.⁴³⁷ Більш детально вплив допомоги старших працівників молодим колегам на формування соціалістичного способу життя вивчали Д.Юніс та С.Глазунов, які відзначали важливість цієї справи для зближення робітників різних поколінь.⁴³⁸

У працях радянських вчених пропонувалося в рамках пропаганди соціалістичного способу життя використовувати із користю для держави вільний від роботи час трудящих, витрачаючи його на підвищення загальноосвітнього рівня, зайняття культурно-просвітницькою діяльністю.⁴³⁹

социалистического образа жизни / Н. Н. Миколенко, И. Г. Ткаченко // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 103. – К., 1979. – С. 54-60.

⁴³⁶ Демьянов Г. С. Интернационализация духовной жизни советского народа – важная черта социалистического образа жизни / Г. С. Демьянов // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 103. – К., 1979. – С. 120-124.

⁴³⁷ Захарова Л. М., Попова Л. А. Деятельность Компартии Украины по повышению роли трудовых коллективов в формировании советского образа жизни (1966-1970 гг.) / Л. М. Захарова, Л. А. Попова // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 103. – К., 1979. – С. 87-92.

⁴³⁸ Юнис Д. И., Глазунов С. В. Деятельность партийных организаций по развитию наставничества как характерной черты советского образа жизни / Д. И. Юнис, С. В. Глазунов // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 103. – К., 1979. – С. 104-107.

⁴³⁹ Адамская Л. Д., Черновол Л. И. Разумное использование свободного времени – важное условие становления советского образа жизни: (Из опыта работы партийных организаций предприятий горнодобывающей промышленности Приднепровья) / Л. Д. Адамская, Л. И. Черновол // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 102. – К., 1979. – С. 131-135.

У дослідженні В.Степаненка та Р.Чернеги взагалі наголошувалося, що радянський спосіб життя у першу чергу надавав реальну можливість кожній людині у повній мірі виявити почуття любові до Вітчизни та відданість ідеалам партії.⁴⁴⁰

Представники радянської історіографії 1970-х років цілком слушно багато уваги приділяли вивченню впливу підвищення рівня матеріального забезпечення широких верств населення на формування уявлень про радянський спосіб життя. Висвітлення цієї тематики обумовлювалося об'єктивними умовами розвитку радянського суспільства. Зважаючи на культивування у рамках радянського способу життя «спартанського типу» особи, орієнтованої на виконання указів «зверху», суворе виконання запланованих державою суспільних ролей, наперекір всім партійним установкам блокувало розгортання науково-технічної революції.

У роки правління Л.Брежнєва по суті відбувалася поступова зміна соціальних стандартів із орієнтацією на збільшення рівня споживання матеріальних благ широкими верстами населення. На час проголошення «епохи розвинутого соціалізму» у СРСР проходило становлення нового типу особи. На зміну «людині-гвинтику» зростання рівня матеріального забезпечення у політичній свідомості населення формувало уяву про потребу у певних речах, сімейних цінностях, самоповазі. Ускладнення суспільного виробництва формувало потребу людей в речах і послугах, які поступово пропонувалися суспільству. Однак пріоритет зрівняльного розподілу матеріальних благ із самовідданою працею на благо держави відповідно до уявлень про соціалістичний спосіб життя фактично стояв на перешкоді розширенню суспільного споживання.

⁴⁴⁰ Степаненко В. Н., Чернега Р. П. Из опыта работы партийных организаций республики по патриотическому воспитанию рабочего класса как одному из важнейших направлений развития советского образа жизни (1971-1975 гг.) / В. Н. Степаненко, Р. П. Чернега // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 105. – К., 1980. – С. 25.

У роботі В.Затулко відстоювалася ідея зрівняльного розподілу матеріальних благ, як засобу виховання людей майбутнього комуністичного суспільства. Автор несправедливо стверджував, що подальший розвиток суспільних фондів нагромадження не лише здатний забезпечити рівне отримання кожним громадянином найважливіших життєвих благ, але й здатний створити умови для формування у радянському суспільстві колективістських, комуністичних засад. Суспільні фонди використання проголошувалися визначальною рисою соціалістичного способу життя.⁴⁴¹ Натомість у працях В.М.Вітківської, А.І.Ленського, Б.Г.Куліковського, І.О.Літаша висловлювалася думка про необхідність підвищення оплати праці, у залежність до чого вони ставили рівень участі трудящих у суспільно-політичних процесах.⁴⁴² З подібних позицій виступали також З.І.Заграй⁴⁴³ та М.Я.Чернявський, який пов'язував піднесення політичної свідомості сільського населення із зростанням рівня його матеріальної забезпеченості.⁴⁴⁴ Матеріальне стимулювання колгоспників у якості гарантії забезпечення

⁴⁴¹ Затулко В. К. Деятельность КПСС по повышению благосостояния трудящихся – важное условие совершенствования социалистического образа жизни / В. К. Затулко // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 103. – К., 1979. – С. 108-114.

⁴⁴² Ленський А. І. Керівництво партійних організацій Донбасу діяльністю місцевих Рад по підвищенню матеріального добробуту трудящих (1966-1971 рр.) / А. І. Ленський // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 80. – К., 1976. – С. 123-128; Вітківська В. М. Турбота партії про зростання життєвого рівня трудящих в період розвинутого соціалізму / В. М. Вітківська // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 80. – К., 1976. – С. 109-114; Куліковський Б. Г., Літаш І. О. Діяльність Компартії України по підвищенню добробуту трудящих – основного завдання дев'ятої п'ятирічки / Б. Г. Куліковський, І. О. Літаш // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 80. – К., 1976. – С. 128-133.

⁴⁴³ Заграй З. І. Діяльність партійних організацій України по розвитку побутового обслуговування трудящих (1966-1970 рр.) / З. І. Заграй // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 80. – К., 1976. – С. 115-123.

⁴⁴⁴ Чернявський М. Я. Піклування Комуністичної партії про зближення життєвого рівня міського і сільського населення в період розвинутого соціалізму / М. Я. Чернявський // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 80. – К., 1976. – С. 133-140.

позитивного ставлення до виконання своїх службових обов'язків розглядав М.В.Стеценко, який пропонував преміювати передовиків виробництва.⁴⁴⁵ В.О.Колесниченко пов'язував перехід на грошову систему оплати праці колгоспників із зниженням витрат на організацію та розширення виробництва.⁴⁴⁶ Подібні твердження фактично були характерними для капіталістичної моделі розвитку економіки із широким застосуванням матеріальних стимулів для зростання зацікавленості працівників у результатах своєї праці. Таким чином, частина представників радянської історіографії розуміла доцільність цих заходів, але розвивати подібні ідеї в умовах того часу було надзвичайно складно.

Загалом у дослідженнях радянських вчених помітна своєрідна двоїстість у поєднанні ідейних цінностей соціалізму та комунізму із твердженнями про зростання рівня матеріального забезпечення населення завдяки турботі партії. Поступово у науковий обіг запроваджувалася ідея можливості досягнення високого рівня особистого добробуту завдяки самовідданій праці на благо батьківщини як результат завоювань «розвинутого соціалізму».

Сучасний російський дослідник В.Шестаков назвав кілька причин кризи уявлень про соціалістичний спосіб життя. Він вважав, що переважання у радянському суспільстві на початковому етапі його існування «спартанського» типу особи, орієнтованої на вказівки «згори», суворе виконання санкціонованих державою ролей блокувало розгортання НТР. Закритість радянської системи, недемократичність, відсутність зворотніх зв'язків між владою і народом заводило її у глухий кут. Вже у 1960-х роках починається саморозпад системи. Перш за все змінився соціальний вектор

⁴⁴⁵ Стеценко М. В. Керівництво партійних організацій соціалістичним змаганням працівників радгоспів України (1959-1972 рр.) / М. В. Стеценко // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 73. – К., 1975. – С. 29-34.

⁴⁴⁶ Колесниченко В. О. Здійснення Компартією України ленінських принципів матеріальної заінтересованості в колгоспному виробництві (1961-1970 рр.) / В. О. Колесниченко // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 80. – К., 1976. – С. 93-99.

розвитку через орієнтацію суспільства на споживацькі стандарти. На думку автора, на зміну «спартанському» типу особи з вимогами «спец поселенця», з чітким поділом на своїх та чужих прийшла людина, яка потребувала цілого світу речей, світу сім'ї, самоповаги. Однак в умовах бюрократизації мілітаризованого суспільства нові вимоги і цінності радянської людини не могли бути задоволені, що призводило до поглиблення соціального конфлікту. У суспільстві починає набирати силу тіньова економіка, зростання якої не могла стримати в'яла протидія з боку правлячого режиму.⁴⁴⁷

Піднесення у радянській історіографії переваг соціалістичного способу життя із його колективізмом, взаємодопомогою всіх членів суспільства та перевагою державних інтересів над інтересами особи сприяло згуртуванню радянського суспільства і було одним із елементів прорадянської пропаганди. У той же час штучне сковування особистої ініціативи працівників в умовах планового розвитку економіки та схвалення зрівняльного розподілу матеріальних благ не сприяли розвитку науково-технічного прогресу, що призводило до поглиблення відставання СРСР від розвинутих західних країн у сфері впровадження у виробництво новітніх досягнень науки і техніки.

Фактично ідеологічні постулати соціалістичного способу життя наштовхувалися на об'єктивні умови розвитку економіки. З іншого боку, високий рівень соціальної стабільності суспільства не в останню чергу забезпечувався впевненістю працівників у майбутньому завдяки підтримці більшості членів суспільства і держави в цілому. Тому у майбутніх соціологічних дослідженнях, можливо, варто було б визначити оптимальний баланс у суспільстві індивідуальних та колективних цінностей поведінки окремого індивіда та суспільства в цілому. Адже надмірний колективізм чи індивідуалізм однаково шкідливо впливають на забезпечення соціальної

⁴⁴⁷ Шестаков В. А. Новейшая история России: С начала XX века и до сегодняшнего дня / В. А. Шестаков. – М., Владимир, 2008. – С. 361.

стабільності, підриваючи віру членів суспільства в можливість існування соціальної справедливості.

Зауважимо, що формування образу ідеального робітника у період «застою» мало свої особливості. Якщо у західних державах високо оцінювався професіоналізм працівника, його вміння швидко та якісно виконати роботу із можливістю вдосконалення різних складових її процесу, то у радянській країні високо оцінювалася самопожертва робітника, його прагнення за всяку ціну виконати планові показники виробництва. Жертвність для радянських працівників часто ототожнювалася із кількістю часу, який вони проводили на виробництві, із понадплановим освоєнням виробничих потужностей за рахунок власного вільного часу. Додаткова праця задля забезпечення могутності держави ставала символом боротьби на мирних виробничих фронтах за певні вигідні для влади результати виробництва.

Крім того, особливістю формування уявлень про соціалістичний спосіб життя була певна обмеженість кількості та персоніфікованість героїв виробництва, коли на сторінках наукових праць постійно повторювалися повідомлення про одних і тих самих передовиків поруч із твердженнями про масовість самовідданої праці на користь держави із наведенням кількісних показників, які мали демонструвати єдність великих мас працівників із передовиками виробництва. Фактично піднімаючи одного героя до рівня символу радянську пропаганду не цікавили інші. Оскільки лише один символ міг виконувати ідеологічні функції, для чого у наукових дослідженнях потрібно було уникати висвітлення сумнівних фактів біографій передовиків, шліфуючи їхній життєвий шлях для створення вигідного для влади образу з метою перетворення людини на пам'ятник, гасло чи легенду. Тому у працях дослідників кількість детально описаних біографій була обмеженою, а одні і ті ж самі прізвища передовиків виробництва кочували від праці до праці.

Іншою особливістю формування уявлень про соціалістичний спосіб життя була критика становища іноземних працівників із протиставленням моралі капіталістичного суспільства та соціалістичних ідеалів. Позитивним досягненням соціалізму вважалося вище ставлення інтересів суспільства в цілому у порівнянні із егоїстичними прагненнями окремих виробників, спрямованими на досягнення високого рівня особистого добробуту. Такий підхід дозволяв затушовувати порівняння рівня життя людей у соціалістичному та капіталістичному світі. Комуністичне ставлення до праці асоціювалося із відповідальністю працівників за доручену справу, яку в силу її формування провідними партійними керівниками потрібно було виконувати, а не визначати доцільність здійснення.

Для досліджень авторів радянського періоду характерним було замовчування того факту, що уявлення про соціалістичний спосіб життя фактично базувалися на русифікації суспільства, яка залишалася вагомим фактором уніфікації суспільно-політичних процесів в союзних республіках.

Втілюючи у наукових працях уявлення у рамках соціалістичного способу життя про критерії участі трудящих у суспільно-політичних процесах вчені висвітлювали суспільно-політичну активність населення республіки. Вивчення участі громадян УРСР у суспільно-політичних процесах в республіці здійснювалося представниками радянської історичної науки виходячи з тези про вищість робітничого класу над всіма іншими верствами та прошарками населення у побудові комуністичного суспільства. Нехтуючи об'єктивними вимогами науково-технічного прогресу, який вимагав посилення ролі інтелігенції у суспільно-політичному та економічному житті, вчені перекручували дійсність, прагнучи показати провідну роль робітників, як соціальної основи правлячої комуністичної партії. Саме тому у наукових роботах поруч відстоювалися твердження про зростання значення розумової праці в умовах науково-технічної революції поруч із піднесенням ролі інтелігенції, але верстви представників розумової праці поповнювалися в

основному за рахунок робітників. Таким чином збільшення кількості представників розумової праці у суспільстві за рахунок колишніх робітників сприймалося невірно як перевага робітничого класу, а не інтелігенції. Продовжуючи чіплятися за стереотипи минулого, за ортодоксальне розуміння ролі робітничого класу у суспільному розвитку, радянська історіографія свідомо применшувала значення інших верств населення, і передовсім інтелігенції, що негативно відбивалося на економічному розвитку через поширення зневажливого ставлення до представників розумової праці. А це, в свою чергу, негативно впливало на швидкість розробок і впровадження у виробництво нових досягнень науки і техніки.

Саме робітничий клас виступав відповідно до тверджень науковців як організатор різного роду трудових починів та суспільно-політичних рухів, пов'язаних із трудовою діяльністю. Поруч із іншими радянськими вченими Г.С.Дем'янов виступив із критикою західних вчених, які стверджували, що в умовах науково-технічної революції провідна роль у суспільстві належить інтелігенції. Історик відстоював хибну думку про вищість робітничого класу над інтелігенцією, яку підкріплював судженням про зайняття робітничим класом найголовніших позицій в економіці, науково-технічному прогресі за рахунок поповнення інтелігенції з середовища робітників.⁴⁴⁸ Возвеличення ролі робітничого класу у порівнянні із колгоспним селянством здійснювалося І.В.Шульгою та В.Ф.Салабаєм на основі тези про те, що він безпосередньо пов'язаний з вищою формою власності – державною, загальнонародною, виступає носієм вищих форм політичної діяльності і демократії.⁴⁴⁹ Підвищення політичної активності робітників промислових підприємств

⁴⁴⁸ Дем'янов Г. С. XXIV з'їзд КПРС про підвищення провідної ролі робітничого класу в умовах розвинутого соціалізму / Г. С. Дем'янов // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 73. – К., 1975. – С. 3-12.

⁴⁴⁹ Шульга І. В., Салабай В. Ф. Керівництво КПРС дальшим зміцненням союзу робітничого класу з селянством в умовах розвинутого соціалістичного суспільства / І. В. Шульга, В. Ф. Салабай // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 81. – К., 1976. – С. 30-31.

УРСР як прагнення достроково завершити дев'яту п'ятирічку розглядав М.Г.Цебренько, який пов'язував її із участю в русі за втілення у життя «історичних» рішень XXIV з'їзду КПРС.⁴⁵⁰ О.Я.Приходнюк розглядав діяльність робітників західноукраїнських областей у русі за посилення режиму економії та раціональне використання резервів виробництва, відзначаючи різке зростання економічного ефекту від впровадження нової техніки та активній діяльності трудящих з пошуку резервів виробництва.⁴⁵¹ З.О.Сільченко та Р.К.Бутенко вивчали рух робсількорів в Україні у восьмій п'ятирічці. Вчені відзначали його активізацію після проведення XX з'їзду КПРС і вказували, що впродовж досліджуваного періоду великого значення набрали нові форми робсількорівського руху: рейди, позаштатні відділи, громадські кореспонденти, робсількорівські пости, громадські приймальні. Власне сам робсількорівський рух розглядався як свідчення демократизму радянського суспільного ладу.⁴⁵²

Перегляд висновків представників радянської історіографії про участь робітників у суспільно-політичних процесах впродовж другої половини 1960-х – на початку 1990-х років було здійснено вже у рамках пострадянської історіографії. Одне із досліджень з цієї тематики належить М.П.Бернацькому. У його роботі з нових методологічних позицій розглянуто напрямки та форми участі робітників у суспільно-політичному житті УРСР у 1970 рр.

⁴⁵⁰ Цебренько М. Г. Діяльність партійних організацій по підвищенню творчої активності робітничого класу в здійсненні завдань дев'ятої п'ятирічки: (На матеріалах промислових підприємств УРСР) / М. Г. Цебренько // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 73. – К., 1975. – С. 64-69.

⁴⁵¹ Приходнюк О. Я. З досвіду роботи партійних організацій промислових підприємств України по посиленню режиму економії і раціональному використанню резервів виробництва (1966-1970 рр.): (На матеріалах партійних організацій Львівської, Івано-Франківської, Тернопільської та Чернівецької областей) / О. Я. Приходнюк // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 83. – К., 1976. – С. 40-45.

⁴⁵² Сільченко З. О., Бутенко Р. К. Партійне керівництво рухом робсількорів в роки восьмої п'ятирічки / З. О. Сільченко, Р. К. Бутенко // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 81. – К., 1976. – С. 119-123.

Уточнено факти, події, критично переглянуто статистичні дані, архівні матеріали, результативність участі робітників у практичній діяльності радянських, партійних, профспілкових та інших організацій та об'єднань. Відзначено, що найбільш різноманітною була участь робітників у діяльності громадських організацій, об'єднань, пов'язаних з матеріальним виробництвом. Розкрито причини нереалізованих можливостей політичної, громадської та виробничої активності робітників. Доведено, що застійні явища в економічному та суспільно-політичному житті країни призводили до гальмування й зниження громадсько-політичної активності робітників.⁴⁵³

Комплексний аналіз участі робітників України у суспільно-політичному житті в 1961 – 1991 рр. здійснений О.Ф.Додоновим.⁴⁵⁴ Його дослідження показали неспроможність поглядів про неухильне зростання ролі робітничого класу в житті радянського суспільства і постійному підвищенні політичної активності робітників. У той же час автор хибно стверджував, що міра впливу робітничого класу на соціально-політичні процеси в СРСР у період, що розглядався, не була рівнозначною тій історичній ролі, яку він об'єктивно покликаний був відігравати у виробничому, соціально-політичному і духовно-культурному житті, а також потребам і тенденціям розвитку суспільства.

О.Ф.Додонов дійшов висновку, що в процесі участі робітників в управлінні державою протягом 1961 – 1991 років виявлялися дві тенденції. Перша з них полягала у тому, що комітети КПРС, ради народних депутатів проголошували необхідність демократизації державного управління, розвитку самоврядування народу, а багато з них і проводили конкретну

⁴⁵³ Бернацький М. П. Участь робітників у суспільно-політичному житті Української РСР у 70-ті роки / М. П. Бернацький. – Автореф. дис... канд. іст. наук. – Луганськ, 2003.

⁴⁵⁴ Додонов А. Ф. Рецессия политической активности рабочих СССР. 1961-1985 гг. / А. Ф.Додонов. – Запорожье: РИП “Видавец”, 1998. – 302 с.; Додонов А. Ф. Политическое поведение рабочих в 1961-1991 гг. / А. Ф. Додонов. – Запорожье: РИП “Видавец”, 2000. – 212 с.

роботу по залученню передових робітників до виконання різноманітних державних функцій. Друга тенденція полягала в поступовому посиленні з другої половини 60-х років партійно-державного бюрократичного апарату, що розглядав діяльність представницьких органів, активістів рад лише як “допоміжний засіб” реалізації настанов верхніх ешелонів влади, а не як основний елемент системи державного управління. Тому особливої гостроти набуло завдання перетворення рад з форми “демократії підтримки” на форму “демократії реального управління” робітниками та іншими трудящими, державними справами.⁴⁵⁵

⁴⁵⁵ Додонов О. Ф. Участь робітників у діяльності окремих органів громадського управління виробництвом у 60 – 80-х роках ХХ ст. / О. Ф. Додонов // Наукові праці. – Т. VIII. Історичні науки. Національний університет “Кієво-Могилянська Академія”. Миколаївська філія. – Миколаїв: Видавництво МФ НаУКМА, 2000. – С. 138-145; Додонов О. Ф. Чи потрібні державній владі добровільні помічники? (Про участь робітників у реалізації державних функцій через громадські формування при Радах у 60–80-ті роки) / О. Ф. Додонов // Вісник Запорізького юридичного інституту. – Запоріжжя: ЗЮІ МВС України. – 1999. – № 4. – С. 242-253; Додонов О. Ф. Маніпулювання поведінкою робітників у ході виборів і регламентація їхнього представництва у депутатському корпусі СРСР у 60 – 80-ті роки / О. Ф. Додонов // Вісник Запорізького юридичного інституту. – 2000. – № 4. – С. 259-266; Додонов А. Ф. Динамика развития рабочего класса в 60 – 80-е годы // Актуальные проблемы развития общественной мысли и практики управления. Сборник научных трудов / А. Ф. Додонов // Международный ин-т гос. и муницип. упр-я. – Выпуск 1. – Запорожье: РИП “Видавец”, 1995. – С. 105-117; Додонов А. Ф. Причины и последствия снижения политической активности советских рабочих в 60-е – 80-е годы / А. Ф. Додонов // Актуальні проблеми розвитку суспільної думки і практики управління: Зб. наук. праць / Запорізький ін-т держ. та муніцип. упр-ня. – Вип. 5. Доповіді учасників Міжнародної наукової конференції “Влада та культура”, Запоріжжя, 21-22 квітня 1999 р. У 2 ч. – Ч. 1. – Запоріжжя: РВП “Видавец”, 1999. – С. 135-140; Додонов О. Ф. Діяльність робітників-депутатів у 60-ті – 80-ті роки: досвід і проблеми / О. Ф. Додонов // Культурологічний вісник / Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпряни. – Вип. 6. – Запоріжжя, 2000. – С. 27-34; Додонов О. Ф. Чи були радянські робітники господарями виробництва у 60 – 80-ті роки? / О. Ф. Додонов // Бористен. – 2000. – № 5. – С. 19-20; Додонов О. Ф. Представництво робітників в радах у 60 – 80-ті роки / О. Ф. Додонов // Гуманітарний журнал. – Дніпропетровськ: Національна гірнича академія

Серед досліджень О.Ф.Додонова, присвячених вивченню суспільно-політичної діяльності робітничого класу другої половини ХХ ст., виокремлюються праці, де автор проаналізував участь молодих робітників у цих процесах. Позитивний вплив на розвиток активності молодих робітників справляли: застосування диференційованого підходу до поповнення комсомольських рядів, суспільно-політична атестація комсомольців, їхнє політичне навчання, розширення представництва робітників на комсомольських форумах і у виборних керівних органах ВЛКСМ, виконання молодими виробничниками різноманітних громадських доручень. Вчений довів, що бюрократична за своєю суттю модель виховання молодої генерації, що зберігалась, деформувала діяльність партійних і комсомольських комітетів серед робітничої молоді. Дріб'язкова опіка партійними комітетами організацій ВЛКСМ, підміна демократичного централізму волюнтаризмом і формалізмом у самих комсомольських організаціях, байдуже ставлення до життєвих інтересів молоді, незадовільне використання її інтелектуального і професійного потенціалу вели до поглиблення прірви між прагненням молодих виробничників до нового та застиглими на десятиріччя формами роботи, між розвитком ініціативи, творчих починань у житті комсомолу і утвердженням одноманітності, до згорання таких механізмів демократичних норм, як критика, гласність, контроль знизу, колегіальність, до загострення кризи у ВЛКСМ.⁴⁵⁶

України, 2000. – № 4. – С. 49-54; Додонов А. Ф. Влияние рабочих на дела трудовых коллективов через специальные общие органы общественного управления производством в 60 – 80-е годы / А. Ф. Додонов // Нова парадигма. – Вип. 16. – Запоріжжя, 2000. – С. 126-140; Додонов О. Ф. До питання про представництво робітників у керівних партійних органах у 60 – 80-ті рр. / О. Ф. Додонов // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. – 2000. – № 3. – С. 168-171.

⁴⁵⁶ Додонов А. Ф. Роль партийных и комсомольских организаций в привлечении молодого поколения рабочего класса к общественно-политической деятельности / А. Ф.Додонов // Актуальные вопросы теории и

У такому ж ракурсі подавалася історія участі робітників в суспільно-політичній діяльності в дослідженнях М.Бернацького. Але їх аналітичний рівень все ж таки міг би бути кращим. Попри висвітлення участі частини робітників у роботі організацій Червоного Хреста,⁴⁵⁷ значна частина матеріалу присвячена підтвердженню висновків, широко представлених у дослідженнях провідних представників пострадянської історіографії. Аналізуючи документальні джерела, дисертант дійшов висновку, що найбільш плідною, різноманітною була діяльність червонохресних організацій у республіці на провідних промислових підприємствах, транспорті, будівництві, де робітники становили більшу частину складу первинних організацій. Певна частина робітників обиралась головами первинних організацій Червоного Хреста. М.Бернацький відзначав, що важливим чинником суспільно-політичної діяльності депутатів-робітників була їх участь у роботі виконкомів рад, у постійних комісіях рад, у депутатських групах і постах. Депутати-робітники в міру можливостей аналізували стан справ у тій чи іншій галузі народного господарства, збирали та узагальнювали необхідний матеріал, готували співдоповіді, виступи, проекти відповідних законів тощо. Діяльність депутатів-робітників у депутатських групах і постах значною мірою пов'язувалась із розв'язанням питань матеріального виробництва, соціальних проблем. Недоліком у їх

методики виховання підлітків. Сборник научных трудов. – Вып. 2. – Запорожье: Изд-во АПН СССР, 1989. – С. 3-17; Додонов А. Ф. Некоторые аспекты формирования политического сознания молодых рабочих (60–80-е годы) / А. Ф. Додонов // Проблемы формирования исторического сознания советской молодежи. Сборник научных трудов. – Вып. 1. – Москва-Запорожье: Изд-во АПН СССР, 1990. – С. 27-41; Додонов О. Ф. Криза у ВЛКСМ і крах ілюзій про неухильне зростання політичної активності робітників-комсомольців / О. Ф. Додонов // Бористен. – 2000. – № 11. – С. 21-22.

⁴⁵⁷ Бернацький М. П. Робітники у практичній діяльності Червоного Хреста в Україні в 70-ті роки ХХ століття / М. П. Бернацький // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Збірник наукових праць. – Вип. 5. – К.: Інститут історії України НАН України, 2002. – С. 239-247.

діяльності було те, що не налагоджувалося систематичне співробітництво цих формувань з постійними комісіями рад, профспілковими комітетами, органами народного контролю на виробництві. Робітникам, на думку дослідника, часто не вистачало навичок для прийняття самостійних рішень, а також наполегливості в постановці питань депутатськими групами й постами. Але попри певну ідеалізацію участі робітників у діяльності виборних органів, варто було б звернути увагу на визначення об'єктивності факту невідповідності рівня підготовки робітників-учасників діяльності рад рівню професійних адміністративних працівників.⁴⁵⁸

Пострадянськими вченими звертається певна увага на вивчення страйкового руху українських шахтарів наприкінці 80-х – на початку 90-х років ХХ ст. Перші спроби з'ясувати причини страйків в СРСР були здійснені дослідниками В.Костюковським, В.Пеуновим, Б.Андріяновим після загального страйку шахтарів у 1989 р.⁴⁵⁹ Серед істориків, які присвятили свої

⁴⁵⁸ Бернацький М. П. Участь робітників у діяльності Рад народних депутатів України / М. П. Бернацький // Україна. Короткі нариси з проблем історії. – К., 1992. – С. 39-70; Бернацький М. П. Молоді робітники у практичній діяльності комсомольських організацій промислових та аграрних підприємств в Україні / М. П. Бернацький // Сборн. стат.: История, педагогика. – Вып. 2. – Ч. 1. – Луганск: ЛГПИ, 1996. – С. 14-26; Бернацький М. П. Робітники і громадські об'єднання технічної творчості в Українській РСР в 70-ті роки / М. П. Бернацький // Вісник Луганського державного педагогічного університету імені Тараса Шевченка. – 2000. – № 12 (32). – С. 104-111; Бернацький М. П. Робітники в самодіяльних формуваннях населення в Українській РСР в 70-ті роки ХХ століття / М. П. Бернацький // Вісник Луганського державного педагогічного університету імені Тараса Шевченка. – 2002. – № 2 (46). – С. 77-81; Бернацький М. П. Участь робітників у роботі профспілок у 70-ті роки ХХ століття в Українській РСР / М. П. Бернацький // "Історична наука: проблеми розвитку": Матер. конф. Новітня історія України. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2002. – С. 32-35.

⁴⁵⁹ Костюковский В. Кузбасс: жаркое лето 1989 года: Хроника. Документы. Впечатления очевидца. Размышления публициста / В. Костюковский. – М.: Мысль, 1990; Пеунов В. За межею терпіння / В. Пеунов // Вітчизна. – 1990. – №1. – С. 151-163; Пеунов В. Что дальше? Или размышления о том, что нам дала первая шахтёрская забастовка / В. Пеунов // Донбасс. – 1990. – № 6. – С.

дослідження саме шахтарському страйковому руху, слід назвати І.Я.Тодорова.⁴⁶⁰ Загальною тезою для дослідників була упевненість в тому, що головними чинниками, які сприяли пробудженню робітничого руху в Україні, були: загострення кризового стану у вугільній промисловості в кінці 80-х рр. ХХ ст., загальна економічна криза країни, проблеми повсякденного життя шахтарських родин. Процес переходу від економічних вимог до політичних простежив у своїй роботі С.Кроулі.⁴⁶¹ Автор зробив висновок, що робітничий рух в Україні був вирішальним фактором для досягнення політичної мети – незалежності.

Заслуговує на увагу висвітлення С.Кузьміною участі робітників у шахтарських страйках протягом 1989 – 1991 років. Дослідниця зазначила, що рівень політичної культури робітництва вказував на деякі суперечливі моменти. Вимоги робітників під час страйку щодо матеріально-технічного постачання, економічної самостійності та інші ставилися шахтарями як нібито співвласниками підприємств, а не найманими працівниками, якими вони були. Інші вимоги закріплювали саме цей їхній стан. Ця роздвоєність – наймана робоча сила і співвласник – відбилася і у фактах створення страйкових комітетів і діяльності робітничих трудових рад. С.Кузьміна доводила, що страйками займались не лише першочерговими своїми завданнями, але й втручались у справи управління підприємством. Проведений аналіз дозволив їй стверджувати, що отримані шахтарями блага внаслідок страйків були значно меншими, ніж очікувались. Але висуваючи

120-149; Андриянов Б. Горный удар: о забастовках шахтёров летом 1989 года / Б. Андриянов // Диалог. – 1990. – №1. – С. 59-67.

⁴⁶⁰ Тодоров И. Я. Шахтёрские стачки в Донецке (1989-1991 гг.) // Новые движения трудящихся: опыт России и других стран СНГ. – Ч. 1. – М.: Книга, 1992. – С. 113-127; Тодоров И. Я. Зарождение независимого рабочего движения в Донбассе / И. Я. Тодоров // Философские и естественно-научные аспекты антропологии. – СПб. – Донецк, 1992. – С.46-49.

⁴⁶¹ Crowley S. Between Class and Nation, Worker Politics in the New Ukraine // Communist and Post-Communist Studies. – 1995. – № 1. – P.110-114.

на перший план вимоги соціального плану, страйкарі опосередковано поставили на порядок денний такі питання, які могли бути вирішені лише за умови докорінної зміни соціально-політичних відносин у державі. А масові страйки яскраво висвітлили проблеми, на які не звертали увагу десятиріччями. Варто виділити висновок дослідниці, що найбільш суттєвими рисами страйкового руху 1990 – 1991 рр. стали зв'язок робітничого руху з національним рухом в Україні й еволюція ідеології страйкарів – від задоволення власних потреб до формулювання через власні потреби інтересів всієї держави. Робітничий клас став одним з ініціаторів державної незалежності України, проявив рішучість у досягненні мети.⁴⁶²

Загалом можна відзначити, що представники пострадянської історіографії висвітлювали участь представників робітництва у суспільно-політичних процесах набагато виваженіше, аніж це робили радянські історики. Стриманіше оцінювалася роль робітничого класу в історії, було переоцінено перспективи участі робітників в управлінні державою та їх роль у визначенні спрямованості внутрішньої політики радянської держави. Водночас було піддано критиці зусилля радянських науковців у справі штучного возвеличення робітничого класу шляхом затушовування ролі селянства та інтелігенції у суспільно-політичному житті.

Слід зазначити, що участь селян у суспільно-політичних процесах у радянській історіографії розглядалася з точки зору їх підпорядкованості інтересам робітництва. Тут варто виділити роботу В.Шкварця та Я.Яремчука, які зосередили свою увагу на вивченні участі сільських активістів у роботі партійних та радянських організацій із аналізом розвитку демократичних

⁴⁶² Кузьміна С. В. Шахтарський страйковий рух України в 1989-1999 роках / С. В. Кузьміна. – Автореф. дис... канд. іст. наук. – Донецьк, 2007. – 21 с.; Кузьміна С. В. Самоорганізація робітничого руху Донбасу наприкінці 80-х – на початку 90-х років ХХ століття / С. В. Кузьміна // Історичні і політологічні дослідження: Зб. статей. / Гол. ред. П.В. Добров. – Донецьк: Вид-во ДонНУ, 2002. – № 3/4 (11-12). – С. 185-189.

процесів на селі у 1970-х роках. Науковці розглядали ради колгоспів у якості нового суспільно-політичного явища, яке являло собою єдину організацію суспільного управління ними, що мала на меті координацію діяльності колгоспів із роботою державних та суспільних організацій. Окремо розглядалася суспільно-політична активність колгоспників у складі різноманітних комісій, груп та інших суспільних формувань, які створювалися партійними, радянськими та профспілковими організаціями.⁴⁶³

Участь представників інтелігенції у суспільно-політичних процесах в радянській історіографії висвітлювалася через вивчення їхньої діяльності, спрямованої на підтримку політики правлячої партії. В основному мова йшла про представників так званої інженерно-технічної, культурно-освітньої інтелігенції. Набагато менше говорилося про роль у суспільно-політичному житті представників владних структур різного рівня. В.П.Розвадовський зупинився на вивченні участі керівних працівників у інформуванні трудящих про політику КПРС у другій половині 1960-х – на початку 1970-х років. Автор висвітлював цю проблему з двох сторін. З одного боку, він відзначив важливість популяризації політики правлячої партії з точки зору підвищення політичної освіти мас, а з іншого – акцентував увагу на дієвості спілкування керівних працівників із трудящими у плані прискорення розв'язання найбільш наболілих проблем після безпосереднього спілкування із керівництвом.⁴⁶⁴

Роль інтелігенції у суспільно-політичних процесах певною мірою вивчали В.С.Журавський, О.Ю.Кучеренко, М.І.Михальченко. Вони проаналізували причини недовіри влади до мислячих людей, зазначаючи, що

⁴⁶³ Шкварець В. П., Яремчук Я. Н. Партийное руководство развитием колхозной демократии на современном этапе / В. П. Шкварець, Я. Н. Яремчук // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 94. – К., 1978. – С. 69-78.

⁴⁶⁴ Розвадовский В. П. Участие руководящих работников в информировании трудящихся о политике и деятельности КПСС (1966-1971 гг.) / В. П. Розвадовский // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 97. – К., 1978. – С. 121-126.

радянська влада, вважаючи себе владою робітників і селян, зневажливо ставилася до «радянської трудової інтелігенції». Таке відношення вело до деінтелектуалізації влади, що тягнуло за собою науково-технічну відсталість народного господарства, його несприятливість до науково-технічного прогресу, крах економічної та політичної систем. Вчені показали хибність ставлення до гуманітарної інтелігенції, як до прошарку, що продукує опозиційність, соціальні конфлікти. Ігнорування світового досвіду, що якраз гуманітарна інтелігенція продукує нові цінності і підходи, які є гуманістичною основою нових цивілізацій, на думку дослідників стало однією з причин занепаду радянської системи.⁴⁶⁵

Після початку в 1954 р. здійснення освоєння цілинних земель у радянській історіографії сформувався відповідний напрям історичних досліджень, автори яких висвітлювали різні аспекти участі трудящих у роботі по освоєнню цілини. Вважалося, що освоєння цілини стало всенародною справою, а видатні успіхи в освоєнні цілинних земель були досягнуті завдяки братній дружбі, всебічному співробітництву і взаємній допомозі трудящих всіх радянських республік, у результаті самовідданої праці робітників радгоспів, колгоспників, спеціалістів сільського господарства, партійних, радянських, профспілкових та комсомольських організацій.

Роль українського народу у освоєнні цілини у другій половині 1960-х – першій половині 1970-х років вивчав В.Ф.Фініков, який розглянув участь робітників провідних українських підприємств в русі за понадпланове виробництво для цілинних районів тракторів і запчастин до них, участь студентів у роботі студентських будівельних загонів, наголошуючи, що

⁴⁶⁵ Журавський В. С. та ін. Політична еліта України: Теорія і практика трансформації / В. С. Журавський, О. Ю. Кучеренко, М. І. Михальченко. – К., 1998. – С. 192-193.

освоєння цілини стало символом братства і непорушної дружби усіх радянських народів.⁴⁶⁶

У якості важливого напрямку суспільно-політичної активності трудящих у радянській історіографії розглядалася шефська допомога, яка називалася невід'ємною частиною соціалістичного способу життя, засобом забезпечення тісніших зв'язків працівників різних галузей виробництва. Діяльність партії по посиленню шефської допомоги робітничого класу в піднесенні культури села у 1970-1974 рр. досліджували М.П.Недо та В.М.Яковишин, які вивчили нові форми шефської допомоги, виділяючи роль профспілкових організацій у забезпеченні наданні шефської допомоги робітниками працівникам сільського господарства. Вчені підкреслювали, що завдяки зусиллям партії на початку 1970-х років вже не залишилося жодного колгоспу чи радгоспу, які б не мали постійно закріплених за ними шефських промислових підприємств. Однією з головних причин хиб у культурно-шефській роботі підприємств вчені називали недостатній контроль і відповідальність за її проведення. Якщо виробниче шефство проводилося в основному на госпдоговірних засадах, планувалося і контролювалося партійними, радянськими органами, виробничі колективи регулярно звітували про нього та відповідали як за основну свою діяльність, то культурно-шефська робота, на думку авторів у багатьох випадках проводилася формально.⁴⁶⁷

М.М.Кватира та В.П.Шкварець вивчали шефську допомогу міст України в інтенсифікації колгоспного виробництва, розглядаючи у першу чергу рухи за хімізацію сільськогосподарського виробництва та по проведенню меліорації земель. Вчені наголошували, що шефська допомога трудящих міст

⁴⁶⁶ Фініков В. Ф. Діяльність партійних організацій України по наданню братньої допомоги цілиним районам Казахстану / В. Ф. Фініков // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 83. – К., 1976. – С. 80-84.

⁴⁶⁷ Недо М. П., Яковишин В. М. Діяльність партії по посиленню шефської допомоги робітничого класу в піднесенні культури села (1970-1974 рр.) / М. П. Недо, В. М. Яковишин // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 73. – К., 1975. – С. 48-55.

України в справі здійснення хімізації та меліорації земель сприяла дальшій інтенсифікації колгоспного виробництва сільськогосподарської продукції, стала серйозним чинником дальшого розвитку продуктивних сил колгоспів і радгоспів, здійснення політики зміцнення союзу робітничого класу і колгоспного селянства.⁴⁶⁸

Б.Ф.Білецький розглядав допомогу промислових підприємств сільгоспвиробникам по завершенню повної електрифікації, зосередивши увагу на передачі підприємствами колгоспам необхідного устаткування. Автор проаналізував діяльність партійних організацій УРСР по контролю за виконанням підприємствами своїх обов'язків перед підшефними, вважаючи, що саме завдяки подібним заходам до 1970 р. в основному було завершено електрифікацію сільських помешкань.⁴⁶⁹

Спробу оцінити роль шефської роботи для розвитку суспільно-політичних процесів на селі зробили Т.Жуков та Т.Боднар, які дійшли висновку, що характерною особливістю матеріально-технічної допомоги міста селу у другій половині 1960-х років була розробка шефами спільно із правлінням колгоспів планів конкретних робіт на цілу п'ятирічку.⁴⁷⁰ На жаль, у роботі не йшла мова про ефективність виконання подібних планів. Поза увагою вчених залишилася також проблема визначення впливу робітничих колективів на формування політичної свідомості сільських трудівників.

Т.Жуков та Ю.Алексеев вивчали роль партії у організації шефської допомоги робітничого класу колгоспному селянству у 1965 – 1977 рр.,

⁴⁶⁸ Кватира М. М., Шкварець В. П. Із історії шефської допомоги міст України в інтенсифікації колгоспного виробництва (1959-1970 рр.) / М. М. Кватира, В. П. Шкварець // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 81. – К., 1976. – С. 109-115.

⁴⁶⁹ Білецький Б. Ф. З досвіду роботи парторганізацій промислових підприємств України по наданню допомоги селу в завершенні суцільної електрифікації (1959-1970 рр.) / Б. Ф. Білецький // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 83. – К., 1976. – 16-21.

⁴⁷⁰ Жуков Т. И., Боднар Т. И. Партийное руководство шефской помощью и техническим творчеством на селе (1966-1970 гг.) / Т. И. Жуков, Т. И. Боднар // Науч. труды по истории КПСС. – Вип. 87. – К., 1977. – С. 26-30.

відзначаючи, що головним завданням шефської роботи було надання виробничо-технічної допомоги міста селу. Вчені розглядали шефську допомогу у якості свідчення братерського співробітництва, єдності дій всіх класів та соціальних груп розвинутого соціалістичного суспільства у здійсненні величних планів комуністичного будівництва.⁴⁷¹

У спеціальних дослідженнях історики прагнули представити шефську допомогу у якості засобу забезпечення міцного зв'язку між поколіннями радянських людей та різними прошарками населення країни.⁴⁷²

Загалом наукові праці представників радянської історичної науки, які присвячувалися висвітленню питань організації і поширення шефської допомоги, можна умовно поділити на дві частини. У одній мова йшла про розвиток господарських зв'язків між підприємствами із визначенням пріоритетних напрямів допомоги відстаючим господарствам. У інших творах наголошувалося на важливості поширення шефства з метою посилення ідеологічної роботи у певній місцевості із використанням впливу міських виробничих колективів. Обидва цих напрями мали суттєві недоліки самої постановки питання, що знижувало їхню наукову цінність.

Сучасний російський дослідник В.Шестаков називав причиною примусового поширення шефської допомоги невважену економічну політику держави, яка призводила до поглиблення дисбалансу у розвитку міських і сільських поселень. Форсоване спорудження промислових підприємств сприяло переселенню сільських жителів до міст, що призводило

⁴⁷¹ Жуков Т. И., Алексеев Ю. Н. Коммунистическая партия – организатор шефской помощи рабочего класса колхозному крестьянству (1965-1977 гг.) / Т. И. Жуков, Ю. Н. Алексеев // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 94. – К., 1978. – С. 88-97.

⁴⁷² Ватченко Л. Г., Дешко Л. К. Деятельность партийных организаций по усилению шефства трудовых коллективов над школами как важное направление пропаганды, развития социалистического образа жизни и воспитания нового человека / Л. Г. Ватченко, Л. К. Дешко // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 103. – К., 1979. – С. 137-141.

до дефіциту робочої сили у сільській місцевості. Шефство, на думку автора, ставало засобом для виправлення становища.⁴⁷³

Використання шефства для підвищення продуктивності праці у відстаючих галузях народного господарства мало певні зауваження чисто економічного характеру. Фактично передові виробничі колективи отримували додаткове навантаження у вигляді шефської допомоги відстаючим, що неминуче знижувало ефективність роботи передовиків виробництва. Надання безоплатної допомоги підшефним колективам призводило до формування у них певною мірою споживацьких поглядів із упевненістю у можливості вирішення всіх болючих питань за допомогою шефів. Така постановка питання також потребувала коригування планів виробничої діяльності із врахуванням обсягів шефської допомоги, що породжувало різного роду приписки, перекручення під час звітності про їх виконання. Крім того, у наукових дослідженнях досить поверхово висвітлювалися питання зворотної допомоги із боку підшефних господарств. У той же час шефство забезпечувало можливості для відносно швидкого переміщення капіталів і робочої сили, в тому числі й поза бажанням працівників. Тут варто зазначити відсутність у працях представників радянської історіографії висновків чи суджень щодо ставлення робітників до переходу на інше місце роботи. Адже вони примусово переводилися як правило у сільську місцевість із занедбаною інфраструктурою, у рамках шефської допомоги.

Вивчення впливу передових колективів на працівників відстаючих господарств з метою посилення ідеологічної роботи також мало певні недоліки. У першу чергу мова йде про впевненість у тому, що за рахунок спілкування із представниками робітничого класу орієнтації у політичній свідомості інших людей мали однозначно змінюватися у бік усвідомлення

⁴⁷³ Шестаков В. А. Новейшая история России: с начала XX века и до сегодняшнего дня / В. А. Шестаков. – М., 2008. – С. 358.

необхідності і перспективності роботи по-комуністичному. Ідеалізація використання робітників з метою етатизації суспільства в рамках шефської допомоги нагтовхувалася на неминучу невідповідність між рівнем політичної освіти та мислення інтелігенції та робітництва. Позитивний, з точки зору владних структур, вплив робітничого класу на селянство великою мірою нівелювався усвідомленням факту різниці між рівнем життя у сільській місцевості та у містах за допомогою спілкування із робітництвом.

Ототожнення шефства з однією із ознак соціалістичного способу життя було виразом нав'язування позитивного сприйняття примусового переміщення робочої сили у тоталітарній державі. Піднесення шефства як позитивного явища радянської дійсності вступало у суперечку із визначенням його економічної доцільності, що була яскраво продемонстрована хронічними вадами радянського сільського господарства, яке не дивлячись на реформаторську діяльність партійних лідерів, залишалося однією із найбільш відсталих галузей виробництва. Його відсталість може також бути пояснена й через існування шефства, яке орієнтувало на екстенсивний тип економічного розвитку і перешкоджало впровадженню ринкових відносин. Твердження про поглиблення дружби внаслідок тісних економічних контактів між працівниками різних спеціальностей може бути предметом спеціального наукового дослідження.

Загальна характеристика суспільно-політичної активності населення періоду правління Л.І.Брежнєва міститься у роботі В.Шестакова, який наголошував, що прискорені темпи урбанізації радянського суспільства не забезпечували відповідного формування міської культури. Радянська урбанізація не супроводжувалася формуванням розвинутого міського середовища, зростанням повноцінного, ініціативного, економічно незалежного середнього класу, який забезпечував збереження міської культури і одночасного створення нових духовних цінностей. Радянські люди більшістю були міщанами першого покоління, яких урбанізація

вирвала з рідних місць. Опинившись у чужому для себе середовищі вони виявляли у себе відсутність навичок самостійної участі у суспільному житті, недостатню громадянську зрілість.⁴⁷⁴

Реформи радянського суспільства у роки правління М.С.Горбачова поруч із виваженим послабленням тиску командно-адміністративної та карально-репресивної систем призвели до активізації політичної активності частини населення держави. Піднесення політичної активності громадян під впливом процесу перебудови, за якого дозована «гласність» ставала засобом маніпуляції суспільною свідомістю, відбувалося в Україні на тлі розгортання національної боротьби, що обумовлювала спрямованість діяльності частини громадсько-політичних об'єднань.

Висвітлення суспільно-політичних процесів в Україні у роки перебудови зацікавило багатьох вчених. Однак історіографічний аналіз їхніх розробок у сучасній українській історіографії практично не здійснювався. Визначення стану дослідження політичної активності населення України у другій половині 1980-х років дозволило б не тільки виявити проблеми, які залишилися поза увагою науковців, але й скоригувати їхні плани на майбутнє, запропонувавши перспективні напрями наукових пошуків.

Саме у другій половині 1980-х рр., в процесі демократизації та розширення поінформованості суспільства, відбулися кардинальні зміни, що призвели до проголошення незалежності країни в 1991 р. Серед перших громадських організацій, які почали відкриту боротьбу за національне відродження України особливо виділялися Українська гельсінкська спілка, Народний Рух України, Товариство української мови ім. Т.Г. Шевченка («Просвіта»), культурно-просвітницьке товариство «Меморіал» та ін. Поштовхом для виникнення цих організацій було поширення у ЗМІ інформації про зловживання владою з боку провідних представників

⁴⁷⁴ Шестаков В. А. Новейшая история России: С начала XX века и до сегодняшнего дня / В. А. Шестаков. – М. 2008. – С. 357.

правлячої партії, про поглиблення кризових явищ у всіх сферах суспільного життя, різке падіння життєвого рівня, максимальне обмеження самостійності традиційних громадських організацій, відсутність перспектив подальшого розвитку суспільства та інші негативні тенденції, що посилювали недовіру народу до влади. Завдяки появі організованих громадських структур відбулося зрушення української громадської думки.

Зазначені процеси і явища свідчили про гостру необхідність і наявність умов з боку суспільства для створення неформальних об'єднань у другій половині 80-х років ХХ ст. Але більш суттєвим було те, що цілий комплекс факторів обумовлював реальну можливість їх появи. Проголошені М. Горбачовим демократизація і гласність створили нові умови для розвитку суспільства. Вони сприяли, перш за все, інформованості широких верств населення про своє минуле. А це, в свою чергу, сприяло розвитку національної самосвідомості, усвідомленню національних інтересів, відродженню історичної пам'яті широких верств населення. Водночас виходила на політичну арену низка національних лідерів: від колишніх дисидентів і відомих діячів культури до активістів нової хвилі, які почали претендувати на владу.

Суспільні процеси, що відбулися в зазначений період, мали в Україні свої особливості. На відміну від країн Прибалтики, Україну не можна розглядати як об'єднану спільноту у фізичному і духовному відношеннях. Це пояснювалося тим, що існувала чимала різниця у ступенях національної свідомості в регіонах. Визначення основних напрямків діяльності громадськими формуваннями було пов'язано, з одного боку, з актуальними проблемами, що постали перед суспільством, з іншого – стали результатом послаблення радянського режиму, що сприяло вирішенню наболілих питань. Серед них – відродження історичної пам'яті, проблеми функціонування української мови та культури, українських церков, реабілітації репресованих тощо.

З проголошенням у колишньому СРСР, у тому числі в Україні, політики перебудови, почали створюватися політичні структури, які спочатку обстоювали послідовну соціалістичну демократію, а відтак – просто демократію, зосереджуючись на культурно-просвітницькій діяльності. Поступово в умовах підвищення політизації населення з'являлися нові політичні партії, кількість яких дедалі більше зростала. Причому ініціатива утворення нових політичних об'єднань виходила поза межі звичного диктату КПРС в рамках виконання керівної і спрямовуючої ролі у радянському суспільстві. Відомо, що сучасна політико-правова наука значну увагу приділяє концепціям формування і розвитку партій як провідних суб'єктів політичних процесів. Політичні партії забезпечують необхідний зв'язок між державою і громадянським суспільством, між народом і представницькими органами влади. Саме завдяки посередництву політичних партій та інших громадських організацій є реальною участь свідомого і активного громадянина у суспільно-політичному житті всієї держави в цілому.

Піднесення суспільно-політичної активності населення відображалось насамперед у створенні нових громадсько-політичних організацій. Їх виникнення засвідчувало, що в Україні відбувається процес громадянської структуризації. Відтак, перед історичною наукою постало завдання проаналізувати спрямування суспільно-політичних процесів, з'ясувати процес становлення громадських формувань, дослідити їх вплив на суспільні зрушення та роль у формуванні соціальної структури суспільства.

Вивчення процесу становлення багатопартійності в Україні у другій половині 1980-х – на початку 1990-х років у вітчизняній та зарубіжній історіографії йшло, певною мірою, у різних напрямках. Проблема становлення багатопартійності в Україні тривалий час залишалася надзвичайно актуальною оскільки гостра політична боротьба щодо вибору магістральних шляхів розвитку України потребувала всебічного осмислення досвіду і наукового прогнозування розвитку багатопартійної системи, яка

знаходилася на початковому етапі формування. Актуальність вказаної проблеми визначалася важливістю вивчення основного змісту діяльності політичних партій: здобуття політичної влади в державі та реалізація своїх програмних завдань конституційними шляхами, через систему демократичних форм, засобів і методів боротьби. Велику зацікавленість викликало з'ясування механізму діяльності партій, їх взаємодії з органами державної влади. Проблеми вивчення громадських організацій і політичних партій взаємопов'язані, оскільки часто трапляється, що громадські об'єднання перетворюються на політичні партії у випадку необхідності продовжувати боротьбу іншими засобами або відносної віддаленості мети такої боротьби.

На думку окремих дослідників витоками багатопартійності можна вважати осередки дисидентів “шестидесятників”.⁴⁷⁵ Відповідно до суджень вітчизняних вчених головною причиною відродження багатопартійності був сам процес демократизації суспільства і проведення реформ у різних сферах суспільного життя, а також рішуче заперечення впровадження в Україні однопартійності з огляду на інертність і невелику ефективність функціонування і динаміки Комуністичної партії за часів Радянського Союзу. Пробудження національної свідомості у роки здобуття незалежності і подальшого становлення державності України також значною мірою прискорило процес становлення багатопартійності.⁴⁷⁶ В Україні процес

⁴⁷⁵ Балакірева О., Мельниченко В. Самоорганізація багатопартійності / О. Балакірева, В. Мельниченко // Віче. – 1998. – № 2. – С. 140-159.

⁴⁷⁶ Базовкін Є. Шляхи становлення, форми прояву багатопартійності / Є. Базовкін // Політика і час. – 1991. – № 5. – С. 40-46; Драч В. Народ і партія єдині? / В. Драч // Вітчизна. – 1991. – № 7. – С. 129-136; Литвин В. М. Нові орієнтири нових партій / В. М. Литвин // Політика і час. – 1991. – № 12. – С. 47-55; Вільсон Е., Якушик В. Політичні організації в Україні / Е. Вільсон, В. М. Якушик // Сучасність. – 1992. – № 5. – С. 160-165; Литвин В. М. Крізь призму партійного бачення. Зовнішня політика і політичні партії України: Підходи до проблеми / В. М. Литвин // Політика і час. – 1993. – № 4. – С. 43-47.

становлення багатопартійності проходив в умовах поширення руху за утворення незалежної Української держави, що супроводжувалося боротьбою національних меншин та віруючих за реалізацію своїх прав. Саме таке переплетення цілей, думок та суджень наклало відбиток на висвітлення цих процесів в науковій літературі.

У сучасній історичній науці діяльність громадських організацій України у переважній більшості випадків розглядалася стосовно періоду кінця 80-х рр. ХХ ст. із уникненням вивчення їх подальшої долі та політичного спрямування. Варто наголосити, що ґрунтовних праць, в яких би оцінювалася діяльність громадських організацій періоду перебудови в радянській історіографії не існує.

У наукових дослідженнях визначалися причини обмеження використання української мови, причини наростання економічних та політичних проблем у суспільстві із поданням версій авторів щодо можливої ролі у прискоренні та поглибленні перебудови різного роду громадських організацій у тому числі й неформальних.⁴⁷⁷ На рубежі 1990-х років з'явилися окремі публікації, де констатувалися зрушення у сфері національно-культурної політики, обережно робилися висновки стосовно міжнаціональних відносин та ролі у них пересічних громадян.⁴⁷⁸

⁴⁷⁷ Купчинський Р. Про двомовність, провінційність і безхребетність / Р. Купчинський // Сучасність. – 1988. – №1. – С. 79-86; Грищенко В. Українська національна ситуація на тлі горбачовської «перебудови» / В. І. Грищенко // Сучасність. – 1988. – № 2. – С. 83-91; Коропецький І. Економічна спільнота і національна суверенність / І. С. Коропецький // Сучасність. – 1989. – № 10. – С. 57-65; Безансон А. Російська імперія зупиняє перебудову / А. Безансон // Сучасність. – 1990. – №7-8. – С. 196-198; Безансон А. Советское настоящее и русское прошлое / А. Безансон. – М., 1998.

⁴⁷⁸ Кушерець В. І., Орлов А. В. Національно-культурний розвиток: основні аспекти і деякі результати досліджень / В. І. Кушерець, А. В. Орлов // Філософська і соціологічна думка. – 1989. – №10. – С. 24-28; Беляков Г. Ф. Національне життя і процеси інтернаціоналізації / Г. Ф. Беляков // Комуніст України. – 1991. – №8. – С. 13-22; Рябчук М. Ю. Громадянське суспільство і

Необхідність політологічного аналізу зростання впливу громадських організацій призвела до появи публікацій, присвячених визначенню причин виникнення громадських рухів, окресленню етапів розвитку неформальних організацій та вивченню процесу їх подальшої політизації.⁴⁷⁹ У роботі Г. Кобко в рамках визначення масштабів вживання української мови характеризувалася діяльність ТУМу та НРУ із підкресленням її важливості для духовного відродження українського народу.⁴⁸⁰

Доцільність офіційного визнання неформальних організацій підкреслив Ю. Сиволюб, який аналізуючи страйковий рух кінця 1980-х років вказав на важливість надання можливості неформальним лідерам виступати у засобах масової інформації. Це, на думку автора, мало сприяти прискореному викриттю їхніх справжніх намірів. Офіційне визнання неформалів мало також створити перешкоди на шляху сліпого маніпулювання ними настроями пересічних шахтарів, що, на думку вченого, посилює б позиції правлячої партії.⁴⁸¹

Тривалий час основна увага дослідників концентрувалася на аналізі діяльності Народного Руху України як провідної сили політичної опозиції у той час. Крім того, увага зверталася на формування на базі НРУ нових політичних партій і громадсько-суспільних об'єднань. Слід зазначити, що в Україні саме НРУ і його союзники по національно-демократичному табору висунули програму суспільно-демократичних перетворень, яка виявилася ширшою за запропоновану правлячою партією «перебудову». Фактично

національна емансипація / М. Ю. Рябчук // Філософська і соціологічна думка. – 1991. – №12. – С. 14-19.

⁴⁷⁹ Ракитський Б., Ракитська Г. Теоретична експертиза, концепції та практична політика перебудови / Б. Ракитський, Г. Ракитська // Філософська та соціологічна думка. – 1989. – №№ 10, 11, 12. – С. 3-23.

⁴⁸⁰ Кобко Г. Л. Розвиток національних культур: діалектика інтернаціоналізації та суверенітету / Г. Л. Кобко // Філософська і соціологічна думка. – 1989. – № 7. – С.11-19.

⁴⁸¹ Сиволюб Ю. В. Страйковий рух: марксистська теорія й сучасна практика / Ю. В. Сиволюб // Укр. іст. журн. – 1990. – № 3. – С. 26-39.

поява НРУ свідчила про те, що можливість радянського уряду контролювати ситуацію в середині країни стала певною мірою обмеженою. Політична боротьба навколо перспектив реалізації платформ влади і опозиції опинилася у центрі уваги багатьох вчених.

Фактично до кінця 1990-х років інтерес вітчизняних дослідників до вивчення діяльності НРУ був не досить великим і мав суто прикладний характер, пов'язаний з аналізом сучасного політичного процесу.

Проголошення незалежності України поруч із поглибленням розбудови громадянського суспільства збільшили увагу дослідників до історії становлення і розвитку громадських організацій і політичних партій. Переосмислення суті процесу перебудови призвело до перегляду оцінок їх діяльності та впливу на політичну свідомість громадян.

Згодом в Україні з'явилися перші аналітичні праці, присвячені новим політичним організаціям і об'єднанням України, зокрема: робота А.Слюсаренка і М.Томенка,⁴⁸² колективні праці Інституту політичних і етнонаціональних досліджень,⁴⁸³ в яких розглядалися проблеми виникнення і становлення нових суспільно-політичних рухів та об'єднань, їх діяльності в умовах переходу від командно-адміністративної до демократичної системи формування державності в Україні. У цих дослідженнях на основі аналізу історичних фактів доводилася невідворотність змін у суспільстві в умовах перебудови, її об'єктивний характер. Можливість відновлення незалежності України розглядалося як результат тисячолітньої історії українського народу.

У роботі В. Рубана охарактеризована діяльність політичних партій і громадських рухів. При цьому він зазначав, що вони мають повний спектр європейської політичної думки – комунізм, соціалізм, лібералізм, консерватизм, націонал-фашизм. Автор зробив висновок, що історико-

⁴⁸² Слюсаренко А. Г., Томенко М. В. Нові політичні партії / А. Г. Слюсаренко, М. В. Томенко. – К., 1990.

⁴⁸³ Сучасні політичні партії та рухи на Україні. – К., 1991.

політична думка України пройшла шлях від жорсткого протистояння (комунізм-антикомунізм) до багатоваріантності. Відсутність політичного центру спочатку змінилася нестійким союзом між суверен-комуністами і поміркованим крилом національно-демократичного табору, а після проголошення незалежності України швидко зросла популярність лідерів соціал-ліберального і неоконсервативного напрямку. Враховуючи ситуацію в суспільно-політичному житті, що склалася в Україні на початку 90-х років, В. Рубан вважав, що перевагу матимуть партії, які сповідують соціалістичні, соціал-ліберальні та ліберал-консервативні цінності.⁴⁸⁴

У цьому зв'язку заслуговують особливої уваги дослідження К. Богомаза.⁴⁸⁵ У них автор ґрунтовно розглянув питання багатопартійності в Україні, перетворення в суспільно-політичному житті, діяльність громадсько-політичних рухів і партій за економічну незалежність України, а також роль громадських об'єднань у формуванні національної свідомості й політичної культури народу республіки. Важливо зазначити, що виникнення НРУ було пов'язане з комплексом політичних, соціально-економічних та ідеологічних причин. Принциповим серед них, з одного боку, був сам процес демократичних перетворень, який зняв як в політичному, так і певною мірою у правовому розумінні відповідні заборони та обмеження на вільнодумство, що спричинило виникнення реального політичного плюралізму. З іншого боку, труднощі, суперечності й помилки в проведенні реформ, формування в суспільстві свідомості рішучого заперечення однопартійної системи як неспроможної вплинути на подолання всевладної бюрократії партійних і радянських органів. Своєрідним прискорювачем розвитку суспільно-

⁴⁸⁴ Рубан В. Довга дорога до себе / В. Рубан // Сучасність. – 1992. – № 1. – С. 90-106.

⁴⁸⁵ Богомаз К. Ю. Політичні партії і громадські організації на Україні (друга половина 80-х – на початок 90-х років ХХ ст.) / К. Ю. Богомаз. – К., 1992; Богомаз К. Ю. Багатопартійність в Україні: Проблеми становлення і основні етапи розвитку / К. Ю. Богомаз // Деп. в УкрІНТЕІ, 27.07.92, №1152 – УК 92.

політичних рухів і партій у багатопартійній системі було пробудження національної самосвідомості, прагнення народу України до суверенітету і незалежності.

У роботі В.Докашенка висвітлено зародження процесу становлення взаємовідносин молодих національних партій з професійними спілками. Аналіз партійних програм та статутів дисертантом здійснювався з урахуванням класифікації політичних партій, запропонованої свого часу О.В.Горинем. Партії правого крила: Українська національна партія (УНП), Українська християнсько-демократична партія (УХДП), Всеукраїнське об'єднання «Державна самостійність України» (ДСУ) і Українська народно-демократична партія (УНДП) у загальнополітичному плані стояли на позиціях зламу тоталітарної системи. Своє ставлення до профспілок вони висловлювали з досить високим рівнем обережності, але безсумнівним залишається те, що всі вони були не проти використання профспілок у політичній боротьбі. Наприклад, УХДП виголошувала право на вільні профспілки разом з правом на політичні та економічні страйки. Профспілкам, по суті, відводилась участь тих же «привідних пасів», що, безперечно, не могло влаштувати профспілки, які щойно її позбавились у інтерпретації КПРС - КПУ. Приблизно таку ж позицію займали партії лівого крила: соціал-демократична партія України (СДПУ), об'єднана соціал-демократична партія України (ОСДПУ) і Компартія України. Найцікавішими і досить привабливими для профспілок були перспективи, змальовані СДПУ, статут якої допускав колективне членство в партії, що при сприятливому та демократичному ході розвитку подій могло одномоментно вирішити питання про її прихід до влади.

На правоцентристських позиціях стояла Українська республіканська партія (УРП). Проявляючи зовнішню індиферентність до профспілок, статут цієї партії допускав коаліцію з громадськими організаціями. І хоч слово «профспілки» в партійних документах не вживалось, цілком зрозуміло, що партія змальовувала перед ними багатообіцяючі перспективи. Українська со-

ціал-демократична партія (УСДП), що займала лівоцентристську позицію, в основу своїх взаємовідносин з громадськими організаціями поклала співпрацю, не відкидаючи можливості співпраці і з державними органами влади. Остання обставина полегшувала участь все ще одержавлених профспілок. На думку науковця, найбільш природним варіантом ходу розвитку подій для професійних спілок було започаткування власної політичної партії, яка, спираючись на природний високий соціальний потенціал організації, могла б політичними діями реалізовувати захисні можливості професійних спілок.⁴⁸⁶

Історичні аспекти новітньої політичної історії України, багатопартійності та створення політичної опозиції, ролі НРУ в суспільно-політичному житті України подав В. М. Литвин.⁴⁸⁷ Разом з відтворенням протиборства політичних сил він спрогнозував кредо та соціальну базу нових партій праворадикальної орієнтації, Народного Руху України та інших новітніх політичних структур. Цінність його праці обумовлена фактологічним викладенням процесів і подій із залученням маловідомих архівних даних. Він розглядав НРУ за доволі радикальну суспільно-політичну організацію, котра спиралася у своїй діяльності на широкі та різноманітні політичні сили в країні у боротьбі за незалежність, вплив на зміну світогляду громадян України.

У дослідженнях В.Литвина «Політична арена України: дійові особи і виконавці»,⁴⁸⁸ «Україна: Політика, політики, власть» висвітлювався процес становлення та розвитку української національної еліти, визначалися особливості трансформації колишньої партійної управлінської верхівки

⁴⁸⁶ Докашенко В. М. Профспілки України на початковій стадії багатопартійності / В. М. Докашенко // Нариси досліджень у галузі гуманітарних наук в педвузі: Збірник наукових та науково-методичних праць. – Вип. III. – Горлівка, 1997. – С. 18-23.

⁴⁸⁷ Литвин В. М. Політична арена України: дійові особи та виконавці / В. М. Литвин. – К., 1994.

⁴⁸⁸ Литвин В. М. Україна на межі тисячоліть (1991-2000): Досвід та проблеми державотворення / В. М. Литвин. – К., 2000.

поруч із аналізом діяльності секретаря КПУ, а потім першого Президента України Л. Кравчука.⁴⁸⁹ Дослідник показав динаміку зміни ставлення державних органів до неформальних об'єднань громадян в умовах поширення перебудови. Окремо варто виділити роботу В.Литвина «Україна: Політика, політики, власть: На фоні політичного портрета Л.Кравчука», де автор у спеціальному розділі показав процес протистояння Л.М.Кравчука із лідерами Народного Руху. Дослідник наголошував, що саме протидія роботі Руху стала поштовхом у політичній кар'єрі Л.М.Кравчука. Примітивна антирухівська кампанія пояснювалася істориком як результат загальної недооцінки радянськими лідерами національного питання в СРСР. Окремо у роботі розглядалася організація критики на адресу Руху у засобах масової інформації та участь особисто Л.М.Кравчука у організації заходів по «нейтралізації» сучасної державної символіки – жовто-блакитного прапора, тризуба та гімну.⁴⁹⁰ До речі ставлення до посилення національного руху в Україні у період перебудови В.В.Щербицького показав Ю.І.Шаповал, вважаючи, що саме нездатність правлячої партії вгамувати альтернативні політичні організації стала поштовхом до подання цим політиком заяви про відставку у 1989 р.⁴⁹¹

Суспільно-політичні процеси в Україні другої половини 1980-х – початку 1990-х років ґрунтовно проаналізовані у роботі В.Литвина «Україна на межі тисячоліть»,⁴⁹² який звернув увагу на діяльність українських політичних лідерів та її сприйняття громадськістю із визначенням особливостей політичної свідомості українців. Справедливо вважаючи

⁴⁸⁹ Литвин В. М. Україна: Політика, політики, власть: На фоні політичного портрета Л.М. Кравчука / В. М. Литвин. – К., 1997.

⁴⁹⁰ Литвин В. М. Україна: Політика, політики, власть: На фоні політичного портрета Л.Кравчука / В. М. Литвин. – К., 1997. – С. 122-144.

⁴⁹¹ Шаповал Ю. І. В. В. Щербицький: особа політика серед обставин часу / Ю. І. Шаповал // Укр. іст. журн. – 2003. – № 1. – С. 118-129.

⁴⁹² Литвин В. Україна на межі тисячоліть (1991–2000 рр.) // Україна крізь віки в 15-ти томах / В. М. Литвин / За ред. В. Смолія. – К., 2000. – Т. 14.

критику культу особи Й.В.Сталіна у часи хрущовської «відлиги» засобом розхитування радянської системи, автор показав зв'язок між зростанням політичної освіченості людей і їх участю у політичній діяльності.

Варто відзначити, що нагальна потреба у переосмисленні вітчизняної історії на рубежі 1990-х років поруч із необхідністю коригування викладення історії України у школах та вузах у відповідності до нових стандартів ідеології здорового націоналізму, призвела до появи значної кількості загальних праць з історії України. Їх автори прагнули показати суспільно-політичну діяльність українців у складі громадських організацій як частину національно-демократичного руху, розглядаючи процес занепаду СРСР як об'єктивно визначену закономірність.⁴⁹³

Заслуговує на увагу завдяки введенню в обіг нових архівних документів та інших джерел науковий доробок А. Русначенка. Предметом його досліджень спочатку стало зародження та становлення незалежного робітничого руху в Україні,⁴⁹⁴ а невдовзі розгортання національно-визвольного руху в республіці у другій половині ХХ ст.⁴⁹⁵ Особливу цінність мають зібрані автором документи (статути, програми, звернення тощо), що безпосередньо стосувалися діяльності громадських організацій. Головна увага приділялася дослідженню діяльності Української Гельсінської Спілки та Народного руху України. У праці висвітлено також роль дисидентів в національно-демократичному русі часів перебудови.

⁴⁹³ Історія України: нове бачення / В. Ф. Верстюк, О. В. Гарань, В. М. Даниленко та ін. – У 2-х т. – К., 1996. – Т. 2. – К.1996; Україна: друга половина ХХ століття: Нариси історії / П. П. Панченко, М. Р. Плющ, Л. А. Шевченко та ін. – К., 1997; Історія України / В. Ф. Верстюк, О. В. Гарань, О. І. Гуржій та ін. / Під ред. В. А. Смолія. – К., 1997.

⁴⁹⁴ Русначенко А. М. Пробудження. Робітничий рух на Україні 1989-1993 рр. / А. М. Русначенко. – К., 1995.

⁴⁹⁵ Русначенко А. М. Національно-визвольний рух в Україні середини 50-х – початку 1990-х років / А. М. Русначенко. – К., 1998.

Закономірності становлення та розвитку громадських організацій в другій половині 80-х рр. ХХ ст. досліджували також Ю. Данилюк, О. Бажан⁴⁹⁶ та Г. Касьянов,⁴⁹⁷ у працях яких розкрито етапи становлення українського національного руху і визначено об'єктивні передумови поширення політизації громадян в умовах різкого збільшення обсягів різносторонньої інформації про політичні події в роки перебудови.

Над дослідженням проблеми розвитку молодіжного руху в Україні 1980-х рр. працювали В. Головенько, О. Корнієвський,⁴⁹⁸ В. Якушик,⁴⁹⁹ В. Кулик, Т. Голобуцька, О. Голобуцький.⁵⁰⁰ В їх роботах було проаналізовано причини виникнення, основні етапи становлення та механізм формування молодіжних громадських організацій та їх взаємодію із іншими об'єднаннями громадян.

У роботах В. Кулика досліджувався розвиток української національної ідеї наприкінці 1980-х років та визначалася роль її представників у розвитку української державної ідеї.⁵⁰¹ Національні аспекти екологічного руху проаналізовано у монографії М. Алексієвець «Екологічний рух в Україні».⁵⁰² Вивченню місця релігійного руху в національному житті приділено увагу в

⁴⁹⁶ Данилюк Ю. З, Бажан О. Г. Опозиція в Україні (друга пол. 50-х – 80-ті рр. ХХ ст.) / Ю. З. Данилюк, О. Г. Бажан. – К., 2000.

⁴⁹⁷ Касьянов Г. Незгодні. Українська інтелігенція в русі опору 1960-х – 80-х років / Г. Касьянов. – К., 1996.

⁴⁹⁸ Головенько В. А., Корнієвський О. А. Український молодіжний рух: історія та сьогодення / В. А. Головенько, О. А. Корнієвський. – К., 1994.

⁴⁹⁹ Корнієвський О. А., Якушик В. М. Молодіжний рух та політичні об'єднання в сучасній Україні / О. А. Корнієвський, В. М. Якушик. – К., 1997.

⁵⁰⁰ Кулик В. та ін. Молода Україна: сучасний організований молодіжний рух та неформальна ініціатива / В. Кулик, Т. Голобуцька, О. Голобуцький. – К., 2000.

⁵⁰¹ Кулик В. М. Повторення перейденого. Українська революція 1917–1991 / В. М. Кулик // Сучасність. – 1992. – № 2. – С. 59-65; Кулик В. М. Новий український націоналізм: три поверхи вертепу / В. М. Кулик // Сучасність. – 1993. – № 3. – С. 150-167; Кулик В. М. Письменницьке відродження: українська державна ідея в дискурсі «опозиція в середині режиму» перших років перебудови / В. М. Кулик // Сучасність. – 1998. – № 1. – С. 54-79.

⁵⁰² Алексієвець М. Екологічний рух в Україні / М. Алексієвець. – Тернопіль, 1999.

роботах Я. Стоцького,⁵⁰³ О. Бажана та Ю. Данилюка.⁵⁰⁴ Ця проблема також певною мірою висвітлена у роботі А.Капелера, який називав однією з перших маніфестацій українського національного руху боротьбу за легалізацію в Галичині Греко-католицької церкви.⁵⁰⁵

У цьому ж контексті слід відзначити ґрунтовну роботу О.Бойка «Україна в 1985 – 1991 рр.: основні тенденції суспільно-політичного розвитку», в якій охарактеризовано основні тенденції суспільного розвитку періоду перебудови та діяльність новостворених громадських організацій. Багато уваги приділено дослідженню етапів їх становлення та характеристиці особливостей роботи багатьох з них. Крім того у дослідженні простежувався модернізаційний контекст національно-демократичного руху, коли події зазначеного періоду, а разом із ними національно-демократичний рух, розглянуто в контексті радикальних політичних змін в Україні. Критичне відношення дослідника до його успіхів знайшло вияв у висновках про несподіваність отримання Україною політичної самостійності внаслідок своєрідної «закономірної випадковості», яка пов'язувалася із зовнішнім чинником – невдалим серпневим путчем ортодоксальної частини номенклатури колишнього СРСР, а не з внутрішніми політичними процесами – національно-визвольними змаганнями української політичної контреліти.⁵⁰⁶ В цілому О.Бойко відстоював подібну думку у інших своїх роботах – «Історія

⁵⁰³ Стоцький Я. Українська греко-католицька церква і релігійне становище Тернопільщини (1946–1989 рр.) / Я. Стоцький. – Тернопіль, 2003.

⁵⁰⁴Бажан О. Г., Данилюк Ю. З. Випробування вірою: боротьба за реалізацію прав і свобод віруючих в Україні в другій половині 1950–1980-х рр. / О. Г. Бажан, Ю. З. Данилюк – К., 2000.

⁵⁰⁵ Капелер А. Мала історія України / А. Капелер. – К., 2007. С. 213.

⁵⁰⁶ Бойко О. Д. Україна в 1985 – 1991 рр.: основні тенденції суспільно-політичного розвитку / О. Д. Бойко. – К., 2002. – С. 261.

України у ХХ столітті: 20-ті – 90-ті роки», „Історія України», «Україна 1991 – 1995: тіні минулого чи контури майбутнього».⁵⁰⁷

У праці В. Кафарського «Комунізм і український національно-визвольний рух» певною мірою висвітлено участь населення України у діяльності громадських об'єднань, визначено причини активізації суспільно-політичного життя в республіці наприкінці 1980-х років. Пов'язуючи прискорення політизації громадських об'єднань із необхідністю вирішення українського національного питання, автор вказував на важливість проведення досліджень еволюції політичної свідомості населення під впливом громадських об'єднань. Надмірно ідеалізуючи рівень національної свідомості громадян В.Кафарський часто переносив висновки щодо діяльності відносно невеликих груп людей, спрямованої на досягнення державної незалежності, на оцінку прагнень широких верств населення.⁵⁰⁸

На думку В.Барана та В.Даниленка виникнення національного руху було спричинено кризою всередині радянської системи, яка була започаткована на ХХ з'їзді партії, коли політичні амбіції одного із провідних комуністичних вождів стали поштовхом до руйнування всієї комуністичної системи. Національний український рух розглядався у якості вагомого чинника руйнування соціалістичної системи, де вирішення національного питання було лише видимістю, яка мала ввести в оману широкі верстви населення.⁵⁰⁹

⁵⁰⁷ Бойко О. Історія України у ХХ столітті: 20-ті – 90-ті роки / О. Д. Бойко. – Ніжин, 1994; Бойко О. Історія України / О. Д. Бойко. – К., 2000; Бойко О. Україна 1991 – 1995 рр.: тіні минулого чи контури майбутнього? / О. Д. Бойко. – К., 1996.

⁵⁰⁸ Кафарський В. І. Комунізм і український національно-визвольний рух / В. І. Кафарський. – Івано-Франківськ, 2002.

⁵⁰⁹ Баран В. К., Даниленко В. М. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.) // Україна крізь віки в 15-ти томах / В. К. Баран, В. М. Даниленко / За ред. В. Смолія. – К., 1999. – Т. 13; Баран В. К. Україна: новітня історія (1945–1991 рр.) / В. К. Баран. – Львів, 2003.

Слід відзначити роботу «Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст.»⁵¹⁰ Я. Грицака, де показано роль націонал-комуністів в державотворчих процесах кінця 80-х – початку 90-х рр. XX ст. Ю. Алексєєв, С. Кульчицький та А. Слюсаренко у роботі «Україна на зламі історичних епох: (Державотворчий процес 1985–1999 рр.)»⁵¹¹ приділили значну увагу виникненню та розвитку національного руху, визначили фактори, що сприяли його поширенню. Національний український рух постає головною передумовою суспільно-політичних зрушень у підручнику «Новітня історія України (1900–2000)», де проаналізовано процес переростання його із дій окремих осіб чи невеликих організацій в свідому активну політичну боротьбу значної маси населення республіки. Варто також відзначити увагу авторів до внеску окремих політичних лідерів у справу посилення політизації діяльності населення України із спрямуванням її в національно-державницьке русло.⁵¹²

Суспільно-політичні процеси в Україні, пов'язані із формуванням національно орієнтованої політичної свідомості серед широких верств суспільства, висвітлювали М.Вівчарик та М.Карабанов, які в рамках концепції М.Грушевського показали події, пов'язані з формуванням стійких уявлень про доцільність відновлення і розбудови незалежної Української держави у середовищі мешканців республіки.⁵¹³ З одного боку, дослідження написані на широкому історичному матеріалі і дають змогу робити

⁵¹⁰ Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. / Я. Грицак. – К., 2000.

⁵¹¹ Алексєєв Ю. О., Кульчицький С. В., Слюсаренко А. Г. Україна на зламі історичних епох: (Державотворчий процес 1985–1999 рр.): Навчальний посібник / Ю. О. Алексєєв, С. В. Кульчицький, А. Г. Слюсаренко. – К., 2000.

⁵¹² Новітня історія України (1900–2000): Підручник / А. Г. Слюсаренко, В. І. Гусєв, В. П. Дрожжин та ін. – К., 2000.

⁵¹³ Вівчарик М. Українська нація: шлях до самовизначення / М. Вівчарик. – К., 2001; Вівчарик М., Карабанов М. Україна етнонаціональна: від етногенезу до суверенної держави: Навчальний посібник / М. Вівчарик, М. Карабанов. – К., 2003; Вівчарик М. Україна: від етносу до нації / М. Вівчарик. – К., 2004.

відповідні узагальнення, а з іншого – вони не виходять за рамки тверджень, що були запропоновані ще на початку ХХ ст.

Відзначимо успішно захищені докторські дисертації В. Литвина, А. Русначенка, О. Гараня, та кандидатські дисертації В. Кулика, В. Марчука, О. Пилипенка, Л. Савченка, Я. Секо.⁵¹⁴ Багато з цих академічних робіт знайшли продовження на сторінках монографічних досліджень, фахових наукових видань.

Серед робіт, присвячених висвітленню піднесення суспільно-політичної активності населення України в роки перебудови, варто виділити студії, де мова йшла про організацію та діяльність Народного Руху України. У них аналізувалися різноманітні аспекти переростання руху на партію із визначенням причин успіхів у боротьбі за владу у порівнянні із КПРС.

Начерки історії виникнення неформальних організацій містилися у роботі О. Гараня «Від створення Руху до багатопартійності», яка вийшла

⁵¹⁴ Литвин В. Політична арена України: дійові особи та виконавці (Суспільно-політичний розвиток України в другій половині 80-х – першій половині 90-х років) / В. М. Литвин. – Автореф. дис... докт. іст. наук. – К., 1995; Русначенко А. М. Національно-визвольний рух в Україні – середина 1950-х – початку 1990-х років / А. М. Русначенко. – Автореф. дис... докт. іст. наук. – К., 1999; Гарань О. В. Становлення та діяльність політичної опозиції в Україні у 1988 – 1991 роках / О. В. Гарань. – Автореф. дис... докт. іст. наук. – К., 1996; Кулик В. М. Формування та еволюція української державної ідеї 1986 – 1991 / В. М. Кулик. – Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 1999; Марчук В. В. Національно-демократичні традиції у демократичному процесі України (друга пол. 1980-х – перша пол. 90-х років) / В. В. Марчук. – Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 1996; Пилипенко О. Національно-демократичний рух в Україні (друга пол. 80-х – поч. 90-х років ХХ ст.) / О. Пилипенко. – Автореф. дис... канд. іст. наук. – Донецьк, 1997; Савченко Л. Національне самовизначення українців як фактор дезінтеграції СРСР (1985 – 1991) / Л. Савченко. – Автореф. дис... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1994; Секо Я. П. Національний рух середини 1980-х – початку 1990-х років у контексті відродження Української держави / Я. П. Секо. – Автореф. дис... канд. іст. наук. – Чернівці, 2005. – 20 с.

друком у 1992 р.⁵¹⁵ В іншій роботі «Убити Дракона. З історії Руху та нових партій України»⁵¹⁶ автор зробив спробу висвітлити роль Руху у політичному житті суспільства, визначити основні причини та тенденції розвитку багатопартійності в Україні із доведенням їх об'єктивності.

У працях В. Ковтуна⁵¹⁷ та Г. Гончарука⁵¹⁸ комплексно проаналізовано періоди становлення та розвитку організації, визначено її вплив на суспільно-політичне життя республіки. У дослідженнях піддано аналізу процес формування концепції і взаємодії чинників виникнення організації. Окремо розглядаються політичні постаті лідерів НРУ із зазначенням їх особистого впливу на розвиток політичних подій і еволюціонування організації. Варто зазначити, що дослідження Г. Гончарука побудоване на основі опрацювання відносно великої кількості різного роду джерел, серед яких важливе місце посідають документи НРУ. У той же час варто відзначити певну суб'єктивність вченого у оцінках історичних подій та спрощення викладу частини матеріалу.

Діяльність НРУ у сфері міжнаціональних відносин ґрунтовно проаналізовано у колективній монографії вчених Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України «Національні меншини України у ХХ столітті», де висвітлено роботу Ради національностей Руху, досліджено ставлення цієї організації до неукраїнських верств населення, зокрема до євреїв. Автори справедливо наголошували на послідовність у відстоюванні українськими національними товариствами права на автономію національних меншин, які не мали державності за межами України. Крім того, у праці висвітлено суспільно-політичну діяльність представників

⁵¹⁵ Гарань О. В. Від створення Руху до багатопартійності / О. В. Гарань. – К., 1992.

⁵¹⁶ Гарань О. В. Убити Дракона: З історії Руху та нових партій України / О. В. Гарань. – К., 1993.

⁵¹⁷ Ковтун В. Історія Народного Руху України / В. Ковтун. – К., 1995.

⁵¹⁸ Гончарук Г. Народний Рух України: Історія / Г. І. Гончарук. – Одеса, 1997.

національних меншин України із визначенням їх ставлення до титульного етносу та можливості проголошення незалежності. Дослідники справедливо вказували, що передумовою виникнення і розвитку нових політичних об'єднань було прийняття змін до Конституції УРСР із скасуванням керівної ролі комуністичної партії і закріпленням правових основ діяльності різних політичних партій України.⁵¹⁹

Національні аспекти діяльності НРУ проаналізовано у кандидатській дисертації О. Шановської „Діяльність Народного Руху України з розробки національної програми та практичного втілення її в процесі державотворення (1989 – 1996 рр.)”.⁵²⁰ Авторка фактологічно довела створення Народного Руху України за перебудову як організації національного відродження в Україні, показала консолідацію національно-свідомих сил навколо Руху в умовах горбачовської „перебудови”. Завдяки застосуванню новітньої методології вона простежила еволюцію ідеологічної позиції Руху.

У дослідженні Г. Гончарука і О. Шановської⁵²¹ діяльність НРУ проаналізовано з точки зору участі організації у формуванні національної ідеї. Проблеми діяльності НРУ активно обговорювалися на конференціях «Народний рух України: місце в історії та політиці», що відбулися у 1994, 1996, 1998, 2000 рр у м.Одеса. Їх матеріали містять оцінки ефективності діяльності організації, думки щодо політичної орієнтації її лідерів, містять хронологію політичних подій за участі НРУ. У працях Ю. Луканова⁵²² та

⁵¹⁹ Національні меншини України у ХХ столітті: Політико-правовий аспект. – К., 2000. – С. 275-283.

⁵²⁰ Шановська О. А. Діяльність Народного Руху України з розробки національної програми та практичного втілення її в процесі державотворення (1989 – 1996рр.) / О. А. Шановська. – Дис... канд. істор. наук. – Одеса, 2003. – 181 с.

⁵²¹ Гончарук Г. І., Шановська О. А. Національна ідея і Народний Рух України / Г. І. Гончарук, О. А. Шановська. – Одеса, 2004.

⁵²² Луканов Ю. Куди піде рухівський «Тризубр»? / Ю. В. Луканов // Сучасність. – 1992. – №5. – С. 100-107.

В. Кулика⁵²³ висвітлено протиріччя між лідерами організації із визначенням причин їх загострення та оцінкою загальної спрямованості ідеології НРУ.

Варто наголосити, що поза увагою вчених не залишилися й регіональні аспекти діяльності НРУ. Наприклад, в роботах М. Тиского⁵²⁴ та М. Голубця⁵²⁵ детально висвітлені форми та напрямки роботи Руху в регіонах, співпраця між обласними ланками організації.

Доцільно виділити дисертаційне дослідження С.Бондаренка, який присвятив його вивченню ролі Народного Руху України у національно-політичному житті наприкінці 80-х – на початку 90-х років ХХ століття. Автор зробив в цілому вірний висновок щодо спрямованості розвитку НРУ, вважаючи, що він повторив долю аналогічних масових громадських організацій колишнього СРСР періоду перебудови, які переважно, мали схожі моделі, гасла, соціальні бази. Їх потужність залежала не стільки від внутрішньої згуртованості, скільки від наявності не менш сильного об'єкту

⁵²³ Кулик В. М. В'ячеслав Чорновіл і спроба реанімації Руху / В. М. Кулик // Сучасність. – 1992. – №6. – С. 98-102.

⁵²⁴ Тиский М. Г. Історія виникнення Народного Руху України на Волині / М.Г.Тиский. – Луцьк: Ініціал, 2001. – 255 с.; Тиский М. Г. Початки громадсько-політичного відродження на Волині у другій половині 80-х років ХХ ст. / М. Г. Тиский // Зб. навч.-метод. і наук. статей історичного факультету Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки. – Луцьк, 2002. – Вип. 7. – С. 117-120; Тиский М. Г. Передумови зародження Народного Руху України на Волині / М. Г. Тиский // Проблеми історії, політології, етнології та літературознавства. Науково-дослідний інститут карпатознавства Ужгородського національного університету. – Ужгород, 2003. – Вип. 22. – С. 40-48; Тиский М. Г. Зародження та діяльність Народного Руху на Волині (1989 – 1990 рр.) / М. Г.Тиский // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Інститут історії України НАН України. – К., 2004. – Вип. 11. – С. 461-471; Тиский М. Г. Волинська регіональна організація НРУ у боротьбі за незалежність України / М. Г. Тиский // Пам'ять століть. – 2003. – № 2. – С. 138-143; Тиский М. Г. Вони були першими / М. Г. Тиский // Волинь. – 2004. – № 6. – С. 174-194.

⁵²⁵ Голубець М. Народний Рух України: Львівщина: Рік перший / М. Голубець. – Львів, 1998.

протидії, на якому фокусувався весь суспільний негатив.⁵²⁶ С.Бондаренко здійснив аналіз структурних складових інституалізації Руху, з'ясував основні завдання в контексті відродження української національної державності та простежив процес формування й розгортання діяльності обласних рухівських структур.⁵²⁷ Ним було доведено, що НРУ був інструментом становлення і збереження ідеологічного плюралізму наприкінці 1980-х рр., оскільки, ставши, фактично, єдиним громадсько-політичним рухом в УРСР, він забезпечив співпрацю в межах власних структур політичних організацій та партій різних ідеологічних напрямків, а також був тим чинником, який гарантував їх співіснування з КПУ. Дослідник стверджував, що НРУ та організації, котрі прагнули трансформуватися наприкінці 1980-х рр. в національно-демократичний

⁵²⁶ Бондаренко С. В. Народний Рух України та його роль у національно-політичному житті наприкінці 80-х – на початку 90-х років ХХ століття / С. В. Бондаренко. – Дис... канд... іст. наук. – Тернопіль, 2006.

⁵²⁷ Бондаренко С. В. Історичні передумови виникнення Народного Руху України в контексті відродження української державності / С. В. Бондаренко // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М. М. Алексієвця. – Вип. 2. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ, 2004. – С. 104-109; Бондаренко С. Народний Рух України в контексті українського національного відродження: створення та діяльність / С. В. Бондаренко // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М. М. Алексієвця. – Вип. 2. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ, 2005. – С. 267-278; Бондаренко С. Інституалізація і завдання НРУ / С. В. Бондаренко // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М. М. Алексієвця. – Вип. 3. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ, 2005. – С. 65-72; Бондаренко С. В. Виникнення Народного Руху України в контексті відродження української державності кінця 80-х – поч. 90-х років ХХ ст. / С. В. Бондаренко // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. – Вип. 7. – Рівне: РДГУ, 2006. – С. 58-65.

рух, закладали фундамент опозиції правлячій партії після тривалого періоду панування однопартійної системи в республіці.⁵²⁸

Варто виділити також дослідження діаспорного історика Р.Сольчаника, який показав ставлення НРУ до визнання національно-культурних прав меншин в Україні, відзначаючи позитивні зміни, що відбулися на теренах СРСР у справі посилення уваги до їхніх мовно-культурних потреб.⁵²⁹

Окремо у пострадянській історіографії вивчалася діяльність Товариства української мови ім. Т. Шевченка («Просвіта»). Так, етапи становлення і розвитку Товариства розглянуто в «Нарисі історії «Просвіти», де відображено процес відродження Львівської «Просвіти» у 1988 р., напрямки її діяльності, представлена велика кількість джерел з історії створення організації.⁵³⁰

Збірник «Просвіта»: історія та сучасність (1868–1998)»⁵³¹ містив огляд історії відродження Київської обласної просвітянської організації та її діяльність в умовах перебудови та незалежності. Варто також зазначити наявність досліджень регіональних особливостей діяльності цієї організації.⁵³²

⁵²⁸ Бондаренко С. В. Народний Рух України в контексті українського відродження кінця 80-х – поч. 90-х рр. ХХ ст. / С. В. Бондаренко // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М. М. Алексієвця. – Вип. 1. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ, 2004. – С. 174-182.

⁵²⁹ Сольчаник Р. Україна, Білорусь і Молдова: Інтеграція по-імперськи, русифікація і боротьба за національне виживання / Р. Сольчаник // Укр. іст. журн. – 1992. – № 9. – С. 129-136.

⁵³⁰ Іваничук Р., Комаринець Т. Нарис історії «Просвіти» / Р. Іваничук, Т. Комаринець. – Львів; Краків; Париж, 1993. – Ч.1 – 232 с.

⁵³¹ «Просвіта»: історія та сучасність (1868–1998): Зб. матеріалів та документів, присвячених 130-річчю ВУТ «Просвіта» ім. Т. Шевченка Упоряд., ред. В. Германа. – К., 1998.

⁵³² Ми йдемо! Нариси з історії Донецького обласного Товариства української мови ім. Т.Г. Шевченка – першої масової національно-демократичної громадської організації Донеччини. – Донецьк, 1998; Савчук Б. Волинська

Варто виділити роботу А. Данілова «Чорноморський флот: біля джерел відродження»,⁵³³ в якій висвітлювався процес виникнення ТУМу в Севастополі, його вплив на національне відродження Криму із висвітленням участі у відродженні Чорноморського флоту, окреслено труднощі в діяльності організації тощо. «Просвіті» також присвячена низка журнальних статей Я. Секо,⁵³⁴ в яких аналізувалися причини появи, етапи становлення організації, процес її трансформації з ТУМу в «Просвіту».

«Просвіта» / Б. Савчук. – Рівне, 1996; Степанишин Б. Четвертий ренесанс України: вислід боротьби «Просвіти» та НРУ за національне відродження 1988-1998 рр.: Публіцистика. Вибране / Б. Степанишин. – Рівне: б.в., 1999.

⁵³³ Данілов А. Український флот: біля джерел відродження / А. Данилюк. – К., 2000.

⁵³⁴ Секо Я. П. Діяльність ВУТ «Просвіта» в умовах новітньої історії України / Я. П. Секо // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету. Серія Історія. – 2004. – № 7. – С. 74-79; Секо Я. П. Товариство української мови імені Тараса Шевченка в системі національних організацій періоду боротьби за незалежність (1989 – 1991) / Я. П. Секо // «Просвіта» в духовно-культурному піднесенні України / За ред. В. П. Мацька. – Хмельницький, 2005. – С. 27-33; Секо Я. П. Національний рух на Тернопільщині у 1987 – 1991 роках / Я. П. Секо // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. М. М. Алексієвця. – Вип. 2. – Тернопіль: ТДПУ, 2003. – С. 129-147; Секо Я. П. "Галицька Асамблея" як фактор консолідації національного руху та форма регіональної співпраці / Я. П. Секо // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. М. М. Алексієвця. – Вип. 4. – Тернопіль: ТДПУ, 2003. – С. 97-101; Секо Я. П. Розбудова громадянського суспільства як один із ключових напрямків діяльності націонал-демократичних сил у період боротьби за незалежність (1989 – 1991 рр.) / Я. П. Секо // Суспільство: історія, методологія дослідження, практика. Матеріали Всеукраїнської наук.-практ. конф., м. Тернопіль, 18 червня 2004 р. – Тернопіль, 2004. – С. 63-64; Секо Я. П. Український національний рух середини 1980-х – початку 1990-х років у контексті відродження української державності: історіографія проблеми / Я. П. Секо // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені В. Гнатюка. – Серія: Історія / За заг. ред. М. М. Алексієвця. – Вип. 2. – Тернопіль: ТНПУ, 2004. – С. 216-230.

У документально-публіцистичному виданні «Київська весна»⁵³⁵ висвітлено історію діяльності одного з перших паростків національно-демократичного руху кінця 1980-х рр. – Українського Культурологічного Клубу (УКК), змальовано суспільно-політичну атмосферу в УРСР у 1987 – 1988 рр.

Частково проаналізовано у вітчизняній історичній літературі регіональний аспект діяльності громадських організацій України у другій половині 1980-х років. М.Бесараб досліджував роль громадських організацій Закарпаття у державотворчих процесах цього періоду, зауваживши, що громадські організації краю на початку своєї діяльності мали однакову соціальну базу й спільну ідеологічну основу. Незалежно від цілеспрямованості статутних і програмових документів ідеї державотворення, захист інтересів держави над особистими амбіціями та регіональними пріоритетами явно переважав. Процес демократизації всіх сфер соціально-політичного, культурно-духовного, економічного життя викликав активність серед усіх соціальних верств населення краю і прискорив становлення політичного плюралізму в державі. Факт відновлення діяльності громадських організацій, на думку дослідника, був продиктований історико-політичними традиціями населення краю, котре впродовж першої половини ХХ ст. мало можливості розвиватися в умовах демократичного простору. Поява громадських організацій в Закарпатській області стала наслідком кризи владних відносин, невирішення економічних і екологічних проблем в радянські часи. Функції реалізатора змін взяли на себе новоутворені громадські організації, яких об'єднувало бажання безкомпромісної боротьби за політичну стабільність, культурно-духовне відродження, реанімацію національних традицій та цінностей. До цього слід додати підвищену увагу до проблем навколишнього середовища, природних ресурсів Закарпаття, подолання екологічних проблем, змін економічної

⁵³⁵ Київська весна / Упоряд. і ред. О. Шевченко. – К., 2005.

політики в регіоні. Громадські організації дали відсіч регіональному сепаратизму. Протидія політичному русинству, навколо якого формувалися антиукраїнські настрої в середовищі окремих регіональних діячів в Україні та за кордоном, стала ще одним важливим об'єднувальним фактором діяльності громадських організацій в їх державотворчому стремлінні.⁵³⁶

Варто виділити дисертаційне дослідження О.Горбачової, в якому на основі аналізу великої джерельної бази подано оцінки діяльності провідних громадсько-політичних організацій України другої половини 1980-х років. Авторка справедливо вказували, що цілий комплекс факторів обумовлював реальну можливість появи і поширення неформальних організацій в умовах перебудови. Проголошені М. Горбачовим демократизація і гласність створили нові умови для розвитку суспільства. Вони сприяли, перш за все, інформованості суспільства про своє минуле. А це, в свою чергу, сприяло розвитку національної самосвідомості, усвідомленню національних інтересів, відродженню історичної пам'яті широких верств населення. Водночас виходила на політичну арену низка національних лідерів: від колишніх дисидентів і відомих діячів культури до активістів нової хвилі, які почали претендувати на владу. Виникнення громадських організацій засвідчувало, що в Україні відбувається процес громадянської структуризації, що є запорукою розбудови України як держави та її перспективи у світовому співтоваристві. Відтак, перед історичною наукою постає завдання з'ясувати процес становлення громадських формувань, дослідити їх вплив на суспільні зрушення та роль у формуванні соціальної структури суспільства. Дослідження появи та розвитку опозиційних до влади структур в період перебудови дає можливість вирішення багатьох сучасних культурних та політичних проблем в Україні. Вивчення їх діяльності як окремої структури,

⁵³⁶ Бесараб М. М. Роль громадських організацій Закарпаття в державотворчих процесах наприкінці 80-х – на початку 90-х років ХХ століття / М. М. Бесараб. – Дис... канд. іст. наук. – Ужгород, 2007.

з одного боку, і в контексті загальносуспільного розвитку – з іншого, дає змогу використати попередній досвід становлення громадських організацій як важливий чинник розвитку суспільства в його історичному розрізі.⁵³⁷

Окремо слід сказати про вивчення у пострадянській історіографії діяльності видатних лідерів українського національного руху із визначенням їхнього впливу на спрямування роботи політичних партій, громадських організацій і рухів у другій половині 1980-х років. В цілому правляча еліта в Україні на цьому етапі суспільного і державного розвитку виявилася неспроможною до швидких комплексних реформ через те, що по-перше складалася із вихідців соціально-класових груп, які об'єктивно боялися втратити владу. По-друге вона не володіла кадрами, які б відзначалися високою активністю, рішучістю і сучасною управлінською компетентністю. Правлячій еліті в Україні не протистояла серйозна реформістська опозиція, на роль якої могли б претендувати націонал-демократичні сили. Вони не мали стратегічної програми реформ, відповідного кадрового потенціалу.

У праці Т. Батенка проаналізовано громадсько-політичну діяльність І. Гея,⁵³⁸ особливо автор зупинився на його роботі в Комітеті по відродженню УАПЦ та участі в русі за легалізацію УГКЦ. Ще дві роботи цього автора присвячені керівникам та активним діячам УГС М. Гориню⁵³⁹ та Б. Гориню.⁵⁴⁰

⁵³⁷ Горбачова О. С. Громадські організації в Україні другої половини 80-х – початку 90-х рр. ХХ ст.: Процес становлення та розвитку / О. С. Горбачова. – Дис... канд.... іст. наук. – К., 2008.

⁵³⁸ Батенко Т. «Я повстаю, отже я існую...»: Політичний портрет І. Гея / Т. Батенко. – Львів, 1999.

⁵³⁹ Батенко Т. Свіча Михайла Гориня: Штрихи до портрета / Т. Батенко. – К., 1995.

⁵⁴⁰ Батенко Т. Опозиційна особистість: Друга половина ХХ ст.: Політичний портрет Богдана Гориня / Т. Батенко. – Львів, 1997.

Багато уваги сучасними дослідниками приділено вивченню роботи В. Чорновола,⁵⁴¹ О. Ємця,⁵⁴² Л. Лук'яненка,⁵⁴³ В.Стуса.⁵⁴⁴ На жаль, більшість досліджень являють собою некритичний розгляд діяльності цих діячів. Варто виділити роботу М.Михальченка та В.Андрущенка,⁵⁴⁵ яка присвячувалася висвітленню політичної діяльності Л.Кравчука із аналізом його стосунків із опозиційними політичними партіями та громадськими організаціями на фоні оцінок суспільно-політичних процесів в державі.

Українські вчені вірно зазначали, що тривалий час політичне лідерство в Україні ґрунтувалося в основному на вождизмі з націонал-романтичним і націонал-бюрократичним ухилом. Цей тип лідерства не передбачав глибоких професійних знань, а також опори на фахову команду однодумців і сучасну політичну партію. Науковці також вірно вказували схильність українців до харизматичного типу лідерства. Визначаючи спрямування політичної свідомості та рівень політичної культури населення України, пострадянські вчені справедливо відзначали, що на відміну від політичної культури Заходу, яка здебільшого залишалася деперсоніфікованою, або, інакше кажучи, партійною (виборець орієнтується не стільки на особу кандидата, скільки на

⁵⁴¹ Марусик П. А ми тую червону калину підіймемо...: Документальне есе, 1989-1999 / П. Марусик. – Івано-Франківськ, 1999; Він спалахнув смолоскипом...: (Спогади... спогади... спогади). – Львів: Джерело, Дубно, 1999.

⁵⁴² Нетудихата Т. І плакали у січні квіти ...: Пам'яті відомого українського політика Олександра Ємця / Т. Нетудихата. – К., 2003.

⁵⁴³ Мусієнко О. Український «Овод» Левко Лук'яненко / О. Мусієнко // Рідна школа. – 1998. – № 9. – С. 31-50; Кривдіна І. Б. Опозиційна діяльність Л. Лук'яненка (1959-1991 рр.) / І. В. Кривдіна // Бористен. – 2001. – № 3. – С. 24.

⁵⁴⁴ Кривдіна І. Б. Правозахисна діяльність Василя Стуса / І. Б. Кривдіна // Бористен. – 2000. – № 12 (114). – С.24.

⁵⁴⁵ Михальченко М., Андрущенко В. Беловежье: Л. Кравчук: Украина 1991–1995 / М. І. Михальченко, В. П. Андрущенко. – К., 1996.

партійні сили, які той представляє), політична свідомість переважної більшості населення персоніфікована.⁵⁴⁶

Загалом у дослідженнях пострадянських українських науковців, які вивчали політичну діяльність представників української правлячої еліти вірно відзначалося, що її поява ускладнювалася цілим рядом обставин. У період існування СРСР особи, що намагалися відстояти на політичному рівні національні інтереси, оголошувалися “націоналістами” і до них застосовувалися найсуворіші методи з метою припинення подібної діяльності. Особливо сильного удару було завдано по національній політичній еліті у часи громадянської війни та сталінського режиму, який прагнув фізично знищити всіх українських національних лідерів. Ситуація ускладнювалася й тим, що Україна тривалий час не мала своєї державності. Тому суспільна думка деформувалася відповідним чином. Прагнення до національної незалежності навіть у середині ХХ сторіччя було у невеликій групі національно свідомої інтелігенції, з якою боролися шовіністи з КПРС. Загалом придушення національної самосвідомості українців, що здійснювалося як за часів радянської влади, так і за часів царизму, негативно відбилося на формуванні національно свідомої еліти.

Більшу гнучкість думок у справі характеристики українських політичних діячів виявляли представники зарубіжної історичної науки. Серед дослідників української діаспори варто відзначити роботу А. Камінського,⁵⁴⁷ яка була однією з перших праць з проблеми національно-демократичного руху в кінці 1980-х рр. Дослідження написане на основі відомих на заході офіційних друкованих та радіоматеріалів. У ньому висвітлено процес зародження національного руху, створення неформальних організацій, їх

⁵⁴⁶ Козюбра М. І. Державна влада: Межі здійснення та форма організації (політико-правні аспекти) / М. І. Козюбра // Українське право. – 1995. – № 1. – С. 11.

⁵⁴⁷ Камінський А. На перехідному етапі: «Гласність», «перебудова» і «демократизація» на Україні / А. Камінський. – Мюнхен, 1990.

діяльність, а також надруковано Статути деяких неформальних об'єднань. Аналогічні проблеми було розглянуто М. Прокопом, у праці якого показано вплив національного руху на суспільне життя в Україні протягом 1960 – 1980-х рр.⁵⁴⁸ Потрібно вказати на певну необ'єктивність оцінок закордонними авторами реалій українського національного руху у другій половині 1980-х років. Вони в основному дорікали українським лідерам у недостатній рішучості та радикалізмі дій і прагнень і не задавалися питанням, яким чином у осіб, політична свідомість яких була сформована в умовах радянської дійсності може взятися західний погляд на речі та відповідні переконання. Використання методології інтегрального націоналізму названими авторами діаспори ставало на перепоні толерантному сприйняттю лідерів українського національного руху і характеристиці їх дій та поглядів відповідно до реальної обстановки в українському суспільстві. Така постановка питання, до речі заважала визначенню ставлення більшості населення УРСР до можливості розпаду союзної держави, що, фактично, до останнього часу її існування видавалося багатьом досить примарним.

У дослідженнях С. Галамая,⁵⁴⁹ В. Мазура⁵⁵⁰ та М. Плав'юка⁵⁵¹ розвиток українського національного руху пов'язувався виключно із бажанням його учасників проголосити незалежність України. Опозиційність руху офіційним радянським владним структурам трактувалася як позитивний факт розвитку національної свідомості українського суспільства, як свідчення занепаду

⁵⁴⁸ Прокоп М. Напередодні незалежності України: спостереження і висновки / М. Прокоп. – Нью-Йорк, 1993. – Т. 62.

⁵⁴⁹ Галамай С. Боротьба за визволення України. 1929–1989 / С. Галамай. – Львів, 1993.

⁵⁵⁰ Мазур В. Ми плекали віру у визволення України: Вибрані публіцистичні виступи / В. Мазур. – Львів, 2000.

⁵⁵¹ Плав'юк М. Вирішальний внесок націоналізму в боротьбі за українську державність / М. Плав'юк // Розбудова держави. – 1992. – № 7. – С. 10-11.

радянської ідеологічної машини та посилення впливу політичних переконань, властивих західним демократіям.

Критичний погляд на оцінку спрямованості політичної свідомості населення України, на роль неформальних організацій у досягненні незалежності України та розвитку українського суспільства характерний для О. Субтельного.⁵⁵² Вчений відзначав важливість у національно-демократичних перетвореннях ролі місцевої партійної еліти, частина представників якої змогла адаптуватися до нових вимог часу і стала активно відстоювати ідею проголошення суверенітету України з метою збереження власної політичної влади. Дослідник змалював складний процес політичної боротьби за реалізацію українських національних інтересів, скептично ставлячись до ідеї про єдність українського суспільства у питанні ліквідації СРСР.

Власний підхід до визначення причин піднесення суспільно-політичної активності населення України запропонував А.Каппелер, який відстоював думку про те, що злочинне применшення серйозності катастрофи і безвідповідальне затягування з організацією контрзаходів органами влади в Києві та в Москві вперше мобілізували широкі верстви населення в Україні із пробудженням екологічної свідомості, що стало важливим чинником дії політичної опозиції. На думку автора активізації політичної діяльності населення України у другій половині 1980-х років сприяло існування соціальної бази для заворушень, свідченням чого стали шахтарські страйки, коли майже не охоплені українським національним рухом шахтарі Східної України, які вважалися пасивними, русифікованими, ефективно організувалися, розробили елементи самоврядування і поряд з економічними та соціальними проголосили політичні вимоги до урядів Києва та Москви.⁵⁵³

⁵⁵² Субтельний О. Розпад імперії та утворення національних держав: випадок України / О. Субтельний // Сучасність. – 1994. – № 12. – С. 65-72.

⁵⁵³ Каппелер А. Мала історія України / А. Каппелер. – К., 2007. – С. 212-214.

Певною мірою заполітизований погляд на історію українського національного руху другої половини 1980-х років можна побачити, на жаль, у окремих новітніх творах російських вчених. На початку XXI ст. у середовищі російських науковців поступово формується течія, представники якої прагнуть заново «переписати» українську історію в інтересах сучасної російської влади. Прагнучи дистанціюватися від комуністичного режиму з його русифікацією та прагненням до нівелювання національної самобутності, вони засуджують подібні вчинки, але у той же час, не визнаючи за українцями права на створення власної держави, прагнуть всіляко дискредитувати український національний рух. У роботі О.Смирнова піднесення політичної активності населення України із створенням Народного Руху України ототожнювалося виключно із прагненням до насильницької русифікації та утворення національної держави всупереч прагненню більшості її населення, яке називалося «російськомовним». Наголошуючи, що Рух складався на 95 % з українців, автор вказував на відсутність підтримки його лідерів на території Східної України через несприйняття «російськомовним» місцевим населенням ідеї створення національної української держави. Таким чином, автор, розуміючи прагнення українців до відродження державності, неправомірно стверджував, що етнічне російське населення, яке проживало в Україні, категорично заперечувало проти цього. Штучне протиставлення етнічних українців та росіян – громадян України взагалі було характерним для даної роботи. Тут також використовувалося «політичне русинство» з метою доведення відсутності єдності української нації із ненауковим наголосом на штучному «перетворенні росіян-малоросів та русинів на українців в роки радянської влади».⁵⁵⁴

⁵⁵⁴ Смирнов А. Н. История Южной Руси / А. Н. Смирнов. – М., 2008. – С. 288-294.

Ще більш агресивно засуджував діяльність українських національних сил О.Широкоград, неправомірно наголошуючи на штучності результатів волевиявлення населення України щодо створення національної держави. Він стверджував, що утворення українських громадських об'єднань було виключно прагненням невеликої впливової групи людей використати горбачовську перебудову для розвалу СРСР та заволодіння загальнонародною власністю. Шахтарські страйки на Сході України були оголошені результатом діяльності українських національних сил. Тут варто зазначити, що у сучасних російських дослідників відсутня єдність у цьому питанні. Частина з них наголошує на відсутності впливу Руху у Східній Україні, а інші приписують піднесення політичної активності шахтарів сходу виключно діяльності українських національних організацій. У роботі О.Широкограда можна також спостерігати не тільки зневагу до українських національних сил, а й взагалі до української символіки та українства в цілому.⁵⁵⁵

Можна стверджувати, що у працях частини сучасних російських дослідників спостерігається прагнення відкинути всю історію Української РСР у якості спільного утворення, наголошуючи на штучності її об'єднання, окремішності східної і західної частин України, неправомірності приєднання Криму та Закарпаття, а також повної дискредитації українського національного руху і громадсько-політичних організацій, які діяли у його рамках, із нав'язуванням твердження, що учасники заворушень в Україні діяли виключно з метою особистого збагачення. Як вірно відзначив В.Потульницький українським вченим в дослідженні російської перспективи української історії потрібно концентруватися не лише на проблемі подвійної лояльності, але і над спорідненими з цим явищем проблемами як в діахронному, так і в синхронному вимірі. На жаль, в Росії національна

⁵⁵⁵ Широкоград А. Б. Россия и Украина: Когда заговорят пушки... / А. Б. Широкоград. – М., 2008. – С. 357-361.

свідомість є свідомістю імперською. Російська національна свідомість як цілісне явище, як комплекс різнорідних ідей і суспільних почувань ще не постала, оскільки росіяни усвідомили себе імперією швидше, ніж вони усвідомили себе нацією.⁵⁵⁶

Внаслідок значних трансформаційних процесів в Україні та в Закарпатті на рубежі 80 – 90-х рр. ХХ ст. впливли на площину громадського зацікавлення нові проблеми. Однією з таких стало штучне роздмухування окремими державними чиновниками і представниками громадських організацій питання «політичного русинства». Серед дослідників «політичного русинства» можна назвати Ю. Балегу,⁵⁵⁷ М. Болдижара,⁵⁵⁸ М.Зана,⁵⁵⁹ М. Тиводара,⁵⁶⁰ В. Галаса,⁵⁶¹ І. Попа,⁵⁶² П. Токаря.⁵⁶³ Слід

⁵⁵⁶ Потульницький В. А. Українська та світова історична наука: Рефлексії на межі століть / В. А. Потульницький // Укр. іст. журн. – 2000. – № 1. – С. 13.

⁵⁵⁷ Балега Ю. Сепаратистські тенденції в сучасному Закарпатті // Культура Українських Карпат: традиції і сучасність: Матеріали міжнародної наукової конференції (Ужгород, 1 – 4 вересня 1993 року) / Ю. Балега. – Ужгород, 1994. – С. 61 – 70.

⁵⁵⁸ Болдижар М. М. Краю мій рідний / М. М. Болдижар. – Ужгород, 1998.

⁵⁵⁹ Зан М. П. Етнополітична ситуація на Закарпатті 1989 – 1991 років (воля народу чи протистояння еліт?) / М. П. Зан // Carpatica-Karpatika: Політичні партії і вибори в Україні та країнах Центральної і Південно-Східної Європи / М. П. Зан. – Ужгород, 2002. – Вип. 16. – С. 140-166; Зан М. П. Демографічні чинники етнічних процесів на Закарпатті 90-х років ХХ ст. / М. П. Зан // Carpatica-Karpatika: Проблеми вітчизняної і зарубіжної історії з найдавніших часів до наших днів: Ювілейний збірник на пошану доктора історичних наук, професора Василя Івановича Худанича. – Ужгород, 2002. – Вип. 14. – С. 213-227; Зан М. П. Дослідження основних аспектів етнічних процесів на Закарпатті в 90-ті рр. ХХ ст. через призму контент-аналізу обласної преси / М. П. Зан // Carpatika – Karpatika: Актуальні проблеми політичного та етнокультурного розвитку Карпатського регіону в ХІХ – ХХ століттях. – Ужгород, 2001. – Вип. 10. – С. 211-234; Зан М. П. Соціально-політичне та культурне життя етнонаціональних меншин Закарпаття 90-х років ХХ ст.: (Історичний аспект) / М. П. Зан // Carpatica – Karpatika: Проблеми історії та етнографії України. – Ужгород, 2001. – Вип. 11. – С. 211-225.

⁵⁶⁰ Тиводар М. П. Закарпаття: народознавчі роздуми / М. П. Тиводар. – Ужгород, 1995; Тиводар М. П. Політичне підґрунтя псевдотеоретичних

підкреслити значний внесок у дослідження місця й ролі громадських організацій згаданого періоду П.Токаря, який у дослідженні «Національний рух на Закарпатті: 1988 – 1993 рр.: соціолого-політологічний аналіз» подав класифікацію громадсько-політичних й культурно-освітніх товариств відповідно до їх національної спрямованості й участі в суспільному житті.

Особливий внесок у наукове обґрунтування недоцільності штучного нагнітання проблеми русинства й недалекоглядності його провідників у контексті реалій державного будівництва зробив О. Мишанич.⁵⁶⁴ Аналізуючи прояви «політичного русинства» як явища сепаратизму дослідник визначив основні чинники його поширення як в середині закарпатського суспільства, так і в його зовнішньополітичному вираженні. Найбільший внесок у дослідження проблеми «політичного русинства» зробив М.Панчук, який показав, що в своїй основі русини завжди залишалися українцями, а сепаратистські настрої у їхньому середовищі штучно розпалюються представниками інших країн з метою реалізації власних геополітичних

пошуків «закарпатського багатонаціонального народу» / М. П. Тиводар // *Культура Українських Карпат: традиції і сучасність: Матеріали міжнародної наукової конференції (Ужгород, 1 – 4 вересня 1993 року)*. – Ужгород, 1994. – С. 249-262.

⁵⁶¹ Галас В. І. Національна ідея та проблеми становлення української держави / В. І. Галас // *Міжетнічні відносини на Закарпатті: Стан, тенденції і шляхи поліпшення: Матеріали науково-практичної конференції* / Під заг. ред. П. В. Токаря. – Ужгород, 2001. – С. 57-63.

⁵⁶² Галас В., Поп І. Закарпаття в контексті європейської політичної історії ХХ століття: (Історіософські роздуми) / В. І. Галас, І. Поп. – Ужгород, 1995.

⁵⁶³ Токар П. В. Національний рух на Закарпатті. 1988 – 1993 рр.: Соціолого-політологічний аналіз / П. В. Токар. – Ужгород, 2002.

⁵⁶⁴ Мишанич О. В. «Карпаторусинство», його джерела й еволюція у ХХ ст. / О. В. Мишанич. – К., 1992; Мишанич О. В. Карпати нас не розлучать: Літературно-критичні статті і дослідження / О. В. Мишанич. – Ужгород, 1993. – 282 с.; Мишанич О. В. Політичне русинство – українська проблема / О. В. Мишанич // *Сучасність*. – 1996. – № 7 – 8. – С. 140-149.

інтересів.⁵⁶⁵ Фактично рух за визнання права русинів на національно-територіальну автономію має в своїй складовій історико-культурній і політичній чинники, спираючись на які його провідники паразитують на природних прагненнях частини закарпатців зберегти місцеві культурно-обрядові традиції та звичаї. Поєднання етнокультурного конфлікту з етнополітичним, штучне насадження русинської ідентичності населенню та підштовхування до визнання себе русинами всупереч українству потребує активізації українознавчої складової наукового пошуку. Ситуація на Закарпатті ускладнюється ще й тим, що тут відкривається кордон чотирьох європейських країн, численні діаспори яких мешкають у краї, насамперед угорська та румунська. Забезпеченість їхніх культурно-освітніх потреб, врахування поліетнічної складової в соціально-економічній політиці гарантуватиме уникнення етнокультурного, а відтак і політичного конфлікту в регіоні.

Посилення міжнаціональних протиріч на теренах радянської країни поруч із руйнуванням образу єдності радянського народу у другій половині 1980-х років з одного боку досить жорстко розмежували дослідників у їхніх оцінках участі населення УРСР у суспільно-політичних процесах на захисників класичної радянської політичної системи і прихильників демократизації суспільства на основі багатопартійності та врахування національних інтересів представників СРСР, а з іншого – обумовили появу великої кількості нових перекинувань трактування історичного процесу, в основі яких лежала переконаність у перспективності і важливості висвітлення так званих «білих плям» історії.

Загалом дослідники партійного життя в Україні тривалий час здійснювали типологізацію українських партій швидше на підставі їхніх декларованих статутів, аніж на підставі врахування сукупності ознак

⁵⁶⁵ Панчук М. І. Політичне русинство в Україні / М. І. Панчук // Ізборник [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/rizne/panchuk.htm>

партійного процесу. Тому поняття про реальний стан партійного життя здебільшого відображало ідеальну модель, довільно запозичену в західній партіології. Стан партійної думки в Україні у 1990-х роках здебільшого ґрунтувався тільки на порівнянні програмних документів партій за схемою загального дослідження. Тому характеристика українських партій та партійної системи на основі досягнень партіологічних досліджень кінця ХХ ст. не давала цілісного уявлення про цей феномен, і залишалася далекою від повного і завершеного відображення його істотних ознак.

В Україні й до останнього часу відсутня однотайність щодо типологізації партій за їхніми ідеологічними засадами і політичними платформами. Складність відображення партійного життя в Україні характеризують дві обставини. Перша відображає недосконалість методологічних і методичних досліджень. Друга полягає, по-перше, у невизначеності й незавершеності ідеологічних систем, їхній схожості та електичності; по-друге, у частих змінах ідеологічних пріоритетів у партійних платформах; по-третє, у регіональних розбіжностях структури однієї партії або групи партій ідеологічної спрямованості.

Критичне ставлення до однопартійної радянської системи та численних обмежень участі пересічних громадян у суспільно-політичному житті в період існування СРСР із певною ідеалізацією можливостей розширення політичної суб'єктності, які стали доступними в період перебудови, для українських вчених поєднувалися із вивченням обставин піднесення українського національного руху та визначенням ставлення громадян до оприлюднення негативних явищ в історії СРСР і усвідомлення ними можливості проведення Україною політики, яка не диктувалася вимогами союзного центру.

В цілому основними успіхами української історіографії з висвітлення суспільно-політичної діяльності широких верств населення у другій половині 1980-х років можна вважати нагромадження значної кількості емпіричного

матеріалу; закладення методологічної основи й визначення основних напрямків досліджень; висвітлення закономірностей появи громадських організацій; завершення аналізу ідеологій національних товариств, а також поглядів на розвиток суспільства їх лідерів; показ ролі націонал-демократів у досягненні незалежності й формуванні національної свідомості українців; визначення комплексу факторів, котрі сприяли проголошенню незалежності й місця серед них організацій як частини національного руху.

Загалом вчені вірно відзначили, що участь населення України у суспільно-політичних процесах другої половини 1980-х років, методи і засоби діяльності політичних партій поступово еволюціонували від більшою мірою авангардистських до переважно парламентських. Можна погодитися із загальною низькою оцінкою рівня політичної культури населення, оскільки у діяльності багатьох партій часто використовувалися позапарламентські методи боротьби (демонстрації, страйки, пікети, мітинги). З метою утвердження на політичній арені протягом певного часу політичним організаціям більш потрібні радикалізм та популізм, аніж центрим. І тому не дивно, що часто переважали ідеологічні принципи та дешевий популізм, а не бажання конструктивної співпраці.

Вірно вказувалося на те, що здебільшого в Україні у другій половині 1980-х – на початку 1990-х років політичні сили орієнтувалися на ще не сформовані соціальні групи. Цим вчені намагалися пояснити причину ізольованості частини партій та громадсько-політичних організацій від суспільних верств та крайній плюралізм у політичних судженнях.

До недоліків пострадянської історіографії слід віднести привернення уваги до одних організацій, при ігноруванні інших; перевага акценту на політичний аспект діяльності організацій; залишено прогалини у вивченні неформального руху 1987 – 1989 рр.; не встановлено співвідношення національної й демократичної складової в ідеології організацій;

спостерігається відсутність порівняльних досліджень українського національного руху з аналогічними рухами в республіках СРСР тощо.

Поступово в українській пострадянській історіографії вивчення процесу становлення багатопартійності трансформувалося у спеціалізоване дослідження руху за проголошення незалежності України. Окремими аспектами цього руху розглядалася діяльність НРУ, утворення альтернативних чи неформальних громадських організацій та партій.

У кандидатській дисертації С.Й.Кобути досліджено основні напрями розвитку суспільно-політичних процесів в західному регіоні України у період боротьби українського народу за здобуття суверенітету та самостійності. Показано, що національно-демократичні сили, які сформувалися на рубежі 1980-х – 90-х рр., активізували політичне життя в регіоні, спрямували енергію його мешканців у конструктивне русло національно-визвольних змагань, сприяли становленню та розвитку політичного плюралізму та багатопартійності. Автором з'ясовано, що гасла “гласності”, “плюралізму”, “демократизації” сприймалися місцевими партійно-державними органами як чергова пропагандистська кампанія, на практиці мала типовий для радянської владної системи поверховий характер. Зважаючи на специфіку розвитку регіону партійні органи прагнули недопустити в нових суспільних умовах “реанімації проявів українського буржуазного націоналізму”.

За темпами та характером суспільних змін на зламі 80–90-х років процеси в Галичині співпадали з аналогічними процесами в республіках Балтії і країнах Центрально-Східної Європи, що вказувало на європейську орієнтацію майбутнього шляху розвитку. Однак набутий національно-демократичними силами політичний авторитет в перехідний період був втрачений, націонал-демократичний табір виявився роз'єднаним і неготовим до серйозної політичної боротьби за практичне формування основних напрямків української державної політики. В умовах незалежності вони втратили динаміку впливу на всеукраїнські політичні процеси, були

позбавлені можливості визначати характер дій центральної влади. Незважаючи на це, політичні і громадські організації, населення регіону залишилися на стійких державницьких позиціях, виступаючи за реалізацію програми політичного і соціально-економічного реформування України на засадах української національної ідеї.⁵⁶⁶ У той же час окремі судження дослідника викликають ряд зауважень. Так, автор стверджував, що західний регіон України відіграв важливу роль у процесі консолідації українського народу в період здобуття самостійності, а сформовані на його теренах політичні сили займали авангардну роль у національно-визвольному русі. Це судження має бути підкріплене спеціальними історичними дослідженнями. Ідеалізація участі у боротьбі за державну незалежність виключно мешканців західноукраїнського регіону виглядає дещо перебільшеною.

Доцільно виділити кандидатську дисертацію І.Кривдіної, присвячену висвітленню впливу гельсінкського руху на національно-політичні процеси в Україні. Результатом наукових пошуків став ряд важливих висновків щодо причин поширення руху в Україні. На думку дослідниці політичний характер українського Гельсінського руху витікав як із зовнішньо-, так і внутрішньо-політичної ситуації, нагальної потреби боротьби з тоталітарною системою, був обумовлений існуванням глибоких демократичних традицій в історії суспільно-політичної думки України другої половини ХХ ст. Відхід Радянського Союзу від політики конфронтації з Заходом, активний розвиток Європейського демократичного процесу, в якому проблема прав людини займала провідне місце, були суб'єктивними причинами переходу правозахисників до політичної діяльності. Причини виникнення політичного напрямку Гельсінського руху мали й об'єктивний характер, зумовлений кардинальними змінами в суспільно-політичному житті радянської держави

⁵⁶⁶ Кобута С. Й. Суспільно-політичні процеси в західному регіоні України (1988 – 1999 рр.) / С. Й. Кобута. – Автореф. дис... канд. іст. наук. – Чернівці, 2001.

наприкінці 1980-х років, загальним послабленням державної влади, розвитком національного вектора в СРСР (Кавказ, Прибалтика та інші регіони). Важливу роль відіграла й підтримка західними структурами на державному рівні політики реформ у Радянському Союзі в зазначений період. Існуюча на той час у країні ситуація вимагала від демократичних сил, у діяльності яких активну участь брали правозахисники, розв'язання багатьох суспільно-політичних питань, вирішити які було можливо лише за умов приходу до влади. Крім того, виникнення політичного напрямку в розвитку українського Гельсінкського руху зумовлено й тим, що досягнення незалежності – споконвічний рух українства до пошуку та створення необхідних сприятливих умов для самовираження особи і нації.⁵⁶⁷

І.Кривдіна також багато уваги приділила аналізу опозиційного руху на теренах України з метою визначення причин його розгортання українського Гельсінкського руху. Аналіз передумов виникнення українського правозахисного руху, здійснений дослідницею, привів до висновку, що вони визначалися станом України як в межах радянської держави, так і були зумовлені розвитком міжнародної політичної думки у напрямку визнання та захисту прав людини. Суб'єктивним фактором виникнення Гельсінкського руху слід вважати прийняття в 1975 р. Заключного Акта Гельсінкської наради з питань безпеки та співробітництва в Європі, що стало поштовхом для активізації роботи в напрямку захисту основних прав та свобод людини в світі. Таким чином, інакомисляча інтелігенція в Радянському Союзі отримала можливість спиратися в своїх домаганнях на підтримку міжнародного правозахисного процесу. Об'єктивними передумовами виникнення українського правозахисного руху були тоталітарний характер радянської

⁵⁶⁷ Кривдіна І. Б. Гельсінський рух і його вплив на національно-політичні процеси в Україні (1976 – поч. 90-х років) / І. Б. Кривдіна. – Автореф. дис.... канд. іст. наук. – Одеса, 2001.

системи, стан України в складі СРСР, діяльність руху шістдесятників та попередніх рухів опору в республіці взагалі.⁵⁶⁸

Окремо дослідниця розглянула діяльність правоохоронних органів у справі боротьби проти українського опозиційного руху.⁵⁶⁹

Узагальнююче дослідження українського національно-патріотичного руху з середини 1950-х до кінця 1980-х років належить І.М.Стасюку, який вперше вивчав питання впливу політичного курсу союзно-республіканського керівництва на розвиток українського національно-патріотичного руху в УРСР. Йому належить з'ясування місця та ролі українського "самвидаву" (непідцензурної літератури) в боротьбі проти тодішнього політичного режиму. Автор справедливо вказував, що український національно-патріотичний рух в УРСР знайшов свій вияв у найрізноманітніших формах: від підготовки узагальнюючих праць, в яких здійснені спроби теоретичного осмислення національно-політичного становища республіки в складі Радянського Союзу, розповсюдження творів діячів українського

⁵⁶⁸ Кривдіна І. Б. Дисиденти-правозахисники в боротьбі за незалежність України (остання чверть ХХ століття) / І. Б. Кривдіна // Записки історичного факультету. – Одеса: Друк, 2001. – Вип. 11. – С. 292-298; Кривдіна І. Б. З історії правозахисного руху в Україні / І. Б. Кривдіна // Науковий вісник Ізмаїльського державного педагогічного інституту. – Ізмаїл, 2001. – Вип. 10. – С. 11-13; Кривдіна І. Б. Інтелігенція в дисидентському русі 1960 - 80-х років в Україні / І. Б. Кривдіна // Інтелігенція і влада: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. 22 - 23 жовтня 1999 року. – Одеса: Астропринт, 1999. – С. 58-60; Кривдіна І. Б. Національне питання та проблема прав людини в програмових документах УГГ, УГС та НРУ / І. Б. Кривдіна // Народний рух України: місце в історії та політиці: Матеріали Четвертої Всеукраїнської наукової конференції. 14 – 15 вересня 2000 р. – Одеса: Астропринт, 2000. – С. 65-67; Кривдіна І. Б. Участь правозахисників у діяльності Народного руху України (1989 – 91 рр.) / І. Б. Кривдіна // Народний рух України: місце в історії та політиці: Матеріали П'ятої Всеукраїнської наукової конференції. 14 - 15 вересня 2001 р. – Одеса: Астропринт, 2001. – С. 105-109.

⁵⁶⁹ Кривдіна І. Б. Репресивна політика радянської влади щодо учасників правозахисного руху в Україні (1976 - 1988 рр.) / І. Б. Кривдіна // Історичні і політологічні дослідження. – 2001. – № 1 (5). – С. 137-142.

національно-патріотичного руху, в тому числі й програмових робіт каналами невідконтрольного державі “самвидаву”, широкої петиційної кампанії на адресу вищих партійних, державних керівників та органів до культурно-просвітницької діяльності, боротьби проти русифікації українського народу, створення організованих структур, починаючи від спроб утворення локальних груп і закінчуючи формуванням альтернативної КПУ політичної організації.⁵⁷⁰ Низка досліджень автора присвячувалася порівнянню особливостей розгортання українського національного руху за проголошення незалежної держави в різні історичні періоди.⁵⁷¹

Важливо відзначити роботи І.Стасюка, присвячені аналізу впливу самвидаву на розгортання українського національного руху. Він відзначав, що український “самвидав” сприяв не лише піднесенню національної свідомості частини українців та залученню їх до активного суспільно-політичного життя, протягом тривалого часу він був осердям національно-патріотичного руху в УРСР, виконуючи роль об’єднавчого фактора. Пов’язуючи не об’єднані організаційно ланки руху та окремих його учасників, “самвидав” згуртував навколо себе представників різних політичних поглядів – від націонал-комуністів до інтегральних націоналістів.

⁵⁷⁰ Стасюк І. М. Український національно-патріотичний рух в УРСР (середина 1950-х – кінець 1980-х років) / І. М. Стасюк. – Автореф. дис... канд. іст. наук. – Л., 2002.

⁵⁷¹ Стасюк І. М. Український національний фронт в системі визвольних змагань українського народу / І. М. Стасюк // Вісник державного університету “Львівська політехніка. Держава та армія. – Львів: Вид-во ДУ “Львівська політехніка”, 1998. – С. 113-119; Стасюк І. М. Український національно-визвольний рух в умовах хрущовсько-брежнєвського правління: порівняльна характеристика / І. М. Стасюк // Вісник Державного університету “Львівська політехніка”. Держава та армія. – Львів: Вид-во ДУ “Львівська політехніка”, 1999. – С. 189-199; Стасюк І. М. Україна на етапі перебудови: від складової імперії до незалежної держави / І. М. Стасюк // Вісник Державного університету “Львівська політехніка”. Держава та армія. – Львів: Вид-во ДУ “Львівська політехніка”, 1999. – С. 199-205; Стасюк І. М. Боротьба за державу в Україні : історичні паралелі / І. М. Стасюк // Військово-науковий вісник. – Вип. 2. – Львів: ЛВІ, 2000. – С. 79-87.

Водночас аналіз матеріалів самвидаву дозволив досліднику стверджувати, що більшість з них носили викривально-критичний характер при мінімальному представленні аналізу документів.⁵⁷²

Участь жіноцтва України у розбудові громадянського суспільства представлена на сторінках праці А.І.Стахневич. На підставі аналізу та узагальнення даних архівних документів, нормативних актів і фактичного матеріалу у її роботі розкрито значення жінок у розбудові громадянського суспільства, їх участь у громадянсько-політичному та соціально-економічному житті сучасного українського суспільства, проаналізовано чинну законодавчо-нормативну базу та практику реалізації її положень. Авторка прагнула довести, що втілення у життя певних законів і нормативних актів сприяє підвищенню ролі жінок у суспільно-політичному житті країни. У дослідженні обґрунтовано необхідність посилення роботи стосовно удосконалення правового поля життєдіяльності жінок, діяльності жіночих громадських об'єднань, висвітлено особливості функціонування жіночих громадських організацій благодійницького характеру, проаналізовано та узагальнено дані про представництво жінок у центральних і місцевих органах державної влади, місцевого самоврядування. В результаті проведеного наукового пошуку авторка прийшла до висновку, що відсутність систематичної конструктивної взаємодії між неурядовими, в тому числі жіночими громадськими організаціями і державними структурами, діловими колами і міжнародними недержавними організаціями істотно зменшує ефективність функціонування громадських організацій.⁵⁷³ Хоча матеріал роботи більшою мірою стосується періоду існування незалежної Української

⁵⁷² Стасюк І. М. “Самвидав” в українському національному русі 1960-1970-х років / І. М. Стасюк // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. Держава та армія. – Львів: Вид-во НУ “Львівська політехніка”, 2000. – С. 122-126.

⁵⁷³ Стахневич А. І. Участь жінок у розбудові громадянського суспільства в Україні (90-ті рр. ХХ – початок ХХІ ст.): Історичний аспект / А. І. Стахневич. – Автореф. дис... канд. іст. наук. – Луганськ, 2004.

держави, але висвітлення участі жіноцтва у боротьбі за її проголошення на початку 1990-х років дає можливість стверджувати про актуальність даної роботи в контексті проведеного історіографічного дослідження.

Аналіз теоретичних уявлень про побудову Української незалежної держави представлений у праці В.М.Кулика «Формування та еволюція української державної ідеї: 1986-1991 рр.». Дисертацію присвячено аналізу формування та еволюції в 1986-1991 роках уявлень про те, якою має бути українська держава. Досліджено дискурси чотирьох елітних середовищ, що визначали "обличчя" української державної ідеї на різних етапах її еволюції впродовж указанного періоду. Проаналізовано використання цими елітами державної ідеї як засобу впливу на свідомість мас, утвердження своєї суспільної ролі. В дисертації продемонстровано, як впливали на формування державної ідеї не лише світоглядні настанови її творців, але також групові інтереси їхнього середовища, – і як декларовані середовищами ідеї впливали на їхні суспільні ролі, місце в структурі влади. Доведено, що політична думка минулого не мала істотного впливу на ідеї та дії творців новітньої української держави, оскільки була для них великою мірою невідома й незастосовна, а використання подібних аргументів зумовлене переважно подібністю деяких завдань, що стояли на різних етапах державотворення.⁵⁷⁴

Вплив відродження історичної пам'яті українського народу на участь людей у суспільно-політичних процесах наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років міститься у роботі Ю.В.Смольникова. Він розглянув питання національно-культурного руху в Україні періоду "перебудови": відродження української мови та відновлення історичної пам'яті. Дослідник проаналізував різні аспекти використання питань відродження української мови та історичної пам'яті для політичної мобілізації мас, побудови національної ідентичності та ідеологічного обґрунтування позицій різних політичних сил

⁵⁷⁴ Кулик В. М. Формування та еволюція української державної ідеї: 1986-1991 / В. М. Кулик. – Автореф. дис... канд. політ. наук. – К., 1999.

у боротьбі за владу. Ним проведено історичні паралелі національно-культурних процесів в Україні та інших радянських республіках зазначеного періоду, виявлено їх характерні риси, показано ідеологічну переорієнтацію української партійної номенклатури, запозичення нею національно-культурних гасел опозиції з відповідною історичною інтерпретацією з метою збереження влади.⁵⁷⁵

Серед найбільш висвітлених у науковій літературі етнонаціональних проблем України до останнього часу залишається кримськотатарська. Увагу вчених привертає перш за все репресивна політика радянського уряду, спрямована проти кримськотатарського населення, боротьба татарського народу за повернення до рідної землі, особливості соціальної адаптації репатріантів.

У 1989 р. Верховна Рада СРСР, а також українські органи влади винесли ряд ухвал стосовно долі кримськотатарського народу, що символізували результат тривалої боротьби за повернення кримських татар до Криму. Юридичні перешкоди на шляху репатріації були зняті і для них, і для інших депортованих за національною ознакою. Повернення до місць постійного проживання значної частини татарського населення, яке свого часу було примусово виселене, призвело до певного загострення ситуації в регіоні через збереження у владних структурах Криму відносно великої кількості лобістів російських великодержавницьких інтересів.

З перших років незалежності Україна несе на собі весь тягар реалізації програми розселення та облаштування кримських татар і інших національностей, що повернулись на рідні землі, вирішення їхніх соціально-культурних і економічних проблем. Протягом 1991 – 2005 років в Україну повернулись понад 258 тисяч репатріантів – кримських татар та осіб інших

⁵⁷⁵ Смольников Ю. В. Проблема відродження української мови та історичної пам'яті в Україні (друга половина 80-х – початок 90-х рр. ХХ ст.): Теоретичний аналіз / Ю. В. Смольников. – Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 2005.

національностей. Більшість з них компактно проживає у містах Сімферополі та Севастополі, а також у Генічеському районі Херсонщини та низці районів Автономної Республіки Крим. За межами України залишається ще майже 100 тисяч кримських татар і представників інших національностей, що можуть повернутися в Україну.⁵⁷⁶

Фактично до другої половини 1980-х років проблема примусового переселення кримськотатарського населення і можливість його репатріації у майбутньому всіляко замовчувалася. Результатом такого стану речей стала не лише відсутність ґрунтовних наукових розвідок, а й формування певною мірою упередженого ставлення до кримських татар в цілому. У той же час завдяки зусиллям науковців, журналістів та діям кримськотатарської політичної, економічної та духовної еліти рівень усвідомлення суспільством актуальності і складності проблеми поступово зростає. Висвітлення у наукових публікаціях набув рух кримськотатарського населення за повернення на історичну батьківщину, в рамках якого сформувалися його сучасні політичні організації.

Ще у 1982 р. Л.Алексєєва написала статтю «Кримськотатарський рух за повернення до Криму» (вийшла друком у 2000 р.), де показала роль ініціативних груп у зародженні руху, проаналізувала дії радянського керівництва стосовно руху кримськотатарського народу за повернення на історичну батьківщину. У цій публікації багато місця відведено висвітленню та оцінці нормативних актів, присвячених кримськотатарській проблемі. Дослідниця показала заходи радянського керівництва, спрямовані на закріплення переселених кримських татар на території Узбецької республіки. У статті подано періодизацію руху кримськотатарського народу, яка передбачала поділ його на три періоди : 1956-1964 рр. – становлення руху; 1964-1969 рр. – період найвищої активності; починаючи з 1970 р. – криза

⁵⁷⁶ Білуха Ю. М. Кримські татари: виклики минулого і сьогодення / Ю. М. Білуха // Педагогіка толерантності. – 2006. – № 2-3. – С. 139.

руху. Дослідниця відзначала, що вирішення проблеми переселення кримських татар було можливим тільки у випадку зовнішнього тиску на радянський уряд в силу психологічної неготовності передусім вищого радянського керівництва примиритися із можливістю повернення кримських татар.⁵⁷⁷

У публікаціях М.Джемільова, який особисто брав активну участь у русі кримських татар за повернення на історичну батьківщину і зазнав жорстоких переслідувань з боку радянської влади за свої переконання, висвітлено основні проблеми організації руху та особливості ставлення до нього радянського керівництва у різні періоди.⁵⁷⁸

Боротьба кримськотатарського народу за повернення до Криму висвітлювалася у публікаціях російських вчених В.Возгріна, М.Губогло, С.Червонної, де висловлювалися погляди щодо часу початку руху, його характеру, методів боротьби із визначенням їх успішності.⁵⁷⁹

У дослідженні О.В.Волобуєва проаналізовано документи ЦК КПРС, що стосувалися проблеми кримських татар. Тут показано негативний вплив на долю кримськотатарського народу постанови ЦК КПРС від 24 листопада 1956 р. про відновлення національної автономії калмицького, карачаївського, балкарського, чеченського та інгуського народів. Позитивно оцінюючи цей документ в цілому, підкреслено, що шостий пункт постанови визнавав

⁵⁷⁷ Алексеева Л. М. Крымскотатарское движение за возвращение в Крым / Л. М. Алексеева // Кримські студії. Інформаційний бюлетень. – 2000. – № 5-6. – С. 4-16.

⁵⁷⁸ Джемилев М. Национально-освободительное движение крымских татар // Кримські татари: Історія і сучасність (До 50-річчя депортації кримськотатарського народу) / М. А. Джемилев // Матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, 13-14 травня 1994 р.). – К, 1995. – С. 5-20; Джемільов М. Кримські татари в Москві. Літо 1987 року / М. А. Джемільов // Кримські студії. – 2002. – № 5-6. – С. 136-205.

⁵⁷⁹ Возгрин В. Е. Исторические судьбы крымских татар / В. Е. Возгрин. – М., 1992; Губогло М. Н., Червонная С. М. Крымскотатарское национальное движение / М. Н. Губогло, С. М. Червонная. – В 2 т. – М., 1992.

недоцільним надання автономії татарам, які раніше проживали в Криму, маючи на увазі, що колишня Кримська АРСР не була автономією лише татар, а являла собою багатонаціональну республіку.⁵⁸⁰

У працях українських науковців І.Прибиткової, С.Макеєва, В.Небоженка, що вийшли друком на початку 1990-х років, знайшли відображення форми боротьби кримських татар за свої права, методи протидії їхнім прагненням з боку радянських правоохоронних органів та уряду. Тут показано особливості організації петиційної кампанії із визначенням причин поширення цього засобу боротьби.⁵⁸¹

Варто виділити працю М.Алтана, у якій розглянуто участь татарської діаспори у США та створеного нею національного центру кримських татар у русі кримськотатарського населення за повернення на землі пращурів із визначенням заходів, які привернули увагу світової громадськості до цієї проблеми.⁵⁸²

Ідеологічне протистояння кримськотатарського національного руху із радянським режимом вивчав Г.Хаїров, який проаналізував процес становлення ідеологічних постулатів, моральних принципів діяльності представників депортованого народу.⁵⁸³

⁵⁸⁰ Волобуев О.В. Крымскотатарский вопрос по документам ЦК КПСС (вторая половина 50-х – середина 80-х гг. XX в.) / О.В.Волобуев // Отечественная история. – 1994. – № 1. – С. 157-158.

⁵⁸¹ Прибыткова И. М., Макеев С. А. Возвращение: (О процессах возвращения депортированных в 1944 г. крымских татар на историческую родину) / И. М. Прибыткова, С. А. Макеев // Философская и социологическая мысль. – 1990. – № 7. – С. 26-29; Небоженко В. Кримська проблема України / В. Небоженко // Розбудова держави. – 1992. – № 6. – С. 3-8.

⁵⁸² Алтан М. Б. Кримськотатарська діаспора у кримськотатарському русі // Кримські татари: Історія і сучасність (До 50-річчя депортації кримськотатарського народу) / М. Б. Алтан // Матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, 13-14 травня 1994 р.). – К., 1995. – С. 140-146.

⁵⁸³ Хаїров Г. Національна ідея: Шляхи її розвитку / Г. Хаїров // Кримськотатарське питання. – 2000. – Ч. 5-6. – С. 52-58.

Складна історія перебування кримських татар у складі радянської держави висвітлена у монографії Ю.Зінченка, який серед іншого показав окремі елементи їх боротьби за повернення до Криму на тлі протистояння нерівноправній національній політиці влади. Колоніальний статус території півострова в радянську добу автор обґрунтовував організацією переселення росіян до Криму, репресіями проти політичних діячів, інтелігенції, заможних селян із середовища кримських татар, переслідуванням мусульманського духовенства поруч із руйнуванням мечетей.⁵⁸⁴

У вступній статті Ю.Данилюка та О.Бажана до збірника документів, які ілюстрували історію кримськотатарського руху за повернення до Криму, розглядався перебіг подій, пов'язаний із примусовим виселенням татарського населення півострова, проаналізовано документи спецслужб, в яких характеризувалися настрої цих громадян, висвітлено петиційну кампанію татар за повернення до рідних осель. Публікація містить оцінку політичної позиції радянського керівництва стосовно кримськотатарської проблеми у різні періоди. Автори піддали критиці політику образи гідності кримськотатарського народу, нагнітання атмосфери ненависті до татар у радянській країні. Вони засуджували спроби уряду розколоти рух татар за повернення. Вчені ґрунтовно проаналізували заходи радянського керівництва по зменшенню активності кримськотатарського національного руху, виділивши ті з них, які спрямовувалися на обмеження переїзду кримських татар на історичну батьківщину. У роботі розглянуто масові акції непокори татар, що мали місце у 1987 р. Дослідники показали динаміку переселення кримськотатарського населення до Криму у другій половині 80-х років ХХ ст., наголошуючи на поверховості рішень радянського керівництва періоду «перебудови» з цього питання. Такий підхід призводив до посилення напруженості у середовищі кримських татар, а також регіонів їх компактного проживання. У роботі відзначається важливість рішення Президії Верховної

⁵⁸⁴ Зінченко Ю. Кримські татари: Історичний нарис / Ю. Зінченко. – К., 1998.

Ради СРСР 28 листопада 1989 р., у якому визнавалося законним право кримськотатарського народу на повернення в місця історичного проживання і «відновлення національної цілісності». Науковці переконливо довели, що подібне рішення приймалося виключно під тиском руху кримських татар.⁵⁸⁵

Варто відзначити працю Р.І.Хаялі «Кримськотатарський народ в умовах депортації (1944 – 1967 рр.)», в якій досліджено правове становище висланих, стан національної культури. Автор відзначав, що режим спецпоселення на чолі з органами НКВС створив умови для утисків національних прав, прав людини та громадянина. Режим спецпоселень сприяв руйнуванню етнічної єдності, нищенню генофонду кримськотатарського народу та його мовної спільності, внаслідок чого були цілком знецінені такі норми, як право на життя, честь і гідність людини. Відповідно до результатів проведеного дослідження автором було встановлено, що після скасування у 1956 р. режиму спецпоселень активізувалася участь кримських татар у політичному та економічному житті країни. У роботі окремо досліджено процес відродження національної культури та причини виникнення національного руху.⁵⁸⁶

Значний внесок у розробку проблеми було здійснено Г.Бекіровою. у своїх численних публікаціях дослідниця прослідкувала обставини зародження руху, пов'язуючи цей процес із зняттям режиму спецпоселень у 1956 р. Аналізуючи протистояння кримськотатарського народу і радянського уряду, вона вказувала, що у середині 1960-х років кримськотатарський національний рух переживає піднесення завдяки долученню до нього генерації молоді, чиє свідоме життя припало вже на місця заслання.

⁵⁸⁵ Данилюк Ю. З., Бажан О. Г. З пам'яттю про минуле та в ім'я справедливості // Кримські татари: Шлях до повернення: Кримськотатарський національний рух (друга половина 1940-х – початок 1990-х років): Очіма радянських спецслужб: Збірник документів і матеріалів / Ю. З. Данилюк, О. Г. Бажан. – У 2 ч. – Ч. 1. – К., 2004. – С. 4-62.

⁵⁸⁶ Хаялі Р. І. Кримськотатарський народ в умовах депортації (1944 – 1967 рр.) / Р. І. Хаялі. – Автореф. дис... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 2000.

Результатом активності кінця 1960-х стала компромісна постанова Президії Верховної Ради СРСР від 5 вересня 1967 р. «Про громадян татарської національності, які проживали в Криму», яка відкрила для кримських татар «вузький шлях» на батьківщину, але не вирішила проблеми повернення, не забезпечила політичної і моральної реабілітації народу. Г.Бекірова проаналізувала причини згасання руху у 1970-х роках, зазначаючи, що ініціативні групи залишалися основною формою організації кримськотатарського руху, їхня робота так само знаходила відображення в кримськотатарському самвидаві – "Інформаціях", "Звітах", "Інформаційних повідомленнях", але невдалі спроби більшості кримських татар влаштуватися в Криму, жорстокі репресії проти активістів руху у багатьох породили відчуття безуспішності боротьби з державною машиною. Дослідження Г.Бекірової містили також аналіз причин певної успішності політики "укорінення" татар в Узбецькій РСР, що включала в себе такі заходи "соціального підкупу", як просування по службі, зняття негласних заборон, пов'язаних з отриманням освіти з досі недоступних для кримських татар спеціальностей (державне управління і частина дисциплін гуманітарного циклу), висунення на партійну та адміністративну роботу.⁵⁸⁷ Окремо Г.Бекірова показала роль П.Григоренка у кримськотатарському національному русі, підкреслюючи важливість його підтримки дій кримськотатарського народу у боротьбі за повернення до Криму.⁵⁸⁸

⁵⁸⁷ Бекирова Г. Т. Крымскотатарская проблема в СССР (1944-1991) / Г. Т. Бекирова. – Симферополь: «Оджакъ», 2004. – 332 с.; Бекирова Г. Т. Крымские татары. 1941–1991. (Опыт политической истории) / Г. Т. Бекирова. – Симферополь: ИД «Тезис», 2008. – 480 с.; Бекирова Г. Т. Крымськотатарський національний рух в 50-60 роках: становлення, перші перемоги і зневіра / Г. Т. Бекирова // Кримські студії. – 2001. – № 5-6 (11-12). – С. 69-90; Бекирова Г. Т. "Вывезены все" / Г. Т. Бекирова // Карта. – 2005. – № 41-42. – С. 22-28.

⁵⁸⁸ Бекирова Г. Т. Роль Петра Григоренко в крымскотатарском национальном движении / Г. Т. Бекирова. – Симферополь: Оджакъ, 2007. – 32 с.; Бекирова Г. Т. Роль Петра Григоренка у кримськотатарському національному русі / Г. Т.

У колективній монографії «Крим в етнополітичному вимірі» висвітлено основні події етнополітичної історії півострова. Один із підрозділів праці, автором якого була Н.Ю.Макаренко, присвячувався висвітленню боротьби кримських татар за повернення до Криму. Тут детально висвітлювалися різні етапи кримськотатарського національного руху із визначенням ролі його провідних діячів у боротьбі за повернення до Криму.⁵⁸⁹ У іншій роботі Н.Ю.Макаренко показала причини і наслідки етносоціальних змін у Криму як результат державної етнополітики 1950 – 1980-х років. На основі аналізу статистичних матеріалів дослідниця показала участь російського та російськомовного населення півострова за підтримки радянського уряду у витісненні української мови із побутового спілкування. Дослідниця справедливо стверджувала, що русифікація породжувала зміни у етнічній свідомості населення Криму, формувала комплекс меншовартості, порівняно із російським народом та призводила до етнічної деградації.⁵⁹⁰

Зусиллями фахівців підготовлено збірники документів, які дають уявлення про основні віхи трагічного шляху кримських татар від часів депортації до надання їм права на повернення до Криму, а також про особливості їхнього облаштування на батьківщині.⁵⁹¹ Документальні джерела стали постійною рубрикою періодичних видань, таких як «Кримські студії» – інформаційний бюлетень Центру інформації та

Бекірова // Генерал Петро Григоренко: Спогади, статті. – К., 2008. – С. 85-102.

⁵⁸⁹ Крим в етнополітичному вимірі. – К.: Світогляд, 2005. – 533 с.

⁵⁹⁰ Макаренко Н. Ю. Напрями державної етнополітики в Криму у 1950 – 1980-х рр.: Причини і наслідки етносоціальних змін / Н. Ю. Макаренко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Вип. XVIII. – Запоріжжя, 2010. – С. 264-269.

⁵⁹¹ Кримські татари. 1944 - 1994 рр. Статті. Документи. Свідчення очевидців. – К., 1995. – С. 70-322; Депортовані кримські татари, болгары, вірмени, греки, німці. – К.: Абрис, 1999. – 176 с.; Депортовані кримські татари, болгары, вірмени, греки, німці. Збірник документів Автономної Республіки Крим (1989-1999). – К.: Абрис, 1999. – 415 с.

документації кримських татар, а також «Кримськотатарське питання» – журнал Кримського центру незалежних політичних дослідників і журналістів та Асоціації вільних журналістів Криму.⁵⁹²

Варто відзначити, що в українських виданнях переважає теза про діяльність України по поверненню і облаштуванню кримських репатріантів, яку необхідно розглядати як акт доброї політичної волі держави, що керується високими нормами демократії і гуманізму та виявляє глибоку повагу до права національних спільнот проживати на землі предків і отримати українське громадянство. Такі твердження виходять з того, що Україна не мала жодного відношення до примусового виселення кримськотатарського населення. Протилежні судження неправомірно базуються на наявності формальних ознак державного суверенітету в Україні радянської доби. Тут варто додати, що у російських засобах масової інформації та публіцистичних виданнях на початку ХХІ ст. неправомірно почала висловлюватися думка про «гуманність» радянського керівництва, яке вдалося до депортації «народу-зрадника» замість застосування більш суворого покарання. Далеке від наукового аналізу судження, на жаль, використовується у сучасних умовах для дестабілізації ситуації в Криму із нагнітанням міжетнічної напруги.

Загалом історія руху кримськотатарського народу за повернення на історичну батьківщину досліджена досить детально із визначенням основних подій. Показано протистояння активістів кримськотатарського руху із радянським урядом у боротьбі за повернення до Криму. Крім того, аналізу

⁵⁹² Доклад Крымского ЦИК й СНК о реэмиграции крымских татар из Болгарии и Румынии в Крым и о причинах эмиграции татар // Кримські студії. – 2001. – № 2-3. – С. 109-124; Крымские татары в «Хронике текущих событий» // Кримські студії. – 2000. – № 5-6. – С. 3-182; Кримські татари в альманасі «Вести из СССР» (1978-1988 pp.) // Кримські студії. – 2001. – №5-6. – С. 90-139; «Товаришу Щербицькому. За Вашим дорученням» (колекція документів з фонду ЦК КПУ 60 – 80 років щодо кримських татар) // Кримські студії. – 2002. – № 5-6. – С. 206-230.

піддані радянські документи, що стосувалися руху із визначенням найбільш важливих з них. Доведено, що піднесення кримськотатарського національного руху пов'язувалося із певними змінами політичної ситуації в СРСР, що супроводжувалися деяким пом'якшенням тиску правлячого режиму на суспільство.

У дослідженнях пострадянських вчених розкриваються основні аспекти участі населення УРСР в різного роду релігійних рухах та об'єднаннях. В умовах переслідування віруючих в СРСР подібні дії людей можна розглядати як вияв суспільно-політичної активності і врешті решт громадянської позиції. Розпочатий перебудовою у СРСР релігійний ренесанс отримав новий імпульс зі здобуттям Україною державної незалежності. Зростання релігійності населення, кількості діючих храмів, монастирів, релігійних громад, масових публічних церковних обрядів і церемоній, присутність та участь представників церков майже в усіх важливих державних заходах, висвітлення засобами масової інформації значущих подій релігійного життя – усе це стало звичайними атрибутами сучасності. Входження України у світовий релігійний простір, до того ж, відкрило шлях до поширення нових та нетрадиційних для нашої країни релігійних течій та напрямків, що суттєво змінило українську конфесійну карту. З кінця 80-х рр. у країні, по суті, розпочався новий етап розвитку релігійних конфесій.

На той час, коли релігійне питання викликає великий інтерес українського суспільства, у науковій сфері вкрай не вистачає фундаментальних досліджень з проблем історії вітчизняної духовної культури. Зокрема, практично відсутні узагальнюючі наукові праці, в яких питання розвитку конфесій в Україні наприкінці 80-х – у 90-х рр. ХХ століття розглядалося б комплексно. Наслідки старих ідеологічних парадигм, відсутність об'єктивних загальнодоступних відомостей щодо розвитку конфесій зумовлюють не завжди правильне орієнтування навколо релігійно-церковних питань як теоретичного, так і практичного характеру, породжують

упередженість та непорозуміння. Дослідження цієї теми є актуальним сьогодні й тому, що релігійно-духовна сфера все більш втягується до політичного життя країни.

Відповідно до твердження В.Любашенко у 1980 – 1990-х рр. аналіз української преси фіксував одіозність публікацій про протестантів. Все це консервувало психологічний стереотип “гнаности” та обережності протестантів у деяких аспектах релігійного життя.⁵⁹³

Дослідження О.Куць та Ю.Куць містило аналіз причин виходу УГКЦ з підпілля та започаткування її прибічниками боротьби за офіційне визнання. Дослідники запевнили, що активізація УГКЦ після 1987 р. не була випадковим явищем. В умовах перебудови боротьба за легалізацію УГКЦ розгорталася одночасно на трьох рівнях – міжнародному, загальносоюзному та республіканському. Дослідники відзначали, що початковий етап боротьби був петиційним. Активними учасниками боротьби стали осередки УГКЦ в Україні, представники УГКЦ за кордоном, які гуртувалися навколо кардинала Мирослава Любачівського в Римі. У роботі міститься твердження, що підґрунтям для відновлення офіційної діяльності УГКЦ стала наявність більше 30 тисяч віруючих на території західноукраїнських областей та присутність у регіоні близько 650 уніатських священників.⁵⁹⁴

Великий інтерес викликає робота О.Шуби, яка присвячена дослідженню теоретико-методологічних та політологічних аспектів взаємодії етносу і релігії у процесі їх історичної трансформації та в умовах сучасних суспільно-політичних реалій України. Висвітлюється роль і значення конфесійних чинників у національному бутті українського народу. Розкривається процес еволюції та особливості українського православ'я як національно самобутнього релігійного й етнокультурного феномену, аналізуються

⁵⁹³ Любашенко В. Протестантизм в Україні: Творення стереотипів триває / В. Любашенко // Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n22texts/lubasch.htm>.

⁵⁹⁴ Куць О. М., Куць Ю. О. Етнополітичні аспекти розбудови Української держави / О. М. Куць, Ю. О. Куць. – Харків: Березіль, 1999. – С. 367.

причини його розколу, проблеми об'єднання та здобуття автокефалії. З'ясовується місце інших релігій у етнонаціональному розвитку України. Виявляються тенденції розвитку етнонаціональних і релігійних процесів, причини та сутність міжцерковного конфлікту, ступінь його загрози суспільно-політичній стабільності українського суспільства. Автор доходить важливого висновку, що незважаючи на окремі кризові моменти у кінці 1980-х – на початку 1990-х рр., у релігійно-церковному житті переважали відроджувальні процеси.⁵⁹⁵

У другому розділі кандидатської дисертації Н.Ю.Белікової дана загальна оцінка релігійній ситуації в Україні наприкінці 80-х – у 90-х рр. ХХ століття. На основі аналізу джерел, літератури та фактичного матеріалу з'ясовано, що у цей період швидко розгортався процес релігійно-церковного відродження, яке характеризувалося як поглибленням рівня релігійності населення, так і зростанням конфесійної мережі, відновленням традиційних конфесій та створенням новітніх, розбудовою релігійних структур, розвитком євангелізаційно-місіонерської й видавничої діяльності, культового будівництва, духовних навчальних закладів та соціального служіння релігійних організацій різних конфесій. У розділі проаналізовано динаміку приросту релігійних організацій різних конфесій протягом досліджуваного періоду, а також регіональні відмінності у конфесійній конфігурації та насиченості релігійними організаціями. Авторка довела, що на початковому етапі мережа релігійних громад у західних районах зростала набагато швидше, ніж в інших районах, але на кінець 90-х рр. темпи приросту поступово вирівнялися. Нею підраховано, що з кінця 80-х рр. загальна кількість релігійних організацій в Україні зросла у 4 рази. Важливою рисою церковного ренесансу країни було відродження релігійних напрямків,

⁵⁹⁵ Шуба О. В. Релігія в етнонаціональному розвитку України (політологічний аналіз) / О. В. Шуба. – Автореф. дис... докт. політ. наук. – Л., 1999.

заснованих національними меншинами. Найбільш впливовими з них були організації іудеїв та мусульман. Для кожної з цих конфесій було характерно орієнтування на кілька різних релігійних центрів за кордоном і тому єдиної церковної структури в Україні вони не набули, що, однак, не заважало їм здійснювати активну культову та позакультову діяльність.⁵⁹⁶

Другий розділ роботи С.Й.Кобути містить аналіз діяльності церковних організацій України у кінці 1980-х – на початку 1990-х років. Автор відзначав, що широкого розмаху в регіоні в 1988 – 1989 рр. набув суспільний рух за легалізацію Української греко-католицької церкви (УГКЦ), яка сприймалася віруючими як виразник національно-релігійних традицій, духовне осердя багатьох західних українців. Протидія офіційної влади відродженню УГКЦ політизувала цей рух, зближувала позиції віруючих з неформалами. На думку вченого, публічні акції прихильників УГКЦ, як, наприклад, 150-ти тисячна демонстрація греко-католиків у Львові, 40-тисячна в Івано-Франківську, вказували на зростання авторитету гнаної в радянські часи церкви, відновлення національно-релігійних традицій, що примусило комуністичну владу в листопаді 1989 р. частково визнати право УГКЦ на існування.⁵⁹⁷

Розгляд окремих аспектів руху за легалізацію УГКЦ містився у роботі І.М.Стасюка. Вважаючи неправомірним рішення щодо юридичної ліквідації Української греко-католицької церкви, прийнятого в середині 1940-х років, греко-католики розгорнули й продовжували вести протягом 50-80-х років ХХ століття боротьбу за її легалізацію. Зусилля віруючих, підтримувані у Ватикані чи то главою УГКЦ, чи то самим Папою Римським врешті-решт призвели до того, що церква отримала можливість офіційного відновлення

⁵⁹⁶ Белікова Н. Ю. Релігійні конфесії України (кінець 80-х – 90-і роки ХХ століття) / Н. Ю. Белікова. – Автореф. дис... канд. іст. наук. – Донецьк, 2001.

⁵⁹⁷ Кобута С. Й. Суспільно-політичні процеси в західному регіоні України (1988 – 1999 рр.) / С. Й. Кобута. – Автореф. дис... канд. іст. наук. – Чернівці, 2001. – С. 11-13.

своїх структур.⁵⁹⁸ Автор вважав, що домагаючись справедливого вирішення питання легального функціонування Українська греко-католицька церква проводила активну діяльність, спрямовану не лише на задоволення релігійних потреб населення. Значну увагу приділяли її священнослужителі патріотичному вихованню віруючих, плекаючи таким чином ідейних продовжувачів боротьби за незалежну Українську державу. Аналіз діяльності УГКЦ дозволив вченому зробити висновок, що рух за легалізацію УГКЦ був невід’ємною складовою визвольних змагань української нації.⁵⁹⁹

Узагальнення щодо процесу розгортання руху за легалізацію УГКЦ у другій половині 1980-х років містилися у колективній роботі «Політична історія України. ХХ століття», підготовленій на базі Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф.Кураса НАН України. Тут зазначено, що протягом 1987–1989 рр. офіційна лінія партійного і державного апарату у ставленні до УГКЦ зазнала значних трансформацій. Блокування будь-якої активності УГКЦ, посилення критики її історичного минулого в умовах перебудови не дали бажаних наслідків. У дослідженні доведено, що коли стало зрозуміло неможливість вплинути на прибічників існування УГКЦ силовими методами, влада вдалася до спроби каналізувати діяльність греко-католиків у безпечне для себе русло. Наміри режиму полягали в тому, щоб або розчинити УГКЦ у рамках діючих у СРСР РПЦ чи католицької церкви, або ж створити слабку релігійну структуру без зовнішньої підтримки. Робота

⁵⁹⁸ Стасюк І. М. Український національно-патріотичний рух в УРСР (середина 1950-х – кінець 1980-х років) / І. М. Стасюк. – Автореф. дис... канд. іст. наук. – Л., 2002.

⁵⁹⁹ Стасюк І. М. Діяльність Української греко-католицької церкви у підпіллі в 1950 – 1960-х роках / І. М. Стасюк // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. – № 431: Держава та армія. – Львів, 2001. – С. 97-101.

містить інформацію про спроби партійно-державного апарату використати у боротьбі з уніатством ресурси РПЦ.⁶⁰⁰

У роботі Л.В.Прокопчук доведено, що упродовж кінця 1980-х – початку 1990-х років відбулися корінні зміни в релігійній політиці та релігійному житті України. На зміну радянській атеїстичній політиці прийшла демократична релігійна політика. Демократизація релігійної сфери зумовила зміни в релігійній карті України. Нововідроджені УГКЦ та УАПЦ стали серйозними суперниками РПЦ в західному регіоні. Релігійне життя характеризувалося високим ступенем конфліктності та політизованості. Дослідниця прийшла до висновку, що на початку 1990-х років спостерігався ріст числа віруючих різних конфесій. Однак зростання релігійності мало переважно екстенсивний характер. Для багатьох віруючих релігійність означала лише участь в обрядах, а не поглиблення релігійних переживань. Аналіз, проведений Л.В.Прокопчук, дозволив їй стверджувати, що стосунки між православними конфесіями в Україні характеризувалися напруженістю. Особливістю релігійного життя був конфлікт, спричинений зіткненням різних релігійних груп з приводу автокефалії та церковного майна, питань побудови релігійної структури. До виникнення конфлікту призвела непродумана політика держави, некомпетентність чиновників, намагання різних політичних сил використати його у своїх цілях, амбіції та непоступливість духовних осіб.⁶⁰¹

Варто також відзначити дослідження І.О.Андрухів, присвячені висвітленню релігійного життя на Прикарпатті у повоєнний період. Дослідником встановлено, що тотальна атеїзація в 60 – 70-х рр.

⁶⁰⁰ Політична історія України. ХХ століття. – У 6 т. – Т. 6: Від тоталітаризму до демократії (1945-2002) / О. М. Майборода, Ю. І. Шаповал, О. В. Гарань та ін.. – К.: Генеза, 2003. – С. 365-370.

⁶⁰¹ Прокопчук Л. В. Трансформаційні процеси в православних конфесіях України в 90-ті роки ХХ ст. / Л. В. Прокопчук. – Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 2005.

характеризувалася двома підходами: адміністративно-силовим та пропагандистсько-просвітницьким. Однак жодний із них не приніс очікуваних “переможних” результатів, а лише загострив протистояння між віруючими та режимом і змусив частину з них, зважаючи на соціальний статус та особистісні причини, вдаватися до задоволення своїх релігійних потреб нелегально. Не дало очікуваних результатів урізноманітнення й комбінування форм і методів у боротьбі з протестантськими релігійними об’єднаннями, частина з яких, як і “невозз’єднані” уніати, діяли в підпіллі. Криза “розвиненого соціалізму” наприкінці 70-х – на початку 80-х рр., а також критика світовою громадськістю порушень свободи совісті в СРСР змусила радянсько-партійне керівництво шукати шляхи для реформування системи влади. Реформи торкнулися і релігійної сфери, що в кінцевому результаті призвело до легалізації УГКЦ та інших релігійних об’єднань наприкінці 1989 р.⁶⁰²

Звертає на себе увагу дослідження В.Дмитруком обставин посилення активності релігійних організацій, пов’язане з подіями 1968 р. у Чехословаччині. Вчений визначив, що розглядаючи різні фактори впливу чехословацьких подій 1968 р. на українське суспільство, не можна не

⁶⁰² Андрухів І. О. Політика радянської влади у сфері релігії та конфесійне життя на Прикарпатті в 40 – 80-х роках ХХ століття. Історико-правовий аналіз / І. О. Андрухів. – Івано-Франківськ, 2006: Лілея-НВ, 2006. – 432 с.; Андрухів І. О. Рух “покутників” на теренах Прикарпаття в 40 – 80-х рр. ХХ ст. Історико-політологічний аналіз / І. О. Андрухів // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія. Вип. 14. – Ужгород: СМП “Вісник Карпат”, 2005. – С. 71-78; Андрухів І. О. Боротьба радянської влади проти РПЦ у другій половині 60-х рр. ХХ ст. та її наслідки на теренах Івано-Франківської області. / І. О. Андрухів // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія. Вип. 15. – Ужгород: СМП “Вісник Карпат”, 2005. – С. 66-70; Андрухів І. О. Правове забезпечення свободи совісті та віросповідань радянським режимом в 40 – 80-х рр. ХХ ст. / І. О. Андрухів // Держава і Право: минуле і сучасне. Зб. наук. праць Прикарпатського юридичного інституту Львівського державного університету внутрішніх справ. – Вип. 1. – Івано-Франківськ, 2006. – С. 45-60.

відзначити, що вони без перебільшення піднесли на якісно новий рівень громадський рух за легалізацію Української греко-католицької церкви, яка більше чотирьох десятиріч була змушена в Україні діяти в підпіллі. Принципово нові підходи чехословацького керівництва до свободи віросповідань, відновлення греко-католицької церкви в ЧССР в 1968 р., повернення їм храмів і культового майна послужило своєрідним сигналом для католиків східного обряду України. Відразу після постанов, прийнятих чехословацькою законодавчою і виконавчою владою, з геометричною прогресією зростала петиційна кампанія, в ході якої духовенство і віруючі УГКЦ вимагали відміни рішень, зібраних нашвидкуруч і зовсім неканонічних соборів у м.Львові (1946 р.) та м.Мукачевому (1949 р.). Почастішали випадки захоплення храмів, виходу священників з РПЦ, неприхованого виконання релігійних служб і треб. Навіть в офіційних документах, матеріалах патріархії РПЦ подібна активність віруючих нерозривно пов'язувалась з виходом з підпілля їх єдиновірців у Чехословаччині.⁶⁰³

В цілому можна констатувати, що історична наука пройшла досить складний шлях у справі висвітлення участі трудящих УРСР у суспільно-політичних процесах. Якщо в умовах існування СРСР в основному висвітлювалася участь працівників у втіленні на практиці соціалістичного способу життя, у різного роду суспільно-політичних рухах (в основному пов'язаних із трудовою діяльністю), то у пострадянський період увагу вчених привернула участь громадян в русі за створення незалежної Української держави, у процесі створення політичних партій різного спрямування тощо. Окремо розглядається вченими рух віруючих за втілення у життя своїх прав.

⁶⁰³ Дмитрук В. І. "Празька весна" та її вплив на релігійні процеси в Україні на рубежі 60 – 70-х рр. / В. І. Дмитрук // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. статей. – Вип. 9. – К.: Рідний край, 1999. – С.288-298; Дмитрук В. І. Громадський рух за легалізацію Української греко-католицької церкви в контексті подій в Чехословаччині 1968 року / В. І. Дмитрук // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб.статей. – Вип.10. – К., 2000. – С.506-520.

Зміна тематики досліджень в основному продиктована відповідними змінами у історіографічній ситуації. Вивчення широкого кола раніше недоступних для дослідників джерел дозволяє сучасним науковцям точніше висвітлювати вітчизняну історію.

На жаль, до останнього часу обмеженою залишається кількість наукових праць, присвячених вивченню ролі інтелігенції України у суспільно-політичних процесах. Варто також відзначити відсутність ґрунтовних досліджень динаміки суспільно-політичних настроїв населення України у 1960-х – 1980-х роках.

Аналіз стану дослідження участі трудящих України у суспільно-політичному житті дозволив виділити групу науковців, чії праці забезпечили найбільш вагомий внесок у дослідження проблеми. Серед них можна виділити О.Бажана, О.Бойка, В.Даниленка, О.Гараня, Ю.Данилюка, І.Кривдіну, В.Литвина, М.Панчука, А.Слюсаренка.

ВИСНОВКИ

Аналіз наукових досліджень, присвячених вивченню різних аспектів висвітлення науковцями суспільно-політичних процесів в УРСР впродовж другої половини 1960-х – початку 1990-х років, дозволив визначити проблеми, яким автори приділяли багато уваги, і ті, що були частково дослідженими, а також низку явищ, що залишилися поза увагою авторів.

Історична наука в СРСР, певною мірою сприяючи підвищенню інтелектуального рівня людей, брала участь у формуванні політичної свідомості особи у вигідному для пануючої верхівки світлі. Важливим було формування людини, яка вірила догмам і не вірила фактам, мислячи в межах догматичних уявлень. Наукові дослідження були скеровані в основному на розбудову військової могутності, щоб підготувати країну до «перемоги комунізму у світовому масштабі». Тому лєвова частина асигнувань спрямовувалася на військову науку і освіту та ідеологічну і психологічну обробку мас. Наука і освіта були засобами панування КПРС в суспільстві і підготовки кадрів управління, які б тримали народ у жорстко визначених межах поведінки.

Слід зазначити, що в силу особливостей історіографічної ситуації спектр проблем, які вивчалися представниками радянської, пострадянської та зарубіжної історіографії у переважній більшості випадків суттєво відрізнявся. Надмірна ідеологізація суспільних наук у роки існування СРСР призвела до суттєвого зменшення наукової цінності досліджень. Загострення ідеологічної боротьби на світовій арені сприяло появі і розповсюдженню беззмістовних штампів, які кочували від однієї наукової роботи до іншої. В умовах існування тоталітарної держави історична наука продовжувала залишатися інструментом ідеологічного протистояння. Насадження принципу партійності науки призводило до обмеження методологічної бази наукових пошуків.

Руйнівний вплив на розвиток української радянської історичної науки справило прийняття «Тез про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654-1954 рр.)». Директивний характер цього документу для наукових установ сприяв поширенню вигідної для правлячої радянської верхівки міфотворчості у середовищі історичної науки. Він сприяв суттєвому обмеженню тематики історичних та історіографічних досліджень минулого України, містив накреслену схему історії українського народу, в рамках якої мали працювати історики. Негативний вплив на спрямування історичних досліджень відіграло посилення русифікації, яка виступала одним із засобів руйнування національних традицій української історіографії. Обмеженість тематики праць сприяла утворенню численних «білих плям» вітчизняної історії. Такий підхід призводив до нехтування принципу історизму, коли факти підганялися під готові висновки, а значна кількість історичних подій взагалі залишалася на узбіччі історіографії.

У період «брежнєвщини» поглибилася прірва між українською радянською та діаспорною історіографіями, що робило неможливим будь-який науковий діалог між їхніми представниками. Тривале протистояння між радянською та зарубіжною історіографією призвело до появи великої кількості далеких від науки праць контрпропагандистського спрямування. У той же час проведення неупередженого аналізу представниками історичної науки української діаспори ускладнювалося вузькою джерельною базою досліджень, яка практично не включала документальної бази радянських архівів. Збереження ними національних традицій української історіографії, здійснення наукових розробок на основі матеріалів зарубіжних архівів та бібліотечних колекцій не могло повноцінно замінити ґрунтовних наукових розробок на основі аналізу широкого кола джерел. Антирадянське спрямування історичних студій західних вчених, в тому числі й представників української діаспори, також ставало на заваді неупередженому аналізу суспільно-політичних процесів в УРСР.

Слід зазначити, що ренесанс у бік сталінського режиму в роки правління Л.Брежнєва сприяв згортанню багатьох новаторських наукових пошуків, породжених сподіваннями хрущовської «відлиги», суворо окреслював проблематику, змістовні рамки та висновки історичних досліджень. Протягом другої половини 1960-х – початку 1980-х років у поле зору представників радянської історичної науки потрапила лише невелика кількість аспектів суспільно-політичних процесів в УРСР. Історики в основному досліджували суспільно-політичну діяльність представників робітничого класу, меншою мірою – селянства, і у останню чергу – інтелектуалів. Аналізувалася в основному робота партійних та радянських органів, комсомольських організацій та профспілок. Уникнення досліджень ролі людини в історії призводило до нехтування вивченням суспільно-політичних настроїв населення, орієнтацій та позицій суспільно-політичної діяльності із їх мотивацією, визначенням рівня політичної свідомості різних страт. Поза увагою вчених залишалася опозиційна діяльність у будь-яких проявах. Ненаукові звинувачення у прихильності до так званого «буржуазного націоналізму» перекреслювали можливість проведення історичного аналізу з позицій українських національних інтересів.

Певне послаблення ідеологічного тиску в роки горбачовської «перебудови» створило передумови для розширення спектру наукових пошуків. У той же час загострилася полярильність поглядів істориків на ключові проблеми української історії. На зміни в історіографічній ситуації в Україні великий вплив мала загальна демократизація суспільства із відновленням багатопартійності. Однак проблеми повоєнної історії, окрім становлення та розвитку опозиційного руху, певною мірою продовжували залишатися поза увагою вчених. Незважаючи на демократичні зміни в історичній науці залишилися орієнтири само цензури, яких дотримувалася більшість істориків. Негативний вплив на розвиток наукової думки справляло поширення «викривального» підходу, зосередження вчених на свого роду

сенсаціях з української історії без їх належного аналітичного переосмислення, що призводило до введення у науковий обіг неправдивих даних або свідчень, на підставі яких робилися неправдиві висновки. Крім того, прагнення частини вчених до неадекватного очорнення історії радянського періоду також призводило до появи міфів, які не мали нічого спільного із науковим аналізом.

Пострадянська історіографія характеризується помітними зрушеннями в бік правдивого неупередженого висвітлення подій минулого на основі використання нових методів досліджень, далеких від надмірної заідеологізованості минулого. Плідна співпраця з науковцями інших країн, отримання можливості ознайомлення із раніше недоступними архівними документами і матеріалами сприяли поглибленню наукових розробок, розширенню спектру тематики досліджень.

Варто підкреслити, що пострадянська українська історіографія характеризується проведенням так званих міждисциплінарних досліджень, коли проблеми історії суспільно-політичних процесів у республіці аналізуються із залученням методів суміжних наук: правничих, політичних, етнологічних, а також соціології, психології тощо. Особливо помітною ця тенденція стала на початку 2000-х років із визначенням відповідної тематики перспективної роботи у Інституті історії України НАН України.

Проведене дослідження дозволило відзначити велику зацікавленість істориків вивченням різноманітних проблем суспільно-політичного розвитку України. Дослідження перебігу суспільно-політичних процесів мало пріоритетне значення у роки існування СРСР внаслідок надмірної політизації життя країни в цілому та прагнення представити КПРС у якості партії всього радянського народу із наведенням прикладів здійснення успішного керівництва партією політичним життям суспільства.

Партійне керівництво суспільно-політичним життям республіки було у центрі уваги представників радянської історіографії, які були змушені

шукати докази його прогресивності та необхідності подальшого посилення партійного впливу та контролю за всіма сферами політичного життя суспільства. Такі політичні настанови призводили до викривлення історичної правди із створенням численних так званих «білих плям» у вітчизняній історії. Крім того, серед наслідків недотримання переважною більшістю істориків радянського періоду принципу історизму у проведенні наукових пошуків можна назвати перевантаження їхніх праць різноманітними цитатами класиків марксизму-ленінізму, партійних діячів, вміщенням у наукових роботах великої кількості публіцистичних матеріалів, відсутністю глибокого наукового аналізу причин існування негативних явищ у радянському суспільстві, та, власне, відсутність у частині робіт наукового апарату, який дозволив би визначити ступінь доведеності висновків досліджень.

Спростуванню підлягають кілька висновків представників радянської історіографії щодо визначення значення збереження керівної ролі КПРС у радянському суспільстві, які не витримали випробовування часом. У 1960-х роках у історичній науці утвердилося положення про те, що визначальним фактором зростання керівної ролі партії залишалося ускладнення завдань комуністичного будівництва. Більшість дослідників дію цього фактору пов'язували перш за все із економічними проблемами, підкреслюючи, що динамічний розвиток економіки вимагав високого рівня партійного керівництва, наукового планування та прогнозування. У наукових публікаціях 1970-х років значно більше уваги приділялося «доведенню» важливості піднесення творчої активності мас, їх участі в управлінні державою, розвитку соціалістичної демократії, підвищенню ролі громадських організацій у справі забезпечення зростання рівня партійного керівництва суспільством.

Вченими хибно вказувалося на так звану «об'єктивну» передумову зростання керівної ролі партії, яка полягала у необхідності творчого розвитку

революційної теорії, посиленні ідейного виховання трудящих. Оголошення «досягненням» новітньої історіографії розкриття діалектичної взаємодії об'єктивних та суб'єктивних факторів зростання керівної ролі КПРС виявилось прагненням видати бажане за дійсне. Твердження історико-партійної науки, що зростання ролі КПРС в умовах так званого розвинутого соціалізму, будучи об'єктивним процесом, не забезпечувалося механічно, а повністю залежало від рівня внутріпартійної та ідеологічної роботи, якісного складу партії, боєздатності її організацій, їх структури та розташування партійних сил, не повністю відповідало дійсності. Фактично збереження високого рівня партійного впливу забезпечувалося у рамках жорсткої партійної дисципліни, диктату партійної еліти із відкиданням плюралізму думок, надмірною етатизацією суспільства та ліквідацією економічної свободи його членів.

Пострадянські вчені переконливо довели, що збереження однопартійної системи та диктату партійної верхівки залишалося однією із ключових ознак радянської тоталітарної держави, яка не забезпечувала можливості вільного розвитку особистості. А ідея «соціалістичної демократії» фактично виявилася утопією, оскільки в умовах нехтування демократичними принципами власне демократичні процедури залишалися такими лише «на папері».

Висвітлення суспільно-політичних процесів в УРСР у радянській історіографії мало ще кілька спільних рис, які призводили до зменшення наукової цінності створених праць. Необхідність доведення вищості робітничого класу у суспільно-політичному житті призводила до штучного применшення ролі більшою мірою представників розумової праці та меншою – селянства, до затушовування значення діяльності інтелігенції у політичному житті суспільства в цілому поруч із інтерпретацією її у якості певного прошарку радянського суспільства.

Представники радянської історіографії ігнорували існування соціальної стратифікації у середовищі інтелігенції, робітничого класу та селянства, як

мотиву певного спрямування політичної поведінки. Уявлення про монолітність класів призводило до хибності висновку про беззаперечне підтримання населенням країни політики правлячої партії. У той же час поява досліджень, автори яких прагнули вивчати соціально-класову структуру радянського суспільства свідчила про певну зацікавленість у вирішенні проблем, які виникали між представниками різних соціальних груп та про розуміння їх важливості для розвитку радянського суспільства. У той же час методологічно хибним було прагнення вивчення розвитку соціальної структури суспільства у межах його вдосконалення на шляху до майбутньої соціальної однорідності. Надуманим залишалося розкриття процесу наближення робітничого класу, селянства та інтелігенції поруч із стиранням відмінностей між містом та селом, між представниками розумової та фізичної праці.

Практично у радянській історіографії не аналізувалися політичні настрої населення. Уявлення про політичну свідомість мешканців радянської країни залишилися занадто примітивними і хибували на відсутність справжнього наукового обґрунтування особливостей уявлення про світ у свідомості людини так званого комуністичного майбутнього. Формування політичної свідомості «нової людини» проходило без урахування специфіки сприйняття життя мешканцями різних регіонів України, що створювало передумови для неадекватного оцінювання рівня та спрямування політичної свідомості населення. Звідси – твердження про надзвичайно високий рівень політичної свідомості людей, оцінка якого проводилася у відповідності до сприйняття людьми політики партії. Відсутність активного опору розглядалася у якості підтримки громадянами рішень уряду, що без аналізу матеріалів правоохоронних органів та служби безпеки, які не видавалися науковцям, знижувало достовірність отриманих радянськими істориками результатів або ж означало практичну відсутність останніх.

Пострадянські вчені та зарубіжні науковці переконливо довели абсурдність спроб побудови безкласового суспільства. Розвиток виробничих сил та подальше вдосконалення виробничих відносин ведуть до індивідуалізації потреб та підвищення специфікації підготовки спеціалістів. А тому ніяка цілеспрямована політика правлячої партії не може зруйнувати особистого індивідуалізму трудящих. Практика ж формального їх залучення до складу суспільно-політичних рухів, які виникли на основі вдосконалення трудової активності, не могла забезпечити навіть формальної рівності у середовищі учасників.

Висвітлення у радянській історіографії лише лояльних до влади суспільно-політичних рухів призводило до однобічного аналізу дійсності із уникненням розгляду діяльності та спрямування виступів опозиції та уявлення про дисидентський рух в цілому. З іншого боку, у наукових працях представників зарубіжної історіографії приділялася надмірна увага висвітленню негативних сторін суспільно-політичного життя УРСР. Справедлива критика на адресу радянського тоталітаризму межувала із штучним знеціненням всіх політичних та соціальних надбань радянського суспільства.

У даному дослідженні визначено, що розгляд радянською історіографією руху за комуністичну працю у якості масового тривалого явища в радянському суспільстві був результатом тиску на вчених із прагненням видати бажане за дійсне. Об'єктивні умови існування суспільно-політичного руху не дозволяють говорити про можливість тривалого об'єднання людей для досягнення спільної мети в рамках його існування. Для досягнення віддаленої мети використовуються зусилля людей, об'єднаних діяльністю партії. Таким чином інспірування партійними органами існування, принаймні формального, численних суспільно-політичних рухів, спрямованих на побудову комуністичного суспільства, було виявом партійної діяльності, а не ознакою високого рівня політичної свідомості широких верств населення

поруч із прагненням переважної більшості радянських людей до активної участі у суспільно-політичному житті.

Можна стверджувати, що історія виникнення та розвитку соціалістичного змагання була спотворена у радянській історіографії. Розкриття соціальної природи соціалістичного змагання, його особливостей в умовах надуманого вдосконалення соціалізму та ролі у системі соціалістичних суспільних відносин залишалось прагненням науковців виправдати та обґрунтувати необхідність етатизації суспільства із визначенням безоплатної праці на користь держави у якості позитивного явища.

У наукових працях не досліджувалися питання співвідношення та взаємодії соцзмагання і планового механізму у процесі зустрічного планування, а також проблема змагання між суміжними підприємствами, пов'язаними кооперованим постачанням чи єдиним технологічними циклом, а також між підприємствами, які випускали продукцію одного типу. Неможливість проведення повноцінного аналізу вказаних проблем обумовлювалася протиріччями планової соціалістичної економіки, орієнтованої на безумовне виконання запланованих показників, частина яких не мали нічого спільного із економічною доцільністю.

Виходячи з цього у роботі піддано критиці ряд історичних та історіографічних фактів, які широко представлені на сторінках праць радянських авторів. До них відносяться твердження про високий ідейний рівень більшості комуністів, для значної частини яких партійна діяльність залишалася елементом кар'єри, а не покликом душі, про відсутність застосування примусу при організації соціалістичного змагання та організації різного роду приписок при проведенні підрахунків його результатів, про можливість досягнення рекордних економічних показників лише на підставі посилення трудового ентузіазму працівників.

Крім того, слід зазначити про відсутність у політичній свідомості радянських людей чітких уявлень про суть та структуру майбутнього комуністичного суспільства із вкрай розмитим та загальним його трактуванням. Також несправедливим виявилось твердження про свідоме комуністичне ставлення до власної праці у переважній більшості радянських працівників. А наявність численних рекордів та видатних досягнень диктувалася вимогами партійної верхівки, яка намагалася сформувати у свідомості людей враження про перспективність побудови комуністичного суспільства та успішність існування «розвинутого соціалізму». У той же час відносно високий рівень трудової активності населення забезпечувався широкою низкою спланованих заходів морального стимулювання із формуванням у політичній свідомості населення їх вагомості для почуття власної гідності та справедливим уявленням про велич власної держави, на користь процвітання якої адресувалася власна трудова діяльність.

Спростуванню підлягає твердження стосовно турботи партії про високий рівень життя населення як засіб забезпечення високого рівня суспільно-політичної активності радянських людей. Існуючий в радянській країні рівень життя не йшов ні в яке порівняння із відповідними стандартами розвинутих західних країн. Фактично історики уникали прямого порівняння стандартів рівня життя різних держав і обмежувалися лише критикою західного способу життя.

Критики заслуговує думка про значимість у суспільно-політичних процесах шефської допомоги, яка залишилася одним із економічних засобів командно-адміністративної економічної системи щодо штучного підтримання збиткових галузей народного господарства, піднести рівень розвитку яких в умовах радянської системи господарювання поруч із низьким рівнем матеріальної зацікавленості людей у результатах своєї праці було практично нереально.

Неправомірним виявилось твердження про самотійність та важливість для суспільно-політичного життя діяльності рад, комсомольських, профспілкових та інших суспільно-політичних організацій, які залишилися лише слухняними виконавцями волі партійних лідерів і не були незалежними представниками інтересів широких верств населення. Власне присутність на сторінках наукових досліджень різного роду «доведень» важливості рад для радянської політичної системи вже була неадекватною для влади, яка називала себе «радянською», але не передбачала можливості самотійного прийняття політичних рішень радянськими органами поза партійним диктатом.

Твердження радянських науковців про необхідність посилення партійного керівництва громадськими організаціями свідчили не про єдність партії та народу, а були свідченнями існування тоталітарного суспільства, орієнтованого на придушення політичної волі його членів поза існуючими в ньому межами.

Суспільно-політична діяльність у складі радянських органів потребує розширення наукових пошуків у зв'язку із необхідністю визначення рівня регіоналізації місцевих еліт та визначення впливу на них етнонаціональних чинників. Формування регіональних еліт, які шляхом політичної боротьби приводили на вершину влади в СРСР своїх ставлеників, проходило в тому числі й на рівні діяльності у місцевих радах. Зміцнення регіональних кланових структур у політичній еліті Радянського Союзу може розглядатися у якості вагомого чинника, який порушував розрекламовану єдність партії. Захист місцевих економічних інтересів, які часто ставали мірилом успішності роботи керівників відповідного рівня, штовхав їх до об'єднання, що врешті-решт виливалося у поширення місництва та зрощення кланово-олігархічних структур із державним апаратом. Цей аспект суспільно-політичної діяльності потребує досліджень у рамках вивчення історії формування радянських еліт.

Визнання у науковій літературі факту протистояння регіональних еліт на теренах СРСР потребує більш прискіпливої уваги, оскільки він, можливо, здатен пояснити причини відносно швидкого розпаду СРСР під тиском в тому числі й національних проблем. До речі у період гострої політичної боротьби в Україні в рамках президентської кампанії саме регіональні ради стали виразником політичних інтересів окремих частин республіки, демонструючи свою підтримку певним кандидатам, а також уособили засіб вираження альтернативної думки та власне стали показником демократичності суспільства. На жаль, в українській пострадянській історіографії практично відсутні студії, де б комплексно аналізувалася участь місцевих політичних еліт у суспільно-політичних процесах в республіці другої половини ХХ ст.

Сучасні науковці (у більшості випадків українські) вивчають участь населення України в опозиційному русі. Натомість часто у творах російських дослідників ця діяльність оцінюється вкрай негативно. На жаль, у їхніх роботах українська пострадянська історіографія нерідко взагалі позначається як «сепаратистська».

Складається враження, що для частини сучасних російських науковців історія радянської доби стала своєрідним інструментом відмежування від Заходу. Реанімація частини цінностей радянського періоду під соусом русифікації і тиском імперських амбіцій стає одним із засобів впливу на формування національної пам'яті українського народу, що є однією з ознак русифікаторської політики стосовно України. Проблема заміни русифікаторської «інтернаціоналізації» чимось більш цивілізованим ще стоїть перед російським урядом, який схиляється до пошуків мотивів імперських настроїв у минулому.

Більш детального висвітлення потребує механізм забезпечення політики русифікації другої половини ХХ ст. через численні рецидиви її сучасних проявів. У цьому зв'язку важливо відзначити важливість забезпечення

виваженої інформаційної політики держави, одним із напрямів якої має стати наукова діяльність, спрямована на відвернення спроб перекручення української історії, її спотворення на угоду певним політичним силам антиукраїнської орієнтації. Ці перекручення часто здійснюються у рамках цілеспрямованої політики пам'яті, покликаної завдати удару по територіальній цілісності Української держави, національним цінностям українського народу та інших народів, що проживають на території України. Подібні дії можуть негативно вплинути на забезпечення соціальної стабільності у державі, сприятимуть поширенню соціальних конфліктів.

Персоніфікація внеску науковців у вивчення суспільно-політичних процесів в УРСР другої половини 1960-х – початку 1990-х років дозволяє стверджувати, що найбільший внесок у вивчення теми зробили українські пострадянські науковці. Вивчення даної тематики вченими української діаспори відбувалося фрагментарно.

З досліджень істориків радянської доби певною мірою може бути оцінений лише матеріал, який використовувався ними, а висновки і судження у переважній більшості випадків не відповідали історичній дійсності. І навіть у використанні матеріалу для аналізу у цьому випадку можна закинути тенденційність його підбору.

Проведене дослідження дозволяє стверджувати важливість поширення міждисциплінарного підходу до вивчення історії суспільно-політичних процесів. На початку XXI ст. українська історична наука активізувала вивчення морально-політичного стану населення у різні періоди історії.

Поступово увагу вчених привертає так звана «суб'єктивна історія», що вивчає такі факти розвитку історичного процесу, як масову свідомість, менталітет, моральний стан народу, його суспільні настрої і духовний розвиток. Саме історія трансформації масової свідомості мешканців України тривалий час залишалася найменш вивченою стороною життя населення.

Сучасна історіографія визначає, що соціальні установки та психологічні орієнтації людей є самостійним фактором суспільного розвитку, оскільки вони впливають на особливості соціальної поведінки і в значній мірі визначають механізми прийняття політичних рішень владою. Будь-який суспільний режим не може існувати без підтримки суспільної думки.

Саме застосування міждисциплінарного підходу при вивченні суспільно-політичних процесів минулого може стати засобом визначення особливостей та спрямування сучасної суспільно-політичної активності населення України, міжнаціональних конфліктів і протиріч, які мають місце у державі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

Публікації документів

1. Губогло М. Н., Червонная С. М. Крымскотатарское национальное движение. – В 2 т. – М.: Центр по изучению межнац. отношений, 1992. – Т. 2: Документы, материалы, хроника. – 339 с.
2. Депортовані кримські татари, болгари, вірмени, греки, німці. – К.: Абрис, 1999. – 176 с.
3. Доклад Крымского ЦИК й СНК о реэмиграции крымских татар из Болгарии и Румынии в Крым и о причинах эмиграции татар // Кримські студії. – 2001. – № 2-3. – С 109-124.
4. Депортовані кримські татари, болгари, вірмени, греки, німці. Збірник документів Автономної Республіки Крим (1989-1999). – К.: Абрис, 1999. – 415 с.
5. З пам'яттю про минуле та в ім'я справедливості // Кримські татари: Шлях до повернення: Кримськотатарський національний рух (друга половина 1940-х – початок 1990-х років): Очима радянських спецслужб: Збірник документів і матеріалів. – У 2 ч. – К., 2004. – Ч. 1. – 395 с.; Ч. 2. – 362 с.
6. Кримські татари. 1944 - 1994 рр. Статті. Документи. Свідчення очевидців. – К., 1995. – С. 70-322.
7. Крымские татары в «Хронике текущих событий» // Кримські студії. – 2000. – № 5-6. – С. 3-182.
8. Кримські татари в альманасі «Вести из СССР» (1978-1988 рр.) // Кримські студії. – 2001. – № 5-6. – С. 90-139.

9. «Товаришу Щербицькому. За Вашим дорученням» (колекція документів з фонду ЦК КПУ 60 – 80 років щодо кримських татар) // Кримські студії. – 2002. – № 5-6. – С. 206-230.
10. Тронько П. Т. та ін. Тернистим шляхом до храму: Олесь Гончар в суспільно-політичному житті України 60–80-х рр. ХХ ст.: Збірник документів і матеріалів / П. Т. Тронько, О. Г. Бажан, Ю. З. Данилюк. – К.: Рідний край, 1999. – 302 с.
11. Українська Гельсінгська група. До 30-річчя створення: історія, документи / О. Зінкевич, В. Овсієнко. – К.: Смолоскіп, 2006. – 137 с.

Монографії та статті

12. Абдул П. З. Міграція як фактор інтернаціоналізації складу сільського населення / П. З. Абдул // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 81. – К., 1976. – С. 124-127.
13. Авакьян С. А. Правовое регулирование деятельности местных Советов / С. А. Авакьян. – М., Юридическая литература, 1974. – 222 с.
14. Авакьян С. А. Правовое регулирование деятельности Советов (конституционные основы, теория, практика) / С. А. Авакьян. – М.: Издательство МГУ, 1980. – 176 с.
15. Агапов П. В., Кипа Н. М. Из опыта партийного руководства организациями научно-технического творчества трудящихся Украины в условиях развитого социализма / П. В. Агапов, Н. М. Кипа // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 100. – К., 1979. – С. 49-55.
16. Агапов П. В., Кипа Н. М. Роль партийных организаций Украины в укреплении интернациональных связей трудовых коллективов предприятий в ходе социалистического соревнования / П. В. Агапов, Н. М. Кипа // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 105. – К., 1980. – С. 30-34.

17. Агеева Е. А. Формы управленческой деятельности исполкомов местных Советов / Е. А. Агеева. – М., “Юридическая литература”, 1973. – 104 с.
18. Адамская Л. Д., Черновол Л. И. Разумное использование свободного времени – важное условие становления советского образа жизни (Из опыта работы партийных организаций предприятий горнодобывающей промышленности Приднепровья) / Л. Д. Адамская, Л. И. Черновол // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 102. – К., 1979. – С. 131-135.
19. Азовкин И. А.. Областной (краевой) Совет депутатов трудящихся. Правовые вопросы организации и деятельности / И. А. Азовкин. – М.: Юридическая литература, 1962. – 212 с.
20. Аксененко П. Г. О работе партийных организаций Украины по развитию критики и самокритики (1966-1971 гг.) / П. Г. Аксененко // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 100. – К., 1979. – С. 68-74.
21. Алексеев Ю. О. та ін. Україна на зламі історичних епох (Державотворчий процес 1985–1999 рр.): Навч. посіб. / Ю. О. Алексеев, С. В. Кульчицький, А. Г. Слюсаренко. – К.: ЕксОб, 2000. – 296 с.
22. Алексеева Л. М. Крымскотатарское движение за возвращение в Крым / Л. М. Алексеева // Кримські студії. Інформаційний бюлетень. – 2000. – № 5-6. – С. 4-16.
23. Алексієвець М. М. Екологічний рух в Україні / М. М. Алексієвець. – Терн.: Лілея, 1999. – 276 с.
24. Алтан М. Б. Кримськотатарська діаспора у кримськотатарському русі // Кримські татари: Історія і сучасність (До 50-річчя депортації кримськотатарського народу) / М. Б. Алтан // Матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, 13-14 травня 1994 р.). – К.: Інститут національних відносин і політології НАН України, 1995. – С. 140-146.
25. Андриенко В. Д., Сурин А. А. Об утверждении ленинского стиля работы в деятельности идеологических кадров партийных комитетов (1966-

- 1970 гг.) / В. Д. Андриенко, А. А. Сурин // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 108. – К., 1980. – С. 19-25.
26. Андриянов Б. Горный удар: о забастовках шахтёров летом 1989 года / Б. Андриянов // Диалог. – 1990. – №1. – С. 59-67.
27. Андрухів І. О. Боротьба радянської влади проти РПЦ у другій половині 60-х рр. ХХ ст. та її наслідки на теренах Івано-Франківської області. / І. О. Андрухів // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія. Вип. 15. – Ужгород: СМП Вісник Карпат, 2005. – С. 66-70.
28. Андрухів І. О. Політика радянської влади у сфері релігії та конфесійне життя на Прикарпатті в 40 – 80-х роках ХХ століття. Історико-правовий аналіз / І. О. Андрухів. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2006. – 432 с.
29. Андрухів І. О. Правове забезпечення свободи совісті та віросповідань радянським режимом в 40 – 80-х рр. ХХ ст. / І. О. Андрухів // Держава і Право: минуле і сучасне. Зб. наук. праць Прикарпатського юридичного інституту Львівського державного університету внутрішніх справ. – Вип. 1. – Івано-Франківськ, 2006. – С. 45-60.
30. Андрухів І. О. Рух “покутників” на теренах Прикарпаття в 40-80-х рр. ХХ ст. Історико-політологічний аналіз / І. О. Андрухів // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія. – Вип. 14. – Ужгород: СМП Вісник Карпат, 2005. – С. 71-78.
31. Андрушко А.И. и др. Партийное руководство трудовыми коллективами по усилению их роли в воспитании у молодежи социалистической дисциплины труда / А. И. Андрушко, Ф. Х. Джос, В. П. Лацыба // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 141. – К., 1986. – С. 64-70.
32. Анохина Г. А., Медведев С. А. О работе партийных организаций Украины по трудовому воспитанию и профессиональной ориентации молодежи / Г. А. Анохина, С. А. Медведев // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 107. – К., 1980. – С. 67-74.

33. Антонюк А. Е., Карабанов М. М. Деятельность Компартии Украины по регулированию роста и улучшению качественного состава своих рядов (1952-1975 гг.) / А. Е. Антонюк, М. М. Карабанов // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 92. – К., 1978. – С. 104-111.
34. Антонюк О. В. Етнополітика в Україні: Історія та сучасний стан / О. В. Антонюк // Укр. іст. журн. – 1999. – № 4. – С. 19-20.
35. Анфалов А. В. Ленинский комсомол – помощник партийных организаций в развитии трудовой активности сельской молодежи в годы девятой пятилетки (1971-1976) / А. В. Анфалов // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 91. – К., 1977. – С. 22-28.
36. Арендт Х. Джерела тоталітаризму / Х.Арендт. – К.: ДУХ і ЛІТЕРА, 2005. – 584 с.
37. Арнольдов А. И. и др. Профсоюзы и культура / А. И. Арнольдов, Р. И. Ибрагимов, И. П. Никонов. – М.: Профиздат, 1977. – 40 с.
38. Артемов И. В. Из опыта работы первичных партийных организаций по повышению воспитательной роли трудовых коллективов (1976-1985 гг.) / И. В. Артемов // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 141. – К., 1986. – С. 58-64.
39. Артемова В. Я. Социалистическое соревнование как средство укрепления братского сотрудничества народов Союза ССР (На материалах промышленных предприятий Украинской ССР, 1971-1975 гг.) / В. Я. Артемова // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 98. – К., 1979. – С. 121-129.
40. Артемова В. Я. Воспитание молодежи на революционных, боевых и трудовых традициях партии и народа (Из опыта учебных заведений Ленинского района г.Киева) / В. Я. Артемова // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 140. – К., 1986. – С. 72-80.
41. Артемова В. Я. Из опыта партийного руководства комсомолом в годы одиннадцатой пятилетки (На примере парторганизации Ленинского района

- г.Киева) / В. Я. Артемова // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 136. – К., 1986. – С. 89-95.
42. Артыш И.Я. и др. Деятельность Компартии Украины по патриотическому воспитанию молодежи (1971-1981 гг.) / И. Я. Артыш, В. П. Валентиненко, Н. Я. Цехмистро // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 140. – К., 1986. – С. 49-55.
43. Афиногенов Г. Д., Шпитальник С. Л. Критика буржуазных фальсификаторов партийного руководства государственными и общественными организациями / Г. Д. Афиногенов, С. Л. Шпитальник // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 104. – К., 1980. – С. 85-92.
44. Ашин Г. А. Смена элит / Г.А. Ашин // ОНС. – 1995. – № 1. – С. 40-52.
45. Бабій В. С. Парти́йне керівництво впровадженням результатів науково-дослідної роботи у виробництво (На прикладі сільськогосподарських вузів Української РСР) / В. С. Бабий // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 81. – К., 1976. – С. 97-102.
46. Бабий В. С., Шиманович В. Г. О работе парторганизаций Украины по коммунистическому воспитанию студентов сельскохозяйственных вузов (1959-1970 гг.) / В. С. Бабий, В. Г. Шиманович // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 110. – К., 1981. – С. 127-136.
47. Бабін М. І., Стьопін А. П. Діяльність Компартії України по вдосконаленню максистсько-ленінської освіти керівних кадрів у період між XXIV і XXV з'їздами КПРС / М. І. Бабін, А. П. Стьопін // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 85. – К., 1976. – С. 58-65.
48. Бабич Д. І. Діяльність партійних організацій України по зміцненню сільського господарства керівними кадрами / Д. І. Бабич // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 81. – К., 1976. – С. 82-85.
49. Бажан О. Г. Кримськотатарський національний рух (друга половина 40-х – початок 90-х років) / О. Г. Бажан // Кримські татари. 1944-1994. Статті. Документи. Свідчення. – К., 1995. – С. 17-69.

50. Бажан О. Г., Данилюк Ю. З. Випробування вірою: боротьба за реалізацію прав і свобод віруючих в Україні в другій половині 1950–1980-х рр. / О. Г. Бажан, Ю. З. Данилюк. – К.: Основи, 2000. – 329 с.
51. Базовкін Є. Шляхи становлення, форми прояву багатопартійності / Є. Базовкін // Політика і час. – 1991. – № 5. – С. 40-46.
52. Балакірєва О., Мельниченко В. Самоорганізація багатопартійності / О. Балакірєва, В. Мельниченко // Віче. – 1998. – № 2. – С. 140-159.
53. Баланюк Н. И. и др. Из опыта работы Компартии Украины по организационному укреплению профсоюзов республики (1966-1970 гг.) / Н. И. Баланюк, Л. С. Дежанова, В. Г. Хохлов // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 104. – К., 1980. – С. 46-52.
54. Балєга Ю. Сепаратистські тенденції в сучасному Закарпатті // Культура Українських Карпат: традиції і сучасність: Матеріали міжнародної наукової конференції (Ужгород, 1 – 4 вересня 1993 року) / Ю. Балєга. – Ужгород: Гражда, 1994. – С. 61 – 70.
55. Баран В. К. Україна після Сталіна: Нарис історії 1953-1985 рр. / В. К. Баран. – Львів, 1992. – 248 с.
56. Баран В. К. Україна 1950–1960-х рр.: Еволюція тоталітарної системи. – Львів: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 1996 / В. К. Баран. – 448 с.
57. Баран В. К. Україна після Сталіна: Нарис історії 1953-1985 рр. / В. К. Баран. – Львів, 1992. – 314 с.
58. Баран В. К., Даниленко В. М. Україна в умовах системної кризи (1946 – 1980-і рр.) / В. К. Баран, В. М. Даниленко // Україна крізь віки. – Т. 13. – К.: Альтернативи, 1999. – 304 с.
59. Бардагова Л. Е. Рабочий класс – решающая сила в дальнейшем сближении социалистических наций и народностей СССР / Л. Е. Бардагова // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 105. – К., 1980. – С. 10-15.

60. Батарина А. Ф., Стасюк Н. И. О повышении роли гласности социалистического соревнования в коммунистическом воспитании трудящихся / А. Ф. Батарина, Н. И. Стасюк // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 128. – К., 1984. – С. 32-37.
61. Батенко Т. Опозиційна особистість: друга половина ХХ ст.: політичний портрет Богдана Гориня / Т. Батенко. – Львів: Кальварія, 1997. – 350 с.
62. Батенко Т. Свіча Михайла Гориня: Штрихи до портрета / Т. Батенко. – К.: УРП, 1995. – 61 с.
63. Батенко Т. «Я повстаю, отже я існую...» Політичний портрет І. Геля / Т. Батенко. – Львів, 1999. – 222 с.
64. Батрименко В. И., Хоменко Н. М. Партийное руководство деятельностью профсоюзов Украины по внедрению в общественное производство научной организации труда (1966-1970 гг.) / В. И. Батрименко, Н. М. Хоменко // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 138. – К., 1986. – С. 63-69.
65. Безансон А. Російська імперія зупиняє перебудову / А. Безансон // Сучасність. – 1990. – № 7-8. – С. 196-198.
66. Безансон А. Советское настоящее и русское прошлое / А. Безансон. – М.: МИК, 1998. – 331 с.
67. Безпалко М. Г., Безпалко Є. Я. XXIV з'їзд КПРС і деякі питання марксистсько-ленінської теорії / М. Г. Безпалко, Є. Я. Безпалко // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 56. – К., 1972. – С. 16-28.
68. Бекирова Г. Т. Крымскотатарская проблема в СССР (1944-1991) / Г.Т.Бекирова. – Симферополь: «Оджакъ», 2004. – 332 с.
69. Бекирова Г. Т. Крымские татары. 1941-1991. (Опыт политической истории) / Г. Т. Бекирова. – Симферополь: ИД «Тезис», 2008. – 480 с.

70. Бекірова Г. Т. Кримськотатарський національний рух в 50-60 роках: становлення, перші перемоги і зневіра / Г. Т. Бекірова // Кримські студії. – 2001. – № 5-6 (11-12). – С. 69-90.
71. Бекирова Г. Т. "Вывезены все" / Г. Т. Бекирова // Карта. – 2005. – № 41-42. – С. 22-28.
72. Бекирова Г. Т. Роль Петра Григоренко в кримскотатарском национальном движении / Г. Т. Бекирова. – Симферополь: Оджакъ, 2007. – 32 с.
73. Бекірова Г. Т. Роль Петра Григоренка у кримськотатарському національному русі / Г. Т. Бекірова // Генерал Петро Григоренко: Спогади, статті. – К., 2008. – С. 85-102.
74. Белодед И. К. Язык и идеологическая борьба / И. К. Белодед. – К.: Наук. думка, 1974. – 165 с.
75. Бендес Н. П., Крачковсий Г. П. Организационное укрепление совхозных парторганизаций Украины в годы восьмой п'ятилітки / Н. П. Бендес, Г. П. Крачковский // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 106. – К., 1980. – С. 11-14.
76. Бердник О. Свята Україна / О. Бердник. – Балтимор-Торонто, 1980. – 206 с.
77. Беренштейн Л. Ю. Авангард радянського народу / Л. Ю. Беренштейн. – К.: Знання, 1966. – 41 с.
78. Беренштейн Л. Ю. КПРС – ядро політичної системи радянського суспільства / Л. Ю. Беренштейн. – К.: Знання, 1979. – 49 с.
79. Беренштейн Л. Е., Бабий В. С. Руководящая роль КПСС в политической системе советского общества / Л. Е. Беренштейн, В. С. Бабий // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 100. – К., 1979. – С. 3-11.
80. Беренштейн Л. Е., Литвиненко М. Е. Комплексный характер современной аграрной политики КПСС / Л. Е. Беренштейн, М. Е. Литвиненко // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 106. – К., 1980. – С. 3-10.

81. Беренштейн Л. Ю. Обґрунтування В. І. Леніним необхідності здійснення Комуністичною партією керівної ролі в соціалістичному суспільстві / Л. Ю. Беренштейн // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 49. – К., 1971. – С. 3-16.
82. Бердник А. Н. Из опыта работы партийных организаций Украины по дальнейшему вовлечению колхозного крестьянства в профессиональные союзы (1976-1980 гг.) / А. Н. Бердник // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 138. – К., 1986. – С. 69-75.
83. Бердута М. З. Советы Украины в период развитого социализма в советской историографии (60 – 80-е годы) / М. З. Бердута // Вестник Харьковского университета. – № 266. – 1984. – С. 103-112.
84. Бернацький М. П. Молоді робітники у практичній діяльності комсомольських організацій промислових та аграрних підприємств в Україні / М. П. Бернацький // Сборник статей: История, педагогика. – Вып. 2. – Ч. 1. – Луганск: ЛГПИ, 1996. – С. 14-26.
85. Бернацький М. П. Робітники і громадські об'єднання технічної творчості в Українській РСР в 70-ті роки / М. П. Бернацький // Вісник Луганського державного педагогічного університету імені Тараса Шевченка. – 2000. – № 12 (32). – С. 104-111.
86. Бернацький М. П. Робітники у практичній діяльності Червоного Хреста в Україні в 70-ті роки ХХ століття / М. П. Бернацький // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Збірник наукових праць. – Вип. 5. – К.: Інститут історії України НАН України, 2002. – С. 239-247.
87. Бернацький М. П. Робітники в самодіяльних формуваннях населення в Українській РСР в 70-ті роки ХХ століття / М. П. Бернацький // Вісник Луганського державного педагогічного університету імені Тараса Шевченка. – 2002. – № 2 (46). – С. 77-81.

88. Бернацький М. П. Участь робітників у діяльності Рад народних депутатів України / М. П. Бернацький // Україна. Короткі нариси з проблем історії. – К., 1992. – С. 39-70.
89. Бернацький М. П. Участь робітників у роботі профспілок у 70-ті роки ХХ століття в Українській РСР / М. П. Бернацький // "Історична наука: проблеми розвитку": Матер. конф. Новітня історія України. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2002. – С. 32-35.
90. Беляков Г. Ф. Національне життя і процеси інтернаціоналізації / Г. Ф. Беляков // Комуніст України. – 1991. – №8. – С. 13-22.
91. Білецький Б. Ф. З досвіду роботи парторганізацій промислових підприємств України по наданню допомоги селу в завершенні суцільної електрифікації (1959-1970 рр.) / Б. Ф. Білецький // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 83. – К., 1976. – 16-21.
92. Білодід І. К. Мова української соціалістичної нації // Сучасна українська літературна мова: Вступ. Фонетика / За заг. ред. І. К. Білодіда. – К., 1959. – 434 с.
93. Білокінь С. Апостол чистої правди (В.Марченко) / С. Білокінь // Слово і час. – 1991. – № 1. – С. 24-26.
94. Білуха Ю. М. Кримські татари: виклики минулого і сьогодення / Ю. М. Білуха // Педагогіка толерантності. – 2006. – № 2-3. – С. 139.
95. Бистрієвський О. М. Керівництво партійних організацій соціалістичним змаганням на промислових підприємствах і будовах Української РСР у 1959-1970 рр. / О. М. Бистрієвський // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 66. – К., 1974. – С. 3-16.
96. Богомаз К. Ю. Політичні партії і громадські організації на Україні (друга половина 80-х – на початок 90-х років ХХ ст.) / К. Ю. Богомаз. – К.: Укрвузполіграф, 1992. – 142 с.

97. Богомаз К. Ю. Багатопартійність в Україні: проблеми становлення і основні етапи розвитку / К. Ю. Богомаз. // Деп. в УкрІНТЕІ, 27.07.92, №1152 – УК 92. – 40 с.
98. Бойко О. Д. Україна 1985-1991: основні тенденції суспільно-політичного розвитку / О. Д. Бойко. – К.: ІПЕНД, 2000. – 322 с.
99. Бойко О. Д. Історія України у ХХ столітті: 20-ті – 90-ті роки / О. Д. Бойко. – Ніжин, 1994 – 284 с.
100. Бойко О. Д. Історія України / О. Д. Бойко. – К.: Академія, 2000. – 568 с.
101. Бойко О. Д. Україна 1991 – 1995 рр.: тіні минулого чи контури майбутнього? / О. Д. Бойко. – К.: Абрис, 1996. – 208 с.
102. Бойченко І. К., Шерман І. Л. Місцеві Ради депутатів трудящих у період розвинутого соціалізму / І. К. Бойченко, І. Л. Шерман // Український історичний журнал. – 1975. – № 5. – С. 115-118.
103. Болабольченко А. «Цей бенкет смерті в образі життя...»: За матеріалами кримінальних справ В. Стуса / А. Болабольченко // Вітчизна. – 1991. – № 8. – С. 141-151.
104. Бондаренко С. В. Виникнення Народного Руху України в контексті відродження української державності кінця 80-х – поч. 90-х років ХХ ст. / С. В. Бондаренко // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. – Вип. 7. – Рівне: РДГУ, 2006. – С. 58-65.
105. Бондаренко С. В. Інституалізація і завдання НРУ / С.В.Бондаренко // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М. М. Алексієвця. – Вип. 3. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ, 2005. – С. 65-72.
106. Бондаренко С. В. Історичні передумови виникнення Народного Руху України в контексті відродження української державності / С. В.

- Бондаренко // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М. М. Алексієвця. – Вип. 2. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ, 2004. – С. 104-109.
107. Бондаренко С. В. Народний Рух України в контексті українського національного відродження: створення та діяльність / С. В. Бондаренко // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М. М. Алексієвця. – Вип. 2. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ, 2005. – С. 267-278.
108. Бондаренко С. В. Народний Рух України в контексті українського відродження кінця 80-х – поч. 90-х рр. ХХ ст. / С. В. Бондаренко // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М. М. Алексієвця. – Вип. 1. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ, 2004. – С. 174-182.
109. Бондарев Є. О. Діяльність Компартії України по зміцненню керівними кадрами сільськогосподарського виробництва / Є. О. Бондарев // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 75. – К., 1975. – С. 102-105.
110. Бортнийчук Н. Т., Кульпинский В. Л. Партийное руководство развитием законодательства о местных советах в условиях развитого социализма / Н. Т. Бортнийчук, В. Л. Кульпинский // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 100. – К., 1979. – С. 55-60.
111. Бортнийчук Н.Т., Соломко Э. Т. Партийное руководство деятельностью Советов депутатов трудящихся по повышению социально-политической активности тружеников села (1965-1975 гг.) / Н. Т. Бортнийчук, Э. Т. Соломко // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 97. – К., 1978. – С. 105-113.

112. Бугаев Е. И. Беседы о партии / Е. И. Бугаев. – М.: Молодая гвардия, 1972. – 382 с.
113. Бугаев Е. И. КПСС – организатор коммунистического строительства в СССР / Е. И. Бугаев. – М.: Знание, 1967. – 47 с.
114. Бугаев Е. И. Молодежи о партии / Е. И. Бугаев. – Изд. 2-е. – М.: Мол. гвардия, 1974. – 366 с.
115. Бугаев Е. И. О некоторых закономерностях развития марксистско-ленинской партии / Е. И. Бугаев. – М.: Знание, 1961. – 48 с.
116. Бугаев Е. И. Роль Коммунистической партии в жизни советского общества / Е. И. Бугаев. – М.: Знание, 1967. – 48 с.
117. Бугаев Е. И. Что надо знать о развитии общества / Е. И. Бугаев. – М.: Политиздат, 1965. – 63 с.
118. Бут А. Н., Марченко А. Л. О партийном руководстве работой комсомольских организаций республики по патриотическому и интернациональному воспитанию молодежи в студенческих отрядах / А. Н. Бут, А. Л. Марченко // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 110. – К., 1981. – С. 46-53.
119. Буцко Н. А., Бовсуновский М. С. Возрастание роли КПСС – закономерность коммунистического строительства / Н. А. Буцко, М. С. Бовсуновский // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 86. – К., 1977. – С. 3-13.
120. Буцько М. О., Чоломбисько М. І. Комсомол України – активний помічник Комуністичної партії в здійсненні економічного співробітництва з країнами соціалістичної співдружності (1966-1971 рр.) / М. О. Буцько, М. І. Чоломбисько // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 65. – К., 1973. – С. 99-108.
121. Бушин М. І. XXIV з'їзд КПРС про завдання культурно-освітніх установ у вихованні трудящих села / М. І. Бушин // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 56. – К., 1972. – С. 71-81.

122. Вайнер Ф. Г. Общественно-политическая работа – важная форма коммунистического воспитания студенческой молодежи / Ф. Г. Вайнер // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 110. – К., 1981. – С. 92-98.
123. Вальчук Б. А. Партийне керівництво ідейним загартуванням комуністів у системі партійної освіти (1966-1970 рр.) (З досвіду роботи Ворошиловградської, Дніпропетровської, Донецької, Запорізької та Харківської обласних парторганізацій) / Б. А. Вальчук // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 71. – К., 1975. – С. 18-26.
124. Варфоломеев А. Ф., Литвиненко В. Ф. Діяльність партійних організацій України по вихованню робітничої молоді на трудових традиціях у 1959-1970 рр.: (На матеріалах промислових підприємств Донбасу) / А. Ф. Варфоломеев, В. Ф. Литвиненко // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 54. – К., 1972. – С. 162-171.
125. Варфоломеев А. Ф., Литвиненко В. Ф. Воспитание коммунистической убежденности молодежи – постоянная задача партийных организаций / А. Ф. Варфоломеев, В. Ф. Литвиненко // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 107. – К., 1980. – С. 3-10.
126. Василевский Н. Д., Кондратюк Л. Ф. Развитие международного социалистического соревнования – важное направление деятельности партийных организаций братских стран в формировании интернационалистического мировоззрения трудящихся / Н. Д. Василевский, Л. Ф. Кондратюк // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 105. – К., 1980. – С. 83-88.
127. Васильев И. В. XXV съезд КПСС о дальнейшем совершенствовании советского образа жизни / И. В. Васильев // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 103. – К., 1979. – С. 3-10.
128. Васильчук В. Н., Корняк В. Б. Деятельность парторганизаций по повышению трудовой активности трудящихся (На материалах

- производственных объединений, 1976-1980 гг.) / В. Н. Васильчук, В. Б. Корняк // Науч. труды по истории КПСС. – Вып 143. – К., 1986. – С. 74-79.
129. Ватченко Л. Г., Дешко Л. К. Деятельность партийных организаций по усилению шефства трудовых коллективов над школами как важное направление пропаганды, развития социалистического образа жизни и воспитания нового человека / Л. Г. Ватченко, Л. К. Дешко // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 103. – К., 1979. – С. 137-141.
130. Вежичанин Ф. З., Черновол Л. И. Местная партийная печать – активный пропагандист патриотических починов металлургов Приднепровья в годы десятой п'ятилітки / Ф. З. Вежичанин, Л. И. Черновол // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 105. – К., 1980. – С. 71-75.
131. Вести из СССР. Права человека: В 5-ти т. – Мюнхен-Брюссель, 1989. – 191 с.
132. Вівчарик М. М. Україна: від етносу до нації / М. М. Вівчарик. – К.: Рідна школа, 2004. – 237 с.
133. Вівчарик М. М. Українська нація: шлях до самовизначення / М. М. Вівчарик. – К., 2001. – 286 с.
134. Вівчарик М. М., Капелюшний В. П. Українська нація: витоки, становлення і сьогодення. Навчальний посібник / М. М. Вівчарик, В. П. Капелюшний. – К.: Олан, 2003. – 280 с.
135. Вівчарик М. М., Карабанов М. М. Україна етнонаціональна: від етногенезу до суверенної держави: Навчальний посібник / М. М. Вівчарик, М. М. Карабанов. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2003. – 217 с.
136. Вівчарик М. М., Падалка С. В. Україна в етнонаціональному вимірі / М. М. Вівчарик, С. В. Падалка / За ред. П. П. Панченка. – К., 1999. – 136 с.
137. Вівчарик М. М. та ін. Українська нація: шлях до самовизначення / М. М. Вівчарик, П. П. Панченко, В. І. Чмихова. – К.: Вища школа, 2001. – 288 с.

138. Вільсон Е., Якушик В. Політичні організації в Україні / Е. Вільсон, В. Якушик // Сучасність. – 1992. – № 5. – С. 160-165.
139. Він спалахнув смолоскипом... (Спогади... спогади... спогади). – Львів: Джерело, Дубно: Дубен, 1999. – 79 с.
140. Вітковська В. М. Турбота партії про зростання життєвого рівня трудящих в період розвинутого соціалізму / В. М. Вітковська // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 80. – К., 1976. – С. 109-114.
141. Возгрин В. Е. Исторические судьбы крымских татар / В. Е. Возгрин. – М.: Мысль, 1992. – 448 с.
142. Войналович В. А. Етноконфесійні процеси у Криму ХХ століття: Історіографія проблеми / В. А. Войналович // Наук. записки Ін-ту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – Вип. 23. – К., 2003. – С. 216-234.
143. Волобуев О. В. Крымскотатарский вопрос по документам ЦК КПСС (вторая половина 50-х – середина 80-х гг. ХХ в.) / О. В. Волобуев // Отечественная история. – 1994. – № 1. – С. 157-158.
144. Воронкін О. Ф., Литвиненко В. Ф. Про діяльність парторганізацій України в справі атеїстичного виховання молоді (1959-1970 рр.) / О. Ф. Воронкін, В. Ф. Литвиненко // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 71. – К., 1975. – С. 73-78.
145. Гайдар Е. Т. Гибель империи. Уроки для современной России / Е. Т. Гайдар. – М., 2006. – 314 с.
146. Гайдуков Л. Ф., Белявская О. Н. О совершенствовании работы Советов народных депутатов Украины с письмами и заявлениями трудящихся в годы десятой п'ятилітки / Л. Ф. Гайдуков, О. Н. Белявская // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 138. – К., 1986. – С. 45-51.
147. Галас В. І. Національна ідея та проблеми становлення української держави / В. І. Галас // Міжетнічні відносини на Закарпатті: стан, тенденції і шляхи поліпшення: Матеріали науково-практичної конференції / Під

- загальною редакцією П. В. Токаря. – Ужгород: Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ управління у справах преси та інформації, 2001. – С. 57-63.
148. Галас В. І., Поп І. І. Закарпаття в контексті європейської політичної історії ХХ століття (історіософські роздуми) / В. І. Галас, І. І. Поп. – Ужгород: Патент, 1995. – 78 с.
149. Галамай С. Боротьба за визволення України. 1929-1989 / С. Галамай. – Репр. вид. – Львів: Каменярь, 1993. – 343 с.
150. Галкіна Н. М. Партійне керівництво впровадженням досягнень науки і передового досвіду у сільськогосподарське виробництво / Н. М. Галкіна // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 81. – К., 1976. – С. 102-109.
151. Галюк В. Г. Деякі питання партійного керівництва масово-політичною роботою серед колгоспного селянства / В. Г. Галюк // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 83. – К., 1976. – С. 96-100.
152. Гарань О. В. Від створення Руху до багатопартійності / О. В. Гарань. – К.: Знання, 1992. – 47 с.
153. Гарань О. В. Убити Дракона. З історії Руху та нових партій України / О. В. Гарань. – К.: Либідь, 1993. – 196 с.
154. Гаркуша Л. А. и др. О повышении роли профсоюзов в изучении рабочими ленинского теоретического наследия и документов партии (1971-1980 гг.) / Л. А. Гаркуша, В. Г. Поставной, В. Н. Докашенкно // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 128. – К., 1984. – С. 9-14.
155. Гелей С. Д., Кондратюк В. А. Формы и методы работы партийных организаций Украины по военно-патриотическому воспитанию студенческой молодежи (1966-1971 гг.) / С. Д. Гелей, В. А. Кондратюк // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 88. – К., 1977. – С. 52-59.
156. Гирло В. Н., Мокрый В. Г. Партийное руководство развитием научно-технического творчества молодежи в период развитого социализма (На

- материалах України) / В. Н. Гирло, В. Г. Мокрый // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 107. – К., 1980. – С. 74-80.
157. Голиков С. З., Сурин А. А. Из опыта работы Компартии Украины по формированию резерва идеологических кадров (1966-1970 гг.) / С. З. Голиков, А. А. Сурин // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 100. – К., 1979. – С. 61-68.
158. Головенько В. А., Корнієвський О. А. Український молодіжний рух: історія та сьогодення. – К.: Наукова думка, 1994. – 111 с.
159. Голубець М. Народний Рух України: Львівщина. Рік перший / М. Голубець. – Львів: ПОЛІІ, 1998. – 32 с.
160. Гончаренко Л. Г. Деятельность партийных организаций Донбасса по развитию и совершенствованию массовых форм пропаганды в годы восьмой пятилетки / Л. Г. Гончаренко // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 95. – К., 1978. – С. 30-37.
161. Гончаренко Н. И., Палферов В. В. Из опыта парторганизаций вузов Украины по патриотическому и интернациональному воспитанию студентов на героических традициях советского народа / Н. И. Гончаренко, В. В. Палферов // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 140. – К., 1986. – С. 59-63.
162. Гончарук Б. Д. Партійне керівництво діяльністю радгоспів-технікумів / Б. Д. Гончарук // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 81. – К., 1976. – С. 61-66.
163. Гончарук Г. І. Народний Рух України: Історія / Г. І. Гончарук. – Одеса: Астропринт, 1997. – 378 с.
164. Гончарук Г. І., Шановська О. А. Національна ідея і Народний Рух України / Г. І. Гончарук, О. А. Шановська. – Одеса: Астропринт, 2004. – 170 с.
165. Горак В. В., Коляда В. М. Підвищення керівної ролі КПРС у комуністичному вихованні молоді – закономірність розвинутого

- соціалістичного суспільства / В. В. Горак, В. М. Коляда // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 70. – К., 1974. – 3-8.
166. Горбачов О. Я., Турченко В. П. КПРС на чолі науково-технічного прогресу / О. Я. Горбачев, В. П. Турченко // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 68. – К., 1974. – С. 7-12.
167. Гордиенко Л. И., Шибко В. Я. Гуманистическая направленность политики КПСС в условиях научно-технической революции как отражение социалистического образа жизни (На материалах Украинской ССР) Л. И. Гордиенко, В. Я. Шибко // Вып. 103. – К., 1979. – С. 114-120.
168. Горелов М. Є., Моця О. П., Рафальський О. О. Цивілізаційна історія України / М. Є. Горелов, О. П. Моця, О. О. Рафальський. – К.: ТОВ УВПК «ЕксОб», 2005. – 632 с.
169. Городяненко В. Г. Некоторые вопросы деятельности партийных организаций Украины по интернациональному воспитанию рабочей молодежи в годы восьмой п'ятилітки / В. Г. Городяненко // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 105. – К., 1980. – С. 45-49.
170. Городяненко В. Г., Макаров Г. П., Богомаз К. Е. Об использовании социологических исследований в идейно-воспитательной работе (На материалах партийных организаций Украины, 1966-1980 гг.) / В. Г. Городяненко, Г. П. Макаров, К. Е. Богомаз // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 128. – К., 1984. – С. 113-118.
171. Готун Н. Е. Деятельность партийных организаций по подготовке и переподготовке кадров и актива ВЛКСМ (1966-1-71 гг.) / Н. Е. Готун // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 91. – К., 1977. – С. 45-50.
172. Гребенюк В. В. З досвіду роботи Харківської і Донецької обласних партійних організацій по добору і розстановці партійно-господарських кадрів на підприємствах важкої промисловості (1966-1970 рр.) / В. В. Гребенюк // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 83. – К., 1976. – С. 85-88.

173. Гребенюк В. В. О подборе и расстановке хозяйственных кадров промышленных предприятий в годы восьмой п'ятилітки / В. В. Гребенюк // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 108. – К., 1980. – С. 30-36.
174. Григорян Л. А. Советы – органы власти и народного самоуправления / Л. А. Григорян – М.: “Юридическая литература, 1965 – 236 с.
175. Григорян Л. А. Народовластие в СССР / Л. А. Григорян – М.: Юридическая література, 1972 – 296 с.
176. Гриневич В.А., Даниленко В.М., Кульчицький С.В., Лисенко О.Є. Радянський проект для України // Україна і Росія в історичній ретроспективі. – В 3 т. – Т. 2. Радянський проект для України. – К., 2004. – 560 с.
177. Гринів О. Україна і Росія: партнерство чи протистояння? (Етнополітологічний аналіз) / О. Гринів. – Львів: Ін-т народознавства НАН України, 1997. – 384 с.
178. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ – ХХ ст. – К.: Генеза, 2000. – 360 с.
179. Грищенко В. Українська національна ситуація на тлі горбачовської «перебудови» / В. Грищенко // Сучасність. – 1988. – №2. – С. 83-91.
180. Губогло М. Н., Червонная С. М. Крымскотатарское национальное движение. – В 2 т. – М.: Центр по изучению межнац. отношений, 1992. – Т. 1: История, проблемы, перспективы. – 331 с.
181. Гурбич А. Н. Из опыта работы партийных организаций по совершенствованию интернациональных связей трудовых коллективов братских республик в условиях развитого социализма (На материалах партийных организаций Донбасса) / А. Н. Гурбич // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 105. – К., 1980. – С. 79-82.
182. Гусак А. А., Репрынцев Ф. С. Деятельность КПСС по укреплению социально-политических основ советского образа жизни / А. А. Гусак, Ф. С. Репрынцев // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 103. – К., 1979. – С. 28-33.

183. Данілов А. Український флот: біля джерел відродження / А. Данілов. – К.: Вид-во ім. О. Теліги, 2000. – 340 с.
184. Данилюк Ю. З., Бажан О. Г. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. ХХ ст.). – К.: Рідний край, 2000. – 616 с.
185. Демчук В. С., Ясыр Н. Д. Из опыта партийного руководства социалистическим соревнованием трудовых коллективов промышленных предприятий Украины в годы десятой п'ятилітки / В. С. Демчук, Н. Д. Ясыр // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 141. – К., 1986. – С. 52-58.
186. Дем'янов Г. С. XXIV з'їзд КПРС про підвищення провідної ролі робітничого класу в умовах розвинутого соціалізму / Г. С. Дем'янов // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 73. – К., 1975. – С. 3-12.
187. Денисов А. Ф. Социалистическое соревнование как метод вовлечения масс в управление производством (На примере деятельности парторганизаций Украины в 1966-1970 гг.) / А. Ф. Денисов // Науч. труды по истор. КПСС. – Вып. 102. – К., 1979. – С. 99-107.
188. Джемільов М. Кримські татари в Москві. Літо 1987 року / М. Джемільов // Кримські студії. – 2002. – № 5-6. – С. 136-205.
189. Джемилев М. Национально-освободительное движение крымских татар / М. Джемилев // Кримські татари: Історія і сучасність (До 50-річчя депортації кримськотатарського народу) // Матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, 13-14 травня 1994 р.). – К.: Інститут національних відносин і політології НАН України, 1995. – С. 5-20.
190. Джос Ф. Х. До питання про партійне керівництво підвищенням виробничої активності робітничої молоді (1966-1971 рр.) / Ф. Х. Джос // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 70. – К., 1974. – С. 134-139.
191. Дмитроченко М. Ф. Внедрение в сельскохозяйственное производство достижений науки, рационализаторов и изобретателей (1965-1970 гг.) / М. Ф. Дмитроченко // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 108. – К., 1980. – С. 83-89.

192. Дмитрук В. І. Громадський рух за легалізацію Української греко-католицької церкви в контексті подій в Чехословаччині 1968 року / В. І. Дмитрук // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. – Вип. 10. – К., 2000. – С. 506-520.
193. Дмитрук В. І. Зростання напруженості в українському суспільстві у світлі подій 1968 р. в ЧССР / В. І. Дмитрук // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. – Вип. 14.– К., 2001. – С. 385-400.
194. Дмитрук В. І. Зростання негативних настроїв в середовищі політичної еліти України в зв'язку з подіями 1968 р. в Чехословаччині (на прикладі кримінальної справи М. С. Ліхцова) / В. І. Дмитрук // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. – Вип. 7. – К.: Рідний край, 1999. – С. 322-326.
195. Дмитрук В. І. Нелегальна інформаційна мережа в Чехословаччині та її вплив на формування опозиційних настроїв в Україні (кінець 60-х – початок 70-х рр.) / В. І. Дмитрук // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2000. – № 2-4. – С. 525-532.
196. Дмитрук В. І. Перший секретар ЦК КПУ П.Ю.Шелест в чехословацьких подіях 1968 року / В. І. Дмитрук // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. – Вип. 12. – К.: Рідний край, 2001. – С. 70-79.
197. Дмитрук В. І. ”Празька весна” та її вплив на релігійні процеси в Україні на рубежі 60 –70-х рр. / В. І. Дмитрук // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. – Вип. 9. – К.: Рідний край, 1999. – С. 288-298.
198. Дмитрук В. І. Шляхи розповсюдження об'єктивної інформації про події 1968 року в Чехословаччині та реакція українського суспільства / В. І. Дмитрук // Наукові записки: Збірник. – Вип. 9. – К.: ІІ і ЕНД, Полтава: АСМІ, 1999. – С. 200-204.
199. Додонов А. Ф. Влияние рабочих на дела трудовых коллективов через специальные общие органы общественного управления производством в 60 –

- 80-е годы / А. Ф. Додонов // Нова парадигма. – Вип. 16. – Запоріжжя, 2000. – С. 126-140.
200. Додонов А. Ф. Динамика развития рабочего класса в 60 – 80-е годы // Актуальные проблемы развития общественной мысли и практики управления. Сборник научных трудов / А.Ф.Додонов // Международный ин-т гос. и муницип. упр-я. – Вып. 1. – Запорожье: РИП “Видавец”, 1995. – С. 105-117.
201. Додонов О. Ф. Діяльність робітників-депутатів у 60-ті – 80-ті роки: досвід і проблеми / О. Ф. Додонов // Культурологічний вісник / Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпряни. – Вип. 6. – Запоріжжя, 2000. – С. 27-34.
202. Додонов О. Ф. До питання про представництво робітників у керівних партійних органах у 60 – 80-ті рр. / О. Ф. Додонов // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. – 2000. – № 3. – С. 168-171.
203. Додонов О. Ф. Криза у ВЛКСМ і крах ілюзій про неухильне зростання політичної активності робітників-комсомольців / О.Ф.Додонов // Бористен. – 2000. – № 11. – С. 21-22.
204. Додонов О. Ф. Маніпулювання поведінкою робітників у ході виборів і регламентація їхнього представництва у депутатському корпусі СРСР у 60 – 80-ті роки / О. Ф. Додонов // Вісник Запорізького юридичного інституту. – 2000. – № 4. – С. 259-266.
205. Додонов А. Ф. Некоторые аспекты формирования политического сознания молодых рабочих (60 – 80-е годы) / А. Ф. Додонов // Проблемы формирования исторического сознания советской молодежи. Сборник научных трудов. – Вып. 1. – Москва-Запорожье: Изд-во АПН СССР, 1990. – С. 27-41.
206. Додонов А. Ф. Политическое поведение рабочих в 1961 – 1991 гг. / А. Ф. Додонов. – Запорожье: РИП “Видавец”, 2000. – 212 с.

207. Додонов О. Ф. Представництво робітників в Радах у 60 – 80-ті роки / О.Ф.Додонов // Гуманітарний журнал. – 2000. – № 4. – С. 49-54.
208. Додонов А. Ф. Причины и последствия снижения политической активности советских рабочих в 60-е – 80-е годы / А. Ф. Додонов // Актуальні проблеми розвитку суспільної думки і практики управління: Зб. наук. праць / Запорізький ін-т держ. та муніцип. упр-ня. – Випуск 5. Доповіді учасників Міжнародної наукової конференції “Влада та культура”, Запоріжжя, 21-22 квітня 1999 р. У 2 ч. – Ч. 1. – Запоріжжя: РВП “Видавець”, 1999. – С. 135-140.
209. Додонов А. Ф. Рецессия политической активности рабочих СССР. 1961-1985 гг. / А. Ф. Додонов. – Запорожье: РИП “Видавець”, 1998. – 302 с.
210. Додонов А. Ф. Роль партийных и комсомольских организаций в привлечении молодого поколения рабочего класса к общественно-политической деятельности / А. Ф.Додонов // Актуальные вопросы теории и методики воспитания подрастающего поколения. Сборник научных трудов. – Вып. 2. – Запорожье: Изд-во АПН СССР, 1989. – С. 3-17.
211. Додонов О. Ф. Участь робітників у діяльності окремих органів громадського управління виробництвом у 60 – 80-х роках ХХ ст. / О. Ф. Додонов // Наукові праці. – Том VIII. Історичні науки. Національний університет “Києво-Могилянська Академія”. Миколаївська філія. – Миколаїв: Видавництво МФ НаУКМА, 2000. – С. 138-145.
212. Додонов О. Ф. Чи були радянські робітники господарями виробництва у 60 – 80-ті роки? / О. Ф. Додонов // Бористен. – 2000. – № 5. – С. 19-20.
213. Додонов О. Ф. Чи потрібні державній владі добровільні помічники? (Про участь робітників у реалізації державних функцій через громадські формування при Радах у 60 – 80-ті роки) / О. Ф. Додонов // Вісник Запорізького юридичного інституту. – Запоріжжя: ЗЮІ МВС України. – 1999. – № 4. – С. 242-253

214. Докашенко В. М. До питання подальшої видозміни методу політичного керівництва профспілками у 1970 - 1980-ті роки / В. М. Докашенко // Нариси досліджень у галузі гуманітарних наук в педвузі. Збірник наукових та науково-методичних праць. – Вип. 2. – Т. 1. – Горлівка: ГДПШМ, 1996. – С. 25-29.
215. Докашенко В. М. Критика фальсифікації ролі профспілок в управлінні державою (70-ті – 80-ті рр.) / В. М. Докашенко // Вісник Запорізького юридичного інституту. – 1999. – № 2. – С. 34 -38.
216. Докашенко В. М. Принцип науковості в партійному керівництві профспілками: ілюзії та реалії / В. М. Докашенко // Нариси досліджень у галузі гуманітарних наук в педвузі. Збірник наукових та науково-методичних праць. Вип. II. – Горлівка: ГДПШМ, 1997. – С.18-23.
217. Докашенко В. М. Профспілки і тоталітаризм. Проблема профспілкового членства 70-х - 80-х рр. / В. М. Докашенко // Борисфен. Літературно-мистецький, публіцистичний та науково-популярний щомісячник. – 1998. – № 10 . – С. 5-6
218. Докашенко В. М. Профспілки України на початковій стадії багатопартійності / В. М. Докашенко // Нариси досліджень у галузі гуманітарних наук в педвузі. Збірник наукових та науково-методичних праць. – Вип. III. – Горлівка: ГДПШМ, 1997. – С. 18-23.
219. Докашенко В. М. Сутність та внутрішня структура стилю партійного керівництва профспілками / В. М. Докашенко // Нариси досліджень у галузі гуманітарних наук в педвузі. Збірник наукових та науково-методичних праць. Випуск IV. Том I. – Горлівка: ГДПШМ, 1998. – С. 311-317.
220. Дорошко М. С. Номенклатура: керівна верхівка радянської України 1917-1938 рр.) / М.С. Дорошко. – К.: Ніка-Центр, 2008. – 368 с.
221. Драч В. Народ і партія єдині? / В. Драч // Вітчизна. – 1991. – № 7. – С. 129-136.

222. Дубовиков И. К. и др. О работе вузовских комсомольских организаций по воспитанию студенческой молодежи на революционных, боевых и трудовых традициях в процессе общественно полезного труда / И. К. Дубовиков, А. Ф. Липовской, Г. Г. Антипенко // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 140. – К., 1986. – С. 63-68.
223. Евселевский Л. И., Загоруй И. С. Деятельность партийных организаций Украины по повышению роли трудовых коллективов в интернациональном воспитании молодежи / Л. И. Евселевский, И. С. Загоруй // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 141. – К., 1986. – С. 76-82.
224. Евселевский Л. И., Невмержицкий Н. М. О деятельности Коммунистической партии Украины по трудовому воспитанию рабочей молодежи / Л. И. Евселевский, Н. М. Невмержицкий // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 107. – К., 1980. – С. 61-67.
225. Економічна історія України / М. О. Уперенко, Е. А. Кузнєцов, Г. К. Парієнко, Т. Х. Коломійчук, Л. В. Петришина, В. О. Мамонова. – Х.: ТОВ «Одисей», 2005. – 496 с.
226. Жуков Т. И., Алексеев Ю. Н. Коммунистическая партия – организатор шефской помощи рабочего класса колхозному крестьянству (1965-1977 гг.) / Т. И. Жуков, Ю. Н. Алексеев // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 94. – К., 1978. – С. 88-97.
227. Жуков Т. И., Боднар Т. И. Партийное руководство шефской помощью и техническим творчеством на селе (1966-1970 гг.) / Т. И. Жуков, Т. И. Боднар // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 87. – К., 1977. – С. 26-30.
228. Жулинський М. Запізніле повернення (Пам'яті В.Стуса) / М. Жулинський // Літ. Україна. – 1989. – 30 листоп.
229. Журавський В. С. та ін. Політична еліта України: теорія і практика трансформації / В. С. Журавський, О. Ю. Кучеренко, М. І. Михальченко. – К.: Логос, 1998. – 264 с.

230. Заграй З. І. Діяльність партійних організацій України по розвитку побутового обслуговування трудящих (1966-1970 рр.) / З. І. Заграй // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 80. – К., 1976. – С. 115-123.
231. Зайцев Ю. Д. Дисиденти: Опозиційний рух 60 – 80-х рр. / Ю. Д. Зайцев // Сторінки історії України ХХ століття. – К.: Либідь, 1992. – С. 195-235.
232. Закусило О. М. З досвіду роботи Чернівецької обласної партійної організації по добору, розстановці і вихованню партійних і радянських кадрів (1971-1975 рр.) / О. М. Закусило // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 83. – К., 1976. – С. 53-60.
233. Залізко В. О. Висвітлення в пресі питань партійного керівництва діяльністю комсомольських організацій по комуністичному вихованню молоді (1966-1971 рр.) / В. О. Залізко // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 70. – К., 1974. – С. 119-128.
234. Залізко В. О. Роль преси Української РСР у мобілізації молоді на боротьбу за технічний прогрес (1966-1970 рр.) / В. О. Залізко // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 68. – К., 1974. – С. 25-34.
235. Замская Н. Б. Об использовании партийными организациями Донбасса героико-патриотических традиций в формировании у рабочей молодежи советской общенациональной гордости (1959-1970 гг.) Н. Б. Замская // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 107. – К., 1980. – С. 11-16.
236. Зан М. П. Етнополітична ситуація на Закарпатті 1989 – 1991 років (воля народу чи протистояння еліт?) / М. П. Зан // Carpathica-Carpatika: Політичні партії і вибори в Україні та країнах Центральної і Південно-Східної Європи. – Ужгород, 2002. – Вип. 16. – С. 140 – 166.
237. Зан М. П. Демографічні чинники етнічних процесів на Закарпатті 90-х років ХХ ст. / М. П. Зан // Carpathica-Carpatika: Проблеми вітчизняної і зарубіжної історії з найдавніших часів до наших днів. Ювілейний збірник на

- пошану доктора історичних наук, професора Василя Івановича Худанича. – Ужгород, 2002. – Вип. 14. – С. 213 – 227.
238. Зан М. П. Дослідження основних аспектів етнічних процесів на Закарпатті в 90-ті рр. ХХ ст. через призму контент-аналізу обласної преси / М. П. Зан // *Carpatika – Карпатика: Актуальні проблеми політичного та етнокультурного розвитку Карпатського регіону в ХІХ – ХХ століттях.* – Ужгород, 2001. – Вип. 10. – С. 211 – 234.
239. Зан М. П. Соціально–політичне та культурне життя етнонаціональних меншин Закарпаття 90-х років ХХ ст. (Історичний аспект) / М. П. Зан // *Carpatika – Карпатика: Проблеми історії та етнографії України.* – Ужгород, 2001. – Вип. 11. – С. 211 – 225.
240. Затулко В. К. Деятельность КПСС по повышению благосостояния трудящихся – важное условие совершенствования социалистического образа жизни / В. К. Затулко // *Науч. труды по истории КПСС.* – Вып. 103. – К., 1979. – С. 108-114.
241. Захарова Л. М. Из опыта совершенствования партийными организациями Украины устной политической агитации и усиления ее роли в коммунистическом воспитании рабочих угольной промышленности (1966-1970 гг.) / Л. М. Захарова // *Науч. труды по истории КПСС.* – Вып. 95. – К., 1978. – С. 17-23.
242. Захарова Л. М., Попова Л. А. Деятельность Компартии Украины по повышению роли трудовых коллективов в формировании советского образа жизни (1966-1970 гг.) / Л. М. Захарова, Л. А. Попова // *Науч. труды по истории КПСС.* – Вып. 103. – К., 1979. – С. 87-92.
243. Зінченко Ю. Кримські татари: Історичний нарис / Ю. Зінченко. – К.: Голов. спеціаліз. редак. літ-ри мовами нац. меншин, 1998. – 205 с.
244. Златопольський Д. Д. От Советов 1905 г. к Советам общенародного государства / Д. Д. Златопольський – М.: Политиздат, 1980. – 100 с.

245. Іваничук Р., Комаринець Т. Нарис історії «Просвіти» / Р. Іваничук, Т. Комаринець. – Львів-Краків-Париж: Просвіта. – 1993. – Ч.1 – 232 с.
246. Иващенко Е. Н., Тарасов Г. П. Партийное руководство повышением культурно-технического уровня тружеников сельского хозяйства (На материалах Украины) / Е. Н. Иващенко, Г. П. Тарасов // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 106. – К., 1980. – С. 41-45.
247. История России: XX век. – В 2 т. – Т. 2: 1939-2007. – М.: Астрель: АСТ, 2009. – 829 с.
248. Історія України: Курс лекцій: у 2 кн. – Кн. 2: XX століття / Л. Г. Мельник, В. Ф. Верстюк, М. В. Демченко та ін. – К.: Либідь, 1992. – 464 с.
249. Історія України: навчальний посібник / В. Ф. Верстюк, О. В. Гарань, О. І. Гуржій та ін. / Під ред. В. А. Смолія. – К.: Альтернативи, 1997. – 424 с.
250. Історія України: нове бачення / В. Ф. Верстюк, О. В. Гарань, В. М. Даниленко та ін. – У 2-х т. – К.: Либідь, 1996. – Т. 2. – К.: Україна, 1996. – 494 с.
251. Історична наука: термінологічний і понятійний довідник. – К.: Вища школа, 2002. – 430 с.
252. Казанцев А. Н., Загородняя Т. А. Деятельность партийных организаций Украины по повышению трудовой и общественно-политической активности молодежи в условиях развитого социализма / А. Н. Казанцев, Т. А. Загородняя // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 107. – К., 1980. – С. 54-61.
253. Камінський А. На перехідному етапі. «Гласність», «перебудова» і «демократизація» на Україні / А. Камінський. – Мюнхен, 1990. – 632 с.
254. Камінський А. Яка орієнтація? / А. Камінський // Сучасність. – 1981. – С. 34-42.
255. Камчугова И. Д. Печать – активный помощник партийных организаций в осуществлении трудового воспитания молодежи / И. Д.

- Камчугова // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 107. – К., 1980. – С. 103-108.
256. Кандренков А. А. Доверие, уважение, требовательность / А. А. Кандренков. – М.: Знание, 1978. 64 с.
257. Кандренков А. А. Ключевое звено партийного руководства / А. А. Кандренков. – М.: Политиздат, 1976. – 191 с.
258. Капитонов И. В. Развитие активности трудящихся, укрепление дисциплины, совершенствование стиля работы – актуальные задачи первичных партийных организаций / И. В. Капитонов. – М.: Политиздат, 1983. – 32 с.
259. Капустян И. К., Хаценков Г. Ф. Важное звено организаторской деятельности партии на селе / И. К. Капустян, Г. Ф. Хаценков. – М.: Политиздат, 1985. – 64 с.
260. Карасик Г. А. Роль перспективных комплексных планов в совершенствовании работы партийных организаций вузов по коммунистическому воспитанию студентов (Из опыта работы парторганизации Львовского медицинского института в период между XXIV и XXV съездами КПСС) / Г. А. Карасик // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 88. – К., 1977. – С. 72-80.
261. Каппелер А. Мала історія України / А. Каппелер. – К.: К.І.С., 2007. – 264 с.
262. Кара-Мурза С. Советская цивилизация. От великой победы до наших дней / С. Кара-Мурза. – М.: Алгоритм, 2007. – 320 с.
263. Кара-Мурза С. Советская цивилизация от великой победы до наших дней / С. Кара-Мурза. – М.: Алгоритм, 2002. – 688 с.
264. Касьянов Г. Незгодні Українська інтелігенція в русі опору 1960-х – 80-х років / Г. Касьянов. – К.: Либідь, 1996. – 224 с.
265. Кафарський В. І. Комунізм і український національно-визвольний рух / В. І. Кафарський. – Івано-Франківськ: Плай, 2002. – 832 с.

266. Качківський М. М., Шавлович Г. Г. Діяльність партійних організацій України по підвищенню рівня науково-технічних знань трудящих у період між XXIV і XXV з'їздами КПРС / М. М. Качківський, Г. Г. Шавлович // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 85. – К., 1976. – С. 90-98.
267. Кашуба Л. О. Виховання сільської молоді на трудових традиціях у період будівництва комунізму: (На матеріалах Одеської, Кримської, Миколаївської, Херсонської областей) / Л. О. Кашуба // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 31. – К., 1969. – С. 105-113.
268. Кватира М. М., Шкварець В. П. Із історії шефської допомоги міст України в інтенсифікації колгоспного виробництва (1959-1970 рр.) / М. М. Кватира, В. П. Шкварець // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 81. – К., 1976. – С. 109-115.
269. Київська весна / Упоряд. і ред. О. Шевченко. – К.: Вид-во ім. О. Теліги, 2005. – 456 с.
270. Кирюшко М. І., Бойцова О. Є. Іслам в Криму: релігійна самоідентифікація кримськотатарського народу / М. І. Кирюшко, О. Є. Бойцова. – К.: Світогляд, 2005. – 299 с.
271. Кладина М. А., Остапенко И. М. О деятельности парторганизаций Украины по идейно-политическому воспитанию студенческой молодежи (1966-1970 гг.) / М. А. Кладина, И. М. Остапенко // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 110. – К., 1981. – С. 3-9.
272. Клейнер І. Національні проблеми останньої імперії (національне питання в СРСР очима радянських дисидентів) / І. Клейнер. – Париж, 1978. – 407 с.
273. Коба Н. Г. Партийное руководство деятельностью комсомола Украины по развитию трудовой активности сельской молодежи в 1976-1981 гг. / Н. Г. Коба // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 138. – К., 1986. – С. 108-115.

274. Коба Н. Г., Санжаровский В. Н. О деятельности партийных организаций Украины по патриотическому и интернациональному воспитанию сельской молодежи на основе революционных, боевых и трудовых традиций партии и народа (1976-1981 гг.) / Н. Г. Коба, В. Н. Санжаровский // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 140. – К., 1986. – С. 55-59.
275. Кобко Г. Л. Розвиток національних культур: діалектика інтернаціоналізації та суверенітету / Г. Л. Кобко // Філософська і соціологічна думка. – 1989. – №7. – С. 11-19.
276. Ковалевська Р. К. З досвіду соціалістичного змагання серед молоді Львівщини в період комуністичного будівництва / Р. К. Ковалевська // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 66. – К., 1974. – С. 129-132.
277. Коваль В. «Давайте поговоримо відверто...»: «Персональна справа» члена Сп. письм. України В. Іванисенка / В. Коваль // Дніпро. – 1991. – № 10. – С. 163-170.
278. Коваль В. «Ласкаво прошу дозволити мені відбути замість нього ув'язнення...»: (Про письм. М.Лукаша) / В. Коваль // Дніпро. – 1991. – № 11-12. – С. 197-204.
279. Коваль В. «Я ніколи не належав ні до яких ворожих груп...»: Персональна справа В. Захарченка / В. Коваль // Дніпро. – 1991. – № 9. – С. 162-172.
280. Ковтун В. Історія Народного Руху України / В. Ковтун. – К.: Генеза, 1995. – 395 с.
281. Козлова Н. Н. Совершенствование форм и методов партийного руководства кафедрами общественных наук вузов Украины в период между XXIII-XXIV съездами КПСС / Н. Н. Козлова // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 95. – К., 1978. – С. 56-65.

282. Козюбра М. Державна влада: межі здійснення та форма організації (політико-правні аспекти) / М. Козюбра // Українське право. – 1995. – № 1. – С. 11.
283. Колбин Г. В., Пономарев Л. Н. Новаторство и творчество миллионов / Г. В. Колбин, Л. Н. Пономарев. – М.: Знание, 1972. – 32 с.
284. Колесниченко В. О. Здійснення Компартією України ленінських принципів матеріальної заінтересованості в колгоспному виробництві (1961-1970 рр.) / В. О. Колесниченко // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 80. – К., 1976. – С. 93-99.
285. Кондратюк В. О., Бадак В. П. З досвіду роботи партійних організацій західних областей України по патріотичному вихованню молоді на героїчних традиціях і пам'ятках радянського народу (1966-1971 рр.) / В. О. Кондратюк, В. П. Бадак // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 84. – К., 1976. – С. 105-114.
286. Кондратюк Л. Ф. и др. О деятельности Компартии Украины по интернациональному воспитанию рабочего класса в процессе развития социалистической экономической интеграции / Л. Ф. Кондратюк, Л. Л. Прокопенко, Д. Н. Голубчик // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 128. – К., 1984. – С. 43-48.
287. Кононенко В. В. Настрої населення України в умовах повоєнної декларативної радянської демократії / В. В. Кононенко // Наук. зап. Вінницьк. держ. пед. ун-ту імені Михайла Коцюбинського. Вип. VI. Серія: Історія: Зб. наук. праць. – Вінниця, 2003. – С.75-80.
288. Кононенко В. В. Підвищення соціальної активності та наростання критичних настроїв серед населення УРСР у повоєнний період / В. В. Кононенко // Наук. зап. Вінницьк. держ. пед. ун-ту імені Михайла Коцюбинського. Вип. VII. Серія: Історія: Зб. наук. праць. – Вінниця, 2004. – С.67-71.
289. Копейчиков В. В. Правовые акты местных органов государственной власти и управления / В. В. Копейчиков. – М., Госюриздат, 1956. – 112 с.

290. Копейчиков В. В. Механизмы Советского государства / В.В. Копейчиков – М., “Юридическая литература”, 1968. – 216 с.
291. Коренчук Є. М., Юрій Є. І. Партійне керівництво соціалістичним змаганням сільських механізаторів (1966-1970 рр.) / Є. М. Коренчук, Є. І. Юрій // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 83. – К., 1976. – С. 65-72.
292. Корієвський О. А., Якушик В. М. Молодіжний рух та політичні об’єднання в сучасній Україні / О. А. Корієвський, В. М. Якушик. – К.: Київське братство, 1997. – 130 с.
293. Кормич А. И. Партийное руководство Советами народных депутатов / А. И. Кормич // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 100. – К., 1979. – С. 19-25.
294. Корнієнко М. І. Правове становище відділів та управлінь виконачих комітетів місцевих Рад / М. І. Корнієнко – К.: “Наукова думка”, 1973. – 144 с.
295. Короед Е. С. Развитие движения за коммунистическое отношение к труду в сельском хозяйстве / Е. С. Короед // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 94. – К., 1978. – С. 121-126.
296. Король І. Ф. Воспитание студенческой молодежи на примере жизни и деятельности В.И.Ленина (Из опыта работы Ужгородского университета) / І. Ф. Король // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 110. – К., 1981. – С. 16-20.
297. Коропецький І. Економічна спільнота і національна суверенність / І. Коропецький // Сучасність. – 1989. – №10. – С. 57-65.
298. Кос В. І. Втілення ленінських принципів критики і самокритики в діяльності КПРС / В. І. Кос // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 75. – К., 1975. – С. 16-23.
299. Костюковский В. Кузбасс: жаркое лето 1989 года: Хроника. Документы. Впечатления очевидца. Размышления публициста / В. Костюковский. – М.: Мысль, 1990. – 187 с.

300. Котенко В. А. Борьба партийных организаций Украины за повышение эффективности производства, рост производительности труда в промышленности (1976-1976 гг.) / В. А. Котенко // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 98. – К., 1979. – С. 37-43.
301. Коханова О. Дисидентський рух в 60 – 70-х рр. / О. Коханова // Україна: Короткі нариси з історії. – К., 1992. – С. 124-141.
302. Кравец В. Н., Клепиков А. И. Испытанная школа закалки будущих специалистов / В. Н. Кравец, А. И. Клепиков // Коммунист Украины. – 1981. – № 8. – С. 54-61.
303. Кравець І. С. XXIV з'їзд КПРС про основні галузі національних відносин на сучасному етапі / І. С. Кравець // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 56. – К., 1972. – С. 42-56.
304. Кравців Б. Прогресування русифікації в Українській РСР / Б. Кравців // Сучасність. – 1972. – № 10 (142). – С. 67-74.
305. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ століття / Б. Кравченко. – К., 1997.
306. Красиловець Н. П. Парти́йне керівництво діяльністю комсомолу щодо підвищення виробничої кваліфікації молоді / Н. П. Красиловець // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 70. – 1974. – С. 129-133.
307. Крачковский Б. П. Партийное руководство деятельностью комсомольских организаций по укреплению совхозов рабочими кадрами (На материалах парторганизаций УССР, 1965-1980 гг.) / Б. П. Крачковський // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 136. – К., 1986. – С. 102-108.
308. Кретьова Э. Б., Спиридонова Д. С. Конституция СССР – мощное оружие КПСС в коммунистическом воспитании трудящихся / Э. Б. Кретьова, Д. С. Спиридонова // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 103. – К., 1979. – С. 34-40.

309. Кривдіна І. Б. З історії правозахисного руху в Україні / І. Б. Кривдіна // Науковий вісник Ізмаїльського державного педагогічного інституту. – Ізмаїл, 2001. – Вип. 10. – С. 11-13.
310. Кривдіна І. Б. Дисиденти-правозахисники в боротьбі за незалежність України (остання чверть ХХ століття) / І. Б. Кривдіна // Записки історичного факультету. – Одеса: Друк, 2001. – Вип. 11. – С. 292-298.
311. Кривдіна І. Б. Інтелігенція в дисидентському русі 1960 - 80-х років в Україні / І. Б. Кривдіна // Інтелігенція і влада: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. 22 – 23 жовтня 1999 року. – Одеса: Астропринт, 1999. – С. 58-60.
312. Кривдіна І. Б. Національне питання та проблема прав людини в програмових документах УГГ, УГС та НРУ / І. Б. Кривдіна // Народний рух України: місце в історії та політиці: Матеріали Четвертої Всеукраїнської наукової конференції. 14 – 15 вересня 2000 р. – Одеса: Астропринт, 2000. – С. 65-67.
313. Кривдіна І. Б. Опозиційна діяльність Л. Лук'яненка (1959-1991 рр.) / І. Б. Кривдіна // Бористен. – 2001. – №3. – С. 24.
314. Кривдіна І. Б. Правозахисна діяльність Василя Стуса / І. Б. Кривдіна // Бористен. – 2000. – № 12 (114). – С. 24.
315. Кривдіна І. Б. Репресивна політика радянської влади щодо учасників правозахисного руху в Україні (1976 – 1988 рр.) / І. Б. Кривдіна // Історичні і політологічні дослідження. – 2001. – № 1 (5). – С. 137-142.
316. Кривдіна І. Б. Участь правозахисників у діяльності Народного руху України (1989 – 1991 рр.) / І. Б. Кривдіна // Народний рух України: місце в історії та політиці: Матеріали П'ятої Всеукраїнської наукової конференції. 14 – 15 вересня 2001 р. – Одеса: Астропринт, 2001. – С. 105-109.
317. Кривошея Г. М. Работа партийных организаций Украины по воспитанию коммунистической идейности инженерно-технических кадров

- (1959-1970 гг.) / Г. М. Кривошея // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 92. – К., 1978. – С. 111-121.
318. Кривошея Г. М., Ляшенко Е. П. Некоторые вопросы партийного руководства деятельностью инженерно-технических кадров Украины по улучшению управления промышленным производством / Г. М. Кривошея, Е. П. Ляшенко // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 142. – К., 1986. – С. 41-46.
319. Кривчик Г. Г. Протиріччя культурного розвитку українського села у 1960–80-ті рр. / Г. Г. Кривчик // Укр. іст. журн. – 2002. – № 5. – С. 24-34.
320. Крим в етнополітичному вимірі. – К.: Світогляд, 2005. – 533 с.
321. Крышановская О. Трансформация старой номенклатуры в новую российскую элиту / О. Кришановская // Полис. – 1995. – №1 – С. 51-62.
322. Кузьміна С. В. Самоорганізація робітничого руху Донбасу наприкінці 80-х – на початку 90-х років ХХ століття / С. В. Кузьміна // Історичні і політологічні дослідження: Зб. статей. / Гол. ред. П. В. Добров. – Донецьк: Вид-во ДонНУ, 2002. – №3/4 (11-12). – С.185-189.
323. Куклев О. Трансформации политической элиты в России / О. Куклев // ОНС. – 1997. – №4. – С. 86-89.
324. Кулик В. В'ячеслав Чорновіл і спроба реанімації Руху / В. Кулик // Сучасність. – 1992. – № 6. – С. 98-102.
325. Кулик В. та ін. Молода Україна: сучасний організований молодіжний рух та неформальна ініціатива / В. Кулик, Т. Голодуцька, О. Голобуцький. – К.: Центр дослідження проблем громадянського суспільства, 2000. – 457 с.
326. Кулик В. Новий український націоналізм: три поверхи вертепу / В. Кулик // Сучасність. – 1993. – № 3. – С. 150–167.
327. Кулик В. Письменницьке відродження: українська державна ідея в дискурсі «опозиція в середині режиму» перших років перебудови / В. Кулик // Сучасність. – 1998. – № 1. – С. 54–79.

328. Кулик В. Повторення перейденого. Українська революція 1917 – 1991 / В. Кулик // Сучасність. – 1992. – № 2. – С. 59–65.
329. Куліковський Б. Г., Літаш І. О. Діяльність Компартії України по підвищенню добробуту трудящих – основного завдання дев'ятої п'ятирічки / Б. Г. Куліковський, І. О. Літаш // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 80. – К., 1976. – С. 128-133.
330. Кульбака М. І. Партиїні організації Донбасу в боротьбі за підготовку кадрів сільських механізаторів у роки восьмої п'ятирічки / М. І. Кульбака // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 81. – К., 1976. – С. 85-91.
331. Кульпинский В. Л., Мицкан И. А. Партийное руководство повышением квалификации учительских кадров Украинской ССР в годы восьмой пятилетки / В. Л. Кульпинский, И. А. Мицкан // Науч. труды по истории КПСС. – Вип. 99. – К., 1979. – С. 31-38.
332. Кульчицький С. В. Спроби реформ (1956-1964) / С. В. Кульчицький // Укр. іст. журн. – 1998. – № 2. – С. 102-114.
333. Кульчицький С. В. Чи була радянська влада окупаційною? / С. В. Кульчицький // День. – 2008. – 11 листоп. – С. 1-2.
334. Купчинський Р. Про двомовність, провінційність і безхребетність / Р. Купчинський // Сучасність. – 1988. – №1. – С. 79-86.
335. Курносов Ю. О. Інтелігенція Української РСР і науково-технічний прогрес (1959-1970 рр.) / Ю. О. Курносов. – К.: Наук. думка, 1975. – 208 с.
336. Курносов Ю.О. Інакомислення в Україні (60-ті – перша половина 80-х рр. ХХ ст.) / Ю. О. Курносов. – К.: НАН України, Ін-т історії України, 1994. – 222 с.
337. Курносов Ю. О. Роль інтелігенції України в комуністичному вихованні трудящих (1959-1965 рр.) / Ю. О. Курносов. – К.: Наук. думка, 1968. – 183 с.

338. Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870 – 1990-і роки / Г. Куромія. – К.: Вид-во Соломії Павличко, Основи, 2002. – 510 с.
339. Кухта Б. Феномен політичного лідера: Історичні силуети на тлі епох / Б. Кухта. – Львів: Кальварія, 2000. – 232 с.
340. Кухта Б., Теплоухова Н. Політичні еліти і лідери / Б. Кухта, Н. Теплоухова. – Львів: Кальварія, 1996. – 224 с.
341. Куць О. М., Куць Ю. О. Етнополітичні аспекти розбудови Української держави / О. М. Куць, Ю. О. Куць. – Харків: Березіль, 1999. – 274 с.
342. Кучменко Б. А. Из опыта работы партийных организаций республики по подготовке учительских кадров (1966-1970 гг.) / Б. А. Кучменко // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 99. – К., 1979. – С. 38-44.
343. Кучменко Б. А. Партийное руководство работой комсомольских организаций педагогических учебных заведений республики (1966-1970 гг.) / Б. А. Кучменко // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 70. – К., 1974. – С. 87-94.
344. Кушерець В. І., Орлов А. В. Національно-культурний розвиток: основні аспекти і деякі результати досліджень / В. І. Кушерець, А. В. Орлов // Філософська і соціологічна думка. – 1989. – №10. – С. 24-28.
345. Кушнір А. І. Розвиток творчої ініціативи і трудової активності аграрного заgonу робітничого класу / А. І. Кушнір // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 81. – К., 1976. – С. 33-39.
346. Куц О. Н., Грих С. В. Массово-политическая работа партийных организаций Украины по интернациональному воспитанию рабочих промышленных предприятий (1966-1970 гг.) / О. Н. Куц, С. В. Грих // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 105. – К., 1980. – С. 40-45.
347. Ланевский В. П. Из опыта работы сельских партийных организаций Украины по идейно-политическому воспитанию молодых коммунистов

- (1966-1970 гг.) / В. П. Ланевский // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 95. – К., 1978. – С. 43-50.
348. Ланевський В. П. З досвіду роботи по зміцненню сільських партійних організацій України в 1966-1970 рр. / В. П. Ланевський // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 75. – К., 1975. – С. 65-69.
349. Лановик Б. Д. та ін. Економічна історія України і світу / Б. Д. Лановик, З. М. Матисякевич, Р. М. Матейко. – К.: Вікар, 2005. – 486 с.
350. Латышева Л. П., Степин А. А. Некоторые вопросы идеологического обеспечения деятельности партийных организаций по повышению эффективности промышленного производства / Л. П. Латышева, А. А. Степин // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 143. – К., 1986. – С. 22-28.
351. Ленський А. І. Керівництво партійних організацій Донбасу діяльністю місцевих Рад по підвищенню матеріального добробуту трудящих (1966-1971 рр.) / А. І. Ленський // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 80. – К., 1976. – С. 123-128.
352. Ліщенко К. Ф. Деякі питання роботи парторганізацій України по підвищенню ролі профспілок у розвитку сільського господарства (1965-1970 рр.) / К. Ф. Ліщенко // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 83. – К., 1976. – С. 73-79.
353. Лимаренко А. И. Организационно-инструкторский аппарат местных Советов / А. И. Лимаренко – К., 1975. – 200 с.
354. Литвин В. М. Історія України / В. М. Литвин. – К.: Наук. думка, 2009. – 822 с.
355. Литвин В. М. Крізь призму партійного бачення. Зовнішня політика і політичні партії України: Підходи до проблеми / В. М. Литвин // Політика і час. – 1993. – № 4. – С. 43-47.
356. Литвин В. М. Україна на межі тисячоліть (1991–2000 рр.) // Україна крізь віки в 15-ти томах / За ред. В. А. Смолія / В. М. Литвин. – К.: Альтернативи, 2000. – Т. 14. – 360 с.

357. Литвин В. М. Нові орієнтири нових партій / В. М. Литвин // Політика і час. – 1991. – № 12. – С. 47-55.
358. Литвин В. М. Політична арена України: дійові особи та виконавці / В. М. Литвин. – К.: Абрис, 1994. – 495 с.
359. Литвин В. М. Україна на межі тисячоліть (1991 – 2000): досвід та проблеми державотворення / В. М. Литвин. – К.: Наукова думка, 2000. – 453 с.
360. Литвин В. М. Украина: политика, политики, власть. На фоне политического портрета Л. М. Кравчука / В. М. Литвин. – К.: Альтернативы, 1997. – 336 с.
361. Литвин В. М. Україна у другому повоєнному десятилітті (1956 – 1965) / В. М. Литвин. – К.: Видавничий дім “Лі-Терра”, 2004. – 272 с.
362. Литвин В. М. та ін. Історія України / В. М. Литвин, В. М. Мордвінцев, А. Г. Слюсаренко. – К.: Знання-Прес, 2002. – 670 с.
363. Литвин В. М. та ін. Історія України / В. М. Литвин, В. М. Мордвінцев, А. Г. Слюсаренко. – К.: Знання, 2008. – 957 с.
364. Литвиненко В. Ф., Банько И. Н. О работе парторганизаций Украины по воспитанию у молодежи классовой непримиримости к буржуазно-националистической идеологии (1959-1970 гг.) / В. Ф. Литвиненко, И. Н. Банько // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 107. – К., 1980. – С. 47-54.
365. Лозовский Н. А., Васюкова Л. И. Руководство Коммунистической партии Украины деятельностью комсомола по воспитанию молодежи в духе советского патриотизма и пролетарского интернационализма (В период между XXIV и XXV съездами КПСС) / Н. А. Лозовский, Л. И. Васюкова // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 104. – К., 1980. – С. 70-74.
366. Локаенко А. Р. XXV съезд КПСС о социалистическом образе жизни / А. Р. Локаенко // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 86. – К., 1977. – С. 81-90.

367. Луканов Ю. Куди піде рухівський «Тризубр»? / Ю. Луканов // Сучасність. – 1992. – №5. – С. 100-107.
368. Лукьяненко В. И. Важный фактор ускорения технического прогресса / В. И. Лукьяненко. – М.: Политиздат, 1986. – 64 с.
369. Лукьяненко В. И. Возрастание руководящей роли КПСС и совершенствование организационно-партийной работы / В. И. Лукьяненко. – М.: Мысль, 1983. – 75 с.
370. Любащенко В. Протестантизм в Україні: творення стереотипів триває / В. Любащенко // режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n22texts/lubasch.htm>.
371. Магочій П. Р. Історія України / П. Р. Магочій. – К.: Критика, 2007. – 640 с.
372. Мазур В. М. Ми плекали віру у визволення України. Вибрані публіцистичні виступи / В. М. Мазур. – Львів: Ін-т народознавства НАН України, 2000. – 368 с.
373. Мазур В. М. Національно-мовне питання в Україні (1991-2001 рр.) / В. М. Мазур. – Вінниця, 2003. – 204 с.
374. Макара М. П., Хайнас В. В. Історико-партійна наука та її роль в інтернаціональному вихованні студентської молоді / М. П. Макара, В. В. Хайнас // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 56. – К., 1972. – С. 121-130.
375. Макаренко Н. Ю. Етнополітичний та етносоціальний розвиток Криму у другій половині 50-х – кінці 80-х рр. ХХ ст.: Історіографія проблеми / Н. Ю. Макаренко // Наук. записки Ін-ту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – Вип. 23. – К., 2003. – С. 111-137.
376. Макаренко Н. Ю. Напрями державної етнополітики в Криму у 1950–1980-х рр.: Причини і наслідки етносоціальних змін / Н. Ю. Макаренко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Вип. XVIII. – Запоріжжя, 2010. – С. 264-269.
377. Мальчин Ю. М. Діяльність КПРС по прискоренню науково-технічного прогресу в промисловості (З досвіду роботи партійних організацій

- України між XXIII і XXIV з'їздами КПРС) / Ю. М. Мальчин // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 68. – К., 1974. – С. 19-25.
378. Мальчин Ю. М. Первичная парторганизация – авангард трудового коллектива (на материалах Украинской ССР. 1966-1971 гг.) / Ю. М. Мальчин // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 100. – К., 1979. – С. 82-87.
379. Мартынов Б. Россия предпочитает собственный путь / Б. Мартынов // Международная жизнь. – 1993. – Ч. 7. – С. 64-65.
380. Марусик П. А ми тую червону калину підіймемо...: Документальне есе, 1989 – 1999 / П. Марусик. – Івано-Франківськ: Плай, 1999. – 256 с.
381. Марченко Л. А. Высшая школа и трудовое воспитание будущих специалистов: Практика 60–80-х годов, уроки, проблемы перестройки: (На материалах партийных организаций Украины) / Л. А. Марченко. – К.: Молодь, 1991. – 175 с.
382. Матвеева О. Н. Повышение активности коммунистов в работе Советов и их исполнительных органов (Из опыта работы партийных организаций Украины, 1971-1980 гг.) / О. Н. Матвеева // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 138. – К., 1986. – С. 9-14.
383. Матвейчук Н. М., Спирин А. А. Развитие XVII съездом КПСС ленинских принципов кадровой политики / Н. М. Матвейчук, А. А. Спирин // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 142. – К., 1986. – С. 3-15.
384. Мельник И. Т., Шумаков В. К. Развитие технического содружества рабочего класса и инженерно-технической интеллигенции – важное условие совершенствования советского образа жизни (1965-1977 гг.) (На материалах партийных организаций промышленных предприятий Украинской ССР) / И. Т. Мельник, В. К. Шумаков // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 103. – К., 1979. – С. 99-104.
385. Мельник Ф. О. Ідейно-політична робота партійних організацій на селі (На матеріалах Харківської обласної партійної організації) / Ф. О. Мельник // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 71. – К., 1975. – С. 50-56.

386. Ми йдемо! Нариси з історії Донецького обласного Товариства української мови ім. Т.Г. Шевченка – першої масової національно-демократичної громадської організації Донеччини. – Донецьк: Український культурний центр, 1998. – 224 с.
387. Миколенко Н. Н., Ткаченко И. Г. Укрепление дружбы народов – одно из важнейших направлений деятельности КПСС по формированию социалистического образа жизни / Н. Н. Миколенко, И. Г. Ткаченко // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 103. – К., 1979. – С. 54-60.
388. Милостивенко Л. В., Шаповалова С. И. О деятельности партийных организаций Украины по развитию наставничества среди работающей молодежи (1971-1976 гг.) / Л. В. Милостивенко, С. И. Шаповалова // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 107. – К., 1980. – С. 95-103.
389. Мирошникова П. Т., Шефель С. В. Партийное руководство правовым воспитанием молодежи – важное условие дальнейшего развития социалистической демократии (1970-1975 гг.) / П. Т. Мирошникова, С. В. Шефель // Науч. труды по истор. КПСС. – Вып. 102. – К., 1979. – С. 71-80.
390. Михайловський І. М., Дещинський Л. Є. Основні напрями діяльності КПРС по патріотичному та інтернаціональному вихованню радянського народу на сучасному етапі / І. М. Михайловський, Л. Є. Дещинський // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 84. – К., 1976. – С. 3-10.
391. Михальченко М., Андрущенко В. Беловежье. Л. Кравчук. Украина 1991 – 1995 / М. Михальченко, В. Андрущенко . – К.: Укр. центр духовної культури, 1996. – 512 с.
392. Млечин Л. М. Брежнев / Л. М. Млечин. – М.: ТК Велби, 2006. – 520 с.
393. Мишанич О. В. «Карпаторусинство», його джерела й еволюція у ХХ ст. / О. В. Мишанич. – К.: Відродження, 1992. – 56 с.
394. Мишанич О. В. Карпати нас не розлучать: літературно-критичні статті і дослідження / О. В. Мишанич. – Ужгород: Срібна Земля, 1993. – 282 с.

395. Мишанич О. В. Політичне русинство – українська проблема / О. В. Мишанич // Сучасність. – 1996. – № 7 – 8. – С. 140-149.
396. Мороз В. Есе, листи й документи / В. Мороз. – Мюнхен: Сучасність, 1975. – 268 с.
397. Мороховський В. П. Підготовка кваліфікованих робітничих кадрів в умовах науково-технічної революції (1966-1970 рр.) / В. П. Мороховський // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 68. – К., 1974. – С. 76-81.
398. Мороховський В. П. Турбота партії про підготовку кваліфікованих кадрів робітничого класу через систему профтехосвіти (1966-1970 рр.) / В. П. Мороховський // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 73. – К., 1975. – С. 34-39.
399. Мостовой Я. С., Нензюк К. И. Формирование нового типа работника сельскохозяйственного производства – одно из условий успешного осуществления аграрной политики КПСС / Я. С. Мостовой, К. И. Нензюк // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 94. – К., 1978. – С. 58-68.
400. Мохов В. П. Региональная политическая элита России (1945-1991 гг.): Монографія / В. П. Мохов – Пермь: Пермское книжное издательство, 2003. – 238 с.
401. Мусієнко О. Український «Овод» Левко Лук'яненко / О. Мусієнко // Рідна школа. – 1998. – № 9. – С. 31–50.
402. Нагайцев А. Е. Воспитание советских студентов в духе дружбы народов СССР в процессе межвузовского сотрудничества и шефских связей с трудовыми коллективами (На материалах парторганизаций Одессы) / А. Е. Нагайцев // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 110. – К., 1981. – С. 53-58.
403. Нагайцев О. Ю. З досвіду роботи партійних організацій України по вихованню працівників промисловості в дусі дружби народів СРСР / О. Ю. Нагайцев // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 85. – К., 1976. – С. 113-118.
404. Нагайцев А. Е. Партийные организации во главе культурного сотрудничества советских республик как важного средства воспитания

- рабочего класса в духе дружбы народов СССР (1966-1972 гг.) / А. Е. Нагайцев // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 105. – К., 1980. – С. 88-92.
405. Нагайцев А. Е. Партийное руководство интернациональным воспитанием студенческой молодежи (На материалах Закарпатской, Одесской и Хмельницкой партийных организаций, 1966-1975 гг.) / А. Е. Нагайцев // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 88. – К., 1977. – С. 39-45.
406. Нагайцев А. Е., Соколов В. Н. Руководство партийных организаций республики идейно-воспитательной работой комсомола в условиях развитого социализма (На материалах промышленных предприятий Украины) / А. Е. Нагайцев, В. Н. Соколов // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 104. – К., 1980. – С. 58-62.
407. Наулко В. І. Динаміка етнічного складу населення України в ХХ ст. / В. І. Наулко // Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність. – К., 2001. – С. 46-49.
408. Научные основы руководства развитием социалистического общества / В. Л. Василенко, В. И. Волович, М. М. Ибрагимов, И. Н. Молчанов. – К.: Политиздат Украины, 1979. – 268 с.
409. Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект. – К.: ППЕІНД, 2000. – 356 с.
410. Небоженко В. Кримська проблема України / В. Небоженко // Розбудова держави. – 1992. – № 6. – С. 3-8.
411. Недо М. П., Яковишин В. М. Діяльність партії по посиленню шефської допомоги робітничого класу в піднесенні культури села (1970-1974 рр.) / М. П. Недо, В. М. Яковишин // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 73. – К., 1975. – С. 48-55.
412. Несвитенко Е. Б. Об интернациональном воспитании студенческой молодежи в годы девятой пятилетки (Из опыта Компартии Украины) / Е. Б. Несвитенко // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 110. – К., 1981. – С. 27-32.

413. Нетудихата Т. І плакали у січні квіти ...: Пам'яті відомого українського політика Олександра Ємця / Т. Нетудихата. – К.: МП Леся, 2003. – 253 с.
414. Нечесин Г. З. Деятельность партийных организаций вузов Украины по повышению роли студенческих групп как субъектов коммунистического воспитания (1959-1975 гг.) / Г. З. Нечесин // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 88. – К., 1977. – С. 65-72.
415. Нечесин Г. З. Деятельность парторганизаций вузов Украины по внедрению комплексного подхода к постановке коммунистического воспитания студентов в период между XXIII и XXIV съездами КПСС / Г. З. нечесин // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 95. – К., 1978. – С. 65-72.
416. Николаев Р. В. Партийна організація і молодь / Р. В. Николаев. – Л.: Лениздат, 1973. – 40 с.
417. Никифоров В. М. Критика и самокритика в партийной организации / В. М. Никифоров. – Л.: Лениздат, 1973. – 26. с.
418. Новітня історія України (1900-2000) / А. Г. Слюсаренко, В. І. Гусєв, В. П. Дрожжин та ін. – К.: Вища шк., 2000. – 663 с.
419. Оглоткова К. Н. Совершенствование общественных отношений – условие утверждения и развития советского образа жизни в деревне / К. Н. Оглоткова // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 103. – К., 1979. – С. 67-72.
420. Ожицька М. І., Серкіз Я. І. Роль народних музеїв у патріотичному та інтернаціональному вихованні трудящих (На матеріалах Волинської, Івано-Франківської, Львівської, Ровенської і Тернопільської областей) / М. І. Ожицька, Я. І. Серкіз // Наук. праці з історії КІРС. – Вип. 84. – К., 1976. – С. 97-105.
421. Олейник Н. Н. В. И. Ленин об основных чертах социалистического образа жизни и путях его становления / Н. Н. Олейник // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 103. – К., 1979. – С. 11-17.

422. Омельчук В. Ю. Ленінський принцип демократичного централізму в дії / В. Ю. Омельчук. – К.: Політвидав України, 1982. – 70 с.
423. Організація роботи виконкомів місцевих Рад / С. П. Виноградов, В. К. Дарченко, М. І. Корлаківський та ін. – К. : Політвидав України, 1984 – 168 с.
424. Орлов В. М. Золотий фонд партії: Про деякі питання роботи з партійними кадрами / В. М. Орлов. – К.: Знання, 1968. – 47 с.
425. Орлов В. М. Інтернаціональна природа марксистсько-ленінської партії / В. М. Орлов // Укр. іст. журн. – 1990. – № 4. – С. 3-13.
426. Орлов В. М. Партійне будівництво як наука / В. М. Орлов. – К.: Радянська Україна, 1979. – 64 с.
427. Орлова Т. В. Разоблачение буржуазных фальсификаций вопросов партийного строительства в курсе истории КПСС – составная часть идейно-политического воспитания студентов / Т. В. Орлова // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 110. – К., 1981. – С. 116-121.
428. Остафійчук В. Ф., Белоусов Л. Ю. Об опыте работы партийных организаций Украины по пропаганде и внедрению передового опыта рационализаторов и изобретателей в промышленное производство (1971-1975 гг.) / В. Ф. Остафійчук, Л. Ю. Белоусов // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 108. – К., 1980. – С. 68-75.
429. Остафійчук В. Ф., Кусок Л. М. Деякі питання технічної політики КПРС в умовах розгортання науково-технічної революції / В. Ф. Остафійчук, Л. М. Кусок // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 68. – К., 1974. – С. 13-18.
430. Остафійчук В. Ф., Цілуйко В. П. Діяльність сільських партійних організацій по посиленню інтернаціонального виховання трудящих на основі рішень XXIV з'їзду КПРС / В. Ф. Остафійчук, В. П. Цілуйко // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 85. – К., 1976. – С. 98-106.
431. Островерхий І. І. XXIV з'їзд КПРС – форум інтернаціоналістів / І. І. Островерхий // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 56. – К., 1972. – С. 98-107.

432. Павлов А. И. О работе партийных организаций Украины по улучшению профессионально-технической подготовки сельского населения в годы девятой пятилетки / А. И. Павлов // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 106. – К., 1980. – С. 62-66.
433. Павлов Ф. С., Поставная Г. Г. Деятельность партийных организаций металлургических предприятий Украины по совершенствованию форм воспитания у трудящихся коммунистического отношения к труду (1966-1970 гг.) (На примере школ коммунистического труда) / Ф. С. Павлов, Г. Г. Поставная // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 74. – К., 1975. – С. 41-48.
434. Павлова Л. М. Защищая интересы трудящихся. Участие советских профсоюзов в решении социальных задач / Л. М. Павлова. – М.: Профиздат, 1982. – 224 с.
435. Павченко В. М., Мороз Ю. Н. Деятельность партийных организаций Украины по развитию социалистического соревнования – важное условие формирования советского образа жизни (К 50-летию социалистического соревнования за выполнение советских пятилеток) / В. М. Павченко, Ю. Н. Мороз // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 103. – К., 1979. – С. 73-79.
436. Падалко А. І., Залізко В. О. Діяльність КП України щодо підвищення ролі комсомолу в патріотичному вихованні молоді (1961-1971 рр.) / А. І. Падалко, В. О. Залізко // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 60. – К., 1973. – С. 139-146.
437. Паливода В. Т. Райком і первинні парторганізації / В. Т. Паливода. – К.: Політвидав України, 1982. – 72 с.
438. Панченко П. П. Деформації в розвитку українського села у 80-х – на початку 90-х років / П. П. Панченко // Укр. іст. журн. – 1992. – С. 18-29.
439. Панчук М. І. Політичне русинство в Україні / М. І. Панчук // Ізборник [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/rizne/panchuk.htm>.

440. Панчук М. І., Рафальський О. О. Етнополітичний розвиток Криму: до питання історіографії / М. І. Панчук, О. О. Рафальський // Кримські студії. – 2005. – № 1-2. – С. 50-77.
441. Паньків Є. В., Соломко Е. Т. Діяльність партійних організацій України по вихованню активу безпартійних і підготовці його до прийому в КПРС (1966-1970 рр.) / Є. В. Паньків, Е. Т. Соломко // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 83. – К., 1976. – С. 34-40.
442. Париенко Г. К. Партийное руководство комсомолом по развитию трудовой активности молодых строителей (1971-1976 гг.) / Г. К. Париенко // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 104. – К., 1980. – С. 52-57.
443. Паринов М. П. Пропаганда а печати Украины экономического и научно-технического сотрудничества СССР с социалистическими странами как средство интернационального воспитания рабочих (1971-1975 гг.) / М. П. Паринов // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 105. – К., 1980. – С. 75-79.
444. Партия и интеллигенция в условиях развитого социализма: Из опыта работы партийных организаций / К. И. Суворов, А. В. Краснов, Л. В. Шириков. – М.: Мысль, 1977. – 260 с.
445. Первичная партийная организация – авангард трудового коллектива / В. Ю. Дербинов, Д. М. Кукин, С. А. Назаров. – М.: Мысль, 1975. – 216 с.
446. Петровичев Н. А. Первичные организации партии / Н. А. Петровичев. – М.: Мысль, 1967. – 72 с.
447. Пеунов В. За межею терпіння / В. Пеунов // Вітчизна. – 1990. – №1. – С. 151-163.
448. Пеунов В. Что дальше? Или размышления о том, что нам дала первая шахтёрская забастовка / В. Пеунов // Донбасс. – 1990. – №6. – С.120-149.
449. Пикущий И. П. Из опыта работы партийных организаций Украины по повышению культурно-технического уровня труженников села (1966-1971 гг.) / И. П. Пикущий // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 106. – К., 1980. – С. 45-51.

450. Письменный Г. Г., Стопчак Н. В. О повышении роли печати в пропаганде и организации социалистического соревнования среди рабочей молодежи в 1971-1975 гг. (На материалах Украинской ССР) / Г. Г. Письменный, Н. В. Стопчак // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 107. – К., 1980. – С. С. 108-116.
451. Письменный Г.Г. и др. Идеологическое обеспечение партийными организациями Украины социалистического соревнования (1966-1970 гг.) / Г. Г. Письменный, Г. Л. Чайка, И. В. Аникиева // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 128. – К., 1984. – С. 27-32.
452. Плав'юк М. Вирішальний внесок націоналізму в боротьбі за українську державність / М. Плав'юк // Розбудова держави. – 1992. – № 7. – С. 10–11.
453. Плиско Л. Н., Овсяницкий А. А. Роль печати, радио, телевидения в воспитании молодежи на героических традициях партии и народа (1971-1975 гг.) / Л. Н. Плиско, А. А. Овсяницкий // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 140. – К., 1986. – С. 81-86.
454. Плисюк В. Ф. Партийное руководство социалистическим соревнованием тружеников села (1966-1977 гг.) / В. Ф. Плисюк // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 94. – К., 1976. – С. 113-121.
455. Повышать уровень и качество партийной работы в научных коллективах: Материалы семинара секретарей партийных организаций научных учреждений Академии наук УССР и Министерства здравоохранения УССР 9-10 декабря 1981 г. – К.: Наук. думка, 1982. – 196 с.
456. Політична історія України. ХХ століття. –У 6 т. – Т. 6: Від тоталітаризму до демократії (1945 – 2002) / О. М. Майборода, Ю. І. Шаповал, О. В. Гарань та ін.. – К.: Генеза, 2003. – 696 с.
457. Полевой Л. П. О работе парторганизаций вузов республики по интернациональному и патриотическому воспитанию студенческой

- молодежи / Л. П. Полевой // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 110. – К., 1981. – С. 32-39.
458. Позняк В. Т. Удосконалення діяльності Комуністичної партії України на основі ленінських норм і принципів після XXII з'їзду КПРС / В. Т. Позняк // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 49. – К., 1971. – С. 105-119.
459. Позняк В. Т., Шаповал Ю. И. Разоблачение буржуазных фальсификаций возрастания руководящей роли КПСС в условиях развитого социализма / В. Т. Позняк, Ю. И. Шаповал // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 97. – К., 1978. – С. 127-136.
460. Політичний терор і тероризм в Україні. XIX-XX ст.: Історичні нариси / Д. В. Архірейський, О. Г. Бажан, Т. В. Бикова та ін.; Відповід. ред. В. А. Смолій. – К.: Наук. думка, 2002. – 952 с.
461. Пономарь И. И. Дальнейшее повышение роли первичных парторганизаций в условиях развитого социализма (На материалах партийных организаций металлургических предприятий Украины. 1966-1970 гг.) / И. И. Пономарь // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 100. – К., 1979. – С. 74-82.
462. Пономарь И. И. Деятельность партийных организаций по повышению роли органов народного контроля как одной из форм социалистической демократии (1966-1970 гг.) (На материалах партийных организаций металлургических предприятий Украины) / И. И. Пономарь // Науч. труды по истор. КПСС. – Вып. 102. – К., 1979. – С. 55-63.
463. Попова Л. А., Глазунов С. В. Из опыта работы партийных организаций по патриотическому и интернациональному воспитанию рабочего класса (1966-1975 гг.) / Л. А. Попова, С. В. Глазунов // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 105. – К., 1980. – С. 56-62.
464. Поставний В. Г., Поставна Г. Г. Парти́ні організації республіки в боротьбі за втілення в життя ленінських принципів розвитку соціалістичного змагання (З досвіду металургійної і машинобудівної промисловості 1966-

- 1970 pp.) / В. Г. Поставний, Г. Г. Поставна // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 66. – К., 1974. – С. 26-33.
465. Поставной В. Г. и др. Из опыта руководства партийными организациями Украины деятельностью профсоюзов по укреплению дисциплины труда (1971-1980 гг.) / В. Г. Поставной, В. Н. Докашенко, В. А. Зиновьев // Науч труды по истории КПСС. – Вып. 138. – К., 1986. – С. 57-63.
466. Прибыткова И. М., Макеев С. А. Возвращение: (О процессах возвращения депортированных в 1944 г. Крымских татар на историческую родину) И. М. Прибыткова, С. А. Макеев // Философская и социологическая мысль. – 1990. – № 7. – С. 26-29.
467. Приходнюк О. Я. З досвіду роботи партійних організацій промислових підприємств України по посиленню режиму економії і раціональному використанню резервів виробництва (1966-1970 pp.) (На матеріалах партійних організацій Львівської, Івано-Франківської, Тернопільської та Чернівецької областей) / О. Я. Приходнюк // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 83. – К., 1976. – С. 40-45.
468. Прокоп М. Напередодні незалежності України: спостереження і висновки / М. Прокоп. – Нью-Йорк, 1993. – Т.62. – 646 с.
469. Прокопенко И. Ф. и др. Конституция СССР о возрастании роли партии в повышении творческой активности общественных организаций трудящихся / И. Ф. Прокопенко, И. Н. Шерстюк, О. С. Марченко // Науч труды по истор. КПСС. – Вып. 102. – К., 1979. – С. 21-29.
470. «Просвіта»: історія та сучасність (1868–1998): Зб. Матеріалів та документів, присвячених 130-річчю ВУТ «Просвіта» ім. Т. Шевченка Упоряд., ред. В. Германа. – К.: Вид. центр «Просвіта», Вид. «Веселка», 1998. – 488 с.
471. Прохоров Д. А., Калько П. Г. В. І. Ленін про принципи комуністичного виховання молоді / Д. А. Прохоров, П. Г. Калько // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 34. – К., 1969. – С. 137-146.

472. Ракитський Б., Ракитська Г. Теоретична експертиза, концепції та практична політика перебудови / Б. Ракитський, Г. Ракитська // Філософська та соціологічна думка. – 1989. – №№ 10, 11, 12. – С. 3-23.
473. Розвадовский В. П. Участие руководящих работников в информировании трудящихся о политике и деятельности КПСС (1966-1971 гг.) / В. П. Розвадовский // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 97. – К., 1978. – С. 121-126.
474. Романцов В. Е., Шульга И. В. Дальнейшее укрепление партийных организаций – политического ядра трудовых коллективов / В. Е. Романцов, И. В. Шульга // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 141. – К., 1986. – С. 3-9.
475. Рубан В. Довга дорога до себе / В. Рубан // Сучасність. – 1992. – № 1. – С. 90 – 106.
476. Рудик П. А. Діяльність партійних організацій України по добору і розстановці кадрів у промисловості (1966-1975 рр.) / П. А. Рудик // Наук. праці з історії КПРС. – Вип.83. – К., 1976. – С. 45-52.
477. Рудик П. А., Юрій Є. І. З досвіду роботи партійних організацій України по вихованню молодих комуністів (1966-1973 рр.) / П. А. рудик, Є. І. Юрій // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 75. – К., 1975. – С. 10-16.
478. Русначенко А. М. З історії провокацій МГБ на Україні / А. М. Русначенко // Україна в минулому. – 1995. – Вип. 7. – С. 207-227.
479. Русначенко А. М. З Історії українського самвидаву: “Програма Укомуністів” / А. М. Русначенко // Нова політика. – 1996. – № 6. – С. 44-47.
480. Русначенко А. М. Зросійщення України в останні 4 десятиліття та його наслідки / А. М. Русначенко // Мова державна, мова офіційна. – Київ: “Просвіта”. – 1995. – С. 99-109.
481. Русначенко А. М. Національне відродження і робітничий рух на Донбасі / А. М. Русначенко // Слово і час. – 1992. – № 12. – С. 55-59.

482. Русначенко А. М. Національно-визвольний рух в Україні. Середина 50-х – поч. 90-х років / А. М. Русначенко. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 1998. – 720 с.
483. Русначенко А. М. Робітничий рух в українській революції 1989-1991 рр. / А. М. Русначенко // II Міжнародний конгрес українців. Львів, 22-28 серпня 1993 р. Доповіді і повідомлення. Історія. – Ч. 2. – Львів, 1994. – С. 149-154.
484. Русначенко А. М. Проблеми робітничого руху в сучасній Україні / А. М. Русначенко // Сучасність. – 1992. – № 12. – С. 39-45.
485. Русначенко А. М. Профспілки і робітничий рух: недавнє минуле і сучасність / А. М. Русначенко // Генеза. – 1994. – № 2. – С. 205-208.
486. Русначенко А. М. Пробудження. Робітничий рух на Україні 1989-1993 рр. / А. М. Русначенко. – К.: Вид. дім: «КМ Academia», 1995. – 229 с.
487. Русначенко А. М. Російсько-українські стосунки в російській невідцензурній суспільно-політичній думці 1960–80-х років / А. М. Русначенко // Генеза. – 1997. – № 5. – С. 150-157.
488. Русначенко А. М. Спротив робітництва та робітничі протести в Україні (кін. 50-х – поч. 80-х років) / А. М. Русначенко // Розбудова держави. – 1996. – № 4. – С. 51-57.
489. Русначенко А. М. Стачка шахтерів на Україні в июле 1989 года / А. М. Русначенко // Отечественная история. – 1993. – № 1. – С. 66-77.
490. Русначенко А. М. Український національний фронт — підпільна група 1960-х років / А. М. Русначенко // Укр. іст. журн. – 1997. – № 4. – С. 81-94.
491. Рущенко П. Т., Яремченко М. В. Руководство движением за коммунистическое отношение к труду в промышленности в условиях развитого социализма / П. Т. Рущенко, М. В. Яременко // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 108. – К., 1980. – С. 42-50.

492. Рябчук М. Ю. Громадянське суспільство і національна емансипація / М. Ю. Рябчук // Філософська і соціологічна думка. – 1991. – №12. – С. 14-19.
493. Савчук Б. Волинська «Просвіта» / Б. Савчук. – Рівне: Ліста, 1996. – 149 с.
494. Самохвалов В. П. Діяльність партійних організацій України по розвитку соціалістичного змагання у промисловості / В. П. Самохвалов // Укр. іст. журн. – 1977. – № 7. – С. 126-131.
495. Сацький П. В. Регіональний фактор у процесі становлення політичної системи в Україні наприкінці 1980 – 1990-х рр. / П. В. Сацький // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Історія. – 2002 . – Вип. 62 – С. 64-66.
496. Сацький П. В. Розклад радянської системи в Україні наприкінці 1980-х – початку 1990-х рр. (передумови та характеристика процесу) / П. В. Сацький // Наукові записки: Збірник наукових статей Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Педагогічні та історичні науки. – 2002. – Вип. 50. – С. 229-236
497. Сацький П. В. Роль громадських рухів в процесі розкладу радянської системи в Україні наприкінці 1980-х – початку 1990-х рр. / П. В. Сацький // Наукові записки: Збірник наукових статей Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Педагогічні та історичні науки. – 2002 – Вип. 47. – С. 307-313.
498. Сацький П. В. Роль громадських рухів у процесі становлення системи політичного плюралізму в Україні в 90-ті роки ХХ століття / П. В. Сацький // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Історія. – 2003. – Вип. 65-66. – С. 45-48.
499. Сачок В. К. Некоторые вопросы работы парторганизаций Украины по идейно-политическому воспитанию студентов (1971-1975 гг.) / В. К. Сачок // Науч. труды по истории КПСС. – Вип. 110. – К., 1981. – С. 10-16.

500. Сверстюк Є. Собор у риштуванні / Є. Сверстюк. – Париж-Балтимор, 1970. – 173 с.
501. Секо Я. П. "Галицька Асамблея" як фактор консолідації національного руху та форма регіональної співпраці / Я. П. Секо // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. М. М. Алексієвця. – Вип. 4. – Тернопіль: ТДПУ, 2003. – С. 97-101.
502. Секо Я. П. Діяльність ВУТ «Просвіта» в умовах новітньої історії України / Я. П. Секо // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету. Серія «Історія». – 2004. – № 7. – С. 74-79.
503. Секо Я. П. Національний рух на Тернопільщині у 1987 – 1991 роках / Я. П. Секо // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. М. М. Алексієвця. – Вип. 2. – Тернопіль: ТДПУ, 2003. – С. 129-147.
504. Секо Я. П. Розбудова громадянського суспільства як один із ключових напрямків діяльності націонал-демократичних сил у період боротьби за незалежність (1989 – 1991 рр.) / Я. П. Секо // Суспільство: історія, методологія дослідження, практика. Матеріали Всеукраїнської наук.-практ. конф., м. Тернопіль, 18 червня 2004 р. – Тернопіль, 2004. – С. 63-64.
505. Секо Я. П. Товариство української мови імені Тараса Шевченка в системі національних організацій періоду боротьби за незалежність (1989 – 1991) / Я. П. Секо // «Просвіта» в духовно-культурному піднесенні України / За ред. В.П. Мацька. – Хмельницький: Просвіта, 2005. – С. 27-33.
506. Секо Я. П. Український національний рух середини 1980-х – початку 1990-х років у контексті відродження української державності: історіографія проблеми / Я. П. Секо // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені В. Гнатюка. – Серія: Історія / За заг. ред. М. М. Алексієвця. – Вип. 2. – Тернопіль: ТНПУ, 2004. – С. 216-230.

507. Семанов С. Брежнев – правитель «Золотого века» / С. Семанов. – М.: Вече, 2002. – 400 с.
508. Серіщев Я. М. Правда про ленінський комсомол і вигадки фальсифікаторів / Я. М. Серіщев // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 70. – К., 1974. – С. 18-30.
509. Сикорский В. М. Партия класса, партия народа: О единстве классового и общенародного в характере и деятельности КПСС на современном этапе / В. М. Сикорский. – Минск: Изд-во БГУ, 1980. – 352 с.
510. Сільченко З. О., Бутенко Р. К. Парти́йне керівництво рухом робсількорів в роки восьмої п'ятирічки / З. О. Сільченко, Р. К. Бутенко // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 81. – К., 1976. – С. 119-123.
511. Сільченко З. О., Бутенко Р. К. Роль преси у здійсненні настанов партії щодо впровадження досягнень науки в сільськогосподарське виробництво / З. О. Сільченко, Р. К. Бутенко // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 85. – К., 1976. – С. 73-81.
512. Сиволоб Ю. В. Масове трудове змагання: ідеали і реальність / Ю. В. Сиволоб // Укр. іст. журн. – 1990. – № 3. – С. 14-25.
513. Сиволоб Ю. В. Страйковий рух: марксистська теорія й сучасна практика / Ю. В. Сиволоб // Укр. іст. журн. – 1990. – № 3. – С. 26-39.
514. Сидельцева В. Б. О работе комсомольских организаций Украины по развитию рационализации и изобретательства сельской молодежи (1966-1970 гг.) / В. Б. Сидельцева // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 106. – К., 1980. – С. 67-71.
515. Сидоренко П. А., Ступак И. А. Партийные организации Донбасса в борьбе за ускорение научно-технического прогресса в Чернов металлургии в 1966-1970 гг. / П. А. Сидоренко, И. А. Ступак // Науч. труды по истории КПРС. – Вып. 74. – К., 1975. – С. 111-117.
516. Сидоренко П. О., Ступак И. О. Парти́йнні організації Донбасу в боротьбі за зміцнення творчої співдружності науки з виробництвом 1966-1970 рр.) / П.

- О. Сидоренко, І. О. Ступак // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 68. – К., 1974. – С. 46-52.
517. Скловская Е. И. Деятельность Компартии Украины по повышению роли комсомольско-молодежных производственных коллективов в условиях совершенствования социализма (1971-1985 гг.) / Е. И. Скловская // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 141. – К., 1986. – С. 70-76.
518. Скрышник И.Н. Против буржуазных фальсификаций роли КПСС как авангарда рабочего класса в развитом социалистическом обществе // Науч. труды по истор. КПСС. – Вып. 102. – К., 1979. – С. 116-123.
519. Скрышник И. Н., Ткаченко И. Г. Критика буржуазных фальсификаций роли рабочего класса в сближении советских наций / И. Н. Скрышник, И. Г. Ткаченко // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 105. – К., 1980. – С. 25-29.
520. Слипченко В. А., Стеценко П. В. О роли партийных организаций Украины в развитии научно-технического прогресса в годы девятой пятилетки / В. А. Слипченко, П. В. Стеценко // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 98. – К., 1979. – С. 43-55.
521. Слюсаренко А. И. КПСС и прогресс науки в развитом социалистическом обществе: Из опыта работы партийных организаций Украины по развитию науки и внедрению ее достижений в производство / А. И. Слюсаренко. – К.: Выща шк., изд-во при Киев. ун-те, 1978. – 199 с.
522. Слюсаренко А. И., Мирошниченко В. И. Руководство Компартии Украины подбором и воспитанием пропагандистских кадров для системы экономического образования (1971-1975 гг.) / А. И. Слюсаренко, В. И. Мирошниченко // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 100. – К., 1979. – С. 121-126.
523. Слюсаренко А. Г., Томенко М. В. Нові політичні партії / А. Г. Слюсаренко, М. В. Томенко. – К.: Знання, 1990. – 48 с.
524. Смирнов А. История Южной Руси / А. Смирнов. – М.: АЛГОРИТМ, 2008. – 352 с.

525. Смолинчук А. И. XXV съезд КПСС и актуальные вопросы коммунистического воспитания студенческой молодежи / А. И. Смолинчук // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 88. – К., 1977. – С. 3-7.
526. Собин В. А. Из опыта партийных организаций Донбасса по патриотическому воспитанию рабочих на революционных, боевых и трудовых традициях Коммунистической партии и советского народа (1966-1970 гг.) / В. А. Соломко // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 105. – К., 1980. – С. 53-56.
527. Соломко Э. Т. Забота партии о развитии демократизма в деятельности Советов народных депутатов в условиях развитого социализма / Э. Т. Соломко // Науч. Труды по истории КПСС. – Вып. 100. – К., 1979. – С. 25-32.
528. Солопов В. Ф., Фатеев П. М. Из опыта партийного руководства по воспитанию коммунистического отношения к труду работников печати / В. Ф. Солопов, П. М. Фатеев // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 108. – К., 1980. – С. 50-55.
529. Сольчаник Р. Україна, Білорусь і Молдова: інтеграція по-імперськи, русифікація і боротьба за національне виживання / Р. Сольчаник // Укр. іст. журн. – 1992. – № 9. – С. 129-136.
530. Сорока П. О. Вдосконалення структури сільських партійних організацій в період між XXIII і XXIV з'їздами партії / П. О. Сорока // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 75. – К., 1975. – С. 58-65.
531. Сорока П. А. Партийное руководство укреплением сельского хозяйства квалифицированными кадрами (1966-1977 гг.) / П. А. Сорока // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 94. – К., 1978. – С. 79-88.
532. Спирин А. А. Некоторые вопросы кадровой политики КПСС и опыт работы партийных организаций Украины по их осуществлению в условиях развитого социализма / А. А. Спирин // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 97. – К., 1978. – С. 95-105.

533. Спірін О. А. Розвиток XXV з'їздом КПРС ленінських принципів кадрової політики / О. А. Спірін // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 85. – К., 1976. – С. 27-34.
534. Стасюк І. М. Боротьба за державу в Україні : історичні паралелі / І. М. Стасюк // Військово-науковий вісник. – Вип. 2. – Львів: ЛВІ, 2000. – С. 79-87.
535. Стасюк І. М. Діяльність Української греко-католицької церкви у підпіллі в 1950-1960-х роках / І. М. Стасюк // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. Держава та армія. – Львів: Вид-во НУ “Львівська політехніка”, 2001. – С.97-101.
536. Стасюк І.М. Український національно-визвольний рух в умовах хрущовсько-брежнєвського правління: порівняльна характеристика / І. М. Стасюк // Вісник Державного університету “Львівська політехніка”. Держава та армія. – Львів: Вид-во ДУ “Львівська політехніка”, 1999. – С. 189-199.
537. Стасюк І. М. Україна на етапі перебудови: від складової імперії до незалежної держави / І. М. Стасюк // Вісник Державного університету “Львівська політехніка”. Держава та армія. – Львів: Вид-во ДУ “Львівська політехніка”, 1999. – С. 199-205.
538. Стасюк І. М. “Самвидав” в українському національному русі 1960-1970-х років / І. М. Стасюк // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. Держава та армія. – Львів: Вид-во НУ “Львівська політехніка”, 2000. – С. 122-126.
539. Стасюк І. М. Український національний фронт в системі визвольних змагань українського народу / І. М. Стасюк // Вісник державного університету “Львівська політехніка. Держава та армія. – Львів: Вид-во ДУ “Львівська політехніка”, 1998. – С. 113-119.
540. Стеля Б. И., Морий Г. П. О работе парторганизаций Украины по внедрению достижений науки и техники в сельское хозяйство в условиях развитого социализма / Б. И. Стеля, Г. П. Морий // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 106. – К., 1980. – С. 36-41.

541. Степаненко В. Н., Холод Б. И. Деятельность партийных организаций Украины по повышению роли рабочего класса в формировании духовно-нравственных устоев советского образа жизни / В. Н. Степаненко, Б. И. Холод // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 103. – К., 1979. – С. 47-54.
542. Степаненко В. Н., Чернега Р. П. Из опыта работы партийных организаций республики по патриотическому воспитанию рабочего класса как одному из важнейших направлений развития советского образа жизни (1971-1975 гг.) / В. Н. Степаненко, Р. П. Чернега // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. П 105. – К., 1980. – С. 20-25.
543. Степанишин Б. Четвертый ренесанс України: вислід боротьби «Просвіти» та НРУ за національне відродження 1988-1998 рр.: Публіцистика. Вибране / Б. Степанишин. – Рівне: б.м., 1999. – 236 с.
544. Стеценко М. В. Керівництво партійних організацій соціалістичним змаганням працівників радгоспів України (1959-1972 рр.) / М. В. Стеценко // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 73. – К., 1975. – С. 29-34.
545. Стороженко Г. А., Ткаченко Н. Т. Закрепление в новой Конституции СССР научной концепции руководящей роли КПСС в социалистическом обществе / Г. А. Стороженко, Н. Т. Ткаченко // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 100. – К., 1979. – С. 32-40.
546. Стоцький Я. Українська греко-католицька церква і релігійне становище Тернопільщини (1946–1989 рр.) / Я. Стоцький. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2003.– 432 с.
547. Стоян А. Н. Партийне керівництво діяльністю комсомолу по вихованню студентської молоді (1966-1970 рр.) / А. Н. Стоян // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 71. – К., 1975. – С. 84-92.
548. Стоян А. Н., Марченко Л. А. Комсомол Украины – активный помощник партии по коммунистическому воспитанию молодежи в студенческих строительных отрядах (1962-1980 гг.) / А. Н. Стоян, Л. А.

- Марченко // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 124. – К., 1983. – С. 43-48.
549. Стоян А. Н., Марченко Л. А. Некоторые вопросы партийного руководства коммунистическим воспитанием молодежи в студенческих отрядах (1962-1978 гг.): (Из опыта деятельности Компартии Украины) / А. Н. Стоян, Л. А. Марченко // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 107. – К., 1980. – С. 88-95.
550. Субтельний О. Розпад імперії та утворення національних держав: випадок України / О. Субтельний // Сучасність. – 1994. – № 12. – С. 65–72.
551. Сульженко В. К. Діяльність партійних організацій по вихованню у студентів загальнонаціональної гордості радянської людини / В. К. Сульженко // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 84. – К., 1976. – С. 70-77.
552. Сульженко И. В. и др. Комсомол Украины – помощник партии в патриотическом и интернациональном воспитании студенческой молодежи в процессе общественно полезного труда (1966-1970 гг.) / И. В. Сульженко, П. И. Фещенко, Я. И. Хома, В. Н. Яковишин // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 110. – К., 1981. – 40-46.
553. Сургай Г. Суспільно-політичне життя. Соціально-економічне становище (друга половина 60-х – середина 80-х років) / Г. Сургай // Історія України: Курс лекцій. – К.: Либідь, 1992. – С. 380-403.
554. Сучасні політичні партії та рухи на Україні. – К., 1991. – 117 с.
555. Сущность и значение политики КПСС в условиях развитого социалистического общества / Ред. кол.: С. С. Шаумян, И. И. Грошев, С. П. Мезенцев. – М.: Мысль, 1974. – 316 с.
556. Тарасов Г. П. Партійні організації України на чолі руху винахідників та раціоналізаторів в роки дев'ятої п'ятирічки / Г. П. Тарасов // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 85. – К., 1976. – С. 131-137.
557. Тасун К. А. Деятельность партийных организаций Украины по подбору, расстановке и воспитанию комсомольских кадров (1966-1971 гг.) /

- К. А. Тасун // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 91. – К., 1977. – С. 40-45.
558. Терентьев В. П. Деятельность парторганизаций вузов УССР по воспитанию у студентов трудолюбия на примерах коллективов учебных заведений / В. П. Терентьев // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 124. – К., 1983. – С. 38-43.
559. Терещенко Г. И., Хомутова З. Ф. Патриотическое и интернациональное воспитание моряков в системе политического просвещения (1971-1975 гг.) / Г. И. Терещенко, З. Ф. Хомутова // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 105. – К., 1980. – С. 62-66.
560. Тиводар М. П. Закарпаття: народознавчі роздуми / М. П. Тиводар. – Ужгород: Карпати, 1995. – 208 с.
561. Тиводар М. П. Політичне підґрунтя псевдотеоретичних пошуків «закарпатського багатонаціонального народу» / М. П. Тиводар // Культура Українських Карпат: традиції і сучасність: Матеріали міжнародної наукової конференції (Ужгород, 1 – 4 вересня 1993 року). – Ужгород: Гражда, 1994. – С. 249-262.
562. Тиский М. Г. Волинська регіональна організація НРУ у боротьбі за незалежність України / М. Г. Тиский // Пам'ять століть. – 2003. – № 2. – С. 138-143.
563. Тиский М. Г. Вони були першими / М. Г. Тиский // Волинь. – 2004. – № 6. – С. 174-194.
564. Тиский М. Г. Зародження та діяльність Народного Руху на Волині (1989 – 1990 рр.) / М. Г. Тиский // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Інститут історії України НАН України. – К., 2004. – Вип. 11. – С. 461-471
565. Тиский М. Г. Історія виникнення Народного руху України на Волині / М. Г. Тиский. – Луцьк: Ініціал, 2001. – 256 с.

566. Тиский М. Г. Передумови зародження Народного Руху України на Волині / М. Г. Тиский // Проблеми історії, політології, етнології та літературознавства. Науково-дослідний інститут карпатознавства Ужгородського національного університету. – Ужгород, 2003. – Вип. 22. – С. 40-48.
567. Тиский М. Г. Початки громадсько-політичного відродження на Волині у другій половині 80-х років ХХ ст. / М. Г. Тиский // Зб. навч.-метод. і наук. статей історичного факультету Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки. – Луцьк, 2002. – Вип. 7. – С. 117-120.
568. Тихий О. Роздуми: Збірник статей, документів, спогадів / О. Тихий. – Балтимор: Торонто, 1982. – 79 с.
569. Ткаченко И. Г., Кипа Н. М. Из опыта первичных партийных организаций металлургических предприятий Украины по развитию инициативы коммунистов и улучшению качественного состава их рядов (1966-1971 гг.) / И. Г. Ткаченко, Н. М. Кипа // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 108. – К., 1980. – С. 12-18.
570. Ткачук И. Ф. Деятельность комсомольских организаций Украины по нравственному воспитанию рабочей молодежи в условиях развитого социализма (1961-1976) / И. Ф. Ткачук // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 91. – К., 1977. – С. 3-9.
571. Ткачук И. Ф. Некоторые вопросы партийного руководства нравственным воспитанием рабочей молодежи в условиях развитого социализма (1961-1978 гг.) / И. Ф. Ткачук // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 107. – К., 1980. – С. 117-123.
572. Ткачук І. Х. Парти́йне керівництво діяльністю комсомолу по вихованню молоді на традиціях партії та народу в умовах розвинутого соціалізму (1961-1971 рр.) / І. Х. Ткачук // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 70. – К., 1974. – С. 96-102.

573. Ткачук А. В., Карабанов М. М. Діяльність Компартії України по удосконаленню марксистсько-ленінської освіти комуністів / А. В. Ткачук, М. М. карабанов // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 85. – К., 1976. – С. 65-73.
574. Тодоров И. Я. Зарождение независимого рабочего движения в Донбассе / И. Я. Тодоров // Философские и естественно-научные аспекты антропологии. – СПб. – Донецк, 1992. – С.46-49.
575. Тодоров И. Я. Шахтёрские стачки в Донецке (1989-1991 гг.) / и. Я. Тодоров // Новые движения трудящихся: опыт России и других стран СНГ. Ч.1. – М.: Книга, 1992. – С. 113-127.
576. Токар П. В. Національний рух на Закарпатті. 1988 – 1993 рр.: соціолого-політологічний аналіз / П. В. Токар. – Ужгород, 2002. – 187 с.
577. Торшина С.П. и др. Деятельность партийных организаций Украины по марксистско-ленинскому образованию и идейно-политическому воспитанию рабочего класса (1965-1979 гг.) / С. П. Торшина, Л. А. Попова, Г. Г. Поставная // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 128. – К., 1984. – С. 3-8.
578. Торшина С. П., Кладина М. А. Об опыте работы партийных организаций Украины по патриотическому воспитанию рабочего класса (1966-1970 гг.) / С. П. Торшина, М. А. Кладина // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 105. – К., 1980. – С. 35-40.
579. Траф'як М. В. Братерське співробітництво союзних республік – одна з найважливіших умов втілення в життя аграрної політики КПРС / М. В. Траф'як // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 81. – К., 1976. – С. 39-47.
580. Траф'як М. В. Партійне керівництво діяльністю комсомолу республіки по дальшому піднесенню ідейно-виховної та культурно-масової роботи на селі (1966-1970) / М. В. Траф'як // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 79. – К., 1975. – С. 106-112.
581. Траф'як М. В., Паньків Є. В. Партійне керівництво діяльністю комсомольських організацій України по атеїстичному вихованню молоді в

- роки восьмої п'ятирічки / М. В. Траф'як, Є. В. Паньків // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 70. – К., 1974. – С. 103-109.
582. Україна: друга половина ХХ століття: Нариси історії / П. П. Панченко, М. Р. Плющ, Л. А. Шевченко та ін. – К.: Либідь, 1997. – 352 с.
583. Фартушняк А. К. Розвиток Комуністичною партією ленінських ідей про залучення комсомолу і молоді до управління державою / А. К. Фартушняк // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 70. – К., 1974. – С. 9-17.
584. Федонюк К. Є. Організаційна діяльність виконавчих комітетів місцевих Рад депутатів трудящихся УРСР / К. Є. Федонюк. – К.: Політвидав України, 1968 – 96 с.
585. Федорчак П. С. Діяльність партійних організацій по підвищенню культурно-технічного рівня працівників важкої промисловості України (1959-1970 рр.) / П. С. Федорчак // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 73. – К., 1975. – С. 21-29.
586. Федорчак П. С. Партійне керівництво посиленням зв'язків між працівниками науки і підприємств важкої індустрії (1959-1970 рр.) / П. С. Федорчак // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 68. – К., 1974. – С. 40-45.
587. Федорчак П. С. Работа партийных организаций по повышению роли политического и экономического образования в развитии трудовой активности работников предприятий тяжелой индустрии (На материалах Украинской ССР за 1965-1970 гг.) / П. С. Федорчак // Науч труды по истории КПСС. – Вып. 95. – К., 1978. – С. 10-17.
588. Федорчак П. С., Томин Ю. М. Партийное руководство профессиональной подготовкой рабочих в системе профтехобразования Украины в условиях развитого социализма / П. С. Федорчак, Ю. М. Томин // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 99. – К., 1979. – С. 55-61.
589. Федюкин С. А. Деятельность КПСС по формированию советской интеллигенции / С. А. Федюкин. – М.: Знание, 1984. – 64 с.

590. Ференец А. Ф. Партийные организации Украины во главе движения изобретателей и рационализаторов в годы восьмой пятилетки / А. Ф. Ференец // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 98. – К., 1979. – С. 56-60.
591. Фініков В. Ф. Діяльність партійних організацій України по наданню братньої допомоги цілиним районам Казахстану / В. Ф. Фініков // Наук. праці з історії КПРС. – 83. – К., 1976. – С. 80-84.
592. Фомін А. І., Гайдуков В. Ф. XXIV з'їзд КПРС і питання культурного будівництва / А. І. Фомін, В. Ф. Гайдуков // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 56. – К., 1972. – С. 57-70.
593. Франко Г. П. З досвіду роботи Київської партійної організації за зміцнення зв'язків науки з виробництвом після XXIV з'їзду КПРС / Г. П. Франко // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 68. – К., 1974. – С. 52-57.
594. Хаїров Г. Національна ідея: Шляхи її розвитку / Г. Хаїров // Кримськотатарське питання. – 2000. – Ч. 5-6. – С. 52-58.
595. Хайнас В. В., Філь І. П. Пропаганда дружби народів засобами радіомовлення серед студентської молоді на сучасному етапі / В. В. Хайнас, І. П. Філь // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 84. – К., 1976. – С. 87-97.
596. Хоменко Н. М. Партийное руководство деятельностью общественных организаций по развитию социалистического соревнования рабочего класса (1966-1970 гг.) / Н. М. Хоменко // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 100. – К., 1979. – С. 113-121.
597. Хоменко В. Я., Целуйко В. А. Деятельность сельских партийных организаций Украины по марксистско-ленинскому воспитанию кадров (1971-1976 гг.) / В. Я. Хоменко, В. А. Целуйко // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 94. – К., 1978. – С. 126-132.
598. Цвик М. В. Закрепление и развитие в Конституции СССР программных положений КПСС о формах непосредственного народовластия / М. В. Цвик // Науч. труды по истор. КПСС. – Вып. 102. – К., 1979. – С. 30-38.

599. Цебренко М. Г. Діяльність партійних організацій по підвищенню творчої активності робітничого класу в здійсненні завдань дев'ятої п'ятирічки / М. Г. Цебренко (На матеріалах промислових підприємств УРСР) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 73. – К., 1975. – С. 64-69.
600. Чекирда І. І. Діяльність Комуністичної партії України по трудовому вихованню студентської молоді (1960-1966 рр.) / І. І. Чекирда // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 43. – К., 1971. – С. 108-115.
601. Черненко А. М., Гоцуляк В. В. В. И. Ленин о моральном облике профессиональных революционеров / А. М. Черненко, В. В. Гоцуляк // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 103. – К., 1979. – С. 23-28.
602. Черненко М. В. Науково-технічний прогрес – вирішальна умова підвищення ефективності суспільного виробництва / М. В. Черненко // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 68. – К., 1974. – С. 3-7.
603. Чернявский М. Я. Воспитание студенчества на героических традициях Коммунистической партии и советского народа / М. Я. Чернявский // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 88. – К., 1977. – С. 34-39.
604. Чернявський М. Я. Піклування Комуністичної партії про зближення життєвого рівня міського і сільського населення в період розвинутого соціалізму / М. Я. Чернявський // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 80. – К., 1976. – С. 133-140.
605. Черченко Л. А. З досвіду роботи партійних організацій України по вихованню учнів професійно-технічних училищ на революційних, бойових і трудових традиціях Комуністичної партії і радянського народу / Л. А. Черченко // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 85. – К., 1976. – С. 107-112.
606. Черченко Л. А. Партійні організації промислових підприємств України на чолі підвищення загальноосвітнього рівня робітничої молоді (1966-1970 рр.) / Л. А. Черченко // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 79. – К., 1975. – С. 113-118.

607. Чистяков В. С., Попов Г. Д. Керівництво партійних організацій Донбасу дальшим розвитком соціалістичного змагання у промисловості в умовах розвинутого соціалізму / В. С. Чистяков, Г. Д. Попов // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 85. – К., 1976. – С. 50-58.
608. Чорний А. І. Діяльність партійних організацій України щодо підвищення ролі місцевих Рад у керівництві господарським будівництвом (1966-1971 рр.) / А. І. Чорний // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 60. – К., 1973. – С. 147-153.
609. Чорновіл В. Лихо з розуму (Портрети 20 злочинців) / В. Чорновіл. – Париж: Перша Українська друкарня у Франції, 1968. – 341 с.
610. Чупин Г. Т. Предистория и история Киевской Руси, Украины и Крыма / Г. Т. Чупин. – Х.: Литера Нова, 2010. – 720 с.
611. Шабельников В. И. Из опыта работы партийных организаций Донбасса по интернациональному воспитанию рабочего класса (1966-1975 гг.) / В. И. Шабельников // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 105. – К., 1980. – С. 66-70.
612. Шаповал Ю. І. В.В.Щербицький: особа політика серед обставин часу / Ю. І. Шаповал // Укр. іст. журн. – 2003. – № 1. – С. 118-129.
613. Шаповал Ю. И. Разоблачение буржуазных фальсификаций возрастания руководящей роли КПСС в развитии социалистической демократии / Ю. И. Шаповал // Науч. труды по истор. КПСС. – Вып. 102. – К., 1979. – С. 124-131.
614. Шаповал Ю. І. Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії / Ю. І. Шаповал. – К.: Генеза, 2001. – 560 с.
615. Шаповал Ю. І. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії / Ю. І. Шаповал. – К.: Наук. думка, 1993. – 351 с.
616. Шевченко Л. А. Повышение культурного уровня трудящихся в условиях развития социализма (на материалах УССР) / Л. А. Шевченко. – К.: Наук. думка, 1985. – 286 с.

617. Шевченко Л. А. Розвиток української культури в 1959-1965 рр. / Л. А. Шевченко. – К., 1967. – 218 с.
618. Шевчук В. П., Тараненко М. Г. Історія української державності: Курс лекцій / В. П. Шевчук, М. Г. Тараненко. – К.: Либідь, 1999. – 480 с.
619. Шевчук Ж. А. Мовна політика в Україні у 60-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. / Ж. А. Шевчук. – К.: Рідний край, 2000. – 68 с.
620. Шевчук Ж. А. Мовні питання в програмних документах і діяльності правозахисних організацій та українських зарубіжних об'єднань / Ж. А. Шевчук // Історія України: Маловідомі імена, події, факти (збірник статей). – Вип. 13. – К., 2001. – С. 364-392.
621. Шевчук Ж. А. Політика русифікації (60–80-х рр. ХХ ст.) та становлення громадського руху за збереження рідної мови в Україні / Ж. А. Шевчук // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. – Вип. 7. – К.: Рідний край, 1999. – С. 162-167.
622. Шевчук Ж. А. Становлення громадського руху за збереження рідної мови у 60-х – 80-х рр. ХХ ст. / Ж. А. Шевчук // Краєзнавство. – 1999. – № 1-4. – С. 142-145
623. Шевчук Ж. А. Українська інтелігенція у громадському русі за збереження рідної мови (60-ті – початок 90-х рр.) / Ж. А. Шевчук // Історія України: Маловідомі імена, події, факти (збірник статей). – Вип. 9. – К.: Рідний край, 1999. – С. 245-251.
624. Шелест Д. С. Формирование коммунистического мировоззрения у рабочих-металлургов Украинской ССР в сети партийного просвещения (1959-1970 гг.) / Д. С. Шелест // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 74. – К., 1975. – С. 34-40.
625. Шелест Д. С., Прокопенко Л. Л. Деятельность партийных организаций Украины по повышению ведущей роли рабочего класса в развитии социалистического образа жизни / Д. С. Шелест, Л. Л. Прокопенко // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 103. – К., 1979. – С. 41-47.

626. Широкоград А. Россия и Украина. Когда заговорят пушки... / А. Широкоград. – М.: АСТ: АСТ МОСКВА, 2008. – 429 с.
627. Шишацкий А. Т. Из опыта работы партийных организаций Украины по воспитанию рабочей молодежи на революционных традициях коммунистической партии и советского народа (196-1970 гг.) / А. Т. Шишацкий // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 95. – К., 1978. – С. 50-56.
628. Шишацкий А. Т. Развитие КПСС ленинских принципов преемственности революционных, боевых и трудовых традиций в коммунистическом воспитании молодежи / А. Т. Шишацкий // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 91. – К., 1977. – С. 35-40.
629. Шкварець В. П. Діяльність партійних організацій України щодо поліпшення соціалістичного змагання на селі (1959-1972 рр.) / В. П. Шкварець // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 66. – К., 1974. – С. 34-42.
630. Шкварець В. П. З досвіду ідейно-політичної роботи партійних організацій України на селі (1959-1971 рр.) / В. П. Шкварець // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 83. – К., 1976. – С. 88-92.
631. Шкварец В. П., Яремчук Я. Н. Партийное руководство развитием колхозной демократии на современном этапе / В. П. Шкварец, Я. Н. Яремчук // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 94. – К., 1978. – С. 69-78.
632. Штефан В. Д. Деятельность партийных организаций по повышению общественно-политической активности членов профсоюза (На материалах колхозных и совхозных партийных и профсоюзных организаций Украины) / В. Д. Щтефан // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 94. – К., 1978. – С. 106-112.
633. Шубин А. В. Золотая осень застоя. СССР в 1975-1985 гг. / А. В. Шубин. – М.: Вече, 2008. – 352 с.

634. Шульга Т. М., Британ В. Т. Коммунистические субботники – важнейшее средство воспитания трудящихся / Т. М. Шульга, В. Т. Британ // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 74. – К., 1975. – С. 63-69.
635. Шульга Т. М., Британ В. Т. Укрепление связи науки с производством – необходимое условие совершенствования советского образа жизни (Из опыта работы партийных организаций Украины) / Т. М. Шульга, В. Т. Британ // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 103. – К., 1979. – С. 125-128.
636. Шульга І. В., Салабай В. Ф. Керівництво КППРС дальшим зміцненням союзу робітничого класу з селянством в умовах розвинутого соціалістичного суспільства / І. В. Шульга, В. Ф. Салабай // Наук. праці з історії КППРС. – Вип. 81. – К., 1976. – С. 30-31.
637. Шульц В. П., Кожухарь А. И. О работе партийных организаций Украины по распространению патриотических начинаний рабочих (1966-1970 гг.) / В. П. Шульц, А. И. Кожухарь // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 105. – К., 1980. – С. 49-52.
638. Шуляк А. С. Из опыта работы партийных организаций по воспитанию студенческой молодежи на революционных, боевых и трудовых традициях Коммунистической партии и советского народа (На примерах парторганизаций сельскохозяйственных вузов и техникумов Украинской ССР) / А. С. Шуляк // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 88. – К., 1977. – С. 21-28.
639. Шумаков В. К. и др. Из опыта работы местной партийной печати Украины по патриотическому воспитанию трудящихся промышленных предприятий (1971-1982 гг.) / В. К. Шумаков, Ф. З. Вежинчанин, С. Г. Руденко // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 128. – К., 1984. – С. 49-54.
640. Юдин И. Н. Социальная база роста КПСС / И. Н. Юдин. – М.: Политиздат, 1973. – 295 с.
641. Южакова В. П. Воспитание коммунистического отношения к труду у студенческой молодежи на примере жизни и деятельности В. И. Ленина: (Из

- опыта комсомольских организаций Харьковской, Донецкой и Ворошиловградской областей) / В. П. Южакова // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 88. – К., 1977. – С. 8-13.
642. Юнис Д. И., Глазунов С. В. Деятельность партийных организаций по развитию наставничества как характерной черты советского образа жизни / Д. И. Юнис, С. В. Глазунов // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 103. – К., 1979. – С. 104-107.
643. Юрчук В. І. Перебудова і переосмислення історичного досвіду Компартії України / В. І. Юрчук // Укр. іст. журн. – 1988. – № 7. – С. 9-27.
644. Якупов Н. М. КПСС – руководящее ядро политической системы советского общества / Н. М. Якупов // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 104. – К., 1980. – С. 3-9.
645. Ямкова З. І. Керівництво партійних організацій України розгортанням економічної освіти трудящих на основі рішень XXIV з'їзду КПРС / З. І. Ямкова // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 85. – К., 1976. – С. 81-90.
646. Ямковая З. И., Ленский А. И. Из опыта воспитания студенчества на революционных, боевых и трудовых традициях Донбасса / З. И. Ямковая, А. И. Ленский // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 88. – К., 1977. – С. 28-34.
647. Ямковая З. И., Ямковой А. А. Патриотическое и интернациональное воспитание студентов на революционных, боевых и трудовых традициях Донбасса: (На материалах Коммунарского горно-металлургического института) / З. И. Ямковая, А. А. Ямковой // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 124. – К., 1983. – С. 95-100.
648. Яремченко М. В. Діяльність партійних організацій промислових підприємств по розвитку соціалістичного змагання в умовах господарської реформи 1965-1970 рр. / М. В. Яремченко // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 66. – К., 1974. – С. 98-104.

649. Ярещенко О. Т. З досвіду роботи парторганізацій по залученню робітників до підвищення культури виробництва (1959-1970 рр.) / О. Т. Ярещенко // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 73. – К., 1975. – С. 55-63.
650. Ярош Д. В. XXIV з'їзд КПРС про виховання робітничої молоді на героїчних традиціях Комуністичної партії і радянського народу / Д. В. Ярош // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 73. – К., 1975. – С. 12-21.
651. Crowley S. Between Class and Nation, Worker Politics in the New Ukrain / S. Crowley // Communist and Post-Communist Studies. – 1995. – № 1. – P.110-114.
652. Farmer Kenneth C. Ukrainian Nationalism in the Post-Stalin Era / С. Farmer Kenneth. — London, 1980. – 220 p.
653. Mackenzie W.J. Politics and Social Science / W. J. Mackenzie. Penguin books, 1967. – 424 p.
654. Rakowska-Harmstone T. The Dialectics of Wationalism in the USSR / T. Rakowska-Harmstone // Problems of Communism. – 1974. – № 3 (VXXIII). – P. 1-23.
655. Rusnachenko A. The Worker's and National-Demoktratic Movements in Conemporary Ukraine / A. Rusnachenko // Journal of Ukrainian Studies 18, nos. 1-2 (Summer-Winter 1993): 123-149.
656. Solchanyk R. Molding “The Soviet People”: The role of Ukraine and Belorussia / R. Solchanyk // Journal of Ukrainian Studes. – 1983. – Vol. 8. – № 1. – 3-18.
657. Solchanyk R. Russian Language and Soviet Politics / R. Solchanyk // Soviet Studies. – 1982. – Vol. 34. – P. 23-42.
658. Szporluk R. The Ukraine and Russia / R. Szporluk // The last Empire: Nationality and the Soviet future. – Stanford, 1986. – P. 151-182.
659. Jackson T. Contemporary Sociaty. Social process and social structure in urban indusrial societies / T. Jackson. – New York, London, Sydney: John Willey and Sons, ING, 1964. – 372 p.

Дисертаційні дослідження

660. Бернацький М. П. Участь робітників у суспільно-політичному житті Української РСР у 70-ті роки / М. П. Бернацький. – Автореф. дис... канд. іст. наук. – Луганськ, 2003. – 21 с.
661. Бесараб М. М. Роль громадських організацій Закарпаття в державотворчих процесах наприкінці 80-х – на початку 90-х років ХХ століття / М. М. Бесараб. – Дис... канд. іст. наук. – Ужгород, 2007. – 215 с.
662. Белікова Н. Ю. Релігійні конфесії України (кінець 80-х - 90-і роки ХХ століття) / Н. Ю. Белікова. – Автореф. дис... канд. іст. наук. – Донецьк, 2001. – 19 с.
663. Бондаренко С. В. Народний Рух України та його роль у національно-політичному житті наприкінці 80-х – на початку 90-х років ХХ століття / С. В. Бондаренко. – Дис... канд. іст. наук. – Тернопіль, 2006. – 193 с.
664. Вівчарик М. М. Етнополітичні процеси в українському селі / М. М. Вівчарик. – Автореферат дис... д-ра політ. наук. – К., 1994. – 36 с.
665. Гарань О. В. Становлення та діяльність політичної опозиції в Україні у 1988 – 1991 роках / О. В. Гарань. – Автореф. дис... д-ра іст. наук. – К., 1996. – 32 с.
666. Горбачова О. С. Громадські організації в Україні другої половини 80-х – початку 90-х рр. ХХ ст.: процес становлення та розвитку / О. С. Горбачова. – Дис... канд. іст. наук. – К., 2008. – 212 с.
667. Докашенко В. М. Профспілки України в умовах тоталітарної системи (70 – 80-ті роки) / В. М. Докашенко. – Автореф. дис... докт. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1999. – 31 с.
668. Кобута С. Й. Суспільно-політичні процеси в західному регіоні України (1988 – 1999 рр.) / С. Й. Кобута. – Автореф. дис... канд. іст. наук. – Чернівці, 2001. – 19 с.

669. Кравченко В. И. Советы народных депутатов Украины в 80-е годы: Опыт. Проблемы. Уроки / В. И. Кравченко. – Автореф. дис... докт. ист. наук. – К., 1991. – 33 с.
670. Кривдіна І. Б. Гельсінський рух і його вплив на національно-політичні процеси в Україні (1976 – поч. 90-х років) / І. Б. Кривдіна. – Автореф. дис.... канд. іст. наук. – Одеса, 2001. – 20 с.
671. Кузьміна С. В. Шахтарський страйковий рух України в 1989-1999 роках / С. В. Кузьміна. – Автореф. дис... канд. іст. наук. – Донецьк, 2007. – 21 с.
672. Кулик В. Формування та еволюція української державної ідеї 1986 – 1991 / В. Кулик. – Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 1999. – 20 с.
673. Литвин В. М. Політична арена України: дійові особи та виконавці (Суспільно-політичний розвиток України в другій половині 80-х – першій половині 90-х років) / В. М. Литвин. – Автореф. дис... д-ра іст. наук. – К., 1995. – 48 с.
674. Марчук В. В. Національно-демократичні традиції у демократичному процесі України (друга пол. 1980-х – перша пол. 90-х років ХХ ст.) / В. В. Марчук. – Автореф. дис.... канд. іст. наук. – К., 1996. – 22 с.
675. Молдавська Т. І. Обласні ради депутатів у системі владних відносин радянського суспільства у 1947-1990 рр. (на прикладі південних областей УРСР) / Т. І. Молдавська. – Дис... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 2010. – 250 с.
676. Пилипенко О. Національно-демократичний рух в Україні (друга пол. 80-х – поч. 90-х років ХХ ст.) / О. Пилипенко. – Автореф. дис... канд. іст. наук. – Донецьк, 1997. – 24 с.
677. Прокопчук Л. В. Трансформаційні процеси в православних конфесіях України в 90-ті роки ХХ ст. / Л. В. Прокопчук. – Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 2005. – 17 с.

678. Русначенко А. М. Національно-визвольний рух в Україні – середина 1950-х – початку 1990-х років / А. М. Русначенко. – Автореф. дис.... д-ра іст. наук. – К., 1999. – 42 с.
679. Савченко Л. Національне самовизначення українців як фактор дезінтеграції СРСР (1985 – 1991) / Л. Савченко. – Автореф. дис... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1994. – 17 с.
680. Секо Я. П. Національний рух середини 1980-х – початку 1990-х років у контексті відродження Української держави / Я. П. Секо. – Автореф. дис... канд. іст. наук. – Чернівці, 2005. – 20 с.
681. Сиволоб Ю. В. Ведущая роль рабочего класса в социалистическом соревновании на этапе развитого социализма: (На материалах Украинской ССР) / Ю. В. Сиволоб. – Дис... д-ра ист. наук. – К., 1985. – 453 с.
682. Смольников І. В. Проблема відродження української мови та історичної пам'яті в Україні (друга половина 80-х – початок 90-х рр. ХХ ст.). Теоретичний аналіз / І. В. Смольников. – Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 2005. – 19 с.
683. Стасюк І. М. Український національно-патріотичний рух в УРСР (середина 1950-х – кінець 1980-х років) / І. М. Стасюк. – Автореф. дис... канд. іст. наук. – Л., 2002. – 18 с.
684. Стахневич А. І. Участь жінок у розбудові громадянського суспільства в Україні (90-ті рр. ХХ – початок ХХІ ст.): історичний аспект / А. І. Стахневич. – Автореф. дис... канд. іст. наук. – Луганськ, 2004. – 20 с.
685. Хаялі Р. І. Кримськотатарський народ в умовах депортації (1944 – 1967 рр.). – Автореф. дис... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 2000. – 17 с.
686. Шановська О. А. Діяльність Народного Руху України з розробки національної програми та практичного втілення її в процесі державотворення (1989 – 1996рр.) / О. А. Шановська. – Дис... канд. історичних наук. – Одеса, 2003. – 181 с.

687. Шевчук Ж. А. Мовна політика в Україні (кінець 50-х – початок 90-х рр. XX ст.) / Ж. А. Шевчук. – Автореф. дис... канд. іст. наук. – Х., 2001. – 20 с.
688. Шуба О. В. Релігія в етнонаціональному розвитку України (політологічний аналіз) / О. В. Шуба. – Автореф. дис... д-ра політ. наук. – Л., 1999. – 30 с.

ЛІТЕРАТУРА

689. Бардагова Л. Е. и др. О работе партийных организаций Украины по коммунистическому воспитанию трудящихся (Историография вопроса) / Л. Е. Бардагова, М. А. Кладина, И. М. Остапенко // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 128. – К., 1984. – С. 119-123.
690. Варшавчик М. А. Вопросы методологии и логики историко-партийной науки / М. А. Варшавчик // Вопросы методологии историко-партийной науки. – К.: Политиздат Украины, 1980. – С. 27-54.
691. Винар Л. В. Двадцятиліття «Українського історика» (1963-1983) і завдання українських істориків / Л. В. Винар // Український історик. – 1983. – № 2-4. – С. 5-24.
692. Винар Л. В. Думки про «Українського історика» і сучасний стан української історичної наук / Л. В. Винар // Український історик. – 1978. – № 1-3. – С. 5-29.
693. Винар Л. В. Перший загальний з'їзд українських істориків: зауваження до програми з'їзду / Л. В. Винар // Український історик. – 1977. – № 1-2. – С. 102-108.
694. Винар Л. А. В. Санцевич. Проблеми історії України післявоєнного періоду в радянській історіографії / Л. В. Винар // Український історик. – 1969. – № 1-3. – С. 157-159.
695. Войналович В. А. Етноконфесійні процеси у Криму ХХ століття: Історіографія проблеми / В. А. Войналович // Наук. записки Ін-ту політичних

- і етнонаціональних досліджень НАН України. – Вип. 23. – К., 2003. – С. 216-234.
696. Головка В. В. Криза сучасної української історичної науки: теоретичний та історіографічний контекст / В. В. Головка. – Автореф. дис... канд. іст. наук. – Дніпропетр. нац. ун-т. – Д., 2000. – 19 с.
697. Историография истории Украинской ССР / Отв. ред. И. С. Хмель. – К.: Наук. думка, 1987. – 555 с.
698. Історіографія, методологія та джерельна база досліджень аграрних відносин в Україні у другій половині ХХ століття / С. В. Кульчицький, П. П. Панченко, С. С. Падалко та ін. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2000. – 235 с.
699. Калакура Я. С. Історичні засади українознавства / Я. С. Калакура. – К.: Науково-дослідний інститут українознавства МОН України, 2007. – 381 с.
700. Калакура Я. С. Коммунистическая партия Украины в условиях развитого социализма. Историография / Я. С. Калакура. – Дис... д-ра. ист. наук. – К., 1980. – 505 с.
701. Калакура Я. С. О возрастании роли КПСС в политической системе развитого социализма (историографический обзор) / Я. С. Калакура // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 100. – К., 1979. – С. 40-48.
702. Калакура Я. С. Розвиток історико-партійної науки на Україні в період між ХХІІІ і ХХІV з'їздами КПРС / Я. С. Калакура // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 56. – К., 1972. – С. 3-15.
703. Калакура Я. С. Українська історіографія: Курс лекцій / Я. С. Калакура. – К.: Генеза, 2004. – 496 с.
704. Кузьміна С. В. Шахтарський страйковий рух в Україні наприкінці ХХ ст.: історіографічний огляд / С. В. Кузьміна // Нові сторінки історії Донбасу: Зб. стат. / Гол. ред. З. Г. Лихолобова. – Донецьк, 2006. – Кн. 12. – С. 217-231.
705. Липовский А. Ф. Историография деятельности КПСС по коммунистическому воспитанию студенческой молодежи в период развитого

- социализма / А. Ф. Липовской // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 88. – К., 1977. – С. 106-115.
706. Липовской А. Ф., Чайченко А. П. О работе КПСС по нравственному воспитанию студенчества в условиях развитого социализма (Историография проблемы) / А. Ф. Липовской, А. П. Чайченко // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 110. – К., 1981. – С. 76-82.
707. Лямина Л. Е., Малиновская В. В. Некоторые вопросы партийного руководства комсомолом по воспитанию молодежи на революционных, боевых и трудовых традициях Коммунистической партии и советского народа (Историография проблемы) Л. Е. Лямина, В. В. Малиновская // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 140. – К., 1986. – С. 119-125.
708. Макаренко Н. Ю. Етнополітичний та етносоціальний розвиток Криму у другій половині 50-х – кінці 80-х рр. ХХ ст.: Історіографія проблеми / Н. Ю. Макаренко // Наук. записки Ін-ту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – Вип. 23. – К., 2003. – С. 111-137.
709. Мельник Л. Г. Предмет і методологія історичної науки / Л. Г. Мельник. – К.: Вища школа, 1977. – 135 с.
710. Оглоблин О. П. Думки про сучасну українську советську історіографію / О. П. Оглоблин. – Нью-Йорк, 1963. – 87 с.
711. Оглоблин О. П. Завдання української історіографії на еміграції // Український історик / О. П. Оглоблин. – 1978. – № 4. – С. 59-63.
712. Орлова Т. В. Жінка в історії України: Історіографія ХХ – початку ХХІ ст. / Т. В. Орлова. – Дис... докт. іст. наук. – К., 2010. – 490 с.
713. Орлова Т. В. Критика буржуазных фальсификаций взаимоотношений КПСС и общественно-политических организаций (Историография проблемы) / Т. В. Орлова // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 138. – К., 1986. – С. 122-129.
714. Павлова О. Ф. Деятельность КПСС по руководству комсомолом в развитии социальной активности молодого поколения рабочего класса в

- условиях развитого социализма (Историография проблемы) / О. Ф. Павлова // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 91. – К., 1977. – С. 29-35.
715. Подсадная А. И., Радько П. Г. Историография партийного руководства патриотическим и интернациональным воспитанием молодежи на революционных, боевых и трудовых традициях / А. И. Подсадная, П. Г. Радько // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 140. – К., 1986. – С. 109-114.
716. Потульницький В. А. Українська та світова історична наука: Рефлексії на межі століть / В. А. Потульницький // Укр. іст. журн. – 2000. – № 1. – С. 3-20.
717. Рафальський О. О. Національні меншини України у ХХ столітті: Істориографічний нарис / О. О. Рафальський. – К.: Полюс, 2000. – 447 с.
718. Санцевич А. В. Предмет та об'єкти дослідження істориографії / А. В. Санцевич // Укр. іст. журн. – 1989. – № 5. – С. 29-40.
719. Санцевич А. В. Проблеми історії України післявоєнного періоду в радянській істориографії / А. В. Санцевич. – К.: Наук. думка, 1967. – 254 с.
720. Санцевич А. В. Співвідношення наукового та художнього методів відображення дійсності / А. В. Санцевич // Укр. іст. журн. – 1991. – № 7. – С. 61-72.
721. Санцевич А. В. Українська радянська істориографія (1945-1982 рр.) / А. В. Санцевич. – К.: Вища шк., 1984. – 142 с.
722. Семенов В. И. О критике западногерманской буржуазной историографии по вопросу о роли и месте ВЛКСМ в политической системе советского общества / В. И. Семенов // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 108. – К., 1980. – С. 106-113.
723. Шелест Д. С., Прокопенко Л. Л. О работе партийных организаций республики по интернациональному и патриотическому воспитанию рабочего класса на этапе развитого социализма (Историография вопроса) / Д. С. Шелест, Л. Л. Прокопенко // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 105. – К., 1980. – С. 3-10.